

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 93–95

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTE D'HISTORIE

Tome 93–95

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 93–95

A N N U A I R E

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 93–95

СОФИЯ • 2003 • SOFIA

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
PRESSES UNIVERSITAIRES „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Доц. д-р *ПЕТКО ПЕТКОВ* (председател, отговорен редактор), проф. д.и.н. *ЛИУДМИЛ ГЕТОВ*,
проф. д.и.н. *ПЕТЪР АНГЕЛОВ*, проф. д.и.н. *ДИМИТЪР ПОПОВ*,
проф. д.и.н. *ГЕОРГИ ДАСКАЛОВ*, доц. д-р *РУМЕН ГЕНОВ*,
доц. д-р *МАРИЯ РАДЕВА*, гл. ас. д-р *ДЖЕНИ МАДЖАРОВ*

Редактор *МИЛЕТА МИЛЧЕВА*

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Дарина Григорова</i> – Либерализмът в Русия през 80-те – 90-те години на XIX в. и идейните му двойници: консерватизмът, либералното народничество и „новото-старо“ постславянофилство	5
<i>Борислава Георгиева</i> – Спортът в българския град (края на XIX – средата на XX в.)	69
<i>Мира Маркова</i> – Селото в Средна Стара планина (края на XIX – XX в). Опит за етноложка типология	119
<i>Теодора Карамелска</i> – Развитието на идеите за политически реформи в Германия в публицистиката на Ернст Трьолч между 1914 и 1923 г.: от „монархизъм по сърце“ към „републиканство по разум“	161
<i>Ростислав Ботев</i> – Политиката на Уинстън Чърчил за Съвет на Европа през Втората световна война	189
<i>Михаил Груев</i> – Българите мюсюлмани и политическият режим 1944–1948 г.	235

CONTENTS

<i>Darina Grigorova</i> – Russian Liberalism 1880s – 1890s and his Ideological Doubles: Conservatism, “Neoslavophils” and “Narodniki”	5
<i>Borislava Georgieva</i> – The Sport in Bulgarian Cities (the End of 19 th – the Mid 20 th Century)	69
<i>Mira Markova</i> – The Village in Middle Stara Planina Mountain at the End of the 19 th and 20 th Century. An Attempt for Ethnological Typology	119
<i>Teodora Karamelska</i> – The Development of Political Reform Ideas for Germany in Ernst Troelsch’s Writings between 1914 and 1923: from “Monarchism of the Heart” to “Republicanism of Reason”	161
<i>Rostislav Botev</i> – Winston Churchill’s Policy towards a Council of Europe during the Second World War	189
<i>Michail Gruev</i> – The Bulgarian Moslems and the New Regime, 1944–1948	235

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 93–95, 2000–2002

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 93–95, 2000–2002

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. И ИДЕЙНИТЕ МУ ДВОЙНИЦИ: КОНСЕРВАТИЗМЪТ, ЛИБЕРАЛНОТО НАРОДНИЧЕСТВО И „НОВОТО-СТАРО“ ПОСТСЛАВЯНОФИЛСТВО

ДАРИНА ГРИГОРОВА

Darina Grigorova. LE LIBÉRALISME RUSSE AUX ANNÉES 80 – 90 DU XIXe SIÈCLE ET SES SOSIES IDÉOLOGIQUES: LE CONSERVATISME, LE „SLAVJANOPHILSTVO“ ET LE „NARODNITCHESTVO“ LIBÉRAL

Le libéralisme russe au XIXe s. se forme dans un empire qui se caractérise par sa culture européenne, son esprit orthodoxe et son pouvoir absolu. L'Orient et l'Occident s'entremêlent dans la vie politique, sociale et spirituelle en Russie. La société russe accepte l'idée libérale d'une manière spécifique. Pour expliquer clairement les traits typiques du libéralisme russe aux années 80 – 90 du XIXe s., on doit analyser et comparer son programme avec ceux-ci des trois grands courants de pensée politique: le conservatisme, le „slavjanophilstvo“ et le „narodnitchestvo“ libéral.

On définit la typologie du libéralisme russe selon laquelle il est: classique et romantique (il reste dans la sphère des idées, loin de la vie politique et pratique); social (il rejette le principe „laissez faire, laissez passer“); démocratique (il défend les intérêts des paysans); bourgeois (du point de vue de la couche sociale qu'il présente); impérial (du point de vue de l'idée nationale, il ne proclame pas le slogan conservateur „La Russie pour les Russes“); bureaucratique (quand il est présenté officiellement par le gouvernement); „libéralisme dans l'ombre“ (les projets secrets des réformes pendant la première moitié du XIXe s.).

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. – ОПИТ ЗА ХАРАКТЕРИСТИКА

ПОНЯТИЕТО „ЛИБЕРАЛИЗЪМ“

С гъвкавостта на средновековните граници

Понятието „либерализъм“ има гъвкавостта на средновековните граници. Подобно на тяхното териториално непостоянство, породено от честите войни, либерализмът приема различни очертания в зависимост от държавата, епохата, неговите представители.

Значението на либерализма зависи и от гледната точка (външнополитическа, икономическа и т. н.), която в определени моменти може да го отпрати до другата крайност или негов антипод – консерватизма. Това прави оценката на дадена политика, владетел или обществено течение многопластова.

По-честата практика в историографията е да се избере само един ъгъл, от който да се изследва определен общественик или владетел. Например Н. М. Карамзин традиционно се смята за консерватор с либерален уклон до разочарованието му от Френската революция, т. е. стремежът е да се маркира с 1789 г. преминаването му от идеите на либерализма към тези на консерватизма. При М. М. Сперански тази дата е 1826 г., при Александър I – 1812-а, при Николай I този момент липсва – изцяло е определен като реакционер, при Александър II – 1866 г. и т. н.

На пръв поглед този подход академично систематизира нещата, но според нас ги опростява. Една от целите ни е да покажем двойствената природа на либерализма в Русия и да се откажем от категоричната лекота, с която се определят течения, личности и епохи, без това да означава, че приемаме понятието за относително – редуването на либерални с консервативни моменти не може да се сведе до една година.

Уточняването на термина – „руски“ или „российский“ либерализъм, е част от разбирането му. В дореволюционната историография¹, както и в съветската², е прието определението „руски“ – като даденост, без да се търси обяснение. В западната³ отношението е същото и то не се дължи на липсата на думата „российский“ в английския или френския речник. За „российский“ либерализъм неусетно започва да се говори след 1991 г., т. е. след разпадането на СССР, когато понятието „россиянин“ естествено замества понятието „съветски гражданин“, но не се възприема от всички съвременни изследователи на този проблем⁴.

За нас е особено важно да обясним избора си – „российский“ либерализъм, защото така се натъкваме на двойствения му характер. „Российский“ означава имперски, т. е. за всички „россияни“, заложено е в титулатурата – „Самодержец Всероссийский“.

Една от спецификите на либерализма в Русия е, че той е *имперски* – като

начало, поставено от Петър I, от една страна, и като реализация и бъдеще, каквито са виждали в империята либералите, от друга страна.

Оттук следва и *парадоксът*, че либерализмът в Русия може да служи и за закрепостяване към държавата – пример за това е начинът, по който един принцип като майората (приет от Петър I) се развива в Англия и в Русия. В Англия той стимулира към предприемачество, т. е. към независимост, в Русия – към обвързване с държавната служба.

Докато в Англия либерализмът постепенно (от XVII в.) се развива и от умерената и крайната му форма се разклоняват нови течения – консерватизмът на Е. Бърк и радикализмът на Дж. Уилкс и Т. Пейн, в Русия разновидностите на тази политическа идея съжителстват едновременно в рамките на един век – XIX. Това обяснява срастването на „росийския“ либерализъм с консерватизма и дори с радикализма (декабристите). Наистина либерални прояви има и през XVIII в., но те са, за да служат на държавата (дори и дарствените грамоти на Екатерина II), не на обществото.

Изхождайки от наследството на имперския либерализъм, според нас той трябва да бъде разделен на два типа: *правителствен* и *обществен*.

Първият е *официален* и е представен от *либералната бюрокрация*, чиято роля е призната и от либералите: „...либералното реформаторско чиновничество се нагърбва с най-широки задачи, чието разумно изпълнение изисква съзнателно обществено съдействие... Дейният, предприемчив бюрократизъм е господстващо направление на нашата епоха.“⁵

Разликата между либералната бюрокрация и либерализма на „Вестник Европы“ (за този основен печатен орган на „росийския“ либерализъм през 80-те – 90-те години на XIX в. споменаваме по-подробно в абзаца за историографския хиатус) е, че представителите на първата се проявяват като либерали само в едно отношение, например Н. Х. Бунге е либерал по отношение на икономическата си програма, а консерватор – в разбиранията си за националния въпрос, приемайки принципа „Россия для русских“⁶.

Либералният бюрократизъм е едностранчив, той е част от т. нар. либерално-консервативен синтез⁷.

Към правителствения либерализъм можем да добавим и неофициалната му проява, която определяме като *либерализъм в сянка*. Въвеждаме този термин, защото за Русия, най-вече за първата половина на XIX в., е характерна тайнствеността, с която е обгърната държавната дейност. „Либерализъм в сянка“ това са проектите на Негласния комитет при Александър I, на комисиите при Николай I.

Либералната бюрокрация е „повтарящ се феномен на руската действителност“⁸, който има три отличителни особености⁹:

- 1) предпочитание към социални, а не политически реформи чрез държавния апарат, вкл. и с насилие;
- 2) пристрастие към опита на „развитите страни“;

3) нежелание и неумение да се опира на други обществени сили.

Общественият либерализъм, който идейно се оформя от славянофилите и западниците, се проявява като политическо действие с реформите на Александър II. Този либерализъм има две страни: печатът и земствата.

Историографски хитус

Изборът на периода 80-те – 90-те години на XIX в. не е случаен. Времето на Александър III и началото на управлението на Николай II се разглеждат като период на контрареформи, т. е. на реакция и краен консерватизъм.

От тематична гледна точка изследванията, посветени на либерализма в Русия, го анализират не като цялостно явление, а се съсредоточават върху отделни негови страни: либерален бюрократизъм (правителствено реформаторство)¹⁰, обществена мисъл¹¹, философски и политически течения¹², конкретни личности¹³.

Общоисторическите изследвания са рядкост, но и те избират само един ракурс, от който разглеждат руския либерализъм:

- от юридическа гледна точка¹⁴;
- от традиционна гледна точка, т. е. без нова историографска позиция¹⁵;
- от сравнителноисторическа гледна точка¹⁶.

От хронологическа гледна точка руският либерализъм се датира най-общо от Екатерина II до Николай II, т. е. времето от 1762 до 1917 г. Тази датировка е компромисна, макар че в историографията има спорове и по този въпрос. Няма да им отделяме внимание, защото ще се отклоним от целта си, а именно – анализ на либерализма в Русия за конкретния период, посочен в заглавието.

Общоисторическо изследване за либерализма в Русия от 80-те – 90-те години на XIX в. няма. Стига се или до 1881 г., или се почва от края на 90-те години и най-вече от началото на XX в., т. е. преддверието на революцията от 1905–1907 г., когато с политическите партии се възражда (вече в официална форма) политическият либерализъм, забравен след 14 декември 1825 г.

Дореволуционната историография няма физическото време да осмисли руския либерализъм от последните двадесет години на XIX в. Историците от дореволуционното време (П. Н. Милюков, А. Д. Градовски и др.) са и участници в създаването на конституционната монархия в Русия след 17 октомври 1905 г.

Възгледите на „новите“ либерали от началото на XX в. не се раждат изведнъж с политическите партии, а се оформят постепенно през 80-те – 90-те години на XIX в. – годините, заклеимени и от тогавашните съвременници, и от историографията като „черный передел“.

Съветската историография дава негативна оценка на либерализма като буржоазна недоразвитост – следва В. И. Ленин¹⁷. Вниманието ѝ е насочено главно към революционно-демократичното направление. За времето на Александър III се проследяват – обобщаващо, административните промени¹⁸, но като вътрешнополитическа тема, към която либерализмът не е включен.

Конкретноисторическите изследвания на съвременната руска историография за 80-те – 90-те години на XIX в. разглеждат либерализма в контекста на отделна проблематика, като проследяват изолирано следните негови страни (теми):

- земски либерализъм¹⁹;
- либерално народничество²⁰;
- късно славянофилство²¹;
- либералната гледна точка за външната политика²².

Най-новите монографии, посветени на либерализма в Русия, правят опит за обобщение, но също прескачат²³ или спират²⁴ до историографския хиатус – 80-те – 90-те години на XIX в.

Либерализмът в Русия очертава идейните си контури на два пъти, и то – парадоксално – при най-реакционните режими на XIX в.

При Николай I – края на 30-те – средата на 40-те години – „северното лято“ на Русия, както поетично се изразява К. Д. Кавелин, се раждат славянофилската и западническата разновидност на руския либерализъм. „Поколението на 40-те“ е главен участник в подготовката и реализацията на Великите реформи при Александър II.

При Александър III – през 80-те години, се създава програмата на „росийския“ либерализъм. Поколението на 80-те – 90-те години на XIX в. – времето на късния романтичен либерализъм, когато политическият идеал – конституционната монархия – все още е цел, възпитава политическите герои от динамичната първа четвърт на XX в.

Нашата цел не е да запълним хиатуса, а да го поставим като проблем за решаване и да предложим нашата концепция (представа) за „росийския“ либерализъм от последните двадесет години на XIX в.

Ще се опитаме да определим либерализма в Русия за периода 80-те – средата на 90-те години на XIX в., защото не приемаме, че тези години „не са оставили забележима следа“²⁵ в историята му.

Либералната идея в Русия не „заспива“ в летаргичен сън през 1881 г., за да се събуди през 1905 г. Доказателство за активния социалнополитически живот на либералите от времето на хиатуса е богатият архив на основният им печатен орган – „Вестник Европы“. От тази трибуна говорят К. Д. Кавелин, В. С. Соловьов, К. К. Арсениев, Л. З. Слонимски, А. Н. Пипин, М. М. Стасюлевич, С. А. Корф, А. Д. Градовски и др.

Финансовата независимост на „Вестник Европы“ – рядкост не само за тогавашното време, но и за днешното (главният редактор М. М. Стасюлевич влага семейните богатства в тлъстото списание, посветено изцяло на либералната кауза), обяснява трайната идеологическа линия, следвана при три царства – на Александър II, на Александър III и на Николай II. (Специални изследвания за „Вестник Европы“ има за времето от средата на 50-те до края на 60-те години на XIX в.²⁶ и за периода от началото на 70-те до Руско-турската война от 1877–1878 г.²⁷)

Целта ни е и да покажем, че във времето на контрареформите не само е имало либерална обществена мисъл, но и че програмата ѝ (най-точно формулирана от „Вестник Европы“) служи за ориентир на либералите от края на XIX и началото на XX в. Земските конгреси от 1893 и 1894 г., определени като „един от първите жалони по пътя на оформянето на програмните искания на либералната опозиция“²⁸, възприемат програмата на „Вестник Европы“ от 1882 г.

Хиатус има, но в историографията, а не в историята на либералната мисъл в Русия от 80-те – 90-те години на XIX в., която тепърва ще бъде преоткривана.

Либерализмът според либералите

Либералите от 80-те – 90-те години на XIX в. говорят за „руски“ либерализъм²⁹, но нямат предвид, че е предназначен само за руската народност, а за това, което разбират под „*русско-поданный*“ (к. м. – Д. Г.). „Всеки руски поданик, от каквото и да е произход, на каквото и език да говори и каквато и вяра да изповядва, в същото време – именно поради принадлежността си към руското поданство – е *руски гражданин*, на когото трябва да се предоставят и всички права на държавата.“³⁰

„Русско-поданный“ в този смисъл отговаря на представата за „россиянин“, т. е. под руски либерализъм „Вестник Европы“ разбира „российский“ или имперски либерализъм, каквато е и нашата оценка.

Важна част от мозайката на имперския либерализъм от посочения период е гледната точка на самите либерали за понятието.

В автобиографията си К. К. Арсениев пише: „...съзнавайки... неудовлетвореността на съвременния социален строй, аз не бях социалист; разбирайки неизбежността – при известни условия – от насилствен преврат, аз не бях революционер, макар и само на теория. *Моят либерализъм* имаше отчасти характер на онова, което тогава наричаха „постепеновщина“; въпреки признаците на реакция, към 1866 г. вече твърде ясна, аз вярвах в тържеството на дотогава извършените реформи.“³¹

Л. З. Слонимски избира друго определение на либерализма в Русия: изразите „свободник“ и „свободничество“, с които предлага да се заменят „непопулярните и различно приемани у нас термини: „либерализъм“ и „либерали“³² и смята, че имат право да съществуват също като понятията „народници“ и „народничество“. Понятието „либерализъм“ според К. К. Арсениев също не пасва на Русия – неслучайно винаги, когато го споменава в руски контекст, той го поставя в кавички.

Либерализмът според Л. З. Слонимски е „направление освобождаващо“³³, чиято историческа задача в Европа „се заключаваше в това да се унищожат натрупаните с векове политически надстройки, непозволяващи на народа да живее, и да се подготви нов ред, основан на свободното съществуване и развитие на обществените сили, можещи съзнателно да задоволят интересите на мнозинството от населението“³⁴.

Либерализмът от 80-те – 90-те години на XIX в. не може да бъде определен като буржоазен или елитарен, т. е. той не защитава само свободата на висшите слоеве на обществото. Той по-скоро е демократически, защото защитава правата на всички социални групи и най-вече на народа.

В този смисъл се прави разлика между либерализма като идея и либералите като нейни осъществители: „...след като постигнаха главната си цел, либералите на европейския континент пожелаха да господстват на свой ред... те действаха вече като консерватори... Държавните учреждения бяха устроени по такъв начин, че преобладаващата роля принадлежеше на осигурената буржоазия и бедната народна маса нямаше право на глас в общонародните дела... Новите поборници за народни права, оставайки по същество чисти либерали, се обозначиха вече с други наименования – радикали и прогресисти.“³⁵

„Поборници за народни права“ – това определение отговаря и на „русиите“ либерали, които виждат предимствата на Русия в това, че там няма елементи „за създаване на могъща интелигентна буржоазия, способна да се постави на мястото на целия народ. За нас няма нито повод, нито необходимост да смесваме либералното движение с онези несполучливи форми, в които то се облича в някои страни в Европа“³⁶. Оттук следва и бъдещето на либерализма в Русия, което е неизбежно според Л. З. Слонимски.

К. К. Арсениев също набляга на *разликата с Европа* заради обвиненията на неославянофилския печат на И. Аксаков – вестник „Русь“, че списанието „Вестник Европы“ и неговите сътрудници са „своего рода Бурбони на четирийсетте години или, по-правилно – легитимисти на буржоазния общоевропейски „либерализъм“... чиято шия е закостеняла в раболепен наклон на запад“³⁷.

Упрекът в преклонение пред Запада, както и самото название „западник“, според К. К. Арсениев нямат в неговото настояще никакъв смисъл: „Посочват ни заедно с главния ни бог – Запада – и нашия специален идол: „буржоазния общоевропейски либерализъм“... той процъфтяваше на западния Олимп преди около 50, 40 години... Вече няма общоевропейски либерализъм в онзи смисъл, в какъвто можеше да се говори за него в епохата на общото увлечение от френския конституционализъм или от английския парламентаризъм... Нашата теория е изключително на легитимизма“³⁸.

Либералите защитават тезата, че щом в Русия няма буржоазия в западноевропейския смисъл, то няма и буржоазен либерализъм, чиито интереси да не съвпадат с тези на народа. Парадоксът в случая е, че либерали, принадлежащи към буржоазията (ако приемем, че под буржоазия разглеждаме всички, които съществуват независимо от държавата и не се занимават със селскостопански труд), защитават интересите на народа.

„Российският“ либерализъм е демократически като идеология и буржоазен като принадлежност на представителите му.

Народниците също смесват либерализма с промишлената буржоазия. Определението „буржоазен либерализъм“ е прието в съветската историография³⁹ и в постсъветската⁴⁰.

Според нас интересите на буржоазията в Русия: високи покровителствени мита, отмяна на общинното земевладение, против фабричната инспекция, срещу преселенията и селската банка и т. н. са противоположни на либералната програма на „Вестник Европы“, защитаваща селото, т. е. народа.

Либералите разграничават либерализма в Русия не само от буржоазията, но и от земствата. Според К. К. Арсениев „земството и либералната партия далеч не са синоними“⁴¹. Губернските земски събрания не се разглеждат като най-добрия изразител на народа, т. е. далече са от някакво подобие на представителство, но „поради отсъствието на други органи, по-авторитетни, земските събрания имат право на някакво внимание“⁴².

Под понятието „партия“ К. К. Арсениев уточнява, че няма предвид партия в западноевропейския смисъл като активна политическа организация, а като „група лица, свързани с общи стремежи и възгледи“⁴³.

П. З. Слонимски също отбелязва произволното разпределение на зачатъците на политическите партии в Русия, където „има решаваща сила по-елементарното делене на хората“⁴⁴. Либералите не могат да образуват една партия, една група, защото „мненията им за размера, насоката и целта на реформите никак не могат да бъдат приведени под общ знаменател“⁴⁵.

„РОССИЙСКИЯТ“ ЛИБЕРАЛИЗЪМ И „РУСКИЯТ“ КОНСЕРВАТИЗЪМ ОТ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Представата за другия

За изясняване на либерализма от 80-те – 90-те години на XIX в. е необходимо да го съпоставим с консерватизма в Русия от същия период (най-ярки негови представители са К. П. Победоносцев, М. Н. Катков, В. П. Мешчерски и др.), като използваме разбиранията на двете направления на понятията „народ“, „самобитност“, „свобода“, „власт“, „равенство“, „църква“.

Преди да започнем сравнението, ще се спрем на това, какво са разбирали консерваторите под либерализъм, и обратно.

Либералите наричат консерваторите „национали“, „ретрогради“, „самобитници“, „черна партия“. Не са съгласни с обичайното делене, защото то „не отличава консерватора в тесния смисъл на думата от реакционера, не посочва онези съществено различни помежду си възгледи, които се свързват под общото име либерализъм“⁴⁶.

„Реакционери“ „Вестник Европы“ нарича „хората, желаещи да върнат назад, да възстановят в една или друга форма господството на помещическия елемент над селския, да засилят цензурата, да ограничат кръга на властта и независимостта на съда“, а „консерватори“ – „хората, желаещи да сложат точка на реформите, без да извращават техния смисъл и без да ограничават действията им“⁴⁷.

Историкът и либерал А. Д. Градовски също различава консерватори от ре-

акционери в „Какво представлява консерватизмът?“. „...консерваторът изхожда от убеждението в годността на основните начала на даденото обществено устройство. Той желае учрежденията на родината му винаги да съответстват на историческите им начала; но той знае също така, че запазването на тези начала зависи от правилното видоизменение на техните форми.“⁴⁸

Думата „реакция“ за М. Н. Катков има положителен смисъл, тя показва според него, че Русия е жива, а не мъртва, както мислят „гнилите либерали“, реакцията е „спасителна“ за държавата⁴⁹.

В. П. Мешчерски смята, че либералите имат „дух антимонархически“⁵⁰, че не се интересуват от селското население и че „либералщината“ предизвиква „спазматично противодействие на всеки един замисъл на правителството“⁵¹.

За К. П. Победоносцев либералната партия е „партия на враговете на Русия и на реда“⁵², „партия на безумните мечтатели“⁵³, докато консерваторите се наричат „руска патриотическа партия“⁵⁴, те не приемат определението „консерватор“, защото смятат, че е близо до либералите, които „хленчат за праворед“⁵⁵.

Донякъде имат право, защото част от това, което М. Н. Катков описва като „разумен консерватизъм“, отговаря на дейността на либералите от 80-те и 90-те години на XIX в. – „на отделните изменения и поправки в законодателството, отколкото на общия статут, обхващащ цели области от обществената или държавната дейност“⁵⁶.

Разбира се, „поправките“ в законодателството при либералите са теоретични – те могат само да ги внушават чрез главния си печатен орган – „Вестник Европы“. К. К. Арсениев прави доста тъжна констатация: „...в наше време често се налага да се пази придобитото или да се оплаква неговата загуба.“⁵⁷

Защо „руски“ консерватизъм?

Консерватизмът в Русия през 80-те, 90-те години на XIX в. не може да бъде определен според нас като „российский“, а като руски, защото изповядва идеята „Россия для русских“.

М. Н. Катков говори за руски цар, а не за „российский“, за „господстваща народност“ и „господстваща църква“⁵⁸.

К. П. Победоносцев също споделя мнението за водеща народност. По повод редакцията на манифеста той уточнява в писмо до Александър III: „В края съм поставил: грижа за благо на народа, а не на народите, както бе казано в предишната и в печатната редакция. И през 1856 година тази дума – на народите – изглеждаше странна. Отбелязвахме, че австрийският император може да говори за своите народи, а у нас народът е един и властта е една.“⁵⁹

М. Н. Катков говори за „националност на държавата“⁶⁰, което според него е чувство на „безусловно“ и „абсолютно“ единство с царя. Той не споменава за гражданско чувство, т. е. за универсалното понятие, каквото е за либералите, а за „руско гражданско чувство“⁶¹.

Изтъква ли качествата на някой сановник, К. П. Победоносцев използва епитети от типа: „здравни инстинкти и руска душа“⁶² – за граф Н. П. Игнатиев, или „сърцето му е руско“⁶³ – за граф С. Г. Строганов. Докато либералите са обвинявани в липса на патриотизъм – М. Т. Лорис-Меликов „не е руски патриот“⁶⁴, както и в незачитане на народа (за М. Н. Катков „да бъдеш либерал у нас, значи да презираш своя народ, да го притискаш, да го държиш настрана от прогреса и цивилизацията, да отричаш бъдещето на страната си“⁶⁵).

За либералите понятието „народ“ също съвпада с понятието „Русия“⁶⁶, но „работата, която предстои на Русия, трябва да се извърши не само за народа, но и с участието на народа“⁶⁷, докато девизът на руските консерватори е „tout pour le peuple, rien par le peuple“ (всичко за народа, нищо чрез народа).

Консервативната „самобитност“ и либералната „свобода“

Представата за народа е свързана с понятието „самобитност“, което за консерваторите се извежда от призиването на народа, от провиденциалната му мисия. За либералите има два вида самобитност: „реална самобитност“, тази, която приемат и която е сложна и видоизменяща се, и „мистична самобитност“, възприемана от неославянофилите: „...идол, допускаш само поклонение ... нещо, дадено веднъж и завинаги и неподлежащо на изменение“⁶⁸.

К. К. Арсениев разглежда думите „национална самобитност“ като квинтесенция на славянофилската доктрина, която е била понятна само докато за нея са говорили А. С. Хомяков и И. В. Киреевски. Новата категория „самобитници“ я лишава от смисъл. За либералите „залог за самобитността на развитието“ е живо-то „общуване между единиците и цялото, между народността и личността“⁶⁹.

Личността е едно от ключовите понятия на либерализма. При руските консерватори индивидуализмът е на равнище държава, народ – за М. Н. Катков „Русия е до безкрайност организирана индивидуалност“⁷⁰.

Представата за *свободата на личността* либералите не отделят от въпроса за гражданската свобода⁷¹, както и от политическата, която единствена може да я гарантира. К. К. Арсениев не приема тезата на Л. А. Тихомиров, че общественото мнение служи за гаранция, защото, за да охранява личната свобода, то трябва да съществува, т. е. решенията му да имат някаква сила, а дори и тогава то може да се превърне в пречка⁷². К. К. Арсениев не оценява свободата като „състояние, при което човекът е подчинен на вътрешните си сили, а не на някакви външни“⁷³, както я разглежда Л. А. Тихомиров, който отрича гражданската свобода.

За руските консерватори свободата може да бъде обезпечена само от самодържавието⁷⁴. Свободата съществува „само в оградата на самодържеца“, „върховната власт над всякаква власт – ето началото на свободата“⁷⁵. Личната свобода не може да остане „извън държавния надзор“⁷⁶. Това е *свободата по руски* (и английските консерватори говорят за свобода по английски – „liberty according to English ideas“, но Е. Бърк има предвид либералните ценности⁷⁷).

Свободата за либералите има универсален смисъл и те не търсят руска рецепта – според Л. З. Слонимски „трудно е да се предполага, че могат да бъдат изобретени никакви специално руски сурогати на свободното публично слово ... на личността и обществената свобода“⁷⁸.

Равенството е другата гаранция против налагането на една класа над друга или на една част от обществото над останалото⁷⁹. То включва премахването на съсловния принцип, валиден още за селяните. Либералното равенство за руските консерватори е „обществена нивелировка“, която не е по-различна от политически преврат⁸⁰ – равенството между съсловията може да бъде само пред царя⁸¹.

На *обществения договор* на либералите руските консерватори противопоставят „долг присяги“ (дълга на клетвата)⁸². Няма договор, има вяра⁸³. Клетвата е тази, която свързва обществото. Оттук идва и илюзията за върховната власт, неограничена и пряко управляваща, без нужда от посредници, фикцията за връзката цар–народ. Дори теоретично те я виждат еднопосочно, т. е. само от царя към народа, докато либералите искат тя да бъде двупосочна – и от народа към царя.

Либералите описват самодържавието като власт, ограничена от административния произвол, т. е., както М. М. Стасюлевич пише, „самодържавието... през целия си живот е управлявало всъщност на основание на конституцията, т. е. било е ограничено“⁸⁴.

Правилната конституция е правилното ограничение, то само може да засили властта и да я направи реална, т. е. изпълняваща функциите си. Властта не може да управлява непосредствено – „само ограничената от закона Върховна власт би могла да бъде напълно неограничена“⁸⁵.

Най-доброто доказателство за ограничеността на самодържеца е според М. М. Стасюлевич, че „при цялото си външно могъщество не може да рискува да се ограничи със закона, тъй като това би го поставило в неограничено положение по отношение на придворно-бюрокралично-военните партии“⁸⁶.

Либералите са за силна власт, но тя може да бъде такава само ако се реформира докрай: „...пълномощията на върховната власт си остават неизменни, но се променят органите, чрез които тя действа, а съобразно с това – и самият начин на действията.“⁸⁷ Истинското самодържавие е там, където е самодържавен народът – „това именно е истинската конституция“⁸⁸. За руските консерватори конституцията – това е клетвата, равнозначна на „политическите задължения“⁸⁹.

„Широкият задник“ на бюрокрацията

Бюрокрацията е обект на критика от страна и на двете направления. Консерваторите я обясняват със заразата на либерализма⁹⁰. Либералите не са така едностранчиви. Най-образно от тях М. М. Стасюлевич представя зависимостта на властта от чиновниците: „Та нали един не особено властен човек с мими-

ка обясни значението на закона в Русия на онзи, който имаше глупостта, оспорвайки мнението му, да се позове на закона, т. е. на Върховната власт; този властен човек постави сборника със закони под широкия си задник и като седна върху тома, попита събеседника си: Е, де е сега твоят закон?!⁹¹

Либералите също са под „широкия задник“ на бюрокрацията. Една от основните причини за злоупотребите на чиновничеството според тях е несъобразяването на представата за властта с физическата природа на носителите и – което личи в законодателството – натоварващо сановниците със задължения за цяла колегия.

Типичен пример е длъжността земски началник, „съвместяващ в себе си длъжността на съдия, администратор и опекун за многото хиляди жители от своя район... Той участва и в делата за опека и няма местни селски работи, които да не влизат в неговата компетенция. Отгоре на всичко останало върху него пада огромната писмена работа; той трябва да води 19 книги“⁹². Какво остава за губернатора, а за самодържеца?

Друга причина, изтъкната от либералите, за неефективността на държавните учреждения, е „канцеларската тайна“ – те са недостъпни за публична критика и контрол от печата. Последното би се възприело като контрол над закона, т. е. над върховната власт. Ако във Франция Луи XIV е можел да каже: „L'Etat c'est moi“ („Държавата – това съм аз“), в Русия чиновниците спокойно биха могли да кажат: „Самодържец – это мы.“

Тайната се отразява и на висшата бюрокрация – „на практика са възможни случаи, когато две министерства независимо едно от друго да изготвят едновременно два различни законопроекта по един и същ въпрос“⁹³.

Липсата на гласност пречи на работата на държавния апарат. В Русия няма правителство, което да работи в екип – всяко министерство е само за себе си. Практиката на лични доклади от министрите до императора, която често пъти заобикаля Комитета на министрите, поражда много недоразумения.

Гласността в Русия се появява за кратко за първи път при Александър II; при него М. Х. Рейтерн допуска обществото до Министерството на финансите чрез огласяването на бюджета.

До известна степен гласността се проявява и в съдебната система – на откритите съдебни заседания. Всички останали ведомства тънат в тайна, жертва на която е и самият самодържец – Николай II. До възкачването си на престола той не е знаел за договора между Русия и Франция от 1893 г.

Гласността във Външното министерство се появява благодарение на А. П. Изволски. Либералите се опитват да докажат, че гласността само ще е от полза на властта в отношенията ѝ с бюрокрацията.

За опасността от ведомствената разединеност, „когато всяко министерство става изключителен безапелационен съдия в собствената си работа“⁹⁴, предупреждава и Н. Х. Бунге. Той не настоява вече за единно министерство, а за разглеждане на най-важните законодателни мерки от Комитета на министрите⁹⁵.

Идеята за отговорно министерство се прокрадва и на съвещанието от 21 април 1881 г., описано от Е. А. Перетц⁹⁶. Според А. А. Кизеветер изказването на М. Т. Лорис-Меликов, че Русия страда от липсата на „единство в управлението“ и е необходимо да се създаде „обединено правителство“, е намек за „нещо като министерски кабинет“⁹⁷.

Липсата на гласност само засилва ролята на слуховете в руското общество, което, както отбелязва и К. П. Победоносцев, подчинява и представителите на властта⁹⁸. Макар че самият той много често, когато иска да внуши нещо на императора, се изразява по следния начин: „Чух, че...“

И все пак либералите не гледат само с отрицание на бюрокрацията. Надеждите им са в „новата бюрокрация“, която „в много отношения е превъзходна, тя побира в себе си най-добрите интелигентни сили“⁹⁹.

Бюрокрацията се реабилитира в част от съвременната историография¹⁰⁰, която се основава на два показателя: „броят на случаите на нарушение на закона и на инструкциите от страна на чиновниците“ и „оплакванията от чиновниците“. От втория показател трябва да се изключат селяните, които в мнозинството си са неграмотни и нямат навика да подават жалби, което отслабва обективността му.

Друга черта на либерализма от 80-те – 90-те години на XIX в. в Русия е отношението му към *църквата*. Духовенството трябва да бъде освободено от полицейските си функции и само с проповед да действа срещу разколниците. К. К. Арсениев настоява за църковно самоуправление – не приема указа на Св. Синод, предписващ назначаване на архиереите, а не избирането им. Не приема духовната цензура, разпростираща се и върху светски произведения, не приема и преобладаващото положение на духовенството в народното училище.

Всичко това говори за наличието в Русия на клерикализъм, определен от К. К. Арсениев като „нахлуване на църковния елемент (представян не само от духовенството) в държавния живот... с цел да го подчини на действието на неподвижните, неподлежащи на критика начала, заимствани от специалната сфера и само в нея имащи право на съществуване“¹⁰¹. Консерваторите са на противоположната позиция – църквата трябва да влияе на обществения живот¹⁰².

Общината – руската слабост на „росийските“ либерали

Дотук се спряхме на универсалните черти на имперския („росийския“) либерализъм. Това, което е специфично, руско, е присъствието на общината в неговата програма. (Подробно ще се спрем на този въпрос в „Селският либерализъм и либералното народничество“.) Общината се разглежда като „силна страна на руската самобитност“¹⁰³, като „главна гаранция срещу обезземляването на масите“¹⁰⁴.

Либералите не си обясняват устойчивостта на общината с „властта на земята“, както Г. И. Успенски, „защото същата власт царува навсякъде, а общи-

ната от тази страна на уралските планини е устояла само в Русия¹⁰⁵. Либералите се съобразяват с „колективната работа на народния ум и народното сърце“¹⁰⁶ и в това отношение те си приличат с консерваторите. Разликата е в това, че либералите са за постепенното ѝ изживяване, а не за изкуственото ѝ запазване.

Поддържането на общинното владение е част от *икономическата програма* на либералите, която включва още и „правителственото и земското съдействие за преминаване на земите във владение на селяните, особено там, където те страдат от липса на земя; организация на преселванията и на дребен поземлен кредит; по-нататъшно намаляване на плащанията за откуп там, където те надвишават дохода от дадената за ползване земя; отмяната на поголовния данък; увеличаването на данъците, плащани от по-заможните класи, със съответното намаляване на данъчното бреме, тегнешо на народа“¹⁰⁷.

Съществена част от тази програма представлява *отрицание на основния принцип на икономическия либерализъм*: „Laissez faire, laissez passer“, т. е. ненамеса на държавата в икономиката. Привържениците на това правило според „Вестник Европы“ са либерални доктринери. Либералите са за широко регулиране на фабричната работа, за право на законодателната власт да променя железопътните и банковите устави¹⁰⁸.

Икономическата програма на либералите е и тази на Н. Х. Бунге, който я следва като министър на финансите през 1882 г. Може да се каже, че Александър III в първите години от царуването си възприема либералните идеи в икономиката, заложили в предшестващата епоха.

Фактите, които говорят за това, са: понижение на откупните цени (1882), отмяната на поголовния данък (1882), данъкът върху наследството (1882), данъкът върху лихвоносните ценни книжа (1885), повишение на занаятчийското облагане (1884), учредяване на селската поземлена банка и на фабричната инспекция (1882), ограничаване на работата на малолетни във фабриките (1882) и на нощната работа на деца и жени (1885), уреждане на онези категории от селските жители, чийто поземлен бит си оставал още неосигурен (1882 г. и по-късно), съвкупност от мерки, насочени към облекчаване на селяните при арендуването на държавните земи (1881, 1884), закон за работата във фабриките (3 юни 1886 г.), закон за преселванията (13 юли 1889 г.)¹⁰⁹.

Ако приемем, че царуването на Александър III – това са тези 20 години, за които е мечтал П. А. Столипин¹¹⁰, то императорът рано се отказва от тях. *И ако либерализмът в Русия не побеждава (казано по чаадаевски), то не е защото не е прав, а защото в историята правото е на по-силния.*

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ ОТ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. (ВМЕСТО ОПРЕДЕЛЕНИЕ)

Изхождайки от абстрактните въпроси (понятията „народ“, „свобода“, „власт“, „самобитност“, „църква“) и от конкретните (икономическата програма на „Вестник Европы“), ще определим нашето разбиране за имперския („рос-

сийския“) либерализъм от 80-те – 90-те години на XIX в., като го разгледаме от следните страни: руската история, европейската история, абстрактната представа за либерализма, интересите, които защитава, и социалната принадлежност на привържениците му.

1. От гледна точка на руската история той е *класически*, т. е. в сферата на идеите, част от руската общественост, далече от организирания и партийния си облик от началото на XX в.
2. От гледна точка на европейската история той е *неолиберализъм*, т. е. *социален либерализъм*, който отхвърля принципа „laissez faire, laissez passer“. Историографията определя появата на неолиберализма в Русия чак от началото на 90-те години със земските конгреси („нов буржоазен либерализъм“^[11]), или началото на XX в.^[12]

Според нас в теоретично отношение идеите на „российския“ неолиберализъм са оформени още от началото на 80-те години на XIX в., което се вижда в икономическата програма на „Вестник Европы“.

3. От гледна точка на интересите, които защитава (общината, селската банка, преселенията, дребната земска единица), либерализмът е *селски*, т. е. идеологията му е *демократическа* (либералите предпочитат за себе си названието „поборници за народните права“).
4. От гледна точка на социалната си принадлежност обаче либералите са част от образования *слой на буржоазията*, от която се разграничават, и което придава на либерализма самотна елитарност.
5. От гледна точка на националния въпрос либерализмът е *имперски*. Той защитава идеята за имперска нация, но не в етническият смисъл (на руска имперска нация), а в гражданския и политическият смисъл (на „росийска“ имперска нация). В понятието „руско-поданье“ либералите влагат смисъла, запълващ днес понятието „россиянин“.

Парадоксът е, че „росийският“ либерализъм с желанието си да превърне обществото в гражданско, т. е. без съсловни граници, защитава най-вече руския народ, „за чиято сметка“^[13] живее империята (руското население поема основната тежест – данъчна, военна и т. н.).

6. От гледна точка на абстрактната представа за либерализма като „начин на мислене“^[14] имперският либерализъм е универсален.

Прилагането на идеята обаче предполага индивидуален подход, който може да бъде или консервативен, т. е. чрез държавата, или радикален, чрез обществото, както става във Франция през 1789 г. В този смисъл либерализмът в Русия е *консервативен*, откъдето идва и основната му слабост, която е слабост на самодържавието, а именно – нерешаването докрай на въпроса за земята.

Либералите, както и властта, не се решават на радикални мерки, въпреки че признават френския опит, когато „либералната част на френското общество станала революционна... селяните били освободени не само с принадлежащата им земя, но и без откуп“^[15].

7. От гледна точка на различните видове либерализъм ние го разделяме на два типа: *правителствен (бюрократичен) и обществен.*

Правителственият има две страни: официална и неофициална, наречена от нас „либерализъм в сянка“.

Общественият е представен от печата и от земствата.

За да очертаем образа на „росийския“ либерализъм, ще завършим с красивата му илюзия, че различията между народите ще намаляват благодарение на „удобството на пътищата, развитието на търговските връзки, успехите на знанията, преобразуването на политическите учреждения“¹¹⁶. Не става дума за уеднаквяване на народите, а за премахване на разстоянието между тях, за контакт. Възможността за общуване, желана от либералите, е противопоставена на изолацията на консерваторите. Това либерално верую ни напомня за една класическа мисъл: „Номадите са пощальоните на историята“, която според нас може да се перифразира: „Либералите са пощальоните на Русия.“

СЕЛСКИЯТ ЛИБЕРАЛИЗЪМ И ЛИБЕРАЛНОТО НАРОДНИЧЕСТВО

Селски (= демократически) либерализъм и либерално (= буржоазно) народничество. Съчетанието и в двата случая предизвиква смущение. Напомня на лошо построено неравенство с разместени символи – естествената реакция е да се поставят на „място“: буржоазен либерализъм и селско народничество.

На пръв поглед са свързани несъвместими от теоретична и от практическа гледна точка понятия. Но това, което е неадекватно за европейските представи (класическият либерализъм защитава буржоазните интереси), е естествено за руските (либерализмът в Русия защитава интересите на селяните (народа).

Ако в Англия аристокрацията придобива буржоазна политическа психика вследствие на майората¹, в Русия буржоазията, получила съсловни привилегии (юридически закрепени от Екатерина II през 1785 г.), придобива според нас дворянска психика и поведение. Тази специфика на руската буржоазия, както и икономическите ѝ интереси, противоположни на тези на селяните (народа), обясняват защо руските либерали от 80-те – 90-те години на XIX в. категорично отхвърлят определянето на либерализма в Русия като буржоазен².

Това разграничение обаче е идеологическо, защото руският либерализъм е демократически като идеология, но буржоазен като социална принадлежност на неговите представители.

Демократическата идеология на либерализма в Русия от 80-те – 90-те години на XIX в., както и интересите, които той защитава в икономическата си програма, формулирана от К. К. Арсениев³ през 1881 г. и защитена от Л. З. Слонимски, Ф. Ф. Воронов, М. Максим-Ковалевски и др., а именно: селската община, селската банка, преселванията и др., ни дават основание да го определим като *селски либерализъм*.

От началото на 80-те години на XIX в. се оформя и т. нар. *либерално народничество*, чиито основни идеолози са И. И. Каблиц (Юзов), В. П. Воронцов, С. Н. Кривенко, Я. В. Абрамов и Н. К. Михайловски.

В центъра на вниманието на новосъздаденото направление е икономическото положение на руския селянин. Ако по отношение на ролята на интелигенцията народниците спорят или дори я отричат⁴, всички единодушно защитават селската община.

Тази тяхна позиция, както и дословното възприемане на икономическата програма на основния орган на либералите „Вестник Европы“ от Я. В. Абрамов⁵ създават впечатлението за сходство между руския либерализъм и либералното или „реформистко“⁶ (това определение е по-сполучливо, защото не се ангажира с конкретна теория, но и по-безлично, защото „реформите“ могат да бъдат всякакви) народничество.

Тази прилика забелязват меншевиките А. Н. Потресов и П. П. Маслов, които въвеждат понятието „народнически либерализъм“⁷, чийто печатен орган според тях е „Вестник Европы“⁸. За А. Н. Потресов понятието „аграрен либерализъм“⁹ е равнозначно на „народнически либерализъм“.

За да избегнем подобна аналогия, която според нас опростява разбирането и на либерализма, и на народничеството, ще се спрем на приликите и на разликите между двете направления.

Ще разгледаме възгледите им за общината, протекционизма, частната собственост, капитализма, разбирането им за практическото приложение на идеите им.

ОБЩИНАТА В ПРЕДСТАВИТЕ НА „РОССИЙСКИЯ“ ЛИБЕРАЛИЗЪМ И НА ЛИБЕРАЛНОТО НАРОДНИЧЕСТВО

Една от специфичните страни на руския либерализъм през XIX в. е положителното отношение към общината, т. е. към колективния принцип на стопанисване на земята. (Има и изключения – Б. Н. Чичерин, С. М. Соловьев, но те не преобладават, особено през последната четвърт на XIX в.)

Причината е не само страхът от обезземляване и създаването на селски пролетариат от „батраци“ – ратаи, наемни работници в стопанството на едър земевладелец или помещик, но и нежеланието на селяните да се отделят от общината. Колективната собственост е антилиберализъм, но и насилственото ѝ премахване – също.

Екстензивният характер на селското стопанство в Русия, високите данъци, както и т. нар. чересполосица, т. е. притежаването на разпокъсани парцели земя, практически обричат на глад селянина, желаещ да се отдели от общината. Един от изходите е преселването, но той засяга малка част от населението и в известна степен облекчава, но не и решава въпроса за земята.

Ако в началото на 60-те години на XIX в. на общината се гледа като на временно явление, което постепенно ще отмре (такова е мнението на един от

либералите практики Н. Х. Бунге¹⁰), то през 80-те – 90-те години вече не се съмняват в нейната жизнеспособност.

Л. З. Слонимски отчита като грешка пренебрегването на общината¹¹. За либералите съществуването ѝ трябва да бъде паралелно с това на частната собственост. Според Ф. Ф. Воронов златната среда е съвместяването на „запазването на общинното владение с облекчаване „излизането“ от общината на отделни селски стопани“¹².

Либералите се съобразяват със селското понятие за поземлена собственост, чиито предимства над теорията са тези на „житейската правда“¹³. Селяните оприличават общинното владение на селска ръкавица, а личната собственост – на дворянска: „в дворянской перчатке у каждого пальца свой чуланчик, и в морозе они зябнут; в крестьянской рукавице все пальцы вместе, и друг друга греют“ („дворянская ръкавица е с пет пръста и на студ пръстите не мръзнат; в селската ръкавица всички пръсти са заедно и се топят един друг“)¹⁴. Индивидуализмът „не топли“ селяните, той води до обедняване или до загуба на земя.

Либералите не приемат упреците срещу общината за глада от 1891 г.¹⁵, за наличието на „чересполосица“ – същият недостатък е характерен и за личните стопанства, за създаването на прекалено големи селища (в Киевска губерния подобни заселени места съществуват и от отделни домакинства – при малорусите общината не е популярна¹⁶), както и за масовата липса на обработваема земя¹⁷.

Основен минус на общинското земевладение според М. Максим-Ковалевски е практиката на „коренно преразпределяне“ на земята¹⁸. Л. З. Слонимски смята, че това може да се избегне, като част от земята не се преразпределя, а си остава собственост на цялата община: „...трайното владение на парцелите е напълно съвместимо със съществуването на общината и изобщо не предполага нейното премахване.“¹⁹ По този въпрос мнението му съвпада с това на либералния народник и икономист Г. Соколовски, за когото „основният принцип на общината е в признаването на земята за обща собственост или владение на всички членове на общината“²⁰, а до преразпределяне може да се прибегва само в определени случаи, когато наличната земя не е достатъчна.

Общината представлява и финансов гарант за селяните. Защитните ѝ функции карат либералите да застанат зад колективния принцип и против насилственото ѝ премахване. Това е причината либералите да не приемат чл. 165 от Закона за откуп от 1861 г., според който всеки стопанин има право, след като внесе целия откуп за своя парцел, да изисква парцелът му да се отдели за лична собственост, като „задължава“ в такъв случай общината „по възможност“ и „по усмотрение“ да му даде земя, намираща се на едно място. На пръв поглед този закон създава условия за излизане от колективното владение и за оформянето на лично стопанство, т. е. за създаване на частна собственост (макар и дребна), която е една от ценностите на либералната идеология.

Прилагането на закона обаче на практика довежда до откъсване на плодо-

родни земи от общината – след натиск от страна на администрацията – в полза на един човек. Така откупуването на земята придобива „характер на насилствено действие на един срещу всички“²¹. Откупуват се или богатите селяни, или бедни, които срещу парична сума отстъпват правото си на външен за общината човек – обикновено дребен фабрикант.

Въпреки юридическата си неприкосновеност общинската обработваема земя намалява до приемането на закона от 14 декември 1893 г. Според него „до погасяването от общината на дълга за откупуването, оформянето на отделни стопани и предсрочното откупуване от тях на земя, придобита от всички селяни, се допуска само със съгласието на общината и при условията, посочени в решението на селското събрание“²².

Практически личното излизане от общината ще става само с изричното ѝ съгласие. За правителството този закон ще осигури събирането на данъците, улеснено от принципа на колективната отговорност („круговая порука“), който е отменен чак през 1903 г.

За либералите този нелиберален закон е в името на оцеляването на останалите членове на общината, т. е. на народа. Л. З. Слонимски е против превръщането на земята в стока, в предмет на свободна покупко-продажба, защото това заплашва дребното земевладение²³.

Самостоятелността на всички селяни, т. е. на колектива, е по-важна от тази на отделните стопани. Под самостоятелност Л. З. Слонимски разбира самоуправление, без което общината е „нещо мъртво, фалшиво и безплодно“²⁴.

За да предотврати „принудителното разпадане на общината чрез преразделяне и напускане“²⁵, той защитава колективния принцип на собственост на имущество дори във всяко отделно лично стопанство, т. е. собственик да бъде цялото семейство, а не само неговият глава.

Контролът от страна на общината е необходим и поради невежеството на селяните, на които трябва да се даде възможност за елементарно образование²⁶.

Желаната от либералите самоуправляваща се община, независима от местната власт, на практика не съществува. Ако преди селската реформа от 1861 г. на нейната автономност са могли да повлияят помещиците (В. П. Воронцов констатира, че бившите помещически селяни „и при крепостното право, поне в господарските имения, всъщност не са познавали общината, тъй като определянето на земя за новия крепостен ставало по разпореждане на помещика“²⁷), то след това администрацията заема тяхното място.

Много често юридическото разпространение на общината в административната карта не съвпада с фактическото, „тъй като в действителност в района на общинното землевладение съществуват редица преходни степени от сегашното общинно владение към едноличното стопанство“²⁸. Неустойчивостта на тези преходни степени, както и неравномерното развитие на капитализма в Русия оправдават съществуването на общината.

„РОССИЙСКИТЕ“ ЛИБЕРАЛИ ЗА „ИКОНОМИЧЕСКИТЕ НЕДОРАЗУМЕНИЯ“
НА РУСКИЯ КАПИТАЛИЗЪМ

Капитализмът в Русия се създава с помощта и със същественото участие на държавата, която залага на едрата промишленост за сметка на земеделието, потискано предимно с данъци. Условия за създаването на среден социален слой – между общината и държавата – липсват.

Получава се едно странно съчетание между интензивно развиваща се едра промишленост, подкрепяна от правителството чрез протекционистки митнически тарифи, и екстензивно развиващо се земеделие, подкрепяно от общината. И в двата случая има силна зависимост – в първия – от държавата, във втория – от общината – омагьосан кръг, от който Русия не излиза до края на века.

При тази картина естествената позиция на либералите е да застанат на страната на народа, т. е. на селяните. Оттук и отрицателното отношение на руските либерали към буржоазията и най-вече към промишлената буржоазия.

Разминаването на интересите на едрата промишленост и селското стопанство отбелязват и либералните народници (В. П. Воронцов подчертава, че земеделецът е лишен от възможността за „стричен доход“²⁹). Причина за това разминаване според либералите е и липсата на единство между различните правителствени ведомства по основни въпроси на икономическата политика: „Министерството на финансите, което фактически в същото време е и министерство на промишлеността и търговията, не може да гледа на държавното стопанство от гледна точка на народното земеделие.“³⁰

Л. З. Слонимски отчита като грешка липсата на „специално министерство на селското стопанство“³¹, каквото има в Прусия, т. е. народното земеделие няма официални защитници и интересите му остават „далече от центъра, властта и влиянието“³².

Сведения за земеделската промишленост и за нейното облекчаване не липсват – един от най-богатите източници са трудовете на земската статистика, които според Л. З. Слонимски могат да бъдат „образец за Европа“³³, но за Русия те са „terra incognita“³⁴, тъй като всячески се игнорират.

И либералите, и народниците разчитат на правителството за решаването на въпроса за земята. Но ако според народниците ролята на държавата е да контролира частната собственост³⁵ и това се възприема като една от крачките за обобществяване на земята³⁶, то за либералите тя трябва да съдейства за развитието на личната собственост и чрез организиране на преселванията, чрез селската банка и най-вече като се откаже от протекционистката си политика.

Народниците също отричат протекционизма – за С. Н. Кривенко той е от полза само на „вътрешните чужденци“³⁷, каквито са отечествените фабриканти за народа си и които под формата на „съживяване на промишлеността“³⁸ се стремят да получат концесия за строежа на сибирската железопътна линия с правителствена гаранция, което прехвърля всички загуби на държавната хазна, т. е. за сметка на данъкоплатците (на народа).

Въпросът за строежа на железопътни линии възниква след Кримската война. Опитите на правителството да привлече частен капитал в железопътното строителство са неуспешни, а учреденото през 1857 г. със западни банкери Главно дружество на руските железници фалира. Правителството се връща към практиката на държавно строителство, която е нерентабилна³⁹.

През 1867 г. се създава специален фонд за развитие на железопътната система. Първоначалният капитал се натрупва от средствата, получени от продажбата на Аляска на Съединените щати. После фондът се попълва чрез гарантирани от правителството заеми за железопътно строителство, сключвани в Европа⁴⁰. Хазната гарантира капиталите на железопътните дружества, които по своята форма са частни.

Правителствената гаранция обезпечава печалбата и предотвратява загубите на дружествата. Създават се идеални условия за корупция. Най-известните концесионери (олигарси), които грабят държавата (до 1876 г. фондът е изчерпан), са П. Г. фон Дервиз, К. К. фон Мек, С. С. Поляков, В. Я. Кокорев, Л. Л. Кроненберг и др.

Концесионерните дружества с уставите и привилегиите си се обединяват и се превръщат в „държава в държавата“⁴¹. Създаденият Департамент по железниците от И. А. Вишнеградски (министър на финансите след Н. Х. Бунге от 1887 до 1892 г.) и С. Ю. Вите (негов помощник и наследник) съсредоточава финансовите и тарифните въпроси на железниците, като получава правото да предоставя нови концесии.

Политиката на Департамента, чийто първи директор от 10 март 1889 г. е С. Ю. Вите, е на засилване на държавния контрол върху железниците, както и за увеличаването на доходите в хазната от тях. От 1889 г. действа системата за държавно регулиране на зърнените тарифи. Стойността на превоза на стоки зависи от разстоянието – тя намалява с неговото увеличаване. Резултатът от този краен протекционизъм е развиването на покрайнините в империята за сметка на центъра⁴².

Либералите подкрепят умерения протекционизъм, който поощрява родната промишленост „в полза на цялата страна, а не само за едностранните изгоди за капиталистите“⁴³, и който е съчетан с покровителство на земеделието, докато руските индустриалци са „върли фритрейдери“⁴⁴ (т. е. привърженици на свободната търговия), когато става дума за интересите на селячеството.

Либералите не смятат за нормално „положението, при което народът плаща налози и в замяна нищо не получава, а правителствените и държавните учреждения... издържани с народни средства, съществуват само за привилегированите съсловия“⁴⁵.

Протекционизмът на правителството е разорителен за руското население. Резултат от пагубното въздействие на високите митнически тарифи е изкуственото поскъпване на метала, последвано от високите мита на вносните земеделски машини, от което губи селското стопанство. Скъпите селскостопански ма-

шини не дават възможност на земеделеца да направи производството на продукцията си по-евтино и да излезе на световния пазар. Милиони руски стопани страдат заради 400–450 машиностроители⁴⁶.

Протекционизмът в Русия е своеобразен – в полза на отделни предприемащи, които ползват държавните субсидии за сметка на цялото население, докато опитите за самостоятелно, независимо от държавата капиталистическо производство са спъвани. Стига се дотам, че благодарение на държавата руската захар се продава два пъти по-евтино на англичаните и иранците, отколкото на самите руснаци.

Криворазбраната представа за протекционизъм „води до ненужна и вредна гонитба за чужди пазари в ущърб на своите собствени“⁴⁷. Друг пример за неадекватен протекционизъм: за да работят, фабриките се нуждаят от каменни въглища и от модерни машини, но поради високите митнически тарифи малко заводи могат да си позволят машини от чужбина, а местните въглища не само са по-скъпи от вносните, но и трудно се доставят⁴⁸.

Л. З. Слонимски прави печален извод от „икономическите недоразумения“: „Ние снабдяваме чуждите страни с продукти, от които има нужда населението на собствената ни страна; даваме на чужденците нашето жито дори през гладните години и обилието на нашия износ е само проява на бедността на селяните, на ниската им покупателна възможност“⁴⁹.

Целта (поне на теория) на протекционизма е да се засили родното производство. Нови отрасли обаче се създават или от чужденци, или с чуждестранни капитали. Богатият на полезни изкопаеми Урал се намира изключително в руски ръце, но промишлеността там се развива слабо за разлика от южния промишлен район, усвоен от чужденци. Един днепровски завод произвежда два пъти повече стомана от всички частни уралски заводи, взети заедно⁵⁰.

Условия за развитие на разнообразно производство има, но необходимият за това капитал „се изтегля от протекционната система към по-непроизводителните, а следователно и губещи за страната промишлени отрасли“⁵¹.

Пълно „извращение на покровителствената система“⁵² е областният протекционизъм, пагубен като разнородните митнически тарифи в средновековна Франция. Едни части на империята се противопоставят на други (с помощта на железопътните тарифи се стеснява превозът на стоки от Привислянския край към вътрешността на страната – целта е да се предпазят московските фабрики от полската конкуренция, а резултатът от този съмнителен патриотизъм е разоряването и на двете страни).

Погрешната икономическа политика създава условия за бързо обогатяване от търговия, а не от производство, което не стимулира промишлеността⁵³. Броят на фабриките и на заводите не расте, а производството придобива монополен характер⁵⁴. Естествената последица от това е все по-голямото обедняване на населението. Създаването на Министерство на земеделието и търговията само ще оправи административната асиметрия.

Задачата на финансовата политика според либералите трябва да бъде съвместяването на опазването на местната промишленост с увеличаването на доходите от митницата⁵⁵. Докато приходите от митницата са слаби поради намаляния внос на чужди стоки, държавата ще разчита на данъчните постъпления от бедното население. Ако покровителствените мита са умерени, ще се увеличи приходът от мита, от една страна, а от друга – ще се разшири потреблението.

Една от надеждите на либералите за решаването на въпроса за митнически тарифи е привличането през 1890 г. на Императорското свободно икономическо дружество за участие в преразглеждането им, което се определя като „обрат във възгледите на правителството“⁵⁶. Съществена промяна в икономическата политика обаче не последва.

ЗАЩО „СЕЛСКИ“, А НЕ „НАРОДНИЧЕСКИ“ ЛИБЕРАЛИЗЪМ?

На пръв поглед икономическите възгледи на руските либерали от 80-те – 90-те години на XIX в. и тези на т. нар. либерални народници от същия период съвпадат по два особено важни момента: общината (приемането ѝ) и протекционизмът (отхвърлянето му). Но има и съществени разлики.

Първата разлика е въпросът за *частната собственост върху земята*. За либералите тя трябва да съществува успоредно с общинната, докато народниците я отричат. За С. Н. Кривенко земята „трябва да минава не в частно владение, а в държавна, земска или общинна собственост“⁵⁷. В. П. Воронцов разработва план за „постепенна национализация на земята“⁵⁸.

Оттук следва и **втората разлика** – *отношението към капитализма*. Народниците отричат бъдещето му в Русия. И. И. Каблиц гледа на общината и на артела (задругата) като на средство за неговото избягване⁵⁹. Общината е основата на руския прогрес – ето кредото на народничеството. В. П. Воронцов вижда в нея „наченки на строя, чието широко развитие се очаква в повече или по-малко далечно бъдеще“⁶⁰. Според него Русия не може да достигне завършените форми на капитализма в Европа. Н. К. Михайловски – без да приема капитализма – не е така краен в прогнозите си и допуска неговото развитие в Русия⁶¹.

Либералите не отричат капитализма. За Л. З. Слонимски спорът относно бъдещето му в Русия е несериозен⁶². Нещо повече – капитализмът според него „не засяга интересите на селското землевладение и по-скоро подобрява, отколкото влошава народния бит“⁶³.

Селянинът, откъснат от земята поради естествения прираст или неблагоприятните стопански условия, отива във фабриките. Но ако за селяните се грижи общината, за работниците това трябва да направи държавата – тук се проявява социалният характер на либерализма в Русия от 80-те – 90-те години на XIX в.: „...държавната власт има нравственото право до изисква жизнените интереси на трудещото се население да бъдат защитени от произвол.“⁶⁴

Третата съществена разлика между двете направления се изразява в от-

ношението към *индивидуализма* (една от основните ценности на либералната система). В. П. Воронцов изцяло го отхвърля⁶⁵, като смята, че той може да съществува само в Европа. И. И. Каблиц разглежда народа като „колективна единица“, която трябва да бъде уважавана заедно с „народното (колективното) мнение“ или „колективната мисъл“, която той поставя над тази на отделните личности⁶⁶.

Индивидуализмът при И. И. Каблиц е на равнище социална група – според него те са три: интелигенция, граждани и народ⁶⁷. В. П. Воронцов смята, че народът има развито колективно чувство и само умствената изостаналост му пречи⁶⁸. Под социално чувство народниците разбират умението да живееш в колектив и там няма място за индивидуализъм.

Четвърта разлика между либерали и народници откриваме във виждането им за *практическото осъществяване на идеите* им.

След провала на „отиването при народа“ възниква „теорията на малките дела“ („теория малых дел“) на Я. В. Абрамов, според която „трудовата интелигенция“ (учители, земско-медицински персонал и т. н.)⁶⁹ ще служи на народа. По този начин народниците смятат да въздействат пряко на народа.

Либералите не са против подобна инициатива, но за тях това няма да бъде достатъчно. А. Н. Пипин оценява работата на народниците в училищата, но отбелязва, че се заблуждават, като разчитат само на себе си, защото народната просвета иска големи грижи и „трябва да бъде подкрепена със средствата на самата държава“⁷⁰.

Либералите разчитат на държавата, защото тя дава ход на реформите. Затова и целта на либералите е да въздействат на правителството чрез обществото с единственото средство (без да броим земствата), с което разполагат – печата.

В печата либералите откриват възможност за „практическо въздействие върху хода на обществения живот“, докато народниците се проявяват само в „кръговете на интелигентните хора“⁷¹.

Петата важна разлика между руския либерализъм и либералното народничество се състои в отношението на двете направления към *политическите свободи*.

Народниците (либералните) са аполитични – интересите им не излизат от рамките на две основни теми: темата за икономическото състояние на народа, определена като „преимуществена“⁷², която е конкретна, и темата за интелигенцията, която е абстрактна.

За либералите главната цел са политическите свободи. След убийството на Александър II на 1 март 1881 г. те не могат открито да заявяват за необходимостта на Русия от конституция – правят го завоалирано, коментирайки западноевропейските парламентарни системи. Външно вниманието им е насочено главно към социално-икономическите въпроси – от проследяване на административното злободневие до анализиране съдбата на реформите – съдебната, земската и др.

Икономическата програма на либерализма в Русия от началото на 80-те години на XIX в. защитава частната собственост. Това е необходимо условие, за да бъде либерализъм, защото неприкосновеността на частната собственост е класическа черта на либералната теория.

Обаче руският либерализъм защитава и общинската (колективната) собственост върху земята. Това е достатъчно условие, за да бъде разглеждан и като селски, тъй като общината е класическа черта на руското село.

Тези основания ни карат да определим либерализма в Русия през 80-те – 90-те години на XIX в. като *селски либерализъм*.

Демократическата идеология на либералите не е достатъчна, за да бъдат оприличавани с либералните народници от същия период.

Основното сходство между тях – положителното отношение към общината, е само по себе си нелиберална черта.

Целта ни не е да обсъждаме липсата на прецизност на термина „либерално народничество“. Използвахме сравнителния метод, за да покажем некоректността на термина „народнически либерализъм“.

Изброените от нас пет основни разлики между двете направления на руската обществена мисъл (либералното и народническото) във възгледите им за *частната собственост, капитализма, индивидуализма, практическото осъществяване на идеите и политическите свободи* доказват, че, макар и селски, руският либерализъм не може да бъде определян като народнически.

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. И „НОВОТО-СТАРО“ ПОСТСЛАВЯНОФИЛСТВО („ВЕСТНИК ЕВРОПЫ“ И „РУСЬ“)

„РОССИЙСКИТЕ“ ЛИБЕРАЛИ ЗА „НОВОТО“ И „СТАРОТО“ ПОСТСЛАВЯНОФИЛСТВО

„Новата-стара“ представа за другия

На пръв поглед в живота на обществената мисъл има една незакономерност, което прави трудно уловими в научен алгоритъм идейните ѝ направления. Животът на една идея или система от идеи обаче има съдбата на пътуващата светлина на отдавна мъртва звезда.

Отличен пример е историята на славянофилската разновидност на руската либерална мисъл. Фактът, че от средата на 70-те години на XIX в. славянофилството не създава нови символи и на практика е изживяно¹, не прекъсва живота на тази идея. Чрез Иван Аксаков, който през 1881 г. публикува във вестника си „Русь“ „Записката“ на своя брат – „старият“ славянофил Константин Аксаков, славянофилството присъства активно в мисловното пространство на руското общество.

Слаб теоретик, но изобретателен интерпретатор, И. С. Аксаков съчетава

несъвместимите едно с друго „старо“ славянофилство от 40-те – 50-те години на XIX в. с пропагандата на „новото“ славянофилство (славянолюбие) от началото на 80-те години на същия век. Неслучайно И. С. Аксаков избира за свой идеен вдъхновител К. С. Аксаков, а не П. В. Киреевски например, който единствен от славянофилите е принципино против самодържавието².

Афинитетът на И. С. Аксаков към най-консервативния „стар“ славянофил обяснява развитието на неговата приемственост към това, което наричаме „ново“ славянофилство.

Интерес към славянофилството проявява и основният орган на руския либерализъм от 80-те – 90-те години на XIX в. – „Вестник Европы“. Един от неговите идеолози – либералът А. Н. Пипин, въвежда термините „старо“ и „ново“ славянофилство³.

Подобно на идейните спорове между западниците и славянофилите от 40-те години на XIX в., „Вестник Европы“ и „Русь“ са в постоянен конфликт, подхранван не само от принципни различия, но и от недоразумения. Изясняването на характера на руския либерализъм от края на XIX в. не може да отмени тази полемика, чийто живот продължава на страниците на „Вестник Европы“ дълго след закриването на „Русь“ през 1886 г.

И. С. Аксаков не приема да „третира“ славянофилството „като умрели-те“⁴, макар че не одобрява термина „славянофилство“ по традиция, както и „старите“ либерали А. С. Хомяков, П. В. Киреевски. И. С. Аксаков предпочита да определя своето направление като „руско, национално или народно“⁵, което според неговите представи е истински, неподправен либерализъм, както е забелязал най-либералният от „старите“ славянофили А. И. Кошелев: „...в душата си (Аксаков – б. м., Д. Г.) смятал само себе си истински либерал, наричайки всички останали „лъжелиберали““⁶.

За руските либерали И. С. Аксаков говори като за самозванци, „наименуващи се“ се „либерали“, „кичещи се“ с названието „либерална партия“⁷. Лъжелиберализмът според И. С. Аксаков е „деликатна форма“ на принципа „Петровой цивилизующей дубинки“ (на цивилизоващата тояга на Петър)⁸. И. С. Аксаков винаги поставя в кавички термина „либерализъм“, ако не говори за себе си. К. К. Арсениев също огражда с кавички това понятие, но само защото осъзнава отдалечеността на руския му вариант от западноевропейския.

Либералите от „Вестник Европы“ (В. С. Соловьев, К. К. Арсениев, Л. З. Слонимски, К. Д. Кавелин, А. Н. Пипин, С. Н. Трубецкой и др.) отличават „старото“ от „новото“ славянофилство. За разлика от Н. Н. Страхов, който пръв правилно отделя двете течения⁹, те не свързват Н. Я. Данилевски с истинското (старото) славянофилство.

Владимир Соловьев разграничава „старото“ от „новото“ славянофилство, като истинските славянофили според него „действат, а не мечтаят“ и са патриоти¹⁰, а „новото“ е „псевдопатриотически обскурантизм“, между които поставя като „промеждутъчно звено“¹¹ М. Н. Катков. За В. С. Соловьев двете течения

са като „два крайни термина на нашето национално самоутвърждение“¹², като „новите обскуранти“ се покланят на „народната дивотия“, а истинските славянофили – на „народната добродетел“¹³. В оценката си за И. С. Аксаков В. С. Соловьев е краен – нарича го „корифей на нашия национализъм“¹⁴.

Най-обективен в преценката си за идеолога на „Русь“ е К. К. Арсениев. За разлика от В. С. Соловьев той не причислява И. С. Аксаков към „новото“ славянофилство – за него „Русь“ е „славянофилски вестник“¹⁵, а не неославянофилски. К. К. Арсениев – също като В. С. Соловьев – не смесва „Русь“ с „Московские Ведомости“ на М. Н. Катков, а ги определя като различни форми на руския национален идеал¹⁶.

Солидарността на „Русь“ с „Московские Ведомости“ за К. К. Арсениев е „безсъзнателна“ и „неволна“¹⁷. Истинските съюзници на М. Н. Катков според либерала са само тези, на които е „противна всякаква свобода на мисълта, всякаква лична инициатива, всякаква обществена дейност“¹⁸, т. е. „новите“ славянофили.

„Новото“ славянофилство К. К. Арсениев отъждествява с М. Н. Катков и с К. Н. Леонтиев, който е „най-злият враг на свободата, най-праволинейният от проповедниците на регреса“¹⁹. М. Н. Катков за К. К. Арсениев е „представител на националното разделение, в най-неприветливата му форма. На М. Н. Катков липсва обществената порядъчност на И. С. Аксаков, за когото според К. К. Арсениев са характерни „вродената порядъчност и честното разбиране на задълженията на журналиста“²⁰.

К. К. Арсениев определя „новото“ славянофилство като „най-ново антизападничество или псевдославянофилство“, а привържениците му като „ултрареакционери“²¹. Либералният публицист не скрива обаче упрека си към И. С. Аксаков, че по отношение на „Московские Ведомости“ „си слага кадифени ръкавици“²².

За разлика от „Вестник Европы“, който открито опонира на консервативния вестник на М. Н. Катков, „Русь“ в по-завоалирана форма и в по-ограничени теми критикува „Московские Ведомости“. Обаче по отношение на недъзите на руското общество „Русь“ е по-смел и от либералния „Вестник Европы“. К. К. Арсениев отбелязва отдалечеността на И. С. Аксаков от първоначалната му програма, от която „заимствал ... само някои думички“²³. Тази отдалеченост не може да се сравнява с преобразяването на М. Н. Катков от краен либерал в краен консерватор.

Безспорна черта на „новото“ славянофилство за К. К. Арсениев е „търсенето изключително на руската самобитност“ и „присвояването на монопола на „националност““²⁴. Тази черта либералът вижда в И. С. Аксаков и във В. И. Ламански, които заедно с О. Ф. Милер според него са „последните мохикани на славянофилството“²⁵. Л. З. Слонимски пък определя В. И. Ламански и О. Ф. Милер като „нови“ славянофили, но „под обвивката“ на възгледите им – либерализъм²⁶.

С. Н. Трубецкой също разграничава „старите“ от „новите“ славянофили. Първите според него се борят между национализъм и универсализъм, между русификация и либерални реформи, а за вторите е характерен само национализъм²⁷. С. Н. Трубецкой, както и К. К. Арсениев, отъждествява М. Н. Катков с „новото“ славянофилство на К. Н. Леонтиев²⁸. Либералите обвиняват славянофилите в национализъм, а те пък са обвинени от вторите в бюрократизъм и буржоазност – това неразбиране е още от 40-те години на XIX в.²⁹

Интересът към „старото“ и към „новото“ славянофилство у либералите се обяснява и с търсенето на приемственост между идейните направления.

А. Н. Пипин вижда в либерализма от 80-те – 90-те години на XIX в. наследник на западничеството от 40-те години на същия век, докато приемник на „старото“ славянофилство според него е народничеството³⁰. А. Н. Пипин също смята К. Н. Леонтиев за „нов“ славянофил, чиито възгледи са „близки, но не и сливащи се със славянофилството“³¹. Той определя края на „старото“ славянофилство със смъртта на И. С. Аксаков, с която „свършва старата школа в нейното непосредствено изразяване, нейната цялостна теория и нерядко смел език“³². За А. Н. Пипин И. С. Аксаков е бил „верен отглас на славянофилството от четирийсетте години“ и дори да не спазвал с точност старата програма, се чувствала неговата „стара закваска“³³.

К. Д. Кавелин е един от малкото либерали, който „вярно разбира истинското славянофилство“³⁴ и искрено му се възхищава³⁵, отделяйки го от „новото“ славянофилство, или „славянолюбие“³⁶. Не винаги обаче той се отзовава ласкаво за славянофилите – нарича ги „тъпоглави“³⁷. К. Д. Кавелин не отрича приемствеността между „предишните и новите възгледи за руския живот“ и също като А. Н. Пипин и К. К. Арсениев смята, че термините „славянофилство“ и „западничество“ „не подхождат на новите направления на руската мисъл“³⁸.

Ако К. Д. Кавелин, К. К. Арсениев и донякъде Л. З. Слонимски обективно оценяват „старото“ славянофилство, то другите либерали – С. М. Соловьов-баща, В. С. Соловьов-син и А. Н. Пипин, са по-пристрастни в неговото отрицание. А. Н. Пипин е съгласен с определението на С. М. Соловьов за „старото“ славянофилство като „антиисторическа школа“³⁹. За В. С. Соловьов то е „археологически либерализъм“⁴⁰.

С. М. Соловьов разглежда славянофилството и като „политически будизъм“⁴¹. Както будизмът иска да избегне кармата на живота, така и славянофилството избягва от политическия живот и бленува за аполитична нирвана. С. М. Соловьов определя славянофилството като антиисторично и поради „недостиг на академично образование, особено в историята“⁴².

В случая С. М. Соловьов визира Ю. Ф. Самарин, но и самият той признава, че е бил по време на студентството си „страстен славянофил“, докато не се е потопил сериозно в историческата наука: „...после все повечето занимания с история, особено руска, ми дадоха възможност да придобия правилния поглед върху отношенията между древна и нова Русия.“⁴³ За С. М. Соловьов „истори-

ята е политическа наука⁴⁴, докато славянофилският „политически будизъм“ е аполитичен, следователно и антиисторичен.

Не е случайно, че мнозинството от т. нар. либерали западници са професори историци: С. М. Соловьев, К. Д. Кавелин, Б. Н. Чичерин, М. М. Стасюлевич, А. Н. Пипин и др.

Славянофилите (под славянофили имаме предвид „старите“ – истинските славянофили, и тези, които възприемат идеите им) гледат по различен начин на историята от либералите. Тяхното отношение към историята на Русия е традиционно, като на „държавна работа“, докато С. М. Соловьев и либералите разглеждат историята като „научна работа“, т. е. тя не винаги съвпада с официалната версия. Историкът не е летописец. Но, както отбелязва С. М. Соловьев, дори през 1852 г. традиционното разбиране на историята е характерно за руското общество⁴⁵.

За ролята на руското общество

Разликата в подхода към историята на славянофили и либерали се отразява и на възгледите им за *руското общество* и ролята му в руската история.

И славянофилите, и либералите са единодушни за необходимостта от обществено самоуправление. В. С. Соловьев признава, че К. С. Аксаков е за свободата на общественото мнение⁴⁶, но ако за братя Аксакови обществото изразява мнението на колективната личност на руския народ⁴⁷, то за либералите, по изразу на К. Д. Кавелин, обществото е „съвкупност и взаимодействие на човешки личности“⁴⁸.

И. С. Аксаков защитава „обществената дейност“ и смята, че руското общество е отвикнало от такава⁴⁹. Причината за това той вижда в „петербургския период“ от руската история.

Ако за славянофилите „обществената дейност“ е прекъсната от Петър I, за либералите тя точно тогава започва да се създава. За А. Н. Пипин тя е възможна само ако обществото получи право (юридическо) на обществена инициатива, но такава няма – не само в закона, но и в обичая. Дори през 60-те години на XIX в. да е имало проблясъци на „обществена изява“, то те са били „случайно допуснати от бюрокрацията и не били обезпечени с нищо друго освен добрата ѝ воля в дадения момент“⁵⁰.

Обществото за А. Н. Пипин е „група от хора, отделили се от народната маса със степента на образованието си, и много или малко обединени от висшите интереси на обществеността, науката, историята, литературата, изкуството“, която се е появила „именно и само през петербургския период“ и е „негово произведение“⁵¹.

За И. С. Аксаков общество са само „верните на народните начала кръгове на руската интелигенция“⁵².

Отсъствието на активно обществено мнение К. Д. Кавелин обяснява с един общ и за Русия, и за Европа недостатък – липсата на развитие на „нравствена-

та и духовната страна на хората“, и замяната на нравственото възпитание с „дресирането на хората за обществото“⁵³. К. Д. Кавелин обаче отбелязва, че въпреки липсата на обществена дейност, въпреки привидната „апатична, сънлива, полумъртва повърхност на руския съвременен (писал го е 1882 г. – б. м., Д. Г.) живот“ руското общество е проникнато от „дълбоко недоволство“, част от което са революционерите⁵⁴.

„Социалният СПИН“⁵⁵ на руското общество винаги е криел дълбоко в себе си лицето на „смута“. „Дълбокото недоволство“, отложено на дъното на руското общество – подобно на сероводорода, изяждащ Черно море, стаява опасността от социален взрив. За щастие обществото не е закрито море и ролята на пречистващи течения играят идейните направления.

К. К. Арсениев също се опасява от революция⁵⁶. Либералите не подценяват тази възможност за разлика от И. С. Аксаков, за когото тя е изключена⁵⁷, когато руската власт има „зад себе си любовта и предаността“ на руския народ.

Обществото според К. К. Арсениев е тази част от народа, „която е свикнала да проследява събитията и да съди за тях, основавайки се на повече или по-малко ясни представи за бъдещето“⁵⁸. Основните условия за „правилното развитие на обществото“ са „уважение към законността и уважение към човека“⁵⁹. На обществото според него трябва да му се съдейства, от една страна, чрез печата, както прави „Вестник Европы“ и донякъде „Русь“, а от друга страна, чрез земството.

За разлика от И. С. Аксаков, който е против съвместната дейност на земските събрания поради страх от „увенчаването на зданието“, К. К. Арсениев смята, че земствата трябва да работят заедно и да имат „свободен обмен на мисли“⁶⁰.

Друго обяснение на слабата обществена дейност в Русия либералите виждат в липсата на частна собственост у селяните (народа), които икономически са заробени от изкупните операции до началото на XX в.! Г. А. Евреинов разглежда „понятието за собствеността“ като „основа на всяка общественост“⁶¹.

К. Д. Кавелин допълва картината на изостаналостта на руското общество с „бездната“ в „действителния руски живот“ между „съвсем първобитния свят, непревзет от развитието и историята“ и „тази изтънчено-развратна до мозъка на костите среда... управляващият и така нареченият висш, образован слой“⁶².

За тази „бездна“ говорят и „старите“ славянофили, и „новият-стар“ славянофил И. С. Аксаков, и народниците – либерални и революционни, това е старият комплекс за вина в руската интелигенция. И. С. Аксаков обобщава темата оптимистично: „...руското общество *чака* (к. м. – Д. Г.) своята история.“⁶³

Тук пак проличава разликата между либерали и славянофили във виждането им за историята. Славянофилите „чакат“ като руското общество, а историята не се чака, тя се прави.

Същата нагласа личи и в разбирането на И. С. Аксаков за неговия либерализъм, който той противопоставя на либерализма на „Вестник Европы“ и на

руския либерализъм въобще. В писмо до О. Ф. Милер от 8 май 1881 г. И. С. Аксаков пише, че „когато им (на либералите) говоря за „самодържавие и управление“, то те поради глупост не разбират, че това е венецът на либералните възжеления на обществото“⁶⁴.

„Либерализмът“ на И. С. Аксаков – това са „либералните възжеления на обществото“, това е „самодържавие и управление“ или формулата на К. С. Аксаков – „Государство и Земля“.

Може би наистина обществото има такива „възжеления“. Либералите също го признават, а най-добре го казва Т. Н. Грановски, „обществото е по-притеснително от правителството“⁶⁵, но тук е и разликата между тях и славянофилите.

Славянофилите казват какво обществото иска и се съобразяват с него, либералите – какво обществото трябва да иска, т. е. те го учат. (Истинският славянофил А. С. Хомяков също вижда в ролята на своето направление възпитателни функции, но неговата педагогическа теория има красивата безпомощност на тази на дидактиката на Ян Коменски.)

Въпреки че „общественият организъм бавно се изгражда“, както пише С. М. Соловьев⁶⁶, либералите не „чакат“ (поне на теория), а търсят промяна. Очакването нещата да се развият от само себе си по естествен път е характерно за следреформеното общество, описано от В. О. Ключевски: „...благодарното настроение, което се опира на увереността, че делото е решено безвъзвратно и ще потръгне от само себе си, стига да не пречат на естествения ход на силата на нещата“⁶⁷.

От същата гледна точка се обяснява аполитичността на славянофилите. Славянофилите осъзнават аполитичния характер на руския народ – „народ недържавен“, както точно го определя К. С. Аксаков, и те са прави.

Либералите обаче са прави от своя страна, като желаят руският народ да бъде научен да мисли и политически, да стане гражданско общество. Те не отричат политическата незрялост и изостаналост на руския народ.

Недостатъците на обществото са донякъде отражение и на тези на руския мужик, у когото според А. Н. Пипин „наред с проявите на практически ум... има и значителна част недоразумение (може би същото онова, което се отразява после на обществото?), произлизащо или от недостатъчното образование, или от задължителната теснота на кръгозора и заедно с това от материална сиромашия“.

Либералите осъзнават, че обществото, както и мужикът, трудно ще се учат – „новото, макар и полезно, се отхвърля поради обичайния инат на селяните, характерен не само за руснаците“⁶⁸.

Тази първична невъзприемчивост на руското общество забелязва и С. М. Соловьев: „Екатерина, *която попитала* (к. м. – Д. Г.) Русия за освобождението на селяните, чула рязко отрицателен отговор... Александър II *не питал* (к. м. – Д. Г.) за това Русия и, разбира се, ако въпросът е бил подложен на тайно всеобщо гласуване (изключвайки, естествено, крепостните), то отговорът най-веро-

ятно би бил отрицателен⁶⁹. Либералите не искат да „питат Русия“, защото резултатът би бил същият.

„ДЪРЖАВАТА-МАЩЕХА“ И ЦАРЯТ-БАТЮШКА

„Държавата-машеха“

Ако, от една страна, недостатъците на руското общество са продължение на тези на руския мужик, от друга страна, те са следствие и на обсебващата политика на държавата, която пази за себе си правото да възпитава или, както К. Д. Кавелин по-точно се изразява – да „дресира“.

С. М. Соловьев въвежда понятията „история-машеха“ и „природа-машеха“⁷⁰, с което обяснява и особеностите на руския характер. Историята е „машеха“ не само за Русия, защото както справедливостта на Темида не е човешка, а е справедливост на боговете⁷¹, така и Клио не съди по човешките закони.

Държавата в Русия е не по-малко безжалостна към своя народ от степта, което ни дава основание да въведем понятието „държава-машеха“. (Ако историците не са избрали Клио за своя муза, гражданите биха могли да избират своите държавници – осъществим либерален идеал.)

И либералите, и славянофилите признават наличието на насилие на държавата над човека: „руският човек“ по думите на И. С. Аксаков „не станал свободен нито в облеклото си, нито в брадата си“⁷². Освобождаването според него започва с Александър II⁷³. Според либералите от тверското земство селянинът в очите на държавата и в своите „не е нищо друго освен източник на доходи за държавата“⁷⁴.

С. М. Соловьев наблюдава онеправданото положение на руския (имперския!) народ спрямо останалите етноси в империята: „...селяните от славянски произход, а господарите – от татарски, черемиски, мордовски, да не говорим пък за немците“⁷⁵.

Действително руският селянин – гръбнакът на империята, плаща най-много повинности, има най-тежка военна служба и се ползва с най-малко свободи⁷⁶ – до 1861 г. е крепостен, а до началото на XX в. е икономически зависим и по отношение на вероизповеданието единствен е лишен от избор.

Царят-батюшка

Ако държавата в Русия е държава-машеха, каква е ролята на царя?

Отговорът в очите на руския народ е повече от естествен, той е вроден – държавата е машеха, а царят е батюшка. Чиновниците са лоши, царят е добър: „...безусловно вярвайки в благите намерения на своя цар, Русия не се доверява и има пълното основание да не вярва на своя административен строй.“ Царят, както пише И. С. Аксаков, е извън „бюрократичните мрежи“ и „чиновническата опричина“⁷⁷.

Митологизацията е характерна за архаичното мислене на човека от тра-

диционното общество. Мирча Елиаде я описва в „първична“ онтологическа концепция: даден предмет или действие стават реални единствено в степента, в която повтарят един архетип⁷⁸. Повторението оживява архетипа, съществуващ само в „митичното време“. Архаичният човек живее „реално“ само в тези моменти на повторение. През останалото време той е осъден да пребивава в „профанното време“⁷⁹. Митологизацията заличава историческата личност, а на нейно място се „построява нова биография според нормите на мита“⁸⁰.

При М. Елиаде обаче става дума за митологизиране на *починали* исторически личности, т. е. за спомена *post-mortem*⁸¹, докато в Русия в представите на мужика се митологизира *живият цар*. Образът на руския цар в съзнанието на селянина е извън „профанното време“ и е в „митичното“, т. е. той е едно с архетипа си – „добрият батюшка“. „Достатъчно било само да се появи Царят в Кремъл, сред своя народ – и тутакси прорязва светлината на истината тази тъма от страхове и съмнения.“⁸²

Не е нужно обаче да си от традиционна култура, за да мислиш архаично (архетипно). Съветският селянин също е виждал в Сталин своя „батюшка“. Всяко общество има архаично мислещ електорат – просто архетиповете на пръв поглед са различни.

Традиционният човек на М. Елиаде повтаря определена архетипна ситуация или личност заради т. нар. периодично спасение⁸³. Руският мужик очаква „периодичното спасение“ от *новия* „батюшка“. Когато престолонаследникът влиза в образа на архетипа, човешката му личност (лошият Николай) отстъпва пред архетипната личност (добрият Николай I) – профанната личност отстъпва пред митичната.

Разликата между мужика и образования човек в отношението им към новия цар проличава при С. М. Соловьев, когато се отзовава за Александър II – „новият господар, когото всички *искали* (к. м. – Д. Г.) да обичат като *нов* (к. м. – Д. Г.)“⁸⁴. Именно – „искали“. Образованият човек иска да вижда поне в началото новия цар като *нов*, а архаичният мужик го вижда през цялото време като „батюшка“.

Колективната памет според М. Елиаде е безисторична – „древното мислене... не може да възприеме индивидуалното и запазва само свързаното с образа“⁸⁵. „Мужицкото мислене“ (поставяме го в кавички, защото е по-скоро нарицателно и не се отнася само за руския мужик от XIX в.) също няма нужда от цар индивидуалност, а от цар образец!

Огледалният принцип

В митологизирането на историческата личност според нас съществува и *огледалният принцип*.

Най-характерен пример е претворяването на историческата личност на крал Марко от българския фолклор в епичния герой Крали Марко. Историческата личност загива като турски васал в битката при Ровине през 1394 г., защита-

вайки интересите на Баязид Илдъръм. Фолклорният герой остава в епоса като борец срещу турците, освобождаващ българите. Историческата (профанната) личност се отразява в „огледалото“ – фолклора, и се превръща в епическа (митична) личност. Огледалният принцип е характерен и за архаичното мислене на руския мужик. Не е важно какъв е бил човекът, преди да стане цар – встъпи ли веднъж на престола-, „огледало“, той се превръща в добрия цар-батюшка.

„Руското зло“

Заслуга за поддържане на архаичното мислене у руския селянин има *бюрокрацията*, призната за т. нар. *руско зло* и от либерали, и от славянофили. За И. С. Аксаков най-големият дефицит в Русия са честните чиновници: „Нужни са много хиляди разумни, образовани, честни чиновници... Но откъде да се вземат?! Ние вече не говорим за разумни и образовани: само за честни хора за местата на низшата чиновническа йерархия, ни повече, ни по-малко, а само честни хора опитайте да съберете – не три и не две хиляди... поне двеста – и вие ще видите до каква степен изобилстваме с честни чиновници и с честни хора изобщо! Храбри и ловки войници могат да се вербуват и дресират в Русия, колкото щете, но никакви усилия на правителството, в течение на не един век, не можаха да дресират честни чиновници.“⁸⁶

Чиновникът обаче идва и от народа, когото К. Д. Кавелин не идеализира, защото „щом човек от народа успява да се измъкне от нужда и натрупа пари, тозчас се превръща в кулак“⁸⁷.

Същото става и с чиновниците, когато се впишат в държавната машина като част от „държавата-машеха“. Оттук и руският народ не може да се идентифицира с държавата, да каже като един европейски данъкоплатец: държавата – това сме всички ние заедно. Нито чиновникът изпитва чувство за общност към народа (селяните), нито селянинът – към държавата (чиновниците). На мужика му остава само батюшката...

Виждането на новия-стар славянофил И. С. Аксаков за причината за „руското зло“ се различава от това на либералите. И. С. Аксаков я търси традиционно при Петър I, като дело на т. нар. от Ф. М. Достоевски „руски европейци“⁸⁸.

Либералите търсят причината при по-стари пороци – за А. Н. Пипин „елементите на обществената развала“ се коренят в дълбока старина... още в XVII столетие“⁸⁹. В. С. Соловьев също отправя „руското зло“ преди Петър I, като „пряко наследство на старата Московска Рус“⁹⁰. Причината според него е точна обратната – „ние притежавахме твърде малко европейско съдържание“⁹¹.

Не е чудно, че в края на XIX в. положението е същото. От чиновниците в Русия искат да се „кланят“, а не да работят. С. М. Соловьев описва тази психология на управляващите: след известието за февруарската революция във Франция от 1848 г. „глушавата жена“ на Николай I, „връщайки се от разходка по петербургските улици, с удоволствие казвала: „Кланят се! Кланят се!“⁹²

Вместо очакваната от Николай I революция чиновниците не престанали да

свалят шапки пред императорската фамилия. И това е било достатъчно, стига да е спокойно в държавата.

Това „спокойствие“ обаче придобива понякога абсурдно-карикатурен образ, който с две думи е изразен от К. Д. Кавелин като „словоохотлив кретенизъм“⁹³, а с цял роман – от М. Е. Салтиков-Шчедрин – „История одного города“ („История на един град“).

Въпросът, който остава нерешен, е формулиран от К. Д. Кавелин: „Какво да се направи, та героите на сатирата да станат невъзможни?“⁹⁴, защото в Русия всичко е възможно, „невъзможно е само едно: да се задържи рушачият се ред на нещата“⁹⁵.

Отвращението към казъонщината е еднакво силно и в „Русь“⁹⁶, и във „Вестник Европы“, но не всички либерали го признават.

Гекер смята, че след закриването на „Отечественные Записки“ „Вестник Европы“ „само той единствен остава в качеството на протестиращ орган на опозицията“ и „единствен си позволява да критикува действията на правителството“, в което той вижда заслугата му⁹⁷.

Либералът А. Введенски признава, че в някои отношения „Русь“ е много по-смела от „Вестник Европы“. Например „Русь“ не спестява на обществото подробности от случая на губернатора Токарев за незаконно и насилствено отнемане („отобрание“) на чужда земя в полза на хазната, а после в собственост на въпросния губернатор.

Коментарът на И. С. Аксаков е повече от остър за времето си – 1882 г.: „...бе извършен... от представители на висшата държавна власт, с името на върховното правителство пладнешки грабеж и разбойничество... и такова деяние изобщо не се представя като необичайно... за нашите административни нрави.“⁹⁸

Да обичаш Русия по чаадаевски

„Руското зло“ кара и либерали, и славянофили да обичат Русия по чаадаевски – „с отворени очи“.

Чаадаевският патриотизъм според нас е специфична черта на либерализма в Русия, независимо от разновидностите му (западници, славянофили, народници) и от времето. По чаадаевски обичали Русия „старите“ славянофили и „старите“ западници, които „по отношение на войната (Кримската война – б. м., Д. Г.)... проявили рядко единомислие: те желаели поражението на царското правителство“⁹⁹.

Парадоксалното в случая е, че тези две направления на руската либерална мисъл възникват именно като опровержение на П. Я. Чаадаев.

Чаадаевската любов е изразена най-красиво от Т. Н. Грановски, който след падането на Севастопол съжaliaва, че не е здрав и не може да участва в бойните действия: „...без желание за победа на Русия, но с желание да умрем за нея.“¹⁰⁰

По чаадаевски обичал Русия и С. М. Соловьов, описан от В. О. Ключевски

като „руснак до мозъка на костите“, който никога не затварял очи, за да не вижда тъмните страни в миналото и настоящето на руския народ, и по-силно от мнозина вярвал в неговото бъдеще; но... не правел от него кумир“¹⁰¹.

От гледна точка на патриотизма (истинския) либерализмът в Русия е *чаадаевски*! Неслучайно традицията на чаадаевския патриотизъм „по-нататък следвала руската интелигенция“¹⁰².

Съдбата на руската интелигенция от XIX в. може да се изрази с мисълта на Я. Гордин от много по-късен период: „Трагедията на съветската история се разиграва не толкова извън, колкото вътре в човека. „Аз съм полето на твоето сражение“ – би могъл да каже с думите на Пастернак човекът от съветския период, обръщайки се към своята история.“¹⁰³ „Аз съм полето на твоето сражение“ – би могла да каже руската интелигенция за XIX в.

Идейно сходство между „Вестник Европы“ и „Русь“ е и разграничението, което либералите и късните славянофили правят между самодържавната власт въобще и конкретния правителствен механизъм. К. Д. Кавелин олицетворява административния строй с правителството, той е „анархически и безсмислен“ и „изгнил“, докато самодържавната власт още не е изгнила¹⁰⁴. Правителството според К. Д. Кавелин действа „като партия“, а не като „орган на държавната власт“¹⁰⁵. Поради тази причина „партията“ на правителството не е, както отбелязва К. К. Арсениев, „нито на страната на западниците, нито на страната на славянофилите“¹⁰⁶.

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ИДЕАЛ, ИЛИ ВЪПРОСЪТ ЗА КОНСТИТУЦИЯТА

„Правовият ред“

Съществено (традиционно) разминаване между либералите от края на XIX в. и новото-старо постславянофилство на И. С. Аксаков е виждането им за *политически идеал* за Русия. Политическият идеал, или „въпросът за правовия ред“, т. е. конституцията, е основното разногласие, разделящо руското общество от 1789 г. нататък.

Либералите от 80-те – 90-те години на XIX в., чийто главен изразител е „Вестник Европы“, не могат открито да заявят политическите си разбирания за Русия. Във времето на т. нар. контрареформи или „Черный передел“ (както го нарича в едноименната си брошура, издадена в Берлин, М. М. Стасюлевич – патронът на „Вестник Европы“) е реална само завоалираната форма на внушение на конституционната политическа формула.

Руското общество по традиция (или по неволя) е възпитало в себе си уменията да чете между редовете – в това отношение то е рядко интелигентна читателска публика. Затова за „Вестник Европы“ не представлява трудност да изрази политическото си верую. Най-предпочитаната форма е анализът на западноевропейските конституции – и тези в миналото, и съвременните им.

Н. Гекер не е прав, като твърди, че либералите от 80-те години на XIX в.

(има предвид кръга на „Вестник Европы“) „може да се задоволят с малка конституция, макар и във вид на законосъществителна Дума“¹⁰⁷. Такава всъщност е т. нар. конституция на М. Т. Лорис-Меликов.

Н. Гекер е прав, когато признава, че това е „първата крачка към по-нататъшните политически реформи“¹⁰⁸.

Либералите не идеализират парламентарната система, в което ги обвинява „Русь“, нито имат за цел копирането на някой от западноевропейските модели. За К. К. Арсениев „пренасянето... изцяло на която и да било страна на западно-европейския ред никога не влизало в програмата на руския „либерализъм“¹⁰⁹.

А. Н. Пипин разглежда парламента като учреждения, които „все пак дават възможност, макар и за не съвършено пълен израз на обществените направления, но такъв израз, който при публичност на подобни събрания да бъде открит за контрол“ и за съдействие на печата¹¹⁰. К. К. Арсениев също признава, че парламентарният строй има недостатъци¹¹¹. Руските либерали според него трябва да бъдат по средата между „враговете на „правовия ред“ и слепите и тъпи негови привърженици“¹¹².

От разногласията за „правовия ред“ следва и разбирането на Земския събор – „славянофилската алтернатива на западните конституции“¹¹³.

Земският събор за И. С. Аксаков е единение на властта и народа, но без политически права. През 1881 г. И. С. Аксаков провъзгласява за руски политически идеал този на „стария“ славянофил К. С. Аксаков – „самоуправляваща се местно земя със самодържавен цар начело“¹¹⁴.

За либералите Земският събор трябва да „обнови политическия живот“, но без политически права той е безполезен. Не може да има единение при пълно безправие¹¹⁵.

И. С. Аксаков е против разглеждането на Земския събор като народно представителство, защото смята, че съвременното му земство е несъстоятелно и не е истински обществен представител на народната мисъл¹¹⁶.

Либералите не подценяват вродените недостатъци на земствата и за да се премахне поне административното безсилие, ако не политическото, либералите през 80-те години на XIX в. смятат, че земствата трябва да се реформират.

Александър III се заема с реформиране (при него в реакционен план) на земствата и под натиска на либералното обществено мнение, въодушевено от размах на Лорис-Меликов! През 1881 г. земствата „стигнали до пълно разстройство и не могат да изпълняват повереното им обществено и държавно дело“¹¹⁷. За К. Д. Кавелин „времето (1884 г. – б. м., Д. Г.) на дълбока радикална реформа на целия наш административен (в това число и съдебен) строй е настъпило“¹¹⁸.

Политическият идеал на И. С. Аксаков и разбирането му за самодържавието са по-консервативни от тези на „старите“ славянофили.

Идеалната конституция за Ю. Ф. Самарин е „народната конституция“, която, както той признава през 1862 г. (ситуацията не е по-различна и през 80-те

години на XIX в.), „засега още не може да съществува“¹¹⁹ в Русия. Другата конституция за него е „лъжа и измама“, т. е. „не е народна, т. е. господства малцинството...“¹²⁰ Един от доводите на Ю. Ф. Самарин срещу конституцията е, че народът не може да участва поради своята неграмотност¹²¹.

За либералите това не е сериозна пречка. П. Н. Милуков обръща специално внимание на Търновската конституция на България. Либералът показва, че народът се учи на политическа грамотност по-лесно, когато има конституция, а не преди това¹²², или, както красиво се изразява К. К. Арсениев, „свободата сама изцерира раните, които нанася“¹²³.

И. С. Аксаков пък е възмутен от факта, че Русия дава конституция на България. Според него това е спряло развитието на младата държава¹²⁴. И. С. Аксаков приема идеала на Ю. Ф. Самарин, а либералите – т. нар. от него „най-нов либерализъм“, обвинява ги, че копират дословно европейските модели¹²⁵.

Пронзходът на властта

Важна разлика между двамата славянофили е отношението им към *произхода на властта*.

Ю. Ф. Самарин отрича божествения произход – *Jure divino*¹²⁶, а говори за народен произход (без да уточнява какъв тип демокрация има предвид): „...всеки народ си създава властта според своите потребности и убеждения“¹²⁷. Оттук Ю. Ф. Самарин легитимира самодържавната власт, защото „нея я е издигнала от себе си народната сила“¹²⁸.

И. С. Аксаков признава божествения произход на властта, с който възглед се причислява към класическия френски консерватизъм на Жозеф дьо Местр. За И. С. Аксаков върховната власт е отговорна само пред Бога, съвестта и историята¹²⁹.

От тази гледна точка И. С. Аксаков е „нов“ славянофил. От друга гледна точка обаче И. С. Аксаков е „стар“ славянофил, защото също като Ю. Ф. Самарин смята, че народът е избрал тази власт и че едноличната власт на царя е „безусловно народно явление“¹³⁰.

Другата важна прилика, която е и аксиома на „старото“ (дори и за А. И. Кошелев) и „новото“ славянофилство, е формулирана от Ю. Ф. Самарин: „...ограничението на самодържавието е невъзможно дело“¹³¹. Законът не може да стои над царя – според И. С. Аксаков „русият цар в очите на народа съвсем не е върховен чиновник“¹³².

За либералите обаче ограничението на самодържавието е възможно чрез конституция. М. М. Стасюлевич подробно описва какво точно разбира под конституция в „Черный передел реформ“¹³³.

И. С. Аксаков мотивира нетърпимостта си към конституционната форма на управление с народния мироглед – ако либералите питат народа, конституция няма да има¹³⁴.

Либералите не питат, те възпитават. Възпитават народа, защото „човекът

изобщо, а руският човек особено, притежава способността да забравя за това, което не се набива в очите му, не се повтаря на всяка крачка, не напомня рязко и ярко за своето съществуване“.

Тази „способност“ поставя народа в „състояние на покой“, което „лесно се превръща в навик“, който „ревниво се предпазва от всякакви нарушения“¹³⁵. Либералите се борят против този „навик“, който е „проникнал в самите нрави“ и „публиката чака решения... само от подлежащото ведомство“¹³⁶.

Конституцията за И. С. Аксаков е изкуствена за Русия форма или „формална законност“¹³⁷, както я нарича Ю. Ф. Самарин. За либералите тя е „велика историческа форма“, защото съдържа в себе си „велика потребност“¹³⁸. Тази потребност те искат да събудят в руския народ.

От „формална“ либералите искат законността да стане реална, от присяга (клетва) да се мине към обществен договор. Смесът на политическите свободи според К. К. Арсениев е в „обезпечаване на свободата на личността“¹³⁹. За либералите е важен, но не и достатъчен, принципът на Сенека, изповядван от Вл. Соловьев – „Homo res sacra homini“ („Човекът е светиня за човека“) ¹⁴⁰. К. К. Арсениев го допълва, като уточнява, че личните права трябва да се спазват и от държавата, т. е. човекът трябва да бъде светиня и на държавата. „Да уважаваш... човешката личност“, продължава К. К. Арсениев, „е задължение, общо за всички и всеки, без да се изключва и държавата“¹⁴¹.

НРАВСТВЕНОТО ИЛИ ПОЛИТИЧЕСКОТО НАЧАЛО?

Руският хамлетовски въпрос

Нравственото начало според И. С. Аксаков е по-високо от политическите убеждения¹⁴². Народността за него е „идея-матер“ („идея-майка“) ¹⁴³, т. е. истината за нещата, която „безсъдържателният либерализъм“ със „смутно, неясно“ възжеление или „либерално отрицание“ не може да познае¹⁴⁴.

Руските либерали за И. С. Аксаков са „нихилисти“, които само се „величат“, че са либерали¹⁴⁵ и отричат „способността на руския народ да бъде самобитен в сферата на... политическите идеи“¹⁴⁶. За самите либерали обаче самобитността не е вкаменелост, а живо съзнание, което се променя и то може да се учи¹⁴⁷.

Въпросът за това, кое е по-важно – *нравственото или политическото начало*, е вечно повдиган от руската интелигенция. К. Д. Кавелин описва точно нейните колебания: „...кое трябва да бъде поставено на преден план: личното ли нравствено усъвършенстване, или създаването и усъвършенстването на тези условия, сред които човек живее в обществото?“¹⁴⁸ Това според нас е *руският хамлетовски въпрос*, на който обществото няма единен отговор.

Славянофилите (и „старите, и „новите“) избират първото решение, докато либералите (и „старите“ западници, и „новите“) се спират на второто.

Подобно на Хамлет, либералната мисъл в Русия е принудена през 80-те –

90-те години на XIX в. непряко да казва своята истина. Вместо театъра на пътуващите артисти, използван от Шекспировия герой, руската интелигенция внушава чрез писаното слово.

Поради тази принудителна иносказателност споровете по руския хамлетовски въпрос са „отровени“, както наблюдава К. Д. Кавелин, защото „ние рядко спорим против това, което човек говори, а почти винаги против това, което той мисли, против неговите предполагаеми намерения и „задни помисли“¹⁴⁹.

Бедата на руското общество не е в европейските идеи, както мисли И. С. Аксаков, а в „руския европеизъм“, който според К. Д. Кавелин е „окаменял“ и „заживял на руска почва свой, макар и изкуствен живот“ и „докато Русия се развивала и изграждала, противоестествената и антинационалната роля на европеизма в нея... започнала да се чувства... все по-силно и по-силно“¹⁵⁰.

К. К. Арсениев търси причината в затварянето на руското общество за Европа след Петър I, поради което „ние се превърнахме в копие на Европа, отдавна отживяло и в самата Европа“. Руската цивилизация, продължава К. К. Арсениев, „трябва да се смята за лъжеевропейска“, защото след Петър I „е прониквала... откъслечно... успехите на човешката мисъл в Западна Европа много често прониквали... едва ли не половин столетие след раждането си на място, и най-често прониквали по таен, нелегален път, в смисъл, че се пренасяли под полата на сюртука или, което е още по-лошо, достигали в оригинал за малцина и не се допусkali в превод за всички“.

(Пак този чаадаевски патриотизъм!)

К. К. Арсениев по чаадаевски заключава, че като резултат – „това, което служело на Запад за прогрес, у нас се превръщало в онова, което... наричат „les vices hereditaires et chroniques“ („наследствени и хронични пороци“)“¹⁵¹.

Либералният идеал на К. Д. Кавелин и на „Вестник Европы“ въплъщава нравствения идеал на славянофилите и политическия идеал на западниците: „Образцовият обществен живот... се създава от добри обществени учреждения и от нравствено развити хора.“¹⁵² Под тези думи биха се подписали и славянофили, и западници – независимо от кое време, но вместо това първите обвиняват западниците, че копират Европа, а вторите обвиняват славянофилите („стари“ и „нови“), че идеализират народа¹⁵³.

Свободата на личността или свободата на самодържавието?

Славянофилите съчетават *свободата* със самодържавието, поради което Вл. Соловьов ги обвинява в „култ към силната власт“¹⁵⁴. Дори за най-либералния от славянофилите – А. И. Кошелев, в това съчетание „нямало нищо противоречащо“; той описва А. С. Хомяков като „от душа предан на свободата... и заедно с това отстоявал самодържавието“¹⁵⁵.

Идеята за съвместимост на свободата и самодържавието е водеща в политическата мисъл на Ю. Ф. Самарин¹⁵⁶. И. С. Аксаков свежда въпроса за личните права (когато го разглежда от юридическа, а не от нравствена гледна точка)

само до „административно заточение“. Дори и тогава обаче според него той не бива да се повдига, когато „изключителни обстоятелства“ изискват засилване на административната власт¹⁵⁷.

За К. К. Арсениев свободата на личността зависи от гражданската свобода на обществото¹⁵⁸. В. С. Соловьев е солидарен с него. Според либералния философ слабото развитие на руското общество изхожда от „слабото развитие на личността“, а вместо общество Русия има стадо¹⁵⁹. Тъй като „началата на право и справедливост още не са пуснали корени на наша почва“, продължава В. С. Соловьев, „честните хора се срещат по-рядко, отколкото святите“¹⁶⁰.

Слабото място в разбирането на свободата от славянофилите („стари“ и „нови“) според либерала А. Д. Градовски е, че те не виждат смисъла от юридически гаранции¹⁶¹. А. Д. Градовски най-точно формулира юридическото разбиране на личността от либералите: „Личността получава действително, практическо значение в обществото, когато тя се издига до степен лице (persona), а лицето се образува чрез съвкупност от законни права, осигуряващи материалния и духовния живот на човека. Доколкото са развити тези права – дотолкова съществува и лицето; дотолкова съществува и самият човек като homo politikus.“¹⁶² Юридическата гаранция на личността и на самодържавието според К. К. Арсениев, истинската конституция, е и „свобода на словото и на мисълта“, без която е „невъзможно самодържавието“¹⁶³.

В това отношение И. С. Аксаков е истински „стар“ славянофил и истински брат на К. С. Аксаков, който бил „истински поет на свободното слово“¹⁶⁴. Под свобода на словото И. С. Аксаков, който се смята за истински либерал, разбира консерватизъм¹⁶⁵, вероятно под влияние на А. С. Хомяков, който определя идеите си за такива.

Либералите оценяват тази черта на славянофилите. За В. С. Соловьев свободата на словото е единственото ясно понятие в славянофилската доктрина¹⁶⁶. За К. К. Арсениев „уважението на свободата на мисълта“ е „точка на съприкосновение“ между либерализма на „Вестник Европы“ и славянофилството на „Русь“¹⁶⁷.

Не е трудно обаче да се каже дали свободата на словото или свободата въобще (от абстрактна гледна точка) е „точка на съприкосновение“ на либерализма с руския мужик. С. М. Соловьев си е давал сметка, че „простия човек със свобода не може да го опияниш, на него трябва да му се покаже осезателно кое е по-изгодно“.

Мужикът свързва свободата със земята и неслучайно след 19 февруари 1861 г. „мужичокът си остава спокоен“. „Кажете на простия човек: „Ти си свободен“, и той ще се озове в задънена улица; че той ще бъде същият, както и неговият господар – това той ще разбере, но веднага ще попита: „Ами имението как? Наполовина или цялото е за мен?“ и това не е теоретичен комунизъм, който той не разбира и никога няма да разбере... на него му е нужно само да осигури себе си относно най-близките поземлени отношения.“¹⁶⁸

За правото на религиозен избор

К. К. Арсениев свързва свободата на личността с въпроса за *веротърпимостта*. Свободата не може да се определя, без да се отговори на въпросите относно „забраната за излизането от господстващата църква, ...склучването на смесен брак, наличието на духовна цензура, свободата на изследвания в областта на догматичното богословие и църковната история“¹⁶⁹, което „Русь“ избягва.

Либералите не гледат едностранчиво на И. С. Аксаков. К. К. Арсениев¹⁷⁰ и В. С. Соловьев¹⁷¹ определят като негова заслуга протеста срещу църковния бюрократизъм, защитата на църквата от държавния бюрократизъм, защитата на толерантното отношение към разколниците.

В това отношение „новото-старо“ постславянофилство на И. С. Аксаков се различава от консерватизма на К. П. Победоносцев и М. Н. Катков от 80-те – 90-те години на XIX в. и тяхната политика на крайна нетърпимост към иноверците.

И. С. Аксаков се заблуждава, като твърди, че либералите, проповядвайки толерантност към разкола, „преувеличават“ политическите идеали на старообрядството¹⁷². Либералите не свързват религиозния въпрос за разколничеството с политиката, а с гражданските свободи, т. е. за тях той е социален.

Либералите не подценяват и заслугите на Православието. С. М. Соловьев обръща внимание на либералните му страни по отношение поведението на вярващите в сравнение с деспотичната педантичност на католицизма към своето паство: „Вие (всички, които презират Православието – б. м., Д. Г.) сте напълно свободни и тази свобода я дължите на Православието, защото католическият свещеник не би ви позволил така свободно да волнодумствате, така спокойно да го презирате: в негово лице вие бихте имали най-злия си враг, доносник, който или би ви натикал на недобро място, или би ви заставил да ходите при него на църква и на изповед.“¹⁷³

Единствено при Петър I православната църква губи – не по своя воля – тази своя либералност, като е принудена от държавата да донася за информация, получена при изповедта, която пък е била задължителна за всички поданици.

(При цялата обсебваща власт на руската – после на съветската – държава обществото никога не е криело критичното си отношение към властта – в завоалирана или в открита форма.

При цялата свобода на някои демократични държави, например американската демокрация, публичната критика на държавната политика (извън сексуалните авантюри на някои политици) – било то в училище, в пресата или на улицата, се разглежда от обществото като обида на националната гордост.

Чаадаевският патриотизъм в такива демократични (?) общества би се разглеждал не като лудост (както е в най-тъмното време за руското общество от XIX в. – Николаевска Русия), а като престъпление...)

От друга страна, С. М. Соловьев не смята, че влиянието на Православието е било безусловно благотелно¹⁷⁴, както смятат славянофилите – „старите“ и „новите“. Либералите, за разлика от И. С. Аксаков, са против смесването на вероизповеданието с националния принцип¹⁷⁵! (На тази важна отлика ще се спрем по-късно, когато ще отделим специално внимание на националния въпрос в Русия.)

СЕЛСКИЯТ ЛИБЕРАЛИЗЪМ НА „ВЕСТНИК ЕВРОПЫ“ И „РУСЬ“

Мястото на мужика

Важно сходство между „Русь“ и „Вестник Европы“ е *селският либерализъм* на последния (подробно за тази страна на руския (российския) либерализъм вж. „Селският либерализъм и либералното народничество“), чийто първи идеолог е К. Д. Кавелин.

За К. Д. Кавелин селяните са това, което е третото съсловие във Франция: „Въпроса на Сиес: „Какво представлява третото съсловие? – Нищо – Какво трябва да бъде? – Всичко“ – аз прилагам към селското съсловие и виждам за-напред такава неговата роля не само у нас, но с течение на времето навсякъде и повсеместно.“¹⁷⁶ К. Д. Кавелин, както славянофилите и народниците, идеализира бъдещето на селяните. Селячеството според него е „новият двигател на историята“¹⁷⁷, „носител на новата гражданственост“¹⁷⁸.

Също като Ю. Ф. Самарин К. Д. Кавелин смята, че не личността е водещото начало в историята: „Какво представлява личността?... песчинка, атом в общата сума човешки личности ... общият, а не индивидуалният им живот прави историята.“¹⁷⁹ Личното начало според К. Д. Кавелин е типично за германските племена, а не за славянските, и е внесено в Русия от Петър I¹⁸⁰.

Приликата между либералите и славянофилите завършва с преклонението пред общината у славянофилите и с примирението с общината у либералния кръг на „Вестник Европы“. За К. Д. Кавелин, К. К. Арсениев, Л. З. Слонимски, М. М. Стасюлевич антиисторичността на общината (както я определят С. М. Соловьев, Б. Н. Чичерин и др.) трябва да се преодолее постепенно.

Общината може да стане исторична според „Вестник Европы“, ако се реформира. Конкретен пример е отношението на либералите към *волостта*. Тя според либералите не изразява желанията и потребностите на селяните. „Вестник Европы“ е солидарен с тверското земство¹⁸¹. Волостта пречи на общината и „към общинното дело няма никакво отношение“¹⁸².

На практика волостта е необходима не на селяните, а на администрацията, главно за повинностите. Ако общината нарушава нечий интереси, то грижата за това трябва да бъде „работа на съда“, а не на което и да е административно управление¹⁸³.

За да бъде равнопоставен руският селянин на обществото, той трябва да има възможност за „самодеятелность“ (самостоятелност). При отдалеченост-

та на земствата изходът, според либералите, е волостта да „прекрати своето съществуване в смисъла на административна единица и да се превърне в „мелкая земская единица“ (дребна земска единица)¹⁸⁴. Само така селянинът няма да бъде изолиран. Равноправието на селянина е „най-важната жизнена задача“¹⁸⁵. И. С. Аксаков също признава, че волостният съд е „натрапен“ на селяните от бюрокрацията, но обвинява в изобретяването му „руската либерална интелигенция“¹⁸⁶.

За всесъсловната волост

Либералите се разминават със славянофилите („стари“ и „нови“) по отношение на въпроса за т. нар. безсъсловна (всесъсловна) волост, срещу която са А. И. Кошелев и И. С. Аксаков¹⁸⁷.

Безсъсловната волост според К. К. Арсениев „би оставила неприкосновени не само селската община, но и селското общество... тя би заменила... само селската волост“¹⁸⁸. Селската волост има „казьонен характер“ и „не дава простор за развитие на тези добри чувства, които без съмнение живеят в селската община“¹⁸⁹. Вместо полицейския надзор на администрацията „мелкая земская единица“ може да има изпълнителен орган под контрола на уездната земска управа (а в градовете – градското самоуправление), т. е. контролът е обществен, а не административен¹⁹⁰.

Не всички либерали са за всесъсловна волост. К. Д. Кавелин смята, че земските и селските дела не бива да се смесват¹⁹¹. Обаче тази негова позиция е по-скоро външно, а не принципно различие, защото „в кръга на всесъсловната волост“ К. Д. Кавелин включва дейностите, които отнася към ведомството на общите, т. е. на всесъсловните учреждения¹⁹².

Разликата между либералите е второстепенна. К. Д. Кавелин смята за нужно въпреки необходимите промени да се запази селската волост, а К. К. Арсениев е на мнение, че между селската община и „мелкая земская единица“ няма място за нея.

Съществена разлика между либералите и славянофилите е отношението към „малоземельето“ (липсата на земя). Отрича го и „старият“ славянофил Кошелев, и „новият-стар“ постславянофил И. С. Аксаков¹⁹³.

Най-важният въпрос обаче, който разделя руския либерализъм от 80-те – 90-те години на XIX в. от „новото-старо“ постславянофилство на И. С. Аксаков и „Русь“, е *националният въпрос*.

НАЦИОНАЛНИЯТ ВЪПРОС И ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ

„Россияни“ и „византийци“

Понятието „россиянин“ е свързано с националния въпрос. Като значение терминът „россиянин“ напомня на термина „византиец“.

Академичните (и политическите) среди въвеждат новото значение на „россиянин“ като заместител на понятието „съветски гражданин“ след 1991 г., т. е. това са всички граждани, без разлика в етноса. Всеки великорус е „россиянин“, но не всеки „россиянин“ е великорус.

В имперска Русия представата за „россиянин“ е била равнозначна на „русский“ (за Г. Р. Державин „россиян“ е равен на „русский“) ¹⁹⁴.

Терминът „византиец“ също е сътворен от науката – за удобство, през XVI в. от италианските хуманисти ¹⁹⁵.

И двете понятия се раждат след политическата смърт на своите империи. Понятието „византиец“ до 1453 г. не съществува – появява се, когато Византия (Източната Римска империя) вече е история. Понятието „россиянин“ получава новия си смисъл след 1991 г., когато се разпада Съветската империя.

Терминът „византиец“ не е самоцелна приумица на кабинетен учен. Той е необходим, за да улесни изследването не само на византийската история до 1453 г., но и на културно-политическото излъчване на Византия от падането на Константинопол нататък. Съветската империя също присъства в бившите си територии, унаследили културно-политическото ѝ наследство.

Понятието „византиец“ е предназначено за академичните среди. Понятието „россиянин“ упорито се отхвърля от живият език на обществото, за което то си остава абстрактно и излишно. Както един ромей не би могъл да се нарече „византиец“, така и руснакът или чеченецът не биха се идентифицирали с „россиянин“.

Поради засега книжния му характер понятието „россиянин“ избягват и политиците. То присъства в езика на Б. Н. Елцин в обръщенията му към руската нация, но при неговия приемник – В. В. Путин – почти не се среща.

Римският народ – „*Romanorum genus*“ – е космополитична, а не етническа квалификация и във Византия ¹⁹⁶. Ромей („византиец“) е всеки, който е християнин и спазва имперските закони.

Российският народ в Руската империя е, от една страна, етническа квалификация, т. е. руският етнос е събирателен, държавен. За руската интелигенция през XIX в. Русия е страна, населена с руснаци. Като такава са я разглеждали и Н. И. Тургенев, и М. П. Пагодин ¹⁹⁷.

Когато обаче определението „российский“ се използва за дворяни или за висшето градско съсловие (вж. дарствените грамоти на Екатерина II от 1785 г.), то изгубва етническото си значение и придобива космополитично. Всички дворяни, независимо от етническата си принадлежност, са с равни права и привилегии.

Във Византия римско гражданство се дава от Юстиниан на всеки етнос, приел християнството и юридическите задължения, а на аристокрацията му се присъждат византийски дворцови титли.

Руската империя също приобщава с дворянски привилегии, но не налага християнството. Не всички дворяни са православни, но всички имат еднакви

права. Русия само поощрява християнизирането, като дава предимства на новопокръстените.

Станал веднъж обаче православен, руският поданик не може да смени вярата си. Ако приемем, че „християнизация значи цивилизация, и обратно“¹⁹⁸, то Русия цивилизова, без да християнизира, но за сметка на руските християни.

Руснаците според точния израз на С. М. Соловьев са „борци за цивилизация“¹⁹⁹. В борбата си със степта обаче те жертват своите права, давани от империята на приобщените. Приобщаването или асимилацията на присъединените народи към Русия е социално, а не национално и „за сметка на руския народ“²⁰⁰.

Л. З. Слонимски отбелязва онеправданото положение на руската народност: „Господстващата в числено отношение народност всъщност не само над никого не господства, но самата тя е притисната от всевъзможни форми на насилие и беззаконие... великоруският селянин също така е обременен с данъци... както и най-обеднелите от инородците.“²⁰¹

Положението на руския народ обаче е било не „такова“, както у инородците, а по-лошо. Руснаците се жертвали в името на държавния ред²⁰². За либерала С. А. Корф никой народ не трябва да се жертва в името на „държавата“. Грижата на правовата държава според него е „предоставянето на всяка народност да живее и да се развива за себе си“²⁰³.

Л. З. Слонимски се заблуждава, като твърди, че „инородците“ и „друговерците“ са с по-малко права от руснаците²⁰⁴. Обаче той е прав, като твърди, че в Русия няма „истинска национална политика“, а има „антинационална политика“, защото се гледа само изгодата на държавата и на отделни класи, а не на целия народ²⁰⁵. Истинските „народни чувства“, продължава Л. З. Слонимски, са скрити „в дълбините на народното мълчание“ и вместо тези „неуловими желания“ се издигат интересите на държавата²⁰⁶.

Тази политика е била естествена за имперската идеология, в чиято основа е държавният патриотизъм – преданост на върховната власт (на московския господар – на царя – на руския император)²⁰⁷.

Пример за „антинационална политика“ според Л. З. Слонимски са „кръвавите усилия, които Русия положила за... Австрия“; които Александър I е бил готов да даде на Франция срещу Испания и т. н.²⁰⁸

Ами Афганистан – нужен ли е бил на съветския народ, да не говорим за Чечения?

Ами Виетнам – за американския народ, да не говорим за Косово?

Същите риторични въпроси...

Едва ли има друга империя, която да е държава-моща за носещата имперското здание народност.

И в Русия, и във Византия се набляга на християнската мисия на империята, която оправдава идеята за „вечността на империята“ (*aeternitas imperii*) и преместването ѝ (*translatio imperii*). Константинопол е Вторият Рим, Москва – Третият Рим.

Петербург като наследник на Москва също играе ролята на Трети Рим. Наименованието на северната столица Град на св. Петър; символиката на герба – с мотиви от този на Ватикана в Рим; култът към апостолите Петър и Павел, на който е посветен съборът в Петропавловската крепост, която по първоначалния план е трябвало да съвпадне с центъра на града; култът към апостол Андрей, предрекъл велико бъдеще за Рус – флотът получава андреевски флаг; учреденият от Петър I орден „Андрей Первозванни“, подчертаващ хронологическото предимство на апостол Андрей пред апостол Петър, т. е. оттук следва и идеологическото предимство на патрона на Рус пред този на Рим и т. н.²⁰⁹ Посочените примери свидетелстват за живота на концепцията „Москва – Трети Рим“ в имперската идеология на модерна (Петрова) Русия.

Византия е възприемана повече като „Христово царство“, отколкото като „римско“. „Христовото царство“ е универсално, извън историческото време, вечно, докато „римското“ остарява. Когато Константин-Кирил Философ по време на хазарската мисия отговаря на молбата на юдеите да обясни пророчеството на Иисус, че „римското царство ще отmine“, неговото тълкуване е следното: „Нашата империя не е Римска, а Христова, както е казал пророкът: „Ще въздигне Бог царство, което никога няма да се разруши, и то ще остане во веки.“²¹⁰

Идеалът на ромеите („византийците“) е „Христовото царство“.

Идеалът на руснаците според В. С. Соловьев е „нравствено-религиозен“, а не национален – „Святая Русь“²¹¹.

Идеалът на самия В. С. Соловьев е „свободна теократия“, той е универсален, а не етнически, нито православен. Християнството според либералния философ е „свръхнародно“, но не е „безнародно“²¹². Мисията на Русия (след П. Я. Чаадаев В. С. Соловьев изповядва и развива руския месианизъм) – третият подвиг, който ѝ предстои, е „духовно обновление“ чрез „отричане от църковната изключителност“²¹³.

За руската имперска идеология, както и за византийската, империята (самодържавието) е пазител на християнството (Православието). Мисията на Русия се простира и във външната ѝ политика, като покровител на християнските народи в Османската империя.

Ако трите основни елемента на византийската същност са: римска държавност – християнска религия – елинска култура, то за Русия това са: източна държавност – християнска религия – европейска култура.

Ако във Византия римската държавност се допълва от елинската култура, то в Русия европейската култура е в противоречие с източната държавност.

Затова „византийците“ са римски граждани, докато „рускии люди“ са „челобитчики“ на своята държава-мащеха.

Всяка империя, за да оцелее, има вродена („прирожденная“) толерантност – поданиците не се делят на етнически принципи.

Ако във Византия деленето на поданиците е по религиозен принцип, то в

Русия „основният принцип... е социалното делене“²¹⁴. Затова руснакът, независимо от мястото му в йерархията, мисли съсловно, а не национално. Затова и руският буржоа, получил привилегии от Екатерина II през 1785 г., за разлика от френския буржоа, премахнал привилегиите през 1789-а, има дворянска (съсловна) психика.

„Россиянин“ и „елин“

Понятието „россиянин“ напомня и на понятието „елин“. Елин е не само гръкът, но и езичник от друг етнос. Културният ареал на Елада е по-широк от географските ѝ граници. Културните граници на Русия също надхвърлят политическите.

Елада (след завършването на вътрешната елинизация след Троянската война), по думите на Тукидид, това са всички земи, населени със старогръцки говорещи хора. Елинизацията – външната (времето на Великата гръцка колонизация), обхваща „чуждоезикови общности, някои от които възприемат старогръцкия език и неговия начин на мислене-поведение“²¹⁵.

В Русия има само „външна росиизация“ (не русификация), докато „вътрешната“ не е завършила, ако изобщо е почвала. Русия по думите на С. М. Соловьев е „страна, която се колонизира“. Към тях бихме добавили за прецизност – която вечно се колонизира, а резултатът засега може да се опише с непреводимия израз: „Хотели как лучше, получилось как всегда“ („Искахме да е по-добре, а се получи, както винаги“).

В Елада „полисната култура-поведение“ предварително е постановила от какво човекът трябва да е свободен и задачата ѝ е да го научи за какво е свободен“²¹⁶.

В Русия самодържавната култура-поведение постановява от какво руският поданик е зависим и го учи да не бъде свободен.

Свободата в имперска Русия е в рамките на съсловието, оттам и мисленето е съсловно, а не национално. Закрепостяването на всички съсловия към държавата-моща ги лишава от самостоятелност. Оттук и руската нация според К. К. Арсениев „е силна не с развитието на личностите и съсловията, а на стихийната сила на народа“, а „отсъствието на вътрешна дееспособност е свързано с неограниченото господство на политическата власт в руската история“²¹⁷.

Национално мислят русийските либерали от 80-те – 90-те години на XIX в. За „Вестник Европы“ понятието „русско-подданный“ отговаря на съвременното разбиране на термина „россиянин“²¹⁸.

Либерализмът в Русия е имперски (толерантен), защото защитава класическата либерална идея за гражданско (безсъсловно) общество.

За либералите няма „инородци“, има граждани. Либералите не сливат религиозното с националното, както правят славянофилите (и „стари“, и „нови“), следвайки самодържавната идеология, според която православен е равно на руснак, и обратното. В. С. Соловьев отхвърля подобно смесване²¹⁹. К. К. Ар-

сениев е против забраната на отпадане от Православието, потвърдена от отчета на Синода от 1886 г.²²⁰. А. Н. Пипин приема политическата роля на вероизповеданието, но е против преувеличаването ѝ²²¹. Той грешно свързва „старото“ славянофилство с национализма²²², характерен за И. С. Аксаков и „новото-старо“ постславянофилство на „Русь“.

Лозунгът „Россия для русских“ е изповядван от началото на XX в. и от десните либерали П. Б. Струве, С. Н. Булгаков, В. А. Голобуев, Н. А. Бердяев, С. Л. Франк, С. А. Котляревски и др.²²³, т. е. от тази гледна точка И. С. Аксаков е „десен либерал“. Ако на него му е простено – през 80-те години на XIX в. няма гражданско общество, то за П. Б. Струве и др. тази позиция е трудноразбираема от либерална гледна точка.

Либералната идея и националното чувство

Връзката нация – либерализъм е доказана от последиците от Френската революция от 1789 г. В Русия чувството за национална общност започва да се пробужда в началото на XX в. с революцията от 1905–1907 г. То се възпитава от манифеста от 17 октомври 1905 г. – първата руска конституция, и от Думата – първият руски парламент. До 1917 г. обаче гражданско общество в Русия все още няма.

Руските („росийските“) либерали от 80-те – 90-те години на XIX в. осъзнават, че националното чувство може да се създаде от гражданско общество.

Либералната идея за граждански свободи за всички разделя за първи път синонима „росийский“ от „русский“.

Националното съзнание според А. Н. Пипин, наричано от него „национално самомнение“, „може да бъде постигнато само чрез вътрешно развитие и самоуправление на обществото“²²⁴.

Нацията според Л. З. Слонимски е „общност на култура и политическо съзнание, дух на солидарност в името на висшите интереси на общежитието“²²⁵, а националната идея е „твърдото съзнание на естествените права на народа да разполага със своята съдба и своите дела“²²⁶.

Руският народ обаче не разполага със себе си. Л. З. Слонимски не смята, че нацията се характеризира чрез етнографския, езиковия, религиозния фактор и географските условия²²⁷.

„Россиянинът“ на Л. З. Слонимски е всеки, който е „руснак по дух“: „...принадлежността към руския народ се дава не само с расата, а и с възпитанието, с усвояването на понятия, стремежи и идеали, изразявани с такъв блясък от нашата литература, и накрая, съзнанието на солидарност с цялото руско общество.“²²⁸

Силата на една нация, продължава Л. З. Слонимски, зависи от „разнообразието на междурасовите връзки“²²⁹; силата на руския народ е в неговата толерантност и „способност да претворява в себе си чуждите елементи, да се отнася към чуждите племена на началата на равенството, да уважава чуждата вяра и чуждите обичаи“²³⁰.

Интересното е, че тази толерантност е характерна и за държавната политика най-вече на изток, докато на запад (Полша и Прибалтика например) – по-рядко.

Либералите осъзнават, че трябва да се прави разлика между „росийский“ и „русский“, но дори след 1905–1907 г. В. Медем констатира, че двата термина още се смесват: „У нас определението „руски“ се употребява повсеместно и навсякъде в смисъла на „росийский“.“²³¹

В програмата на кадетите „росийский гражданин“ може да бъде всеки, без национално различие, пол и вероизповедание и е равен пред закона²³².

П. Н. Милюков различава „русский“ от „россиянин“: „На идеята за национална руска държава ние противопоставяме идеята за росийска държавност.“²³³ В неговото разбиране за „космонационализма“, възприето от либералите политици, няма място за великоруски национализъм, за разлика от „десните“ либерали.

При октябристите „русские люди“ са всички, без разлика в съсловие, националност и вероизповедание²³⁴.

С. А. Корф също разбира под „руски народ“ това, което сега влягаме в думата „россиянин“ – „всички граждани, населяващи Русия“, т. е. понятието „россиянин“ за него е юридическо²³⁵. Под „националност“ той разбира духовно единство, т. е. нация, а под „нация“ – етнографско единство²³⁶, т. е. това, което днес е народността.

Кадетският „росийский гражданин“, октябристите „русские люди“, „руският народ“ на С. А. Корф отговарят по смисъл на понятието „русско-подданный“ на „Вестник Европы“ от XIX в.

Либерализмът от 80-те – 90-те години на XIX в. се бори повече за положението на личността в държавата, отколкото за националностите.

Тази черта е характерна, както отбелязва и С. А. Корф²³⁷, за либералите на XIX в. въобще.

Либералите в Русия от XIX в. нямат друг избор – първо трябва да създадат руското („росийското“) гражданство, а после от гражданските свободи ще последва е националността.

К. Д. Кавелин осъзнава, че руският „национален характер“ още не се е формирал“, защото „само животът и самоуправлението изработват характера и лицето на народността“. Руснаците според К. Д. Кавелин „не са живели самостоятелно и затова не са успели да се превърнат в самостоятелна национална личност“²³⁸. Подемът на националното чувство, продължава К. Д. Кавелин, започва от времето на либералните реформи при Алесксандър II²³⁹.

Реформите от средата на XIX в. обаче, отчасти заради своята половинчатост (фатална по отношение на въпроса за земята), отчасти поради откъснатостта им (практическа, а не теоретическа) от народа, не успяват да създадат в Русия гражданско общество.

Равенството пред закона продължава да бъде мечта на либералите и от XX в.

За руските конституционалисти от Освобождение „равенството на всички пред закона“ ще бъде последвано от „отмяна на всички изключения и премахване на националните, съсловните и религиозните“²⁴⁰.

Равенството пред закона се спазва и от болшевиките, които, естествено, заместват оформящото се понятие „российский гражданин“ със „съветски гражданин“. Това, че болшевиките не спазват останалите граждански права – на словото, на печата, на вероизповеданието и т. н., няма принципна връзка с чувството за общност – в случая към съветската, а не към „российската“ нация.

Разликата е в това, че *чрез идеята за „росийска“ – имперски гражданска общност либералите създават руската нация*, която юридически се ражда на хартия едва през 17 октомври 1905-а, а на дело – след революцията от 1905–1907 г.

Болшевиките смазват руската нация, разглеждайки я като руски национализъм – тази тенденция се запазва през целия съветски период, а най-образно може да се опише с думите на генералния секретар Ю. В. Андропов: „Главната задача за нас е руският национализъм; дисидентите после – тях ние ще приберем за една нощ.“²⁴¹

На 15 декември 1905 г. П. Б. Струве пише: „Нацията още не се е родила и не е открила своето право.“²⁴² *Именно – правата – осъзнатите, правят нацията.*

В това отношение П. Н. Милюков е солидарен с П. Б. Струве: „Нашата руска аме ancestrale продължава, очевидно, да представлява тази плазма, на която само слабо и откъслечно са се отпечатали следите на историята.“²⁴³ През 1919 г. П. Н. Милюков се надява, че националната катастрофа ще завърши „до-историческото, подсъзнателното, така да се каже, етнографското съществуване на народа и ще започне историческият период на единно самосъзнание и непрекъснатата социална памет“²⁴⁴.

Народът според П. Б. Струве „напомня на още разтеглив разтвор, в който трябва да бъде хвърлена някаква твърда частица, за да превърне тази безформена маса в здравия и блестящ кристал на нацията“²⁴⁵.

„Зрънцето“ на болшевиките се оказало „по-твърдо“ от това на либералите и „кристалът на нацията“ придобил червеносъветски оттенък. „Перестройката“ (поредната руска „оттепель“ (размразяване) отново превърна кристала в безформена маса и сега е ред на постсъветските либерали да хвърлят „зрънцето“ – вече на „росийската“ нация, т. е. на „россияните“.

Националната идея от времето на П. Б. Струве е актуална и за днешна Русия: „Примирение между властта и пробудилия се като самосъзнание и самостоятелност народ, който се превръща в нация. Държавата и нацията са длъжни да се сраснат органично.“²⁴⁶

Благодарение на руската култура болшевиките не успяха да стъпчат руското етническо съзнание. Навярно тази култура, а не дъжавността (държавата,

както преди си остава мащеха) ще успее да приобщи полиетническите граждани на Руската федерация към „руссийската“ нация.

Вузансе аргès Вузансе (Византия след Византия) – с тази поетична фраза румънският историк Николае Йорга красиво изразява същността на т. нар. византийски феномен. В стила на М. Елиаде бихме я изказали така: културна Византия (като всяка култура) живее в митичното време, политическа Византия (като всяка политика) е живяла в профанното време. Бихме могли да използваме тази фраза и за Русия: Русия след Русия. Руското културно присъствие след двете империи (романовската и съветската).

ИДЕЙНИ ДВОЙНИЦИ ИЛИ АНТИПОДИ?

Общото между либерализма на „Вестник Европы“ и „новото-старо“ постславянофилство на „Русь“ е желанието на представителите на двете направления да бъдат, както казва К. Д. Кавелин, „в действителност такива, каквито сме по природа – руснаци“. За това не е необходимо те да станат европейци, а да престанат да бъдат „източни хора“. Руският „източен човек“, продължава К. Д. Кавелин, „по източен маниер“ избягва обществените дела и „на обществена длъжност за нищо не става, защото винаги мълчи и на всички във всичко отстъпва... От „великой печали сердца“ от нередностите в обществения и частния живот или от любов към европейското... се оттегляли – кой зад граница, кой на село“²⁴⁷.

По природа руският либерал – независимо от направленията и от времето, като „всеки мислещ човек, приемащ присърце интересите на своята родина, не може да не чувства себе си наполовина славянофил, наполовина западник“²⁴⁸.

Приликите между „Вестник Европы“ и „Русь“ са чертите, присъщи и на „истинските“ славянофили от 40-те – 50-те години на XIX в., които ни дават основание да наречем И. С. Аксаков, от една страна, и „стар“ славянофил и за времето на 80-те години на XIX в.:

1. *Отрицанието на „руското зло“* (или както ние го наричаме – държава-мащеха), на което, както пише В. С. Соловьев, славянофилите „противопоставяли принципа на човешките права“²⁴⁹.
2. *Свободата на словото, на печата, религиозната търпимост*, защитавани от най-либералния (А. И. Кошелев) до най-консервативния славянофил (К. С. Аксаков).
3. *Създаването на общественото самоуправление.*
4. *Селският либерализъм* – с някои изключения.
5. *Чаадаевският патриотизъм* („любить Россию открытыми глазами“ – „да обичаш Русия с отворени очи“), с който руската интелигенция отговаря на държавния патриотизъм.

Изброените прилики обхващат социалните проблеми на руското общество. Славянофилите винаги са се интересували от социалните, а не от политическите въпроси.

През 40-те години на XIX в. това е неизбежно – било е време, когато Николай I „отмъщавал за своя страх“, както точно се изразява С. М. Соловьев²⁵⁰ (впрочем този израз важи и за И. В. Сталин).

И. С. Аксаков запазва тази традиция. За разлика от „старите“ славянофили обаче, които са обсъждали социални въпроси по принуда, а не защото са пренебрегвали политическите (с изключение на Константин Аксаков), Иван Аксаков и през 80-те години на XIX в. поставя социалното над политическото: „Ние сме социален народ, и социалните задачи са ни несравнимо по-скъпи от политическите.“²⁵¹

Разликите между „Вестник Европы“ и „Русь“ ни дават основание да определим направлението на И. С. Аксаков, от друга страна, и като „ново“ постславянофилство:

1. *Политическият идеал* (И. С. Аксаков е „стар“ славянофил в отрицанието си на конституцията, но е „нов“ постславянофил в консервативните си убеждения, че самодържавната власт произлиза от Бога и царят стои над закона.)
2. *Националният въпрос*. И. С. Аксаков в това отношение е най-вече „нов“ постславянофил, защото изповядва национализма (в много по-остра форма от Ю. Ф. Самарин) и панславизма; „стар“ славянофил е, когато смесва понятията „православен“ и „руски“, и обратното.

Ако либерализмът на славянофилите може да се нарече православен, то този на В. С. Соловьев и „Вестник Европы“ е християнски либерализъм.

Изхождайки от изброените черти, ние разглеждаме направлението на И. С. Аксаков и „Русь“ като „ново-старо“ *постславянофилство*.

„Ново-старо“, а не „старо-ново“, защото националният въпрос преобладава с откритата си националистическа и панславистка тенденция.

„Старо“, защото И. С. Аксаков остава верен на гражданските свободи (с изключение на правото на религиозен избор на православните), които докрай – 1886 г. – отстоява.

„Пост-“, защото още през 70-те години на XIX в. „истинското“ славянофилство е изживяно.

Независимо от недостатъците на руското общество и „Вестник Европы“, и „Русь“ остават оптимисти. Най-красиво описание на този оптимизъм дава К. Д. Кавелин: „В историята, както и в природата, *мракът преди разсъмване* (тъма перед рассветом; к. м. – Д. Г.) винаги се сгъстява и колкото по-гъст става, толкова по-скоро може да се очаква развиделяването.“²⁵²

„Тъма перед рассветом“ обаче зависи от продължителността на нощта в Русия и може дълго още да се „сгъстява“, докато трае руската полярна нощ...

Светлината (по необясним начин) се подчинява на законите на физиката. Според парадоксалния принцип на Ферма тя избира пътя на най-малкото (краткото) време!

„Светлината“ на руската либерална идея се подчинява на законите на Клио. Първият руски Ферма – П. А. Столипин, измерва този „път“ на 20 години, но самият той е прекъснат още на петата (1911).

И до днес Русия още търси „пътя на най-малкото време“, избирайки този на най-дългата траектория, за да реализира либералната идея, т. е. себе си.

БЕЛЕЖКИ

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. – ОПИТ ЗА ХАРАКТЕРИСТИКА

¹ *Норданский, П. И.* Земский либерализм. М., 1905.

² *Пирулова, Н. М.* Земское либеральное движение. М., 1977; вж. бел. № 10–12.

³ *Raeff, M.* Political Ideas and Institutions in imperial Russia. Westview Press, 1994; *Fisher, G.* Russian liberalism. Harvard, 1958; *Waldron, P.* The End of Imperial Russia, 1855–1917. New York, 1997.

⁴ *Алафиев, А. А.* Русский либерализм на рубеже 70–80-х гг. XIX в. М., 1991.

⁵ *Сяонимский, Л. З.* Наши направления в печати и обществе. – Вестник Европы, 1895, № 10, с. 791.

⁶ *Степанов, В. Л. Н. Х.* Бунге – судьба реформатора. М., 1998, с. 268.

⁷ *Филиппова, Т. А.* Либерально-консервативный синтез. Попытка хронополитического анализа. – В: Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы. М., 1999, 201–209.

⁸ *Цимбаев, Н. И.* Российский феномен „либеральной бюрократии“. – Вопросы философии, 1995, № 5, с. 32.

⁹ Пак там, 33–35.

¹⁰ *Зайончковский, П. А.* Военные реформы 1860–1870-х годов в России. М., 1952; Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880-х годов. М., 1964; *Чернуха, В. Г.* Крестьянский вопрос и правительственной политике России (60–70-е годы XIX века). Л., 1972; Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX века. Л., 1978; Правительственная политика в отношении печати. 60–70-е годы XIX века. Л., 1989; *Захарова, Л. Г.* Великие реформы в России. 1856–1874. М., 1992; *Филиппова, Т. А.* Власть и политические элиты во второй половине XIX века. Политическая история России. М., 1998, 175–200; *Emmons, T.* The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861. Cambridge (Massachusetts). 1968; *Rogger, H.* Russia in the Age of Modernisation and Revolution, 1881–1917. London, 1983.

¹¹ Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы. М., 1999; Реформы и реформаторы в истории России. М., 1996; Революционеры и либералы России. М., 1990; Общественное движение в России XIX века. М., 1986; *Левин, Ш. М.* Общественное движение в России в 60–70-е годы XIX века. М., 1958.

¹² *Олейников, Д. И.* Классическое российское западничество. М., 1996; *Цимбаев, Н. И.* Славянофильство. М., 1986; *Walicki, A.* A History of Russian Thought. From the Enlightenment to Marxism. Oxford, 1980; *Осинов, И. Д.* Философия русского либерализма (XIX – начало XX в.). СПб., 1996; *Абрамова, М. А.* О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). М., 2000.

¹³ *Левандовский, А. А. Т. Н.* Грановский в русском общественном движении. М., 1989; *Зорыкин, В. Д.* Из истории буржуазно-либеральной политической мысли России второй половины XIX – начала XX в. (Б. Н. Чичерин). М., 1975; *Искра, Л. М.* Борис Николаевич Чичерин о политике, государстве, истории. Воронеж, 1995; *Roosevelt, P.* Apostle of Russian Liberalism: Timofei Granovsky. Newtonville, 1986; *Hamburg, G. M.* Boris Chicherin. Early Russian Liberalism. 1828–1866. Stanford, 1992; *Offord, D.* Portraits of Russian Liberals: A Study of the Thought of T. N. Granovsky, V. P. Botkin, P. V. Anennkov, A. V. Druzhinin and K. D. Kavelin. Cambridge, 1985.

- ¹⁴ *Леонтович, В. В.* История либерализма в России. 1762–1914. М., 1995 (последно издание).
- ¹⁵ *Гоголевский, А. В.* Очерки истории русского либерализма XIX – начала XX века. СПб., 1996.
- ¹⁶ *Медушевский, А. Н.* Административные реформы в России XVII – XIX вв. в сравнительно-исторической перспективе. М., 1989, Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе. М., 1997.
- ¹⁷ *Ленин, В. И.* Гопинтели земства и Анпибалы либерализма. – ПСС. Т. 5. М., 1959, 21–72.
- ¹⁸ *Зайончковский, П. А.* Цит. съч.
- ¹⁹ *Пирумова, Н. М.* Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века. М., 1977; Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. М., 1986; *Герасименко, Г. А.* Земское самоуправление в России. М., 1990; *Лантеева, Л. Е.* Земские учреждения в России. М., 1993.
- ²⁰ *Балуев, Б. П.* Либеральное народничество. М., 1995; *Зверев, В. В.* Реформаторское народничество и проблема модернизации России. От сороковых к девяностым годам XIX века. М., 1997; *Жванция, Д. Д.* Народники-реформисты о крестьянской общине в 70–90-е гг. XIX в. (В. П. Воронцов, И. И. Каблиц, П. А. Соколовский). Автореферат. СПб., 1997.
- ²¹ *Цимбаев, Н. И.* И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России. М., 1978; *Дудзинская, Е. А.* Славянофилы в пореформенной России. М., 1994.
- ²² *Хевролина, В. М.* Идеологи либерализма о принципиальных проблемах внешней политики, власть и общество. 1878–1894 гг. М., 1999.
- ²³ *Селезньева, Л. В.* Западная демократия глазами российских либералов начала XX века. Ростов-на-Дону, 1995.
- ²⁴ *Коростылева, С. Г.* Конституционное движение в России (конец 50-х – начало 80-х гг. XIX века). Автореферат. М., 1996; *Секиринский, С. С.* Русский либерализм: от 40-х к 80-м годам XIX века (идеи, люди, среда). Автореферат. М., 1999.
- ²⁵ *Шлемин, П. И.* Земско-либеральное движение и адреса 1894/1895 г. – ВМУ, 1973, № 1, с. 60.
- ²⁶ *Разманова, Н. А.* М. М. Стасюлевич и начало издания „Вестника Европы“ (1866 – 1873 гг.). Автореферат. М., 1988; *Кельнер, В. Е.* Человек своего времени (М. М. Стасюлевич: Издательское дело и либеральная оппозиция). СПб., 1993.
- ²⁷ *Алафаев, А. А.* Цит. съч.
- ²⁸ *Шлемин, П. И.* Цит. съч.
- ²⁹ Вестник Европы, 1882, № 4.
- ³⁰ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1893, № 7, с. 436.
- ³¹ РГАЛИ, ф. 40, оп. 1, ед. хр. 14, л. 11.
- ³² *Слонимский, Л. З.* Основные вопросы политики. СПб, 1889, с. 252.
- ³³ *Слонимский, Л. З.* Либералы и либерализм в Западной Европе. Несколько слов по поводу наших недоразумений. – Вестник Европы, 1883, № 1, с. 421.
- ³⁴ Пак там, с. 426.
- ³⁵ Пак там.
- ³⁶ Пак там, с. 428.
- ³⁷ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1884, № 11, с. 459, 460.
- ³⁸ Пак там, с. 460, 461, 463.
- ³⁹ *Пирумова, Н. М.* Цит. съч.
- ⁴⁰ *Алафаев, А. А.* Цит. съч.
- ⁴¹ *Арсеньев, К. К.* Хроника. Новый обличитель русского либерализма. С. А. Приклонский, Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – Вестник Европы, 1886, № 5, с. 355.
- ⁴² *Арсеньев, К. К.* Внутреннее обозрение. – Вестник Европы, 1883, № 1, с. 371.
- ⁴³ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1896, № 5, с. 430.
- ⁴⁴ *Слонимский, Л. З.* Основные вопросы политики..., с. 260.
- ⁴⁵ *Арсеньев, К. К.* Внутреннее обозрение. – Вестник Европы, 1880, № 8, с. 762.
- ⁴⁶ Пак там.

- ⁴⁷ Пак там.
- ⁴⁸ *Арсеньев, К. К.* Хроника-некролог – Александр Дмитриевич Градовский. – Вестник Европы, 1889, № 12, с. 895.
- ⁴⁹ *Катков, М. Н.* О самодержавии и конституции. М., 1905, 33–34.
- ⁵⁰ *Мещерский, В. П.* Мои воспоминания. Ч. 2. СПб., 1898, с. 424.
- ⁵¹ Пак там, ч. 3, с. 366.
- ⁵² Письма Победоносцева к Александру III. Т. 2. М., 1926, с. 142.
- ⁵³ Пак там, т. 1, с. 382.
- ⁵⁴ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 38.
- ⁵⁵ Пак там, с. 50.
- ⁵⁶ *Катков, М. Н.* О дворянстве. М., 1905, с. 6.
- ⁵⁷ *Арсеньев, К. К.* Хроника-некролог...
- ⁵⁸ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 19.
- ⁵⁹ *Победоносцев, К. П.* Цит. съч. Т. 2, с. 4.
- ⁶⁰ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 38.
- ⁶¹ Пак там, с. 30.
- ⁶² *Победоносцев, К. П.* Цит. съч. Т. 1, с. 317.
- ⁶³ Пак там, с. 318.
- ⁶⁴ Пак там, с. 316.
- ⁶⁵ *Катков, М. Н.* О печати. М., 1905, с. 38.
- ⁶⁶ *Арсеньев, К. К.* За четверть века (1871–1894). Пг., 1915, с. 97.
- ⁶⁷ Пак там.
- ⁶⁸ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1884, № 11, с. 464.
- ⁶⁹ *Арсеньев, К. К.* Хроника-некролог..., с. 893.
- ⁷⁰ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 36.
- ⁷¹ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1894, № 1, с. 458.
- ⁷² Пак там, с. 460.
- ⁷³ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1894, № 4, с. 903.
- ⁷⁴ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 33.
- ⁷⁵ Пак там, с. 41.
- ⁷⁶ Пак там, с. 43.
- ⁷⁷ *Бенгтом, Ф.* Консерватизмът. С., 1992, с. 98.
- ⁷⁸ *Слонимский, Л. З.* Основные вопросы политики..., с. 260.
- ⁷⁹ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1893, № 7, с. 435.
- ⁸⁰ *Катков, М. Н.* О дворянстве, с. 18.
- ⁸¹ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 32.
- ⁸² Пак там, с. 26.
- ⁸³ Пак там, с. 14.
- ⁸⁴ *Стасюлевич, М. М.* Черный передел реформ императора Александра II: письма из Москвы за границу, не по почте. Берлин, 1882, с. 71.
- ⁸⁵ Пак там, с. 73.
- ⁸⁶ Пак там, с. 75.
- ⁸⁷ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1900, № 6, с. 847.
- ⁸⁸ *Стасюлевич, М. М.* Цит. съч., с. 82.
- ⁸⁹ *Катков, М. Н.* О самодержавии..., с. 50.
- ⁹⁰ *Мещерский, В. П.* Цит. съч. Ч. 2, с. 423.
- ⁹¹ *Стасюлевич, М. М.* Цит. съч., с. 10.
- ⁹² *Слонимский, Л. З.* Современные недоумения. – Вестник Европы, 1900, № 5, с. 245.
- ⁹³ Пак там, с. 248.
- ⁹⁴ *Степанов, В. Л.* Цит. съч., с. 264.
- ⁹⁵ Пак там.
- ⁹⁶ Из дневника Е. А. Перетца. – Красный архив. Т. 1. 1935, 133–150.

- ⁹⁷ Кизеветтер, А. А. На рубеже двух столетий (1881–1914). М., 1997, с. 89.
- ⁹⁸ Победоносцев, К. П. Цит. съч. Т. 1, с. 357.
- ⁹⁹ Слонимский, Л. З. Современные... – Вестник Европы, 1900, № 5, с. 244.
- ¹⁰⁰ Миронов, Б. Н. Социальная история России. Т. 2. СПб., 1999, 170–173.
- ¹⁰¹ Арсеньев, К. К. За четверть века..., с. 75.
- ¹⁰² Победоносцев, К. П. Сочинения. СПб., 1996, с. 276.
- ¹⁰³ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1884, № 11, с. 464.
- ¹⁰⁴ Арсеньев, К. К. За четверть века..., с. 92.
- ¹⁰⁵ Арсеньев, К. К. Лесная правда и высшая справедливость – Глеб Успенский: „Власть земли“. – Вестник Европы, 1883, № 10, с. 674.
- ¹⁰⁶ Пак там, с. 681.
- ¹⁰⁷ Арсеньев, К. К. За четверть века..., 92–93.
- ¹⁰⁸ Арсеньев, К. К. Хроника. Новый обличитель... – Вестник Европы, 1886, № 5, с. 358.
- ¹⁰⁹ Арсеньев, К. К. За четверть века..., с. 602.
- ¹¹⁰ Степанов, В. Л. Цит. съч., с. 297.
- ¹¹¹ Сиземская, И., Л. Новикова. Новый либерализм в России. – Общественные науки и современность, 1993, № 5, с. 132.
- ¹¹² Шелохаев, В. В. Социальная программа русского либерализма. – Кентавр, 1994, № 6, с. 32.
- ¹¹³ Цимбаев, Н. И. Россия и русские (Национальный вопрос в Российской империи). – ВМУ, 1993, № 5, с. 31.
- ¹¹⁴ Гаджиев, К. С. Введение в политическую науку. М., 1999, с. 371.
- ¹¹⁵ Слонимский, Л. З. Либералы и либерализм... – Вестник Европы, 1883, № 1, с. 425.
- ¹¹⁶ Арсеньев, К. К. За четверть века..., с. 108.

СЕЛСКИЯТ ЛИБЕРАЛИЗЪМ И ЛИБЕРАЛНОТО НАРОДНИЧЕСТВО

- ¹ Пантев, А. Л. Революции и реформы в Западной Европе и Северной Америке XVII–XVIII вв. С., 1993, с. 28.
- ² Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1883, № 1, с. 426, 428; Слонимский, Л. З. Либералы и либерализм в Западной Европе. – Вестник Европы, 1884, № 11, с. 459, 460.
- ³ Арсеньев, К. К. За четверть века (1871–1894). Пг., 1915, 92–93.
- ⁴ Каблиц, И. И. (Юзов). Интеллигенция и народ в общественной жизни России. СПб., 1886.
- ⁵ Зверев, В. В. Эволюция народничества: „теория малых дел“. – Отечественная история, 1997, № 4, с. 91.
- ⁶ Жвания, Д. Д. Народники-реформисты о крестьянской общине в 70–90-е гг. XIX в. (В. П. Воронцов, И. И. Каблиц, П. А. Соколовский). Автореферат. СПб., 1997, с. 18.
- ⁷ Мислов, П. П. Развитие народного хозяйства и влияние его на борьбу классов в XIX веке. – В: Общественное движение в России в начале XX-го века. Т. 1. СПб., 1909, с. 649.
- ⁸ Потресов, А. Н. Эволюция общественно-политической мысли в предреволюционную эпоху. Период безнародности, Общественное движение..., с. 541.
- ⁹ Пак там, с. 544.
- ¹⁰ Степанов, В. Л. Н. Х. Бунге. Судьба реформатора. М., 1998, с. 61.
- ¹¹ Слонимский, Л. З. Охрана крестьянского землевладения и необходимые законодательные реформы. СПб., 1891, с. 52.
- ¹² Воронов, Ф. Ф. Община и „выдел“. – Вестник Европы, 1903, № 5, с. 302.
- ¹³ Слонимский, Л. З. Цит. съч., с. 55.
- ¹⁴ Слонимский, Л. З. Новые споры об общине. – Вестник Европы, 1894, № 3, с. 351.
- ¹⁵ Воронов, Ф. Ф. Цит. съч., с. 304.
- ¹⁶ Пак там, с. 306.
- ¹⁷ Слонимский, Л. З. Новейшие противники общины. – Вестник Европы, 1904, № 2, с. 759.
- ¹⁸ Максим-Ковалевский, М. Спор о сельской общине в комиссии государственного совета. – Вестник Европы, 1910, № 1, с. 284.

- ¹⁹ *Слонимский, Л. З.* Охрана крестьянского землевладения..., с. 57.
- ²⁰ Пак там.
- ²¹ *Воронов, Ф. Ф.* Цит. съч., с. 310.
- ²² Пак там, с. 308.
- ²³ *Слонимский, Л. З.* Новейшие противники общины..., с. 762.
- ²⁴ *Слонимский, Л. З.* Новые споры..., с. 354.
- ²⁵ *Слонимский, Л. З.* Охрана крестьянского землевладения..., с. 58.
- ²⁶ *Слонимский, Л. З.* Новые споры..., с. 363.
- ²⁷ *Воропцов, В. П.* Судьба капиталистической России. – В: Экономические очерки. СПб., 1907, с. 149.
- ²⁸ Пак там, с. 148.
- ²⁹ Пак там, с. 173.
- ³⁰ *Слонимский, Л. З.* Экономическая программа. – Вестник Европы, 1892, № 5, с. 353.
- ³¹ *Слонимский, Л. З.* Промышленные идеалы и действительность. – Вестник Европы, 1891, № 11, с. 332.
- ³² Пак там, с. 331.
- ³³ *Слонимский, Л. З.* Экономическая программа..., с. 345.
- ³⁴ Пак там.
- ³⁵ *Кривенко, С. Н.* Собр. соч. Внутренние обозрения, хроники и др. Статьи из „Отечественных записок“ (1873–1884). Т. 2. СПб., 1911, с. 177.
- ³⁶ *Жвания, Д. Д.* Цит. съч., с. 21.
- ³⁷ *Кривенко, С. Н.* Цит. съч., с. 450.
- ³⁸ Пак там, с. 326.
- ³⁹ *Степанов, В. Л.* Цит. съч., с. 99.
- ⁴⁰ *Соловьева, А. М.* Промышленная революция в России в XIX в. М., 1990, 137–138, 142.
- ⁴¹ *Ананьич, Б. В., Р. Ш. Ганелин.* Сергей Юлиевич Витте и его время. СПб., 1999, с. 47.
- ⁴² Пак там.
- ⁴³ *Слонимский, Л. З.* Излишества и увлечения протекционизма. – Вестник Европы, 1890, № 12, с. 805.
- ⁴⁴ *Слонимский, Л. З.* Промышленные идеалы..., с. 334.
- ⁴⁵ *Слонимский, Л. З.* Экономические недоразумения. – Вестник Европы, 1894, № 6, ч. 1, с. 773.
- ⁴⁶ *Слонимский, Л. З.* Излишества и увлечения..., с. 818.
- ⁴⁷ *Слонимский, Л. З.* Лже-протекционизм и его результаты. – Вестник Европы, 1892, № 3, с. 361.
- ⁴⁸ *Слонимский, Л. З.* Экономические недоразумения. – Вестник Европы, 1894, № 7, ч. 2, с. 370.
- ⁴⁹ *Слонимский, Л. З.* Экономические заметки. Наши промышленные успехи и невзгоды. – Вестник Европы, 1898, № 4, с. 754.
- ⁵⁰ Пак там, с. 757.
- ⁵¹ *Иванюков, И.* Свобода внешней торговли и протекционизм. – Вестник Европы, 1885, № 1, с. 259.
- ⁵² *Слонимский, Л. З.* Лже-протекционизм... – Вестник Европы, 1892, № 4, ч. 2, 756–757.
- ⁵³ *Слонимский, Л. З.* Положение промышленности. – Вестник Европы, 1891, № 2, ч. 2, с. 759, 760.
- ⁵⁴ Пак там, ч. 1, с. 352.
- ⁵⁵ *Слонимский, Л. З.* Наш торговый баланс. – Вестник Европы, 1892, № 2, ч. 2, с. 801.
- ⁵⁶ *Слонимский, Л. З.* Излишества и увлечения..., с. 820.
- ⁵⁷ *Кривенко, С. Н.* Цит. съч., с. 177.
- ⁵⁸ *Жвания, Д. Д.* Цит. съч., с. 21.
- ⁵⁹ *Каблиц, И. И.* Основы народничества. СПб., 1888, с. 276.
- ⁶⁰ *Воропцов, В. П.* Попытки обоснования народничества (статья третья). – Русское богатство, 1892, № 6, с. 144.

- ⁶¹ Михайловский, Н. К. ПСС. Т. 5. СПб., 1897, 783–784.
- ⁶² Слонимский, Л. З. Капитализм в России. – Вестник Европы, 1897, № 12, с. 757.
- ⁶³ Пак там, с. 758.
- ⁶⁴ Пак там, с. 777.
- ⁶⁵ Воронцов, В. П. Цит. съч. с. 130.
- ⁶⁶ Каблиц, И. И. Интеллигенция и народ..., с. 40.
- ⁶⁷ Пак там, с. 42.
- ⁶⁸ Воронцов, В. П. Цит. съч. (статья первая). – Русское богатство, 1892, № 2, с. 54.
- ⁶⁹ Зеерев, В. В. Цит. съч. с. 87.
- ⁷⁰ Пышин, А. Н. Теории народничества. – Вестник Европы, 1892, № 10, с. 746.
- ⁷¹ Слонимский, Л. З. Наши теоретики народничества. – Вестник Европы, 1893, № 11, с. 333.
- ⁷² Воронцов, В. П. Цит. съч. (статья третья), с. 144.

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В РУСИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ
НА XIX В. И „НОВОТО-СТАРО“ ПОСТСЛАВЯНОФИЛСТВО
(„ВЕСТНИК ЕВРОПЫ“ И „РУСЬ“)

- ¹ Цимбаев, Н. И. И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России. М., 1978, с. 218.
- ² Цимбаев, Н. И. Славянофильство. М., 1986, с. 192.
- ³ Пак там, с. 25.
- ⁴ Пак там, с. 82.
- ⁵ Аксаков, И. С. Сочинения. Т. 2. М., 1886, с. 549.
- ⁶ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 107.
- ⁷ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 550, 549.
- ⁸ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1882, № 7, с. 414.
- ⁹ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 44.
- ¹⁰ Соловьев, В. С. Очерки из истории русского сознания. – Вестник Европы, 1889, № 11, с. 363, 364.
- ¹¹ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 12, с. 776.
- ¹² Пак там.
- ¹³ Пак там, с. 779.
- ¹⁴ Пак там, с. 784.
- ¹⁵ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1882, № 7, с. 414.
- ¹⁶ Пак там, с. 409, 410.
- ¹⁷ Пак там, с. 410.
- ¹⁸ Пак там, с. 413.
- ¹⁹ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1897, № 7, с. 435.
- ²⁰ Пак там, с. 435, 436.
- ²¹ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1891, № 7, с. 429, 431, 434.
- ²² Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1882, № 7, с. 412.
- ²³ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1888, № 1, с. 465.
- ²⁴ Пак там, с. 464.
- ²⁵ Пак там, с. 465.
- ²⁶ Слонимский, Л. З. Славянофильство и либерализм. – Вестник Европы, 1884, № 10, с. 798.
- ²⁷ Трубецкой, С. Н. Разочарованный славянофил. – Вестник Европы, 1892, № 10, с. 781.
- ²⁸ Пак там, с. 773, 784.
- ²⁹ Цимбаев, Н. И. Русское общество 40–50-х гг. XIX века, часть I. М., 1991, 5–43.
- ³⁰ Пышин, А. Н. Из истории панславизма. – Вестник Европы, 1893, № 9, с. 309.
- ³¹ Пак там, с. 310.
- ³² Пышин, А. Н. Славянский вопрос по взглядам Ив. Аксакова. – Вестник Европы, 1886, № 8, с. 763.

- ³³ Пак там, с. 764.
- ³⁴ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 41.
- ³⁵ Корсаков, Д. А. Последние годы жизни К. Д. Кавелина – 1877–1885 гг. – По воспоминаниям и семейной переписке. – Вестник Европы, 1888, № 5, с. 10.
- ³⁶ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 41.
- ³⁷ Кавелин, К. Д. Из писем К. Д. Кавелина к графу Д. А. Милютину, 1882–1884 гг. – Вестник Европы, 1909, № 1, с. 33.
- ³⁸ Кавелин, К. Д. Письмо Ф. М. Достоевскому. – Вестник Европы, 1880, № 11, с. 438, 439.
- ³⁹ *А В-нь* (А. Н. Пыпин). Новые томы сочинений И. С. Аксакова. – Вестник Европы, 1887, № 1, с. 418.
- ⁴⁰ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 6, с. 734.
- ⁴¹ Соловьев, С. М. Исторические письма. – В: Избранные труды. Записки (Ред. Н. И. Цимбаев, А. А. Левандовский). М., 1983, с. 189.
- ⁴² Соловьев, С. М. Мои записки для детей моих, а можно, и для других. – В: Избранные..., с. 302.
- ⁴³ Пак там, с. 299.
- ⁴⁴ Пак там, с. 347.
- ⁴⁵ Пак там, с. 317.
- ⁴⁶ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 11, с. 368.
- ⁴⁷ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 557.
- ⁴⁸ Корсаков, Д. А. Последние годы..., с. 8.
- ⁴⁹ *А В-нь*. Цит. съч., с. 414; Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 418.
- ⁵⁰ Пак там, с. 417.
- ⁵¹ Пак там, с. 418.
- ⁵² Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 224.
- ⁵³ Кавелин, К. Д. Письмо..., с. 440.
- ⁵⁴ Кавелин, К. Д. Из писем..., с. 15.
- ⁵⁵ Бурганов, А. Откуда и куда идет Россия? – Огонек, 2001, № 5, с. 21.
- ⁵⁶ Арсеньев, К. К. Автобиография (1861–1894). РГАЛИ, ф. 40, оп. 1, ед. хр. 14, л. 11.
- ⁵⁷ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 617.
- ⁵⁸ Арсеньев, К. К. За четверть века (1871–1894). Сб. ст. Пг., 1915, с. 613.
- ⁵⁹ Пак там, с. 614.
- ⁶⁰ Пак там.
- ⁶¹ Еврешинов, Г. А. Самобытность или отсталость? – Вестник Европы, 1904, № 2, с. 574.
- ⁶² Кавелин, К. Д. Из писем..., с. 33.
- ⁶³ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 418.
- ⁶⁴ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 109.
- ⁶⁵ Цимбаев, Н. И. Сергей Соловьев. М., 1990, с. 285.
- ⁶⁶ Соловьев, С. М. Исторические письма, с. 181.
- ⁶⁷ Цимбаев, Н. И. Сергей Соловьев, с. 247, 248.
- ⁶⁸ *А В-нь*. Цит. съч., с. 429.
- ⁶⁹ Соловьев, С. М. Мои записки..., с. 339.
- ⁷⁰ Цимбаев, Н. И. Сергей Соловьев, с. 263.
- ⁷¹ Фол, А. Древняя культура на Юго-востоке Европы. С., 1998, с. 28.
- ⁷² Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 418.
- ⁷³ Пак там, с. 419.
- ⁷⁴ М. П. Петроградная печать и голос провинции. – Вестник Европы, 1881, № 7, с. 340.
- ⁷⁵ Соловьев, С. М. Мои записки..., с. 339.
- ⁷⁶ Цимбаев, Н. И. Россия и русские (Национальный вопрос в Российской империи). – Вестник Московского Университета, 1993, № 5, с. 31.
- ⁷⁷ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 572.
- ⁷⁸ Елиаде, М. Митът за вечното завръщане. С., 1994, с. 48.

- ⁷⁹ Пак там, с. 49, 50.
- ⁸⁰ Пак там, с. 55.
- ⁸¹ Пак там, с. 61.
- ⁸² Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 616.
- ⁸³ *Элиаде, М.* Цит. съч., с. 75.
- ⁸⁴ *Соловьев, С. М.* Мои записки..., с. 336.
- ⁸⁵ *Элиаде, М.* Цит. съч., с. 59.
- ⁸⁶ Аксаков, И. С. Соч. Т. 3, с. 239, 240.
- ⁸⁷ *Кавелин, К. Д.* Письмо..., с. 455.
- ⁸⁸ Литературное обозрение. – Вестник Европы, 1880, № 10, с. 815.
- ⁸⁹ *А. В-нь.* Цит. съч., с. 428.
- ⁹⁰ *Соловьев, В. С.* Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 6, с. 735.
- ⁹¹ Пак там, с. 737.
- ⁹² *Соловьев, С. М.* Мои записки..., с. 312.
- ⁹³ *Кавелин, К. Д.* Из писем..., с. 12.
- ⁹⁴ Пак там, с. 34.
- ⁹⁵ Пак там, с. 26.
- ⁹⁶ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 562.
- ⁹⁷ *Геккер, Н. М.* М. Стасюлевич и старый русский либерализм. – Современник, 1911, № 4, с. 249.
- ⁹⁸ *Введенский, А.* Литературные мечтания и действительность. – Вестник Европы, 1882, № 2, с. 721.
- ⁹⁹ *Цимбаев, Н. И.* Сергей Соловьев, с. 280, 281.
- ¹⁰⁰ Пак там, с. 284.
- ¹⁰¹ Пак там, с. 269.
- ¹⁰² Пак там, с. 280, 281.
- ¹⁰³ *Гордин, Я.* Интеллигенция и революция, распад или переключка во мраке. – Знание-сила, 1990, № 10, с. 69.
- ¹⁰⁴ *Кавелин, К. Д.* Из писем..., с. 26.
- ¹⁰⁵ Пак там, с. 34.
- ¹⁰⁶ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1897, № 9, с. 414.
- ¹⁰⁷ *Геккер, Н.* Цит. съч., с. 249.
- ¹⁰⁸ Пак там, с. 247.
- ¹⁰⁹ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1883, № 9, с. 427.
- ¹¹⁰ *А. В-нь.* Цит. съч., с. 417.
- ¹¹¹ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1891, № 6, с. 890.
- ¹¹² Пак там.
- ¹¹³ *Цимбаев, Н. И.* Славянофильство, с. 191.
- ¹¹⁴ Аксаков, И. С. Бюрократическое и земское государство. – Теория государства у славянофилов (сб. ст.). СПб., 1898, с. 14.
- ¹¹⁵ *М. П.* Цит. съч., с. 334.
- ¹¹⁶ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 562.
- ¹¹⁷ *М. П.* Цит. съч., с. 336.
- ¹¹⁸ *Кавелин, К. Д.* Из писем..., с. 26.
- ¹¹⁹ *Самарин, Ю. Ф.* По поводу толков о конституции. – В: Теория..., с. 64.
- ¹²⁰ Пак там.
- ¹²¹ *Цимбаев, Н. И.* Славянофильство, с. 211.
- ¹²² *Милюков, П. Н.* Болгарская конституция. – Русское богатство, 1904, №№ 8, 9, 10.
- ¹²³ *Арсеньев, К. К.* Общественная хроника. – Вестник Европы, 1891, № 6, с. 890.
- ¹²⁴ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 771.
- ¹²⁵ Пак там, с. 559.
- ¹²⁶ *Самарин, Ю. Ф.* По поводу толков..., с. 61.

- ¹²⁷ Пак там, с. 62.
- ¹²⁸ Пак там.
- ¹²⁹ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 704, 705.
- ¹³⁰ Пак там, с. 570.
- ¹³¹ Самарин, Ю. Ф. По поводу толков..., с. 63.
- ¹³² Аксаков, И. С. Теория..., с. 12.
- ¹³³ Стасюлевич, М. М. Черный передел реформ императора Александра II... Берлин, 1882.
- ¹³⁴ Аксаков, И. С. Соч., Т. 2, с. 559.
- ¹³⁵ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1883, № 8, с. 881.
- ¹³⁶ Арсеньев, К. К. Внутреннее обозрение. – Вестник Европы, 1879, № 3, с. 373, 374.
- ¹³⁷ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 190.
- ¹³⁸ Хроника Вестник Европы, 1880, № 1, с. 445.
- ¹³⁹ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1894, № 1, с. 459.
- ¹⁴⁰ Соловьев, В. С. Россия и Европа. – Вестник Европы, 1888, № 2, с. 730.
- ¹⁴¹ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1991, № 7, с. 432.
- ¹⁴² Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 567.
- ¹⁴³ Пак там, с. 570.
- ¹⁴⁴ Пак там, с. 563, 562, 569.
- ¹⁴⁵ Пак там, с. 427.
- ¹⁴⁶ Пак там, с. 579.
- ¹⁴⁷ Арсеньев, К. К. Хроника. Некролог А. Д. Градовского. – Вестник Европы, 1889, № 2, с. 893.
- ¹⁴⁸ Кавелин, К. Д. Письмо..., с. 432.
- ¹⁴⁹ Пак там, с. 433.
- ¹⁵⁰ Пак там, с. 435.
- ¹⁵¹ Арсеньев, К. К. Внутреннее обозрение. – Вестник Европы, 1882, № 3, с. 353, 354.
- ¹⁵² Кавелин, К. Д. Письмо..., с. 454.
- ¹⁵³ Арсеньев, К. К. Внутреннее обозрение. – Вестник Европы, 1892, № 6, с. 807.
- ¹⁵⁴ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 12, с. 778.
- ¹⁵⁵ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 186.
- ¹⁵⁶ Пак там, с. 189.
- ¹⁵⁷ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 557.
- ¹⁵⁸ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1894, № 1, с. 458.
- ¹⁵⁹ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 12, с. 778.
- ¹⁶⁰ Пак там, с. 792, 793.
- ¹⁶¹ Градовский, А. Д. Славянофильская теория государства. – Голос, 1881, № 159.
- ¹⁶² Пак там.
- ¹⁶³ Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 216.
- ¹⁶⁴ Пак там, с. 196.
- ¹⁶⁵ Цимбаев, Н. И. И. С. Аксаков..., с. 246.
- ¹⁶⁶ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 11, с. 374.
- ¹⁶⁷ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1882, № 7, с. 414.
- ¹⁶⁸ Соловьев, С. М. Мои записки..., с. 340, 341.
- ¹⁶⁹ Арсеньев, К. К. За четверть века, с. 257.
- ¹⁷⁰ Пак там.
- ¹⁷¹ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 11, с. 383.
- ¹⁷² Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 556, 557.
- ¹⁷³ Соловьев, С. М. Мои записки..., с. 240.
- ¹⁷⁴ Пак там, с. 239.
- ¹⁷⁵ Арсеньев, К. К. За четверть века, с. 262; Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 6, с. 738.
- ¹⁷⁶ Кавелин, К. Д. Из писем..., с. 8.

- ¹⁷⁷ Пак там.
- ¹⁷⁸ Пак там, с. 24.
- ¹⁷⁹ Корсаков, Д. А. Последние годы..., с. 8.
- ¹⁸⁰ Пак там, с. 9.
- ¹⁸¹ М. П. Ретроградная печать..., с. 337, 339.
- ¹⁸² Пак там, с. 340.
- ¹⁸³ Пак там.
- ¹⁸⁴ Пак там, с. 344.
- ¹⁸⁵ Пак там, с. 341.
- ¹⁸⁶ Аксаков, И. С. Соч. Т. 2, с. 429, 430.
- ¹⁸⁷ Вестник Европы, 1881, № 11, с. 369.
- ¹⁸⁸ Пак там.
- ¹⁸⁹ Пак там, с. 370.
- ¹⁹⁰ Арсеньев, К. К. Внутреннее обозрение. – Вестник Европы, 1881, № 8, с. 777.
- ¹⁹¹ Арсеньев, К. К. Внутреннее обозрение. – Пак там, № 12, с. 864.
- ¹⁹² Пак там, с. 865.
- ¹⁹³ Алафиев, А. А. Русский либерализм на рубеже 70–80-х гг. XIX в. – В: Из истории журнала „Вестник Европы“. М., 1991, с. 27–34.
- ¹⁹⁴ Ожегов, С. И. Словарь русского языка. 10. изд. М., 1975, с. 631; Евгеньев, А. П. Словарь русского языка. Т. 3. 2. изд. М., 1983, с. 732; Державин, Г. Р. Сочинения. Т. 3. СПб., 1870, с. 274, 354–356.
- ¹⁹⁵ Бакалов, Г. Византия, с. 20.
- ¹⁹⁶ Пак там, с. 22.
- ¹⁹⁷ Цимбаев, Н. И. Россия и русские..., с. 23.
- ¹⁹⁸ Фоя, А. Човекът във видовсте време. С., 1998, с. 46.
- ¹⁹⁹ Цимбаев, Н. И. Сергей Соловьев, с. 292.
- ²⁰⁰ Цимбаев, Н. И. Россия и русские..., с. 27, 31.
- ²⁰¹ Слонимский, Л. З. Книга о национальном вопросе. – Вестник Европы, 1910, № 9, с. 322.
- ²⁰² Цимбаев, Н. И. Россия и русские..., с. 31.
- ²⁰³ Корф, С. А. Национальности и государство. – Вестник Европы, 1917, № 9–12, с. 205.
- ²⁰⁴ Слонимский, Л. З. Национальная идея и ее новейшие извращения. – Вестник Европы, 1909, № 1, с. 307.
- ²⁰⁵ Слонимский, Л. З. Основные вопросы политики. СПб., 1889, с. 264.
- ²⁰⁶ Пак там.
- ²⁰⁷ Цимбаев, Н. И. Россия и русские..., с. 28, 29.
- ²⁰⁸ Слонимский, Л. З. Основные вопросы..., с. 266.
- ²⁰⁹ Лотман, Ю. М., Б. А. Успенский. Отзвуки концепции „Москва–Третий Рим“ в идеологии Петра Первого (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко). – В: Художественный язык средневековья. М., 1982, 236–240.
- ²¹⁰ Бакалов, Г. Цит. съч., с. 23.
- ²¹¹ Соловьев, В. С. Национальный вопрос в России. – В: Соловьев, В. С. Соч. Т. 2. М., 1989, 308–309.
- ²¹² Пак там, с. 270.
- ²¹³ Пак там, с. 290.
- ²¹⁴ Цимбаев, Н. И. Россия и русские..., с. 30.
- ²¹⁵ Фоя, А. Древната култура на Югоизточна Европа, с. 24.
- ²¹⁶ Пак там, с. 150.
- ²¹⁷ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1887, № 6, с. 447, 448.
- ²¹⁸ Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1893, № 7, с. 436.
- ²¹⁹ Соловьев, В. С. Очерки... – Вестник Европы, 1889, № 6, с. 738.
- ²²⁰ Арсеньев, К. К. Из общественной хроники, вырезанной цензуры. – В: Стасюлевич, М. М. Т. 1. СПб., 1911, с. 497, 498.

- ²²¹ Пыпин, А. Н. Славянский вопрос..., с. 783.
- ²²² Цимбаев, Н. И. Славянофильство, с. 47.
- ²²³ Шелохаев, В. В. Национальный вопрос в России: либеральный вариант решения. — Кенгавр, 1993, № 2, с. 47.
- ²²⁴ Пыпин, А. Н. Славянский вопрос..., с. 793.
- ²²⁵ Слонимский, Л. З. Национальный вопрос в политике. — Вестник Европы, 1889, № 12, с. 721.
- ²²⁶ Слонимский, Л. З. Национальная идея и ее новейшие извращения. — Вестник Европы, 1909, № 1, с. 311.
- ²²⁷ Слонимский, Л. З. Национальный вопрос в политике, с. 715.
- ²²⁸ Пак там, с. 723.
- ²²⁹ Слонимский, Л. З. Национальная идея..., с. 303.
- ²³⁰ Слонимский, Л. З. Национальный вопрос..., с. 722.
- ²³¹ Медем, В. К постановке национального вопроса. — Вестник Европы, 1912, № 8, с. 153.
- ²³² Российские либералы: кадеты и октябристы (документы, воспоминания, публицистика). М., 1996, с. 51.
- ²³³ Шелохаев, В. В. Цит. съч., с. 49.
- ²³⁴ Российские либералы..., с. 59.
- ²³⁵ Корф, С. А. Цит. съч., с. 219.
- ²³⁶ Пак там, с. 220.
- ²³⁷ Пак там, с. 208.
- ²³⁸ Кавелин, К. Д. Письмо..., с. 438.
- ²³⁹ Пак там, с. 441, 442.
- ²⁴⁰ Освобождение (Штутгарт), 1912, № 1, 7–12.
- ²⁴¹ Вдовин, А. И., В. Ю. Зорин, А. В. Никонов. Русский народ в национальной политике XX в. М., 1998, с. 321.
- ²⁴² Струве, П. Б. Революция. — Полярная звезда, № 1, 15 дек. 1905.
- ²⁴³ Милоков, П. Н. История второй русской революции. Т. 1, вып. 1. Киев, 1919, 5–12.
- ²⁴⁴ Пак там.
- ²⁴⁵ Струве, П. Б. Революция.
- ²⁴⁶ Струве, П. Б. Великая Россия. Из размышлений о проблеме русского могущества. — Русская мысль, 1908, № 1, 143–157.
- ²⁴⁷ Кавелин, К. Д. Письмо..., с. 455, 456.
- ²⁴⁸ Корсаков, Д. А. Последние годы..., с. 10.
- ²⁴⁹ Соловьев, В. С. Очерки... — Вестник Европы, 1889, № 6, с. 736.
- ²⁵⁰ Соловьев, С. М. Мои записки..., с. 312.
- ²⁵¹ Аксаков, И. С. Возражение А. Д. Градовскому. — В: Теория государства..., с. 85.
- ²⁵² Кавелин, К. Д. Из писем..., с. 18.

СПОРТЪТ В БЪЛГАРСКИЯ ГРАД (КРАЯ НА XIX – СРЕДАТА НА XX В.)*

БОРИСЛАВА ГЕОРГИЕВА

Borislava Georgieva. THE SPORT IN BULGARIAN CITIES (THE END OF 19TH – THE MID 20TH CENTURY)

This study retraces the arising and the features of the sport in Bulgaria during the period from the end of the 19th till the mid 20th century. The sport is described as a social and cultural phenomenon, typical for the modern industrial society. The functions of the sport in the Bulgarian urban society are also shown in the study. Historically are followed the entering of new types of sport in Bulgaria and the changes that take place in the traditional sport games. A certain accent is placed on the entertaining function of the sport. Parallel with this function are shown other features that make the sport very popular in this period.

Based on the described facts and on an ethnological analysis we can conclude that the sport in Bulgaria is developing almost parallel to the European tendency and carries all the basic properties of this process. It must be noticed that there are such properties of the sport as arising of sport stars, idols and fans, beginning of commercializing, ability for people from different sex and social origin to reach and to be involved in sport events, establishment of different organizations etc., that were not known in the previous period. The phenomenon of sport is becoming one virtually important part of the life of the residents of the Bulgarian industrial cities during the described period.

Спортът е явление, характерно за Новото време. Независимо че игрите, в това число и спортните, са познати от дълбока древност, самото явление *спорт* като част от културата е свързано с появата на модерното индустриално общество и на категорията *свободно време*. Именно във връзка с новата организация на времето за труд и почивка човекът от индустриалния свят изпитва

* Настоящата студия е част от дисертация на тема „Развлеченията в българския град 20–30-те години на XX век“.

необходимост да запълни своето свободно време с определено съдържание. Активното спортуване и пасивното наблюдение на разнообразните спортни прояви осигурява един от вариантите за прекарване на свободното време. Във връзка с това и самото социокултурно явление *спорт* претърпява определени промени, като се адаптира към новите изисквания и добива характер на едно от главните обществени развлечения.

Целта на работата е да се проследят възникването и особеностите на спорта в България. Тук се визира спортът като социокултурно явление, типично за модерното индустриално общество и съответно функциите, които той изпълнява конкретно в българското градско общество в разглеждания период. Исторически се проследява навлизането на нови видове спорт в България, както и промените, които настъпват в някои традиционни спортни занимания. Поради самата тематика определен акцент се поставя върху развлекателната функция на спорта. Успоредно с нея се разглеждат и други особености, които превръщат спорта в тези години действително в едно явление от масов порядък, което започва да играе все по-важна роля в живота на човека. Въз основа на особеностите, които се наблюдават в развитието на спорта в България, се проследяват до известна степен и промените, настъпващи в българското градско общество в процеса на неговата модернизация. Т. е. целта на настоящата работа е да разгледа спорта от гледна точка на неговите етноложки аспекти във връзка с важната роля, която той започва да играе в живота на жителя на българския град в края на XIX – средата на XX в.

Спортът, в значението на състезание и изпитване на физическата сила, присъства от дълбока древност в човешката история. В различните периоди значението и обществените функции, които изпълнява, са различни. За хората от древността състезанията представляват част от свещените ритуали и се включват в редица обредни действия. Християнската цивилизация и най-вече средновековните църковни догми като цяло не толерират увлеченията по физическите упражнения и веселите игри. Изключение се прави за аристокрацията, в чието възпитание присъстват подобни елементи. Въпреки това и в тези години обикновеният човек продължава да се забавлява с редица физически надпревари, в които мери своите сили и бързина. В периода на Новото време постепенно случайните забавления със спортен характер се превръщат в организирани състезания, изграждат се спортни клубове. За пръв път тези промени се наблюдават през XVIII в. в Англия, но почти по същото време могат да се открият и в други държави. Както всички области от живота, така и спортът се подчинява на новите тенденции. Независимо че няма органическа връзка с обществената структура, той започва да се професионализира и комерсиализира и изцяло загубва връзката си с култа¹. Още през XVIII в. се появява нов тип народен герой – спортният идол. И докато за Англия това е професионалният боксьор, в Испания идол е професионалният тореадор². Това е непозната дотогава социална категория, която отразява новите изисквания и нужди на обществото. В

края на XIX – началото на XX в. спортът заема главно място сред обществените развлечения. Първоначално процъфтява велосипедният спорт, а през първото десетилетие на XX в. основните спортове са през лятото – тенис, а през зимата – пързалането с кънки, ски и т. н. Освен за здраве, спортът в тези години започва да изпълнява и една друга функция – той предоставя много удобни случаи за флиртове. Както отбелязва един съвременник, житейският опит е показателен за това. „Както преди майките, търсейки съпруг за дъщерите си ги водели от един бал на друг, сега те ги изпращат да играят тенис или карат ски. Обердорф, Сейнт Мориц и други зимни курорти представляват известни международни брачни борси, а през лятото за това служат всички малки градски градинки и площадки в големите градове, където се играе тенис.“³ Въпреки тези съществени промени, които превръщат спорта едва ли не във вид индустрия, задоволяваща потребностите на обществото от развлечения, основните форми на състезанията по същество не се изменят. Макар да се появяват нови видове игри, много от които със свои системи от правила, в основата им продължава да лежи изпитанието на силата, точността и бързината, а целта им остава същата, както и преди векове – да бъдеш пръв, да си победител.

Тъй като целта на работата е разглеждането на развлеченията, тук ще бъде засегната главно тази страна от съществуването на спорта. Т. е. спортът ще бъде разгледан като развлечение за тези, които го практикуват, и за тези, които са свързани с него само като зрители. Развлекателната същност на спорта като явление може да бъде открита още в неговото название. Думата е от френски произход – *des sport* – и означава развлечение, увеселение, забава⁴. Независимо че от XIX – началото на XX в. значението на понятието се разширява, спортът запазва като една от главните си функции – доставянето на удоволствие и определени емоции (положителни или отрицателни) както на практикуващите го, така и на тези, които са само зрители. Това ни дава основание да го причислим към голямата група на развлеченията.

Макар и да не е познат под това название, спортът в широкия смисъл на думата съществува в българското традиционно общество. Според класификацията на българските традиционни игри, направена от Веселин Попов, в т. нар. състезателни игри са включени и спортните. Естествено с условното използване на понятието *спорт* и всички уговорки около това социокултурно явление, което като цяло е различно и не може да се отъждестви с традиционните народни игри. Най-разпространени са спортните игри, при които се проявяват едни или други физически качества и умения. Те се реализират във форма на обикновени състезания, имащи игрово-развлекателен характер и се практикуват от всички възрастови групи – от децата до възрастните (главно мъже). Разликата обаче е във времето – докато децата могат да играят по всяко време, то младите и специално мъжете се състезават обикновено на някой от празниците, като игрите и надпреварите са включени в самата обредност. Съответно различна е и функцията, която те изпълняват при една или друга възрастова група⁵.

Основните видове игри със спортен характер в тези години са борбата, бягането, конните надпревари, хвърлянето и вдигането на някакви предмети, надскачането и игрите с топка⁶.

За развитието на спортната традиция в България през Възраждането допринася и въвеждането от някои учители в обучението на занимания по гимнастика и военно-физическа подготовка. Тези занимания, както и плуването, се развиват и във връзка с нуждите на революционната дейност в тази епоха⁷. След Освобождението същата практика продължава активно в Източна Румелия (Южна България), където гимнастическите дружества се изграждат като форма на подготовка за борбата за присъединяване към освободеното Княжество. Така в периода на битуване на традиционната народна култура и в годините на Възраждането се формира култ към силата и ловкостта, който се пренася по-късно и в изграждащото се индустриално общество в България.

След Освобождението част от тези видове спорт остават да битуват като народни спортни игри предимно в селската среда. Като цяло обаче спортът в България навлиза в нов етап от своето развитие. Той е свързан с учредяването на непознати по форма и функции в традиционното общество организации като клубове, дружества, федерации и др. Появяват се и нови видове спорт. През 90-те години на XIX в. в езика навлиза и самото понятие *спорт*⁸. Все повече, макар да запазва предимно аматьорския си характер, спортът в България се доближава до модерните форми на развитие в тази област. Това се дължи освен на традициите, наследени от Възраждането, главно на институционализирането на младото Княжество, където държавата с нейното законодателство, армия и училище дават тласък в развитието на спорта и физическата култура.

В първоначалния етап след Освобождението важна е ролята и на чужденците, дошли в страната, които за своите нужди устройват игри, създават дружества, правят дарения от различни спортни уреди по разни поводи. Любопитството на българите към тези непознати игри, както и подражанието на всичко европейско се превръщат в стимул за развитието на спорта в България. В подкрепа на последното говори и фактът, че за запознаването с много нови спортове допринасят и българите, пребивавали в чужбина. И все пак за масовото популяризиране на новите видове спорт и за навлизането в българския език на непознати дотогава спортни термини най-съществен е приносът на появилата се след Освобождението специализирана книжнина и периодика⁹. Държавата, главно в лицето на общините, също подкрепя развитието на тези нови тенденции, основно като предоставя терени за построяване на спортни съоръжения (тенискортове, колодруми, пързалки, къпални и др.). Въпреки всичко, в началния етап след Освобождението спортът в България е предимно смес от класически елементи и такива от местната традиция.

С времето, особено в градовете, традиционните елементи все повече минават на по-заден план и се появяват нови форми на организиран спорт, които задоволяват променените обществени и духовни потребности. Още в края на

XIX в. в страната започват да възникват спортни дружества и клубове главно с активното участие на чужденци или под тяхно влияние. Така се появяват Софийският бициклетен клуб (1888), създаден от група европейци, живеещи в България; Софийският тенис клуб – дипломатически (1896), чието второ популярно име само говори за неговия произход; Първото българско гимнастическо дружество „Юнак“ (1895), в основата на което стоят чехи и техните „Соколи“; Ловният кръжок в Търново (1884), в който, освен местната интелигенция, водещо място също играят чехи, живеещи в града и т. н.¹⁰

До известна степен, въпреки новите организационни форми, някои от спортовете продължават развитието на българската традиция.

ГИМНАСТИКА

С най-голяма сила това важи за лекоатлетическите дисциплини, гимнастиката и борбата. Както вече бе отбелязано, в създаването на българското гимнастическо дружество „Юнак“ се открива влиянието на чешките „Соколи“. Изграждането на подобни гимнастически дружества се оформя като тенденция и в други славянски страни. Наред с тези нови насоки в развитието на гимнастиката в България, тя наследява и възрожденските традиции, когато чрез училищата този спорт се популяризира сред младежта.

Юнашките дружества представляват чети от деца и юноши до 18 години, в които те се занимават както с гимнастически игри и упражнения, така и с поддържането на националната традиция чрез изучаването и изпълнението на народни песни и игри. Специално място се отделя и на масовите гимнастически композиции. Популарността на този тип младежки занимания расте бързо и само три години след създаването на Първото българско гимнастическо дружество „Юнак“ в София в страната вече има 20 подобни дружества. Те се обединяват в съюз на българските гимнастически дружества „Юнак“ през 1898 г. „По състав съюзът „Юнак“ е чисто народна организация, свободна от всякаква партийност, с широки възпитателни задачи – да развива телесните и нравствени сили на българския народ и да поддържа бодър народния дух у него.“¹¹ През 1900 г. е организиран и първият юнашки събор във Варна. Във времето около войните дейността на тези дружества замира, но е възстановена с нова и по-голяма сила от началото на 20-те години. От 16 дружества през 1920 те стават 341 през 1938 г., като 255 от тях са в села, а броят на членовете им непрекъснато нараства (през 1927 г. – 30 402, а през 1938 г. – 49 193).

Още от началото на XX в. момичетата и жените също влизат в живота на юнашките дружества. Под ръководството на учителки юнакините бягат, скачат, правят упражнения на уреди и др.¹² Тези данни разкриват популарността и масовото участие на младежите в този тип спортни организации. Наред с чисто физическите стремежи, които си поставят, в годините след войните те преследват и някои по-различни цели. Това се вижда особено ясно в изказване на под-

председателя на дружеството Ил. Ватов през 1927 г.: „Юнашката организация възплътява в себе си следосвобожденските най-скъпи народни възжелания; тя е символ на родолюбие и представителка на всичко родно, на всичко българско, на всичко наше, изтръгнато от дълбочините на сърцето на нашия народ. Две са напълнителните нужди, на които отговаря юнашката организация: 1. Закрепване на физическите сили на българската младеж, а с това и на целия народ и 2. Укрепване и създаване на висок и буден национален дух сред тая младеж, бъдещата и вярна опора на нашата скъпа Родина.“ По нататък се споменава, че местните юнашки дружества, които са рожба на българската национална действителност, са залог за преуспяване на родината ни. „Обикнете юнашката организация, защото тя култивира граждански и обществени чувства в своите членове и култ към Родината и защото в нея над всичко стои чистата обич към нашата Родина.“¹³

В следвоенните години, когато разочарованието и песимизмът обхващат българското съзнание, на децата и младите се гледа като на единствен шанс за добруване в бъдещето. Върху тях лягат всички надежди на покрусените от разбитите национални идеали довоенни поколения. При младите и обръщането към всичко родно българите търсят своето спасение и оцеляване след войните, а юнашките организации съчетават в себе си тези стремежи. Те работят както за физическото укрепване на младите поколения, така и за изграждане на националното им съзнание като будни и родолюбиви граждани на своето Отечество.

В тези години се засилва и ролята на държавата в дейността на юнашките дружества. По инициатива на Министерството на народната просвета се уреждат главатарски курсове с цел да се подготвят учители и учителки за главатарите на гимнастическите чети. Там те се запознават с различни видове гимнастика, упражнения с уреди, лека и тежка атлетика, ритмични мъжки и дамски упражнения, народни хора. Излизат предложени тези курсове да се разширят с лекции по анатомия, хигиена, даване на първа помощ и др.¹⁴ За влиянието, което тези организации имат върху младежта и възможностите им за осъществяването на национално мотивираната политика свидетелства и фактът, че съюзът „Юнак“ поема и предказармената подготовка на младежите от 15 до 19 години и включването на дружеството в Съюза на запасните офицери¹⁵. Успоредно с идеалните цели на спорта тук прозират определени идеологически и политически стратегии, които се прокарват чрез спортните организации.

Привлекателността на юнашката организация за младите се дължи на няколко фактора. От една страна, това е естественият стремеж на децата и младите да играят и изразходват физическа енергия. Това е основно забавление за децата, а организацията им предоставя чудесни възможности, осигурявайки им терени, игрища, уреди и учители, които да им показват правилата и техниките на новите спортове (в годините след войните освен гимнастически упражнения, в юнашките дружества се практикуват и различни лекоатлетически дисциплини – скокове, бягане, хвърляне на гюле, диск и др., бокс, вдигане на те-

жести, фехтовка, борба и модерните тогава спортове – баскетбол, волейбол, футбол, хазена, тенис, бейзбол)¹⁶. От друга страна, членовете на юнашките дружества носят привлекателни униформи. Юнашкото облекло се състои от калпак и куртка с екселбанти¹⁷ – нещо иначе недостижимо за много деца в онези години. Освен хубаво облекло, тези униформи представляват видим белег за принадлежността към определена група. Те изграждат съзнанието им за общност с децата на тяхната възраст, членове на юнашката организация от цялата страна, а и на онези от други държави по време на международните юнашки събори.

Не на последно място фактор за привличането на хиляди деца и младежи в организацията е активното участие на юнашките дружества в програмите на различни вечеринки – една от най-популярните за времето форма на развлечение. Наред с това те организират и самостоятелно юнашки вечери по различни поводи, където се изиявяват физическите и артистичните възможности на децата. Пример за подобна литературно-музикална гимнастическа забава, организирана от юнашката група при Първа софийска мъжка гимназия, е отбелязан във вестник „Утро“. Тя се провежда сутринта в салона на ученическото кино. В програмата са включени музикални номера, хорово пеене, декламации, хуморески, пластични и свободни упражнения, изпълнени с пеене на български мелодии, казачок. Представят се пирамиди на двойна стълба, които илюстрират силата и ловкостта на участниците и „дават израз на хубавото и величествено-то“. Финалът е оставен за ръченицата, „изпъстрена с красиви и най-разнообразни фигури, изразителка на родното“¹⁸. Интересът към подобни инициативи сред обществото е голям. В хрониките на вестниците от различни градове се отбелязват препълнените салони и веселото прекарване на подобни забави¹⁹. Те представляват развлечение както за самите деца и младежи, така и за техните родители. „...Игрите удовлетворяват някаква неумолима потреба в детето, вечно подвижно и деятелно... Тези игри удовлетворяват и една жажда в родителите – да видят своите деца на сцената, да ги видят между другите, да ги сравнят“ – пише във видинския вестник „Бдин“.

В програмите на тези забави също ясно се очертава изтъкването на родното – често юнаците и юнакините играят облечени в национални костюми, пее се националният химн, а ръченицата е нещо, без което не минава нито една подобна забава²⁰. В обявата за организирането на новогодишната юнашка вечер от гимнастическото дружество „Приморски юнак“ в Бургас специално се изтъква, че се канят всички родолюбци да посетят юнашката вечеринка²¹. Тези вечеринки представляват и своеобразен начин за популяризиране на юнашкото дело в страната²².

Своеобразно забавление за юнаците предоставят и периодично организирани национални и международни събори. Първият подобен събор след войните е организиран през 1924 г. в София. Ето как събитието е отразено в бургаския вестник „Морска заря“: „От 7 часа града загърмя от множество и музи-

ка. От всички краища се стичаше народ към игрището. В 9 часа пристигна Н.В. Царят, всички министри, дипломати и други обществени лица. Тук личаха знамената на всички юнашки дружества. “Съборът е открит с водосвет и молебен, последвани от речи на царя и министрите. След това монархът прави преглед на редиците, посрещнат с викове „Ура“. Накрая юнаците манифестират, разпределени по области. Присъстващите на събора юнаци през тази година са 25 000 души, а гостите – около 10 000. От обяд до 19 ч вечерта се провеждат игри, а от 21 ч програмата продължава с вечерни игри специално осветени от прожектори²³. Това височайше внимание е показателно за очакванията, които държавата има към юнашката организация за прокарване на национално мотивирана политика в образованието и възпитанието на младежта. От друга страна, в тези години няма друга спортна организация, която да се похвали с такава масовост. Това се дължи до голяма степен и на факта, че, освен чисто спортни занимания, юнашката организация предоставя на своите членове и много други възможности за изява и забавления, както и възможности за контакти с деца от други градове и страни. Последното се реализира на международни събори, на които присъстват деца и младежи от почти всички славянски страни. По време на тези събори, както пишат съвременниците, София прилича на море от живописно облечени момци и моми²⁴. Забавление не само за участниците, но и за много граждани представлява тържественото посрещане на гостите на гарата и последвалите шествия на „Соколи“ и юнаци начело с музика по улиците на града. Вечер в чест на гостите домакините уреждат и балове в Градското казино²⁵. Освен в България, подобни събори се уреждат и в други славянски държави, като последният е през 1942 г. в Битоля.

От изнесеното дотук е видно защо юнашката гимнастическа организация привлича толкова много младежи и девойки в своите редици. Съществуват обаче и други форми за практикуване на гимнастически и лекоатлетически занимания, особено за хората извън ученическа възраст. Това става както към различните спортни клубове, които се появяват в България, така и към армията. Така например преди футболния мач между България и Гърция през 1929 г. се организират дамски лекоатлетически състезания на представителки на три софийски отбора – „Славия“, „АС 23“ и „Спортклуб“, които са наблюдавани от хилядите запаланковци, дошли за футболния мач²⁶. Дори по-спонтанно организирани спортни надпревари като щафетното надбягване на площад „Христо Ботев“ във Враца, в което участват тимовете на спортен клуб „Орел-Чеган 30“, „Ботев“ и школната рота на 15-а ломска дружина, събират голяма публика. Принос за доброто настроение има и военната музика, която приветства победителите и ги повежда с манифестация към военния клуб, където са им връчени наградите²⁷.

Наред с развлекателните функции и удоволствието, което доставят спортните занимания, те са широко използвани и за други цели. Както вече бе споменато чрез юнашката организация държавата прокарва своята политика по

отношение на младежта. Естественият стремеж на младите към физически игри е използван и от работническите и комунистически организации. Още през 1902 г., за да не отива работническата младеж към дружествата „Юнак“, е създадено в Ючбунар първото работническо гимнастическо дружество „Борец“, скоро последвано от подобни и в други квартали на София. Те развиват освен физкултурна – и активна просветна дейност. Урежданите вечеринки и забави с художествени гимнастически упражнения, живи картини и други номера, винаги са предшествани от беседа по наболял обществен въпрос, изнасяна от някой партиен водач. След войните тази практика продължава и дори разширява обхвата си. Създават се нови гимнастически дружества като „Бездомнишки борец“ в Захарна фабрика (1919), които се включват в състава на Софийското комунистическо младежко дружество. За разлика от юнаците, членовете на тези дружества се отличават със своите червени блузи²⁸.

Независимо от паралелните цели, които си поставят част от тези организации, гимнастиката и лекоатлетическите игри се утвърждават като любим спорт на българската младеж от градовете и селата. Донякъде тук се наследява традицията от Възраждането, но тя се развива и реализира в нови организирани форми и в много по-широк мащаб. И макар в тази област спортът да запазва в голяма степен аматьорския си характер, той определено минава в нов етап от своето съществуване. От гледна точка на социалната диференциация може да се приеме, че гимнастиката е един от най-достъпните спортове, което се дължи до голяма степен и на юнашката организация, предоставяща възможност и на деца от бедни семейства да практикуват любимите физически игри. Още от началото на съществуването ѝ на момичетата и девойките е осигурен достъп и те стават равноправни членове на организацията. Разгледани така, юнашките дружества представляват едни от най-демократичните и отворени младежки организации в страната. Съществуването на организирани форми на физкултура съчетава най-пълно спорта с другите форми на развлечение. Това се наблюдава особено ясно при участието на гимнастическите дружества в програмите на различни вечеринки и други забави, нещо не особено характерно за другите видове спорт.

БОРБА

Друг спорт, известен на българите още в миналото, е борбата. След Освобождението и особено в годините след войните тя се развива не толкова като класическа спортна дисциплина, а по-скоро като атракция на циркови представления²⁹ и забава за зрителите по време на панаири, където почти не липсват борби. Това се отнася както за традиционните форми на панаири като тези за добитък, например, така и за новите – представляващи мострени занаятчийско-индустриални изложения³⁰. Това разкрива пренасянето на една стара българска традиция в новото време и адаптирането ѝ към новите условия. По-

казателно за последното е комерсиализирането и професионализирането на този спорт в България от края на XIX в., но особено в следвоенните години. Независимо дали става въпрос за цирковете, където борците изкарват чрез този спорт своята прехрана, или за панаири, където се състезават за някакви премии³¹, те един вид „продават своя труд“ за забавление на публиката. Професионална борба в тези години има предимно в цирка „пред една крайно пристрастена публика, която изпитваше голямо уважение към силния борец. Тази публика особено се екзалтираше в редките случаи, когато наши борци трябваше да се срещат в София с чужди пехливани. Сякаш тогава се залагаше съдбата на всичко българско“ – пише в спомените си един съвременник³².

Още преди Първата световна война името на един българин се прославя по света. Това е Никола Петров, носител на титлата световен шампион по борба. От това гордостта на българите пораста, за него се носят истински легенди, а портретът му виси в много тогавашни заведения. В чест на Никола Петров е издадена цяла поредица „фотографски картини“ и пощенски картички. Името му е мит не само за България. Триумфалните му успехи завладяват Стария континент. Затова не е случайна появата на картичка с неговия лик, отпечатана през 1900 година в една от най-реномираните европейски печатници на Хамбург³³. След войните в столицата е организиран международен турнир по борба, на който се представят почти всички прочути тогава европейски борци. Интересът на публиката към това събитие е много голям и не оставя нито едно празно място в цирка, където се провежда турнира. Присъства, макар и само като зрител, и българската знаменитост Никола Петров. Други известни в тези години борци са Александър Добрич (брат на световноизвестния акробат Лазар Добрич) и Ненчо Цанков. Последният, за да събере повече публика, устроява борби, в които участва и съпругата му – „една масивна и не много млада жена, чийто портрет в трико на борец трябваше да осигури успеха на касата“³⁴.

Традиционният интерес на българите към борбата се засилва особено през 30-те години, когато друг българин се изявява като един от най-силните мъже на времето си. Това е всеизвестният Дан Колов, прославил името си и страната си по цял свят и предизвикал голямата гордост и обич на сънародниците си. За невидания дотогава в България интерес към подобни изяви разказва репортажът на вестник „Неделен дневник“, отразяващ срещата на Дан Колов и Петър Ферещанов през 1935 г. в София: „От седмица насам това е злобата на деня – въпросът, който вълнува почти цяла София... Рано още преди да почне борбата, хилядна публика изпълни улиците към игрище „Юнак“ – бързайки да заеме местата си. Никога, откакто съществува игрището, то не е виждало толкова много публика, която така търпеливо да чака под слънчевите лъчи започването на борбите. На всички очите са отправени към ринга, където ще си премерят силите двамата великани. Час преди да почнат борбите – игрището беше буквално почерняло от народ. Една публика от 30 000 души, а може би и повече чакаше реферската свирка да извести започването на борбата...“³⁵ Броят на зри-

телите – 30 000 души, при тогавашна тристахилядна София, говори сам по себе си за фурора, който предизвиква събитието. От друга страна, това показва и промененото отношение на българското градско общество към подобен тип спортни прояви, които разчупват ежедневно еднообразие и доставят определени емоции и забава на зрителите. Не на последно място тук се разкрива и постепенното превръщане на борбата от циркова атракция в спортна дисциплина с многобройни почитатели в България.

В лицето на Никола Петров и Дан Колов българите за първи път възприемат спортистите като народни герои, като идоли на хиляди хора. Спортният идол като категория, свързана с модерното възприемане на спорта в индустриални свят, е позната от години в Европа. В България обаче това е новост, появила се в началото на XX в. и добила популярност особено в годините между двете световни войни. За възприемането на Дан Колов като герой говори фактът, че портретът му виси на стената във всяка квартална кръчма. Дори само като рефер, както е при американските борби, устроени от габровския спортен клуб „Чардафон“, името му привлича многобройна публика³⁶. Тази нова за България тенденция се пренася и в други спортни дисциплини. С популяризирането на футбола и първите му по-сериозни успехи футболните отбори също започват да бъдат възприемани като спортни идоли, но в своята цялост, а не като отделни играчи³⁷.

Поради самата си същност – не толкова като активно спортуване и директно участие, а като зрителски интерес – борбата дава възможност на много широк във възрастов и социален план кръг от любители да намерят определено удоволствие и развлечение в този вид спорт.

ЕЗДА

Не такова е положението с друг, познат още от миналото спорт – ездата. Както вече бе споменато, надбягвания с коне са познати на българите от стари времена, а някои от тях са включени и в традиционната празнично-обредна система. След Освобождението, както и много други традиционни форми, конните надбягвания в този си вид загубват постепенно обредното си значение и остават да битуват предимно сред селското население или сред по-ниските социални категории. Още от 80-те години на XIX в. ездата се развива в градска среда като спорт на младежта от „отбраното общество“³⁸. Към тях се включват и офицерите от действащата армия, по чиято инициатива през 1914 г. е създаден българският „Жокей клуб“. И макар че в неговия устав е отбелязано, че целта на клуба е да „развива сред българските граждани любов към конния спорт и да съдейства за развитието на коневъдството в страната“, както и че за редовни членове могат да бъдат приети освен офицерите от действащата армия, и всички граждани³⁹, през целия период на своето съществуване това си остава един елитарен и сравнително затворен клуб.

Въпреки че голяма част от българските граждани нямат възможност да практикуват конния спорт, най-вече поради финансови причини, много от тях проявяват интерес към него. Както отбелязва един съвременник, „по интерес сред публиката, това бе втората спортна дисциплина след футбола“⁴⁰. Тази популярност се дължи както на престижността на този спорт, така и на неговия състезателен дух и хазартен привкус. Още преди построяването на Хиподрома в София се устройват конни състезания при трети гараж на Княжевското шосе, където в неделен ден ходят много „дами от обществото“ да покажат новите си тоалети⁴¹. Освен тях присъстват и хора от други социални категории, често любители на риска и хазарта, които изпитват късмета си при тези надбягвания. За първи път на подобни състезания се въвежда т. нар. конски тотализатор – за залагане и предричане на победата на определен кон или ездач⁴². Тук се разкрива още една, непозната дотогава в България страна от спортните емоции – хазартната тръпка. Това не означава, че хазартните игри са непознати за българите от традиционното общество, но поради нищожната стойност на залаганията (орехи, копчета) и малкия брой на подобните игри, те нямат толкова голямо обществено значение, както в годините след Освобождението. Тогава хазартната страст се разпространява лавинообразно и обхваща значителна част от българското общество. Дори дами от висшето общество и младежи в ученическа възраст се поддават на тази мания⁴³. Конните залагания представляват само една страна от това социокултурно явление, имащо важно значение за българското общество в разглеждания период. До голяма степен това обяснява и големия интерес на българите към конните състезания в тези години, интерес, който в следващия етап от развитието на България значително намалява.

Зрителският интерес дава тласък в развитието на конния спорт в страната. Тогавашните ездачи са общоизвестни, а някои от тях се прославят и с международни победи. Най-запалилите почитатели знаят дори родословието на участващите в надпреварата коне⁴⁴. В някои градове на страната се построяват специално за целта и хиподруми, макар често те да представляват просто малко подобрени терени за надбягване, с паянтова конюшня за десетина коня и „ложа“, която въпреки претенциозното си име е само дървен навес, побиращ около 200 души⁴⁵. В почти всеки град, където има конни полкове, дори и да няма подобни съоръжения, се организират конни състезания и има поделения на българския „Жокей клуб“⁴⁶. За интереса към подобни състезания в един провинциален град свидетелства дописка във вестник „Морска заря“: „Четвърти конен полк в Ямбол устрой големи конни състезания, които бяха масово посетени. Плаца „Елвира“ едва побираше посетителите. Самите игри бяха много успешни. Свободните упражнения и волтижировката бяха отлично изпълнени... Тия състезания бяха един истински спортен празник за града.“⁴⁷ Последните думи сами по себе си са показателни за това, че подобни спортни надпревари представляват едно интересно развлечение за гражданите от всички съсловия, независимо че като цяло практикуването на конния спорт остава свързано главно с елитарните кръгове.

Дори и да не носят предишното значение, конни надбягвания се устройват на Тодоровден и в големите градове. Подобен пример откриваме в Пловдив през 1931 г., когато местното дружество „Ездач“ организира големи конни надбягвания за празника с парични и предметни награди⁴⁸. Традиционното обредно значение обаче вече отстъпва на развлекателната и зрелищната същност на надпреварата, а освен това има в известна степен и комерсиален характер.

Забавления, свързани с умелата езда, предлагат и гостуващи групи. Така например през 1924 г. в Бургас истинска атракция за зрителите доставя джигитовката – игра на коне, изнесена от „група кубански казаци, синове на руски герои пострадали за освобождението на България“. Приходът от това развлечение е предоставен на българските инвалиди от войните. Казаците отправят и своеобразно предизвикателство към българските кавалеристи, поканвайки ги да се състезават в играта с коне. За победителя е отредена внушителната за времето сума от 20 000 лв., което допълнително засилва интереса към демонстрациите.

За развлекателната страна на този тип забавления, макар и без пряко отношение към спорта, допринася и дейността на секциите на българския „Жокей клуб“. Наред със спортната работа, отнасяща се до организирането на състезания, поддържане и обучение на конете и т. н., този клуб урежда и редица тържества, балове, чайове, концерти и други забавления. Тук обаче проличава особено ярко социалната затвореност на организацията. В протокол от заседание на „Жокей клуба“ от 1919 г. е отбелязано, че „управителният комитет може да устройва концерти и забавления само за членовете на дружеството и техните гости в полза на дружеството“⁴⁹. В организирането на подобни мероприятия активна роля играе Дамският комитет към „Жокей клуба“.

Макар да съществуват дамски комитети към много от секциите на „Жокей клуба“, жените не са допускани за редовни членове на дружеството. Интересен е фактът, че в първоначалния вариант на проектоустава жените са представлявали равноправни членове на дружеството, но с резолюция на военния министър това право им е отнето⁵⁰. Тези данни свидетелстват за все още неравното положение на жената в българското общество дори и в тези елитарни среди, но наред с това и на тенденции, оформящи промените в това отношение. На жената се предоставя главно грижата за уредбата на традиционните чайове с танци, бюфета и други организационни въпроси от този род.

ЛОВ

Ловът е друго занимание, познато на българите от дълбока древност. В традиционното общество той продължава да битува, макар и не като съществена част за осигуряване на прехраната. След Освобождението вече по-скоро като спорт и елитарно забавление, той се разпространява сред дворцовите и дипломатическите среди. Първият ловен кръжок е основан още през 1884 г. в Търно-

во от пребиваващи там чехи и местната интелигенция. От 1895 г. започва да излиза специализирано списание „Ловец“. Постепенно в много градове на страната възникват ловни дружини, обединени по-късно в Българска народна ловно-стрелческа организация „Сокол“⁵¹. През 1932 г. в страната има 145 ловни дружества, които обединяват 26 021 редови и 193 спомагателни членове. Самият монарх Борис III е запален ловец, чийто любим лов е стрелбата по глухари. В ловните си експедиции той често е придружаван от проф. Ал. Балабанов и Елин Пелин⁵².

Организиран се даже ловни състезания. Традиционните състезания на Габровското ловно дружество например се изразяват в стрелба по асфалтови гълъби, заек и сърна⁵³. Като изключим тези състезания, ловът не е от спортовете с публика. Той обаче предоставя развлечения не само за практикуващите го. Това се дължи на модерната в онези години практика различните дружества и организации да уреждат срещи и вечеринки по най-различни поводи. Своеобразна отлика на ловните вечеринки е организиране на томболи за убития от членовете на дружинката дивеч⁵⁴. Други типични само за ловците и техните забави развлечения са салонната състезателна стрелба⁵⁵, надлъгването с остроумни ловджийски лъжи⁵⁶, наддаването за препарирани птици и различни ловни материали и т. н. Най-представителни и посещавани са ловните вечеринки в столицата, посветени на рождения ден на цар Борис⁵⁷. Така един сравнително ограничен спорт като лова успява да се превърне в тези години в развлечения не само за занимаващите се конкретно с него, които представляват относително малка част от българското градско общество, но и за много по-широк кръг граждани, адаптирайки своите специфични особености към модерните за времето форми на забавление.

ПЛУВАНЕ

На по-различна основа се развива друг спорт, познат на българите още от Възраждането – плуването. Независимо че България е страна, граничеща с море, а в миналото и с няколко морета, че има сравнително богата речна система, българите като цяло се страхуват от водата и относително малка част от тях умеят да плуват. Тази особеност се отразява и върху развитието на водните спортове в страната след Освобождението. Най-общо появата и популяризирането на тези спортове в България се свързва с военноморското дело. Важна роля за популяризирането на тези спортни дисциплини изиграва и създаденият от група офицери от флота през 1920 г. Български народен морски съговор. Още от края на XIX в. в Русе се появява яхтклуб, провеждат се занятия по гребане на лодки с гребла и паруси, а в началото на XX в. любители на водните спортове от крайморските градове започват да развиват и ветроходство. След Първата световна война в България се популяризират и някои други спортове, свързани с водата, като скокове във вода, кану-каяк, водна топка⁵⁸. Повечето

от тези спортове са свързани с определени условия (достатъчно голяма водна площ, подходящо време, скъпо оборудване и т. н.) и са с доста ограничен мащаб на разпространение сред българите. Затова тук ще бъде разгледано единствено плуването като воден спорт с най-много почитатели и с най-голямо значение като развлечение за гражданите.

Още в миналото, в летните горещини хората, но най-вече децата се къпели и играели в близките реки и вади. Много от тях продължават да се забавляват така и през разглеждания период, но вече се появяват главно в големите градове и обществени къпални. Те са нещо ново за българското общество и предполагат различен тип удоволствие, свързано с водата. Това не е просто място за разхлаждане в летните дни, но и тип съоръжение, отнесено към модерния начин на живот в града. Първата студена къпалня в София е открита през 1880 г. край Вайсовата воденица. Любопитно е описанието на тържественото откриване и поведението на присъстващите. „Тържеството станало в присъствието на княз Батенберг и министрите... Но кой ще е първият герой, който ще се потопи в студената вода? Изпъчил гърди и пляснал във водата слугата на австрийския консул Кевенхюлер – внушителният Мита, един сърбин с рошави бакенбарди, на служба в миналото при сръбския крал Милан. Друг скоро не последвал скока на Мита, който за геройството си получил букет. Князът се сбогувал, яхнал коня и си тръгнал. Още не били се разнесли облачетата прахоляк от копитата на коня му и всички министри се нацамбуркали във водата. Започнали весело да се боричкат, да крякат като жаби...“⁵⁹ Въпреки това началото не е особено успешно и къпалнята скоро е закрыта поради липса на посетители. Единствените, които я посещават в тези години, са дипломати, служители по консулствата и неколцина министри. Жени почти не се мяркат, независимо че басейнът работи сутрин „за дамите, а следобед – за господата“⁶⁰.

Едва десетина години след Първата световна война нещата потръгват. Тогава излизат на мода придобиването на тен и представата за полезността от излагането на слънце. Освен морето, което българинът вече възприема не само като красив пейзаж или свързано и със здравословния въздух, но и други водни пространства започват да се използват за къпане. Русенци си устройват плаж на един от островите край града, софийското население пък посещава плажа на Синия вир край р. Искър⁶¹. Единственото място тогава, където столичани могат да се научат да плуват, е студената плавалня в Централната баня. Особено от средата на 20-те години, когато „се създаде навик да се ходи на морски бани, много хора научили елементарно плуване в басейна на софийската баня, се оказаха подготвени да плуват и в морето“⁶². Интересът на българите към подобно прекарване на летните дни дава тласък във възстановяването на идеята за изкуствените модерно устроени басейни на територията на града.

В началото на 30-те години в София е създаден открит летен басейн, наречен „Диана-бад“, или както го наричат съвременниците „изкуствената Варна“. „Докаран от нейде пясък, насила насадени дървета, всичко мирише на ново, на

боя. Водата е кладенчева и змийски студена. Плажът е, разбира се, смесен и добро средство за рекламиране на телесните достойнства.“⁶³ Ето какво представлява басейнът в първите години. Макар че относителните цифри (16 000 посетители за 1937 г.) не показват масова посещаемост, според спомените на друг съвременник на „Диана“ постоянно има хора – от късна пролет до късна есен, които се къпят с удоволствие под звуците на непрекъснато звучаща музика⁶⁴. Откритата няколко години по-късно къпалня „Мария Луиза“ в Борисовата градина привлича голяма част от посетителите на „Диана“, а и нови поради по-голямата близост до центъра на града и повечето възможности за развлечения, които предоставя. Освен че е доста по-голяма, новата къпалня разполага с ресторант и дансинг за вечерно време. Басейнът „Мария Луиза“ за кратко време се превръща в любимо място за срещи на младежите. Те ходят там масово и заради удоволствието и предизвикателството да скачат от кулата. Немалка роля за привлекателността на къпалнята изиграва и нейният ресторант. „Там при консумацията на една единствена халба бира, без никакви кисели физиономии от страна на келнерите или на когото и да било, човек можеше да си потанцува спокойно цялата вечер със своето момиче.“⁶⁵ Така плуването като удоволствие започва да се съчетава и с ред други забавления. Това е тенденция, която се наблюдава не само в София, но и в други градове и особено във Варна – най-големият български курорт. В средата на 20-те там се изграждат нови морски бани, урежда се училище за обучение по плуване, създава се яхтклуб, който предоставя възможност на желаещите да упражняват този спорт, а разходките с лодки са едни от най-предпочитаните развлечения от летовниците. По време на морските тържества, каквото е например това на съюза „Морски техник“ (на завършилите морски специални технически школи при флота на Негово Величество), се организират дори състезания пред Централните бани по гребане с големи лодки и русалки, по плуване и ветроходство⁶⁶. В крайдунавските градове също се провеждат плувни състезания. През 1937 г. например са организирани областни състезания по плуване между Видин и Лом⁶⁷.

Така през втората половина на 20-те и особено през 30-те години на XX в. водните спортове и най-вече плуването се утвърждават като важна част от прекарването на свободното време на гражданите през летните дни. За популярността на това забавление свидетелстват и статистическите данни за броя на посетителите на софийската къпалня „Мария Луиза“ в края на 30-те – началото на 40-те години. През 1939 г. те са 161 176, а през 1942 г. нарастват на 224 506 души. Интересно е, че в тези години се увеличава значително и броят на жените, посещаващи подобни басейни. За същата къпалня те представляват около 36% от общото число на посетителите⁶⁸. Тези данни разкриват промените, които настъпват в българското градско общество по отношение на жената, нейната изява и свобода. Ако към тези числа се добавят и посетителите на другите къпални в София, както и от плажовете край Искъра (често пъти импровизирани и неуредени, но изпълняващи същата функция), може да се прие-

ме, че това е едно от най-масовите развлечения през летния сезон, свързани със спорта на софийското население. Дори и не в такъв мащаб интересът към плуването и плажовете в тези години се разпространява и в други градове на страната. Това важи особено за градовете, имащи в близост естествени водни площи. От гледна точка на възрастта плуването и посещението на плажовете и басейните е приоритет на младите хора. Те популяризират и утвърждават къпалните и плажовете като места за развлечения, ухажвания, флиртове и осъществяване на социални контакти. На тях се дължи и превръщането на плуването от забавление предимно на хората от елита и интелигенцията в развлечение за широки социални кръгове.

ЗИМНИ СПОРТОВЕ

В противовес на това лятно развлечение – плуването, след Освобождението българите се запознават и с типични зимни спортове, които им доставят не по-малко удоволствие. Най-общо, според вида на уредите, те могат да бъдат разделени в три групи: пързаляне с шейни, пързаляне със зимни кънки и пързаляне със ски.

Пързалянето с шейни или някакви други подобни съоръжения е известно отдавна. И в тези години това остава едно от любимите зимни забавления главно за децата от всички градове и села на страната. Дори в София, най-модерният и най-гъсто застроен тогава град, децата намират места, където да се пързаят. Това са различни стръмни улици като тези около Семинарията и на Редута, както и край „Звездоброя“⁶⁹. В това време автомобилите все още не са превзели напълно уличните платна и там остава място за малчуганите да практикуват любимото си развлечение през зимата.

По-различно е положението с другите два зимни спорта. Те изискват определени уреди (кънки или ски) и специално пригодени за целта терени. Това само по себе си е предпоставка за по-ограниченото разпространение на тези спортове. Пързалянето с примитивни кънки от кости или дърво е било познато на българите от незапомнени времена. Като развлечение и модерен спорт, със специално направени кънки и пързалки обаче той се появява след Освобождението. Проявите на изкусно пързаляне по този начин също се свързват с чужденци, пребиваващи в България. Ентусиасти чиновници от Хиршовата компания, параходните агенции и руски дипломати и офицери пренасят в страната това популярно в Европа развлечение. Те започват да си устройват кънки-вечери, на които валсват по двойки и изпълняват сложни стъпки и фигури. Дипломатическият корпус дори си създава „Кънки клуб“ през 1883 г. и пързалка, наречена „хързалище“. Тя се намира край Цариградското шосе на една мочурлива ливада, замръзваща през зимата и оградена с дървена ограда⁷⁰. В тези години, когато дори столицата може да предложи твърде малко развлечения, софийският елит превръща пързалянето с кънки в истинско забавление, съче-

тавайки го и с други развлекателни форми. Така например през 1884 г. самият княз Батенберг открива на хързалището „Венецианска вечер“, на която хайлайфът се забавлява, танцувайки на леда⁷¹. Дори в обикновените неделни дни на тази пързалка свири военната духовна музика.

Скоро обаче, още в края на 80-те години на XIX в. това развлечение на елита бързо разширява социалния си обхват. Редом с пързалката на избраното общество, възникват и други, на които се пързят по всички правила на кьнки-спорта не само младежи, но и възрастни, които не принадлежат към хайлайфа⁷². В началото на XX в. софийската пързалка се мести върху езерото Ариана в Борисовата градина, където остава до края на разглеждания период. Езерото и едноименното заведение до него се превръщат в любими за софийското гражданство. За популярността на „Ариана“ допринася и целогодишното функциониране. През лятото езерото представлява идеално кътче за отмора, а музиката, която неспирно звучи от двата високоговорителя на заведението, доставя немалко удоволствие и на многобройните безплатни слушатели по пейките наоколо. В летните вечери „Ариана“ предоставя чудесни забавления на посетителите, които танцуват на лятната тераса с дансинг „сред носещата се от езерото приятна хладина“. През зимата заведението и езерото стават царство за софийските кьнкьори. „С идването на зимата и леда музиката във високоговорителите на Ариана се сменяше. Вместо тангата, слоуфоксите или английските валсове почваха да звучат характерните за всяка зимна пързалка от подобен вид в света мелодии „Куку валс“, „Кьнкьорите“ и изобщо цялата онази музика, която беше подходяща за танците върху леда“ – разказва Драган Тенев в спомените си за София от 30-те години. Тогава макар не всички да са майстори кьнкьори, пързалката привлича тълпи от ученици, деца и възрастни хора, които истински се забавляват и изпитват „удоволствие от приятния танц върху гладката повърхност на леда“⁷³.

В средата на 30-те години поради големия интерес към зимното развлечение в столицата е открита още една пързалка – на игрище „Юнак“. За това, което изпитват кьнкьорите на тези зимни фиести, разбираме от спомените на друг стар софиянец. „Зимно време заледеното игрище на „Юнак“ предлагаше любима атракция на столичани: пред погледа на многобройни зрители, особено в празничните дни, на музикалния фон на модни шлагери ние, кьнкьорите, демонстрирахме високото си изкуство на леда... Мнозина се познавахме, чувствахме се едно голямо семейство, кимахме си като близки, обменяхме опит... Катаехме се и на двойки с кръстосани пред нас ръце (двойка не означаваше непременно, че другият до теб е момиче)... Когато все пак премръзвахме, влизахме вътре за десетина минути да се посгреем, пиехме чай с лимоново резенче, насядали около бумтящата печка – варел.“ Зимните пързалки предоставят на младите и чудесни възможности за ухажване и запознанства. Умелият кьнкьор спира с рязък наклон, така че да обсипе с ледени пръски краката на някое хубаво момиче. Това представлява най-често използваната, позволената фор-

ма на ухажване, а също така е израз на мъжественост. Възможности за сближаване дават и минутите край печката, когато „по някаква случайност“ сред насядалите да се топят момчето се оказва до предпочитаното момиче⁷⁴.

Така това развлечение, започнало като елитарно, бързо става популярно и обичано от много граждани, независимо от възрастта, пола и социалното им положение. Дори тези, които нямат пари да си платят входната такса, могат просто да погледат или да отидат да се пързаят върху залезената повърхност на някоя река или мочурлива ливада. Съчетаването на спортното занимание с хубавата модерна музика и възможностите за общуване с други хора на подходящата възраст превръщат зимното пързаяне в истинско развлечение за мнозина граждани. Не само в столицата, но и в други градове на страната зимните пързалки се оформят като едно от малкото забавления на открито през зимния сезон, привличащи както млади, така и стари.

Друг зимен спорт, който представлява развлечение за много граждани, е ски спортът. За разлика от кънките, които се разпространяват още в края на XIX в., скиите стават масово практикувано спортно забавление едва след войните⁷⁵. Наистина още след Освобождението някои чужденци внасят в страната ски за собствени нужди, но този спорт не успява да се наложи сред българското градско население до войните. За популяризирането на скиите в България важна роля изиграват българските студенти, учещи в Западна Европа⁷⁶. В тези години, когато туризмът вече се е превърнал във важна част от отдиха и развлеченията на много граждани, ски спортът донякъде се развива като негов зимен вариант. Разликата за София например е в това, че докато за туризъм столичани предпочитат Витоша, то в люлка на ски спорта се превръща планината Люлин. Преди да се изкачат в планините обаче, софиянци опитват новия спорт по стръмните крайгорски пътеки на Борисовата градина, край лагера на дъновистите и до околновръстната жп линия⁷⁷. И все пак средище за скиорите представляват поляните около манастира „Св. Крал“ на Люлин, където през декември Българският ски клуб официално открива зимния спортен сезон. В самия манастир са уредени две топли стаи, където скиорите могат да се приютят и нахранят. Заслуга на ски клуба е и направата на трамплин за ски скокове до 50 метра⁷⁸. Само за десетина години броят на скиорите в столицата нараства многократно. Докато през 1929 г. броят им при откриването на сезона на Люлин е около 300 души, през 1939 г. пързаящите се в неделните дни по люлинските склонове са вече около 30 000⁷⁹. Част от скиорите, главно „майсторите“, предпочитат за това свое забавление и по-трудните писти на Витоша⁸⁰. Драган Тенев споделя в спомените си за пързаянето по витошките писти следното: „Изкачвахме по стръмния скат на Стената и от там се спускахме „шус“ към борове до Мечите поляни или до самата хижа (Алеко), откъдето съученичките ни гледаха колко сме смели и как спираме в пределна близост до дебелия стъблен борове, обсипвайки ги със сняг при „християните“, които пряхем...“⁸¹

Не само в София, но и в други градове, които се намират в близост до под-

ходящи за ски планини, този тип развлечения бързо набира скорост. Роля за популяризирането на ски спорта в провинцията изиграват и демонстрациите на скиори от столицата. Тези демонстрации представляват истинска атракция за местното население и дават тласък в реализирането на подобни инициативи и на местна почва⁸². Така например врачанското туристическо дружество „Веслец“ в края на 20-те години решава „през лятото с трудовата повинност на своите членове да построи един модерен люш (пързалка – б. м., Б. Г.) по образеца на европейските такива, който ще почва от Туристическия дом, с цел за създаване приходи за Дома“⁸³. За набиране средства за построяването на люша се урежда дори лотария, а в местния вестник се води голяма агитация сред гражданите да подкрепят това „родолюбиво дело“ и „локалния патриотизъм“⁸⁴.

В България като планинска страна, макар и започнал по-късно, ски спортът добива голяма популярност и става любимо зимно забавление за мнозина в празничните и неделните дни. Това е спортно развлечение, практикувано предимно от младите хора. Ските са един от спортовете, в който активно се включват момичета и млади жени⁸⁵. Те не отстъпват по майсторство на останалите. В резултат на нарасналия интерес към ски спорта през 1933 г. се създава Български съюз за ски.

КОЛОЕЗДЕНЕ

Голяма масовост и разпространение в тези години има велосипедът. Един от първите велосипеди, появили се в България, представлява голямо колело с около два метра диаметър, което пази равновесие благодарение на прикрепено зад него друго, по-малко колело с около 30 см диаметър. Върху дъгообразния лост, който съединява двете различни колела е поставено примитивно седалище. За да се седне на него, трябва да се скочи на високо. Велосипедистът стърчи като покачен на кула и паданията от него са доста чести. Колелата му са от твърда червена гума, а бързината, с която те се движат, е твърде малка⁸⁶.

Скоро обаче се появяват велосипедите с еднакви колела и те бързо се разпространяват. Още през 1888 г. група чужденци и европейци се българи (16 души) създават Софийски бициклетен клуб. В началото на XX в. и в други градове на страната (Варна, Враца, Елена, Дупница, Тетевен и др.) се появяват подобни клубове, а през 1902 г. се създава Български колоездачен съюз⁸⁷. От 1907 г. и към армията се уреждат колоездачни роти⁸⁸. Колоездачните клубове имат даже униформи. Така например членовете на софийския клуб носят униформи от тънък бозов плат, панталон-гольф и каскет от същия плат⁸⁹. Колоездачите от Дупница пък се отличават с белите си фланелки, каскети и триколюрни ленти⁹⁰. Интересът на гражданите към велосипедните надбягвания е голям и това допринася за сравнително бързото изграждане на колодруми в много градове на страната – София, Варна, Пловдив, Сливен, Габрово и т. н. Откритият през 1910 г. колодрум във Варна става център на спортните изяви не само на

колоездачите, но и на гимнастици, атлети и др.⁹¹ Пловдивският колодрум е едно от местата, които привличат посетителите в неделните и празничните дни в Пепиниерата, сред която е разположен⁹². Дори там, където няма специално построени колодруми, а само писта за игри и надбягвания, състезанията на колоездачите са посещавани масово от гражданите и на тях се създава истинско празнично настроение⁹³.

Колоездачните надпревари се превръщат в едно предпочитано от гражданите спортно развлечение особено в следвоенните години, когато колоезденето добива определено спортна насоченост. Организиран се дори национални колоездачни събори (първият е в Сливен преди войните), където се определя дружество национален първенец на няколко вида спортни надпревари – 50 км на шосе, надбягване на писта, дава се дори награда „за ловкост“⁹⁴. Особено тържествен е VIII колоездачен събор през 1920 г. във Варна. Всичко започва с молебен пред съборната църква, откъдето колоездачите от местното дружество с музика и в строй потеглят към колодрума. Провеждат се надбягвания за съюзен знаменосец, състезания на колодрума, а после варненските колоездаци начело с военна музика посрещат на гарата пристигащите от цялата страна колоездаци за събора. На следващия ден започват същинските състезания. На колодрума присъстват хиляди зрители, сред които е и самият цар в специална ложа. Игрите започват с феерично дефилиране на всички представени в царството колоездачни дружества, последвани от изграждане на пирамиди и демонстриране на ловкости на колело. Организиран се дори надбягвания с колела от тежки колоездаци (наградата е взета от 106-килограмов състезател). Вечерта колоездачите имат среща в казино „Палас“, а на другия ден се провеждат юношески и женски надбягвания. На третия ден е определен колоездачът шампион на България, който е носен на ръце и акламиран дълго от публиката. Интересът към тези игри е толкова голям, че те дори са заснети на филм – нещо все още твърде рядко в онези години⁹⁵.

Както и автомобилните дружества, колоездачите също имат свой патронен празник. Така например колоездачно дружество „Стрела“ в гр. Елена по случай патронния си празник дава голямо едnodневно тържество, на което кани всички граждани и гражданки. В определения ден след църковен отпуск се освещава знамето на дружеството, а следобед колоездачите манифестират тържествено из града. После следва най-интересната част – надбягване за знаменосец на дружеството, съпроводено с много емоции и забавления за зрителите. Накрая всичко завършва с народни хора. Вечерта пък е организирана танцувална вечеринка, на която гражданите също са поканени⁹⁶.

Така едни същински спортни занимания се превръщат в истински празник и развлечение за много граждани. В някои случаи подобни забавления като вечеринките, устроени от колоездачни дружества, са използвани и с конкретни цели за набиране на средства за самите клубове или за построяване на колодруми. Сливенското колоездачно дружество „Хаджи Димитър“ чрез прихода от

волните пожертвования за входа на устроената от него вечеринка събира необходимите средства за ограждане на колодрума в градската градина. Интересът на публиката в този случай е осигурен от уникалното колоездачно надбягване на сцената на театралния салон⁹⁷. Подобно на ловците, юнаците и други такива организации, колоездачите се стремят да внесат някакво оригинално и характерно за техните занимания забавление, с което да изтъкнат своята индивидуалност и да внесат разнообразие в тези типични за времето форми на развлечение. Понякога в своите вечеринки колоездачите демонстрират и завидни творчески и артистични способности. Освен различните литературно-музикални номера, тетевенското колоездачно дружество „Витска стрела“ например често представя на почитателите си и различни театрални пиеси⁹⁸.

Освен този тип забавление, колоезденето доставя истинско удоволствие и на самите собственици на велосипеди. Наред с надбягванията, в които те пряко мерят своите сили и възможности, велосипедите доставят удоволствие и когато се използват просто за разходка. Много врачанци например по време на празничните разходки към Вратцата освен пеш, излизат и с велосипеди⁹⁹, а русенското съюзно колоездачно дружество организира колоездачни изleti, на които всеки е „с форма“ и естествено с колело¹⁰⁰.

В разглеждания период колоезденето има доста последователи в България. Както отбелязва Петър Мирчев, „велосипедите бяха много повече от сега“¹⁰¹. Тъй като в тези години автомобилите са малко и придвижването е сравнително трудно, а градовете вече заемат доста големи територии, трудни за извървяване пеша, много граждани използват велосипеда за транспортно средство за придвижване в града по работа или за удоволствие. Дори и за тези, които нямат собствени, колоезденето предоставя определени забавления и емоции, свързани с често организираните надпревари.

АВТОМОБИЛИЗЪМ

Друго занимание, което обаче години наред си остава единствено мъжко, са автомобилните състезания. Преди да стигне до тях, българинът преминава дълги години недоверие, подозрителност и страх от автомобила. Първият автомобил или както тогава го наричат „файтонът без коне“ се появява в България в края на XIX в. Той предизвиква любопитството на столичани и безпокойството на файтонджиите да не би тази „дяволска кола“ да им вземе хляба. Успехът на тази първа кола обаче е нищожен. „Пусната в движение на гарата, дяволската кола едва можа да стигне до площад „Св. Неделя“ и моторът ѝ спря. Два дни механиците работиха над нея. Най-сетне тя тръгна, но на улица „Солунска“ моторът отново спря. На това място колата други два дни събираше любопитните. Ново тръгване, за да спре за трети път към улица „Неофит Рилски“... После тя изчезна и никой не я видя повече.“¹⁰² Независимо от този провал, в началото на XX в. автомобилът започва да се появява из улиците и на

българските градове, като в първите години това са единични бройки, притежание на Военното министерство, на княза или на някой богат търговец¹⁰³, но в годините на Първата световна война и по-късно вече в изобилие се появяват серийните коли. Гражданите започват да привикват все повече с бензиновата миризма, бръмченето на мотора и звука на клаксона.

След войните се създават дори автомобилни шофьорски дружества в различни градове на страната¹⁰⁴. По модела на старите занаятчийски еснафи тези дружества си избират светец-покровител (св. Спас) и честват свой патронен празник. При честването на тези патронни празници се следва стриктно традицията с отслужването на молебен и манифестации из улиците на обкичени със зеленина и цветя коли. Новото е организирането на надбягвания за дружествен знаменосец¹⁰⁵. Почти едновременно с появата на повече автомобили в страната започва и организирането на състезания. За една от първите подобни надпревари разказва Петър Мирчев. „Да трещи по улиците автомобил бе нещо рядко... Спомням си, че Иванчо спечели едно от първите автомобилни състезания в София. Виждам го пред днешната турска легация на бул. „Руски“ със светнало лице на победител как маха на неколцината любопитни по тротоара. В това състезание, което бе до четвъртия километър по Цариградското шосе и обратно, взеха участие не повече от 4–5 автомобиля.“¹⁰⁶ Камерното участие в такива надпревари се запазва дори и през 30-те години, особено в провинциалните градове. Показателен пример е надбягването за дружествен знаменосец по случай патронния празник във Враца през 1930 г., когато в 20-километровото състезание по шосето Враца – Мездра участват само два автомобиля „Форд“¹⁰⁷. Все пак в тези години се организират и големи автомобилни състезания, и то с международно участие. През 1935 г. например в България гостува Югославският автомобилен клуб и се устройва състезание за бързина между Белград и София, в което участват десет коли. От тях обаче само една е управлявана от българин¹⁰⁸. Въпреки относително големите средства и трудното поддържане на автомобила в тези години, макар и бавно броят на колите и автомобилистите в страната постоянно се увеличава.

ТЕНИС

Освен тези спортове, в България започва практикуването и на други, които обаче не успяват да получат достатъчно широко разпространение сред населението. Така е например с тениса, който се появява в страната още в края на XIX в. като спортно развлечение за елита. През 1896 г. е създаден Софийският тенис клуб, наричан и Дипломатически¹⁰⁹. Самото му название показва, че това е спорт, практикуван предимно от чужденци и някои представители на българския политически и икономически елит и като цяло остава недостъпен за широките кръгове. Наистина след войните към различни спортни клубове и към някои от дружествата „Юнак“ започва изграждането на секции по тенис, които се

обединяват през 1930 г. в Българска тенис федерация¹¹⁰, но дори тогава тенисът не успява да добие популярност сред населението. Той си остава привилегия на дипломатите и консулите, както и на малък кръг техни български приятели. Дори пазарното име на тенис топката в тези години е „консулска топка“¹¹¹.

В този период тенисът не може да привлече много почитатели в България дори само като зрители. Даже в градове, където има изградени кортове (като в Габрово), те са изоставени поради липса на играчи¹¹². Освен в столицата, само в големи градове като Пловдив и Варна този спорт има поклонници. В Пловдив тенис кортовете са разположени в Пепиниерата¹¹³. Най-много тенис игрища има във Варна, която като морски курорт привлича елита на страната. Вестник „Варненска поща“ съобщава за откриването на едно такова игрище, където се дават топки и ракети под наем и има бюфет с прохладни напитки. Игрището е отворено ежедневно от 6 часа сутринта до 21 часа вечер¹¹⁴. Освен обществени кортове във Варна има и няколко корта при частните вили. Като цяло тенисът в България в този период си остава елитарно спортно развлечение.

ВОЛЕЙБОЛ И БАСКЕТБОЛ

Други нови за България спортове като волейболът и баскетболът идват едва след Първата световна война и бавно печелят свои привърженици. Баскетболът например първоначално е възприеман като игра само за жени. Те излизат на състезания с широки плисирани шорти¹¹⁵ или с дълги поли, с шапки и обути със сандали. В отборите се включват главно жени от интелигенцията. Например в дамския баскетболен отбор на „Левски“, създаден през 1918 г., играят балерина, пианистка, лекарка и т. н.¹¹⁶ Към средата на 20-те години и мъжете се включват към този спорт, но едва в началото на третото десетилетие на XX в. мъжкият баскетбол става по-масов и популярен¹¹⁷.

Друг модерен спорт – волейболът, за пръв път е демонстриран в България в началото на 20-те години, когато са създадени и първите отбори¹¹⁸. В София първите любители на волейбола се събират да играят на Скаутското игрище в Борисовата градина. Пак там, но на игрище „Левски“, което е доста мизерно, с прости дървени скамейки, телена и дървена ограда, в южния двор, на съвсем примитивни „кортове“ също се играят волейболни мачове¹¹⁹. Динамичната и красива игра бързо намира почитатели в страната и става популярен и обичан спорт¹²⁰. Понякога волейболни мачове се организират по време на тържествените откривания на спортния сезон¹²¹.

БОКС

Боксът е спорт, познат още от времената на Римската империя. В България през Средновековието той е практикуван по време на народни игри и състеза-

ния. И въпреки че в края на XIX в. се разпространява т. нар. френски бокс¹²², началните му стъпки като модерен спорт в страната са свързани с годините след Първата световна война. Тогава са закупени първите боксови ръкавици и започва провеждането на боксови срещи. В тези години съоръженията за бокс са малко, липсва най-елементарното и за тренировки се ползват салоните на училищата или просто свободни дворове. Една от първите боксови срещи, например, е проведена в двора на къща в софийския квартал „Подуяне“. Едва през 1922 г. Борис Алексиев (един от основателите на бокса в „Левски“) построява със собствени средства първия в страната сглобяем ринг на открито. По това време се провеждат вече редица срещи на полупрофесионални начала¹²³. Юношите боксьори в София тренират на доста мизерното игрище „Левски“, ръководени от известния през 30-те години български боксьор Ацев¹²⁴. Дори в програмите на юнашките вечеринки понякога се включват боксови демонстрации, както е на новогодишната вечеринка, дадена от юнашко дружество „Приморски юнак“ в Бургас през 1924 г.¹²⁵

ДРУГИ СПОРТОВЕ

В още по-ограничени рамки се развиват и други спортове като хандбал, крикет, хазена (хвърленка за жени, създадена в Чехия от професор Кристоф в началото на XX в. и разпространена в България от 1924 г., по-късно възприета и от мъжете), вдигане на тежести, хокей (хокей на трева от 1915 г., а от 30-те години класически хокей на лед), скокове във вода и др.¹²⁶. Това са спортове, практикувани от твърде малко хора и не добили достатъчна популярност в тези години, за да привлекат голям зрителски интерес. Те представляват развлечение за твърде ограничен кръг от българите и тяхното разглеждане не би допринесло за изясняване характеристиките на спортните развлечения в българския град. Не така стои въпросът с други две спортни занимания – туризмът и футболът.

ТУРИЗЪМ

Туризмът е спортно занимание, което в разглеждания период представлява най-масовото и популярно спортно развлечение сред българските граждани. Въпреки това в първите години от появата му по нищо не може да се предвиди бъдещият успех на този спорт в България. Самото понятие *туризъм* (от френски *tour*) е известно на българите още от средата на XIX в.¹²⁷, но дълго време с него са означавани околосветски пътувания. Едва в края на XIX в. в България се популяризира съвременното значение на думата. По това време се поставя и началото на туризма в страната с прословутото изкачване на Алеко Константинов на Черни връх през 1896 г. заедно с още около 200 души. Те представляват първите регистрирани туристи в България. За техният председател е избран

Иван Вазов¹²⁸. На 1 юли 1900 г. е основано Българско туристическо дружество, наречено на името на Алеко Константинов¹²⁹.

В годините до войните туризмът се практикува само през летния сезон, и то главно от интелигенцията и учащата младеж. Преобладаващата форма са излети на организирани групи, като във вестниците се отпечатват покани към желаещите, включващи всички данни за маршрута, необходимото облекло, името на водача и т. н. Обликът на участниците в тези излети би изглеждал доста живописен и интересен от съвременна гледна точка. Туристите обикновено носят старите си дрехи и обувки. Мъжете са с дълги панталони, а жените – с дълги рокли. Никой не носи раница, всички мъкнат чанти, малки куфарчета, торбички или вързопчета, бастуни, а някои и чадъри. Единствено водачите са облечени в подходящи дрехи – обикновено ловджийски костюм, с тиролска шапка и гега за алпинизъм, както и препасан през рамото рог¹³⁰.

С отминаването на бурите на Първата световна война туризмът в България преживява истински подем. Може би, както пише един съвременник, хората „сред унието си, потърсиха отдушник в планината. Веднъж открита от малцина, тя бързо влезе в празничната отмора на хиляди и хиляди. Появи се любов към планинарството. Тя бе силно заразителна и за кратко време се превърна в близка и трайна привързаност на хилядите нови и нови туристи... Кратките празнични разходки до близките околности бяха заменени с целодневни ски-тосвания из планината“¹³¹.

Освен интелигенцията и гимназистите, вече и другите младежи, а и доста възрастни граждани са примамвани от чара на планинските пътеки. В годините след войните в зависимост от възрастта и целта туристите в България могат да бъдат обособени в няколко групи. Големите организирани групи, характерни за довоенния период, вече почти липсват. В сравнително по-многобройни групи отиват в планините най-вече младежите. Този спорт е развлечение, което им дава възможност да се опознаят и да завържат приятелства. Не са редки случаите, когато именно по време на туристическите екскурзии младите намират и своята любов. Те се изкачват до по-високи, но не и безлюдни места и основната им цел е да се веселят и забавляват¹³². Освен с разходките в красивите гористи местности и поляни, много туристи се забавляват и с провиквания, които изпълват планината. „Изкатерили се на върха на някоя скала, те приветстваха гледката или други туристи със своето „Ехо-о-о!“ или „Айларипи“, като понякога си помагаша и с фуния. Други извиваха гласове в тиролски „йодлери“, които бяха по онова време много на мода.“¹³³ Пристигайки в планините, туристите започват да пеят и любимите си песни, една от които е туристическият марш „Балкани, вдигайте се в небесата“. Всичко това създава шумна и възторжена атмосфера, която привлича неудържимо младите и ги превръща в най-запалените планинари. Понякога по време на излетите те изнасят литературно-музикални програми и беседи по някакъв актуален проблем, но тези официални части бързо завършват с хора и други танци и веселието и безгрижността

отново надделяват. Младите декламират, разказват хуморески, пеят групово и спонтанно се веселят до насита според своите желания. Така понякога планината се превръща в един огромен клуб, в сцена, на която всеки може да изяви себе си и да се забавлява на воля. На тези излети туристите често правят общи трапези на поляните, кой каквото е донесъл¹³⁴. Това още повече допринася за сближаването на хората и създава истински задушевна атмосфера, превръщайки излетите в планината в незабравими спомени.

Друга форма на туризъм практикуват повече или по-малко многобройните семейни компании. Те обикновено се задоволяват да достигнат някои по-ниски планински поляни, както например софиянци Боровата горичка над Княжево или Боянските ливади. Тяхната основна цел е „да хапнат, да пийнат и след това да се изтегнат на сянка“. Другата крайност са туристите самотници, чието основно удоволствие е да ходят много и да почиват малко. Те гледат с насмешка на вървящите по отпъканите пътеки и излягащи се под сенките „туристи“, които пък от своя страна не разбират маниаците, катерещи се по канарите¹³⁵.

За разлика от довоенните години, туристите в България са не само доста по-многобройни, но и значително по-подготвени, въпреки че в първите години след войните те отиват в планината екипирани „сякаш им бе възложено да откриват далечни и пълни с неизвестности светове“. Дори в горещите летни дни те са с високи обувки с подаващи се от подметките големи, като конски зъби, железни кабари, шаячни панталони или тесни бричове, дебело сако или куртка, алпийска шапка с перо, дебел бастун с шип, пелерина, манерка, фотоапарат с триножник и пр.¹³⁶ Когато от научните кабинети и лаборатории излизат двете открития – слънце и витамини, те оказват определено влияние и върху развитието на туризма. „Първа градската мода отхвърли слънчобрана. Изведнъж всичко взе да търси ултравиолетовите лъчи. Зарад тях и туристите тръгнаха на екскурзии облечени по-леко. Излязоха на мода късите „тиролски гащета“. Жените облякоха „тиролски рокли“ и изложиха на слънце вратовете и раменете си, както мъжете коленете. Вместо да пладнуват под сенките, туристите се просваха разголени по горещите витовски камъни и по слънчевите поляни, и разбира се, взеха да прекаляват. Не липсваха слънчасвания... а у дома се мажеха с кисело мляко и краставичен сок. Биохимиците изолираха витамините и ги похвалиха като важни и насъщни за организма. Вестници и списания се изпълниха със статии, сведения и диаграми в милиграми. Целият народ задъвка сурови зарзавати, а туристическата раница се изпълни с домати, чушки и краставици.“¹³⁷

Към края на 30-те – началото на 40-те години отиването на екскурзия се превръща за някои хора в истински ритуал, показност и празнично настроение. Какво значи арменец да тръгне към планината на туризъм разбираме от спомените на един стар пловдивчанин. Още в събота вечер млади, жизнени, строени в редици като войници арменците тръгват марширувайки, така че калдъръмът се цепи. Всички са облечени със специални униформи – къси панталони, зеле-

ни ризи, шапки, с тежки туристически обувки, наковани с огромни кабари... На гърба на всеки турист има огромна раница, а отстрани е закачена войнишка манерка за вода, туристически нож, бравичка, тенджери, примуси, платнища... Пред колоната върви духова музика и дузина барабанчици, веят се и знамена. Тази голяма подготовка, представителност и организираност обаче са само показни. Внушителните приготовления не са за някакви големи преходи и покоряване на високи върхове, а както казва един арменец: „Важното е да те видят че тръгваш, а къде отиваш си е твоя работа...“¹³⁸

Във връзка с голямото разрастване на туристическото движение в България се увеличава броят на туристическите дружества в страната и тяхната активност в годините след войните. Любовта на софиянци, които още в края на XIX в. откриват своята Витоша, оказва влияние върху развитието на планинарството в цялата страна. Туристически дружества се създават из различни градове на България. Първото туристическо дружество е русенското от 1908 г., през 1911 г. се организира Юношески туристически съюз, а през 1929 г. – Български планинарски клуб и Съюз за защита на природата, който също има отношение към туризма. Тези и многото местни туристически дружества развиват голяма дейност за популяризирането на този спорт и превръщането на планините в достъпни за повече хора. Като главна цел на създаденият през 1931 г. Български туристически съюз, обединяващ туристическите дружества от цялата страна, е посочено насърчаването на туризма в България, запазването и поддържането на природните и историческите забележителности на страната, създаване за членовете и младежите условия за удобни и евтини изleti и не на последно място развиване и укрепване на физическите и моралните сили на българския народ и най-вече на младежта. За постигането на тези цели съюзът, освен че урежда изleti, организира и различни срещи, събори, библиотеки, сбирки, сказки, издава две специализирани издания – списанията „Български турист“ и „Водач на туриста“. За официален празник на туристите в България е обявен 2 август (Илинден) и подобно на другите спортни организации туристите имат своя съюзна значка и облекло¹³⁹. Едно от най-активните туристически дружества е Дупнишкото дружество „Рилски езера“, създадено още през 1909 г. То организира множества изleti, изнася забави и вечеринки, създава библиотека и спомага за самообразоването на гражданите в Дупница. По този начин освен популяризиране на туризма, членовете на дружеството (главно младежи) активно участват в общественния живот на града.

Благодарение на ентузиазма и инициативата на туристите са маркирани много планински пътища, изградени са и редица хижи. Като важна цел на туристическите дружества след войните се оформя изграждането и поддържането на хижи и туристически спални. От началото на 20-те години на XX в. започва изграждането на хижи и заслони из планините. Дотогава поради липса на такива, туристите посещават и използват за преспиване манастирите в планинските подстъпи¹⁴⁰. Първата туристическа хижа в България е „Скакавица“, чийто стро-

еж започва през лятото на 1921 г. Тя е открита официално на празника на туристите – 2 август 1922 г.¹⁴⁴ Членовете на Дупнишкото туристическо дружество също активно участват в изграждането на хижата. Това не е уникално. В тези години се създава нещо като традиция всеки турист, изкачващ се в планината, да носи поне една-две тухли в раницата си, за да помогне макар и с малко при изграждането на тези убежища. Освен тухлите мнозина помагат и на място на майсторите строители. Така всеки чувства тези хижи и малко като свои и може да спи после спокойно в тях¹⁴². Не само младежи, но и много хора от тогавашната интелигенция се включват в тези инициативи. В спомените си за строежа на хижа „Алеко“ през 20-те години Христо Бръзичов посочва като едни от най-възторжените носачи и строители именно такива хора. Тук са Михаил Ковачев (Мишо Драгалевски), преводач на „Евгений Онегин“, изследовател на Хилендарския манастир, редакторът на вестниците „Хоро“, „Българан“, „Маскарад“ Николай Фол, карикатуристът Кирил Буюклийски, оперният певец Стефан Македонски и т. н.¹⁴³ И в по-късни години интелигенцията продължава да бъде част от най-ревностните поддръжници на туризма в България¹⁴⁴. Откриването на нова хижа се превръща в истински празник за туристите. Така например освещаването на новопостроената хижа „Чумерна“, устроено от едноименното туристическо дружество в гр. Елена, включва тридневен излет до връх Чумерна, на който са поканени много гости и официални лица. В тяхна чест вечерта е устроена вечеринка, а след освещаването на хижата под звуците на музиката всички се веселят и играят хора¹⁴⁵.

Постепенно през 20-те – 30-те години на XX в. възникват множество хижи, заслони и туристически спални не само на Витоша, но и в други планини. Освен хижа „Алеко“ софиянци посещават и други появили се по-късно като „Кумата“ (хижата на юношите туристи, наречена така на името на един пламенен млад турист – Крум Новаков Кумата, загинал в Алпите), хижа „Фонфон“, хижа „Планинец“, хижа „Момина скала“ и др. В Рила, както вече бе споменато, една от най-посещаваните хижи е „Скакавица“, а увеличаването на туристите през тези години предизвиква появата и на малката хижа „Скакавица“, построена през 1931 г. Пловдивчани имат своята хижа „Здравец“, хижа „Чумерна“ в близост до град Елена, хижа „Вежен“ в Тетевенския балкан и др.¹⁴⁶

В онези години по хижите спалните за туристи са общи. Спи се на големи и твърди дъсчени нарове, застлани със сламеници. Момичетата и момчетата спят един до друг, но в тези спални царува „онзи смешен за мнозина днес морал“, който осигурява спокойствието на всички. Втората половина на 30-те години се появяват и по-друг тип хижи, като тази на банковите чиновници на Витоша. „Банковата хижа“ е първата обител на Витоша, в която има баня и стаи с по две легла с пружини. Истинските туристи обаче старателно избягват този лукс и продължават да посещават старите хижи, а през лятото особено младите предпочитат да спят на палатки или на открито в неприбраните купи сено¹⁴⁷.

За набирането на средства за туристически цели туристическите дружества

организируют различни мероприятия. В член 9 от устава на дружество „Алеко Константинов“ (1936) се отбелязва, че „секциите могат да учредяват излетни каси, вечеринки, да уреждат забави и прочие самостоятелно, но и от името на клона, като получените приходи се използват за туристически цели, с разрешението на клоновото настоятелство и контрола на клоновата контролна комисия“¹⁴⁸. Така например врачанският клон „Веслец“ на Българското туристическо дружество урежда филмова прожекция и кани гражданите масово да я посетят, за да дадат своята материална подкрепа за постройката на Врачанския туристически дом¹⁴⁹. Туристическо дружество „Бонония“ във Видин изнася редица вечеринки и утра с богата програма с цел да събере средства за построяването на хижа¹⁵⁰. Приходите от фееричната танцова вечеринка, уредена от клона на ЮТС „Росен камък“ в Бургас на терасата на морското казино, се събират за фонд „Бедни излетници“¹⁵¹.

Чрез различни инициативи и най-вече по време на т. нар. агитационни туристически седмици дружествата пропагандират целите на организацията и увеличат нови последователи. Тези агитационни седмици обикновено са съпроводени с редица празнични мероприятия. Вестник „Врачански новини“ отразява закриването на туристическата седмица във Враца през 1929 г. По този случай „юношите туристи направиха два излета до манастира „Св. Иван“ и пещерата „Леденика“. На връщане вечерта същите устройха факелна манифестация из главната улица начело с музика. Весели и жизнерадостни те крачеха в стройни редици. Манифестацията се закри на площад „Христо Ботев“ след няколко изиграни хора, всред смях, песни, бенгалски огън и въпреки проливния дъжд“¹⁵². Туристическо дружество „Сърнена гора“ и ЮТС „Верея“ в Стара Загора организират „седмица на еделвайсите“ през месец май с утро на цветята в салона на местния театър. В програмата са включени и духов концерт в градската градина, както и народна забава на Аязмото с декламации, пеене, свирене, сказки. През цялото време туристите продават ленти и еделвайси – символи на туристическото движение¹⁵³.

Туристическите дружества се включват активно и в обществения живот на градовете. Юношеското туристическо дружество „Мургаш“ в гр. Орхание например взима активно участие в отпразнуването юбилея на Вазов¹⁵⁴, а юношите туристи от дружество „Костина“ в Тетевен устройват туристическа вечеринка по случай Алековия ден¹⁵⁵. Активността на туристите се развива и в други направления. Към великотърновското юношеско туристическо дружество „Царевец“ например е изграден оркестър, който изнася концерти пред публика¹⁵⁶. Понякога от средите на туристите излизат любопитни и нестандартни идеи. Такава е идеята за гроздолечението, която предлага врачанският клон „Веслец“ на Българското туристическо дружество. За рекламирането на това летуване те дори организират специални бюра, а местният вестник апелира към гражданите да подкрепят тази интересна идея и да приспособят лозарските си къщи за даване под наем¹⁵⁷. Там, където има подходящи условия, туристическите дру-

жества организират излети и по вода – с параходи. Бургаското дружество „Странджа“ дава обява във вестника, за да покани желаещите на устройвания от него, съвместно с ловното дружество „Сокол“, излет с параход до Созопол и чифлика „Дерекьой“¹⁵⁸, а русенските туристи организират екскурзия по Дунав с параход до град Свищов¹⁵⁹.

Последните примери показват как туризмът постепенно излиза извън тесните рамки на чистото планинарство и се адаптира към различните природни условия. Той задоволява все по-големи и разнообразни изисквания и потребности на населението на модерния град. В същото време организационните форми – различните туристически дружества и съюзи – се включват активно и в празничния живот, като в честването на някои календарни празници дори внасят определено своеобразие и оригиналност. Вестник „Бургаски фар“ съобщава, че туристите от старозагорски и от бургаски окръг през 1931 г. устройват Бъдни вечер на връх Чумерна¹⁶⁰. Бъдни вечер и Коледа и тетевенските туристи празнуват в несемеен кръг, а заедно на хижа „Вежен“¹⁶¹. За тези нови форми на празнуване на традиционните празници допринася и развитието след войните на зимния туризъм. С изграждането на хижи и други подслони вече не само през летния сезон планините стават достъпни за туристите. Дружествата често започват да организират зимни излети, а понякога учащите прекарват дори цялата си зимна ваканция в някоя планинска хижа¹⁶². Наред с празнуванията извън градовете, туристите посрещат някои празници и в града, но отново обединени не от роднински връзки, а на базата на общите интереси и потребности. Така например ямболските юноши и по-възрастни туристи посрещат новата 1931 г. в салона на читалището със специална вечеринка, на която са подготвени „разни туристически сюрпризи“¹⁶³.

Въпреки изграждането на определени туристически обекти, маркирането на някои планински маршрути и други подобрения и в тези години туризмът изисква големи усилия и преодоляване на неудобства от страна на планинарите. Трудностите обаче не разколебават младите ентузиасты, независимо че от сегашна гледна точка те са извършвали истински подвизи. Отиването само до Драгалевци представлява цяла одисея. „Самият път бе труден, не само дълъг. Шосето – разбито, краката се изтощават до подстъпа на селото особено от гробищата нагоре, по върлото край барата. По едно време настъпи малко просветление... От махалата Лозенец, където имаше една прочута бирария „Балкански“, тръгнаха макар и разбити отобюсчета на частни стопани... Въпреки че туристите не ходеха, а седяха в отобюсчетата, те се чувстваха по-измъчени и с нетърпение очакваха пристигането... Пътят, наричан шосе, бе така разбит, че отобюсчетата и без това разбити, така тракаха и така заплашително се огъваха, че пътникът всеки миг, ако би бил религиозен, ще да се е кръстил“ – разказва Христо Бръзицов¹⁶⁴. Въпреки тези трудности много туристи се отказват дори от това улеснение и тръгват за планината пеша още призори или даже от вечерта, за да стигнат по хлад до набелязаното място. Тези изтощителни, понякога

6–7 часови преходи обаче не охлаждат техният ентусиазъм и не намаляват броя им¹⁶⁵. Само за Витоша в последното десетилетие преди Втората световна война тръгват в неделните летни дни около 100–150 хиляди души¹⁶⁶.

Туризмът в тези години се превръща в едно от най-масовите и демократични спортни развлечения за българските граждани. Дори в организационния си вид той не поставя почти никакви ограничения за членовете си. В устава на Туристическия съюз е посочено, че редовен член може да стане „всяко лице, навършило 21 години, без разлика от вяра, пол и народност“. По-младите се обединяват в юношеските секции, които също приемат младежи от двата пола, като тези под 18-годишна възраст също могат да се включат, но с разрешение на родителите си¹⁶⁷. Тази достъпност и свободата, която дава това спортно занимание на затворения и ограничен в рамките на града човек от XX в., са основните фактори за неговата популярност и масовост в българското градско общество. И макар младежите от двата пола да са най-ревностните почитатели на туризма, който дава възможност да се изият тяхната спонтанност, жизненост и вечно търсещ дух, той е не по-малко привлекателен и за по-улегналите хора, както и за наранените души, търсещи лек за своята болка в зелените морави, тъмните усой и ведрите небеса. С широтата на формите си и липсата на почти всякакви ограничения туризмът се превръща в развлечение, което може да задоволи потребностите и желанията на отделния човек. Той не изисква някаква специална подготовка или определено облекло и е достъпен за всеки, който има нужда от отмора, развлечение и живителната сила на природата.

ФУТБОЛ

Друг много популярен и масов спорт в тези години, който обаче има привърженици главно сред мъжете, е футболът. Българите виждат футболната игра още в края на XIX в., когато по искане на министър Георги Живков в страната идват швейцарски учители по физкултура. В България пристигат девет млади учители, които поставят началото на спортния живот в българските гимназии. Оттам спортните дисциплини бързо се разпространяват сред гражданите. Някои от тези учители (като Жорж де Режибюс във Варна) донасят чудното кълбо, след което „припнали и първите му последователи“¹⁶⁸. Първоначално това са главно гимназисти и студенти. През 1895 г. друг швейцарски учител – Шарл Шампо, съставя два отбора от ученици в пети и шести клас на Първа мъжка гимназия в София и устройва футболни състезания на поляната, където днес се намира Софийският университет. Още през 1897 г. в списание „Училищен преглед“ са отпечатани и правилата на футбола; Министерството на народното просвещение го препоръчва като училищна игра. В тези първи публикации играта се нарича „ритнито“ и като цяло се използва българска терминология. В началото на XX в. друг швейцарски учител – Луи Аер, популяризира играта в крайдунавските градове Лом, Русе и Силистра.

Наред с чужденците важна роля за появата на футбола в България изиграват и редица българи, учили в чужбина. Така например в края на XIX в. карловецът Христо Витанов, завършил във Виена и дошъл да преподава в Пловдив, успял бързо да запали колегите си учители за новата игра. Те събрали помежду си необходимата сума и скоро от Виена пристигнала първата футболна топка в Пловдив. Много българи, учили в Цариград (в Галата сарай и Робърт колеж), след завръщането си в родината стават едни от най-горещите разпространители на играта и съдействат за разширяването на мрежата от отбори и клубове. Един от първите рефери – д-р Иван Славов, също е учил в чужбина (в Германия), където като студент играе футбол и получава диплома за съдия. Мач през 1907 г. на игрището между Орлов мост и Военното училище той ръководи облечен с жакет, бомбе, лачени обувки и малка тенекиена свирка. Друг българин, спомогнал за развитието на футбола в страната – Стоян Наумов, е завършил даже специалност „Футбол“ в Италия. Като учител в Първа софийска мъжка гимназия той често урежда мачове на своите възпитаници и е инициатор на едни от първите срещи между отбори от различни градове¹⁶⁹.

Гимназистите и студентите – първите сред които се разпространява футбола, създават и най-старите футболни клубове в България. Според Петър Стоянов първият футболен клуб е създаден във Варна през 1908 г. от учениците на гръцкото средно училище, но в него участват и българчета. Този клуб носи името „Атлас“¹⁷⁰. Една година по-късно (1909) български студенти в Цариград създават известния „Футбол клуб“, а когато през 1913 г. е приет уставът на клуба след инициалите ФК се появява цифрата 13. Други футболни клубове, появили се преди Първата световна война, са варненският „Спортист“, бургаският „Стрела“, софийските „Раковски“, „Славия“, „Левски“, пловдивските „Ботев“ и „Левски“ и др.¹⁷¹

Според периодизацията на Марко Дамьянов футболната игра в България до 1921 г. преминава през няколко етапа. Първият е до началото на XX в., когато футболът е предимно училищна игра. Този етап е силно свързан с дейността на швейцарските учители в страната. Вторият обхваща периода 1900–1918 г. Тогава футболът навлиза в обществената сфера, появяват се и първите футболни клубове. Третият етап включва само три години (1918–1921) и се характеризира с бурно разпространение на играта и образуване на много футболни отбори в повечето градове на страната. От 31 юли 1921 г. според автора започва истинското начало на българския футбол¹⁷². Тъй като в случая нас не ни интересува единствено спортното, техническото и професионалното развитие на футбола, а неговото разпространение сред българските граждани, можем да приемем, че именно в годините след Първата световна война тази игра ги завладява масово и става една от най-популярните както сред децата и учащите, така и сред по-възрастните граждани. Тези факти се потвърждават и от спомените на съвременници. Както казва Петър Мирчев, „малко след Първата световна война две вносни стихии завладяха София и от тук – цялата страна. Това бяха

африкано-американският джаз и английският футбол. По буйността на втурването си те напомняха силно заразителни епидемии, които обаче допаднаха много на охотно боледуващите от тях. На първата стихия станаха жертва спокойните танци и романи, а на втората – старите гимнастически дружества, които залиняха¹⁷³.

В този период футболът в България може да бъде разгледан в три направления. И трите имат отношение към развлеченията, макар и по различен начин. От една страна, футболът е развлечение главно за децата и младежите, които ритат топката на всяко удобно за целта място – крайградските поляни, училищните дворове и всяко празно пространство. За своите игри те използват не само истински кожени топки, а доста често парцалени¹⁷⁴. Страстта към играта става толкова голяма, че се рита непрекъснато, а повод за „шут“ дава всяка кибритена кутия или паднал на улицата парцал. Ударите официално се делят на три вида: „боц“ – с бомбето на обувката, „европейски“ – с външната част на обувката, и „вътрешен“ – с вътрешната част на крака¹⁷⁵.

Наред с този неорганизиран тип футбол, който доставя удоволствие предимно на самите играчи, постепенно започва изграждането на клубове. В голямата си част това са махленски футболни отбори. Те все още стоят далеч от истинските, но предизвикват силни емоции, страсти и симпатии не по-малко от големите футболни отбори. Всяка махала има поне един отбор, ревностно поддържан от махленците. Както разказват съвременниците: „Правилото беше: кажи ми от коя махала си, за да ти кажа от кой футболен клуб си.“ Изключени-ята се смятат за предателство към махалата, макар все пак такива да не липсват. Най-честата причина за тази своеобразна „измяна“ са сантименталните връзки между младите хора¹⁷⁶.

На някои места, където населението е пъстро по етническия си състав, възникват и клубове на етническа основа. Такива са еврейският футболен клуб „Макаби“ във Варна, арменският клуб в Пловдив и др.¹⁷⁷ В такива случаи често футболните срещи се превръщат и в съперничество между етносите. Този тип противопоставяне обаче бързо отшумява и отстъпва на махленските страсти, които обединяват различни народности в общото пространство на махалата. В този период от развитието на българските градове доста по-голямо значение имат социалните различия и тъй като жилищната територия на индустриалния град е разграничена главно на базата на материалните възможности и социалното положение на нейните жители, махленските футболни отбори до голяма степен отразяват тези особености. Така се създават в работническите квартали „Ючбунар“ и „Коньовица“ в София през 1919 г. спортен клуб „Ботев“, пловдивският „Шипка“ (на тютюноработниците от Кючук Париж), варненският „Червен тим“ и др.¹⁷⁸ Въпреки това, макар да изчезват отборите, формирани по етнически принцип, отделните етноси често избират определен клуб, когото да подкрепят. Такъв е примерът с еврейското лоби в София, което дълги години симпатизира и поддържа отбора на „Славия“¹⁷⁹.

Понякога участието и симпатията към тези клубове се определя от идейната обвързаност. Така например създаденият през 1911 г. в софийския квартал „Лозенец“ футболен клуб „Раковски“ е изграден от работници и младежи, членове на работническото дружество „Искра“. В дейността на този клуб активно участие взимат писателите Христо Смирненски, Гео Милев, Крум Кюлявков, Асен Разцветников, художниците Александър Жендов и Гиню Писков, оперният певец Стефан Македонски, артистите Стоян Бъчваров, Стефан Киров и Георги Костов¹⁸⁰. Гео Милев дори е автор на марш, посветен на футболния клуб, чийто припев е:

Напред, напред
нашата кръв –
жар и звезди!
Напред и в борбата
всякога пръв –
всякога пръв и безстрашен бъди!

Ангажираността на хора от интелигенцията с работническия футболен клуб разкрива идейната основа, върху която се градят симпатиите на някои привърженици. Футболът е спортът, при който може би най-голямо значение имат някакви странични от гледна точка на самия спорт признаци – етнически, териториални, идеологически, социални – за определянето на емоционалната връзка и привързаност към даден отбор.

Клубовете като организации на хора, занимаващи се с някакъв спорт, възникват в Англия още в периода на т. нар. джентълменски спорт и първоначално имат подчертано аристократичен характер. Индустриалната революция, пролетаризацията на градовете, общият стремеж към демократизация, както и призивът за грижи към физическото развитие на хората, характерни за модерното индустриално общество, променят и самите спортни клубове. Макар че те продължават да бъдат форма за обединение на хора с общи спортни наклонности, вече се отварят и за участници с различен произход. Тоест и спортните клубове се подчиняват на един от основните белези на модерността – демократизацията. От друга страна, спортните клубове от този тип се появяват в атмосферата на борбата за физическо възраждане на нацията, те самите са представители на тази борба и като такива се легитимират с определена обществена цел и идеология¹⁸¹. В България тази тенденция се откроява най-ярко при юнашките дружества, но не е чужда и на футболните клубове. Макар възникването им да има определена връзка с пространствената им локализация, социалните различия, етническите или идеологическите съображения, те всъщност остават в значителна степен отворени и достъпни за всеки. Отражението на тенденцията за издигане на родното и възраждане на нацията, характерни особено за периода след Първата световна война, може да се открие най-вече в имената на футболните отбори. Повечето от българските футболни клубове носят имената на видни личности от Българското възраждане. Най-много отбори са кръстени на нацио-

налния герой Васил Левски. Освен него футболни клубове са наречени на Раковски, Ботев, Бенковски и др.¹⁸² Имената на други личности и места, свързани с героични моменти от българската история, също са използвани за наименования на футболните отбори.

В европейските държави и най-вече в родината на футбола – Англия, социално-икономическата структура на футбола, развила се като любителска за средната класа, бързо се пролетаризира (още в края на XIX в.). Футболът се превръща в масов пролетарски култ, а футболните срещи във вид класова конфронтация. Освен това футболното съперничество се развива на още две плоскости – в национален и локален мащаб, като последният може да се изразява в противопоставянето на различните части на индустриалния град или на неговите предградия. Въпреки силното пролетарско участие в този спорт, футболът до такава степен навлиза в живота на различните социални слоеве, че темата за мача се превръща в любима за всички мъже, независимо от техния произход. Още от края на XIX – началото на XX в. се наблюдава възход на масовото градско идентифициране с футболните клубове¹⁸³. Футболът в България също се подчинява на тенденцията, характерна за развитието му в Европа през този период, но в същото време носи и свои определени специфики, свързани с конкретната ситуация в страната.

Силните страсти съпътстват не само срещите на големите футболни отбори, но и на обикновените махленски тимове. На мач играчите и публиката от махалата тръгват заедно, като в първата редица са самите футболисти. Около тях се тълпят хора, които дават съвети, потупват по раменете своите любимци и естествено се надяват на победа. Терените често са импровизирани игрища на някоя ливада или свободна незастроена площ, понякога и с доста голям наклон. Дори на изградените игрища обаче малка част от публиката седи на подвижни столове, донесени от близкия бюфет. Повечето запаленковци стоят прави зад опънатото по тъчовите дебело въже. За да могат да виждат и следят по-добре играта, те често навлизат в игрището, което принуждава разпоредителите да ги връщат извън очертанията на терена с викове и заплашвания. Тези неудобства обаче не разколебават публиката. Не ги отдалечават от футболните сблъсъци и неуредиците около започването на мачовете, когато топката се дотъкмява на самото игрище.

В началото голяма част от зрителите още не знаят правилата на играта и се учат да я разбират. Затова забавление за публиката предоставят паданията на футболистите, посрещани със звучен смях, особено ако падането е по-ефектно¹⁸⁴. Дори в края на 30-те – началото на 40-те години, както казва един стар пловдивчанин, „публиката преди всичко беше доволна, ако мачът се прекъсне някъде по средата, стане „мелле“, побой между играчите, побой над съдията, побой между привържениците на отделните футболни клубове. При такава температура публика, често се налагаше да се намесва и полицията, предимно конни стражари, но и тя бе безсилна да разтървава страните“¹⁸⁵. След мача

разпалените коментари около срещата се пренасят в махалата. Различна обаче е атмосферата в зависимост от изхода на срещата. При поражение махалата „млъкваше в болката си“, но имаше ли победа улиците се огласят от песни и гърмежи до късни часове¹⁸⁶. Футболните срещи до такава степен вълнуват всички, че коментарите около тях продължават дни наред. Едно от предпочитаните места за подобни разговори предоставят бръснарниците. Там се водят „най-разпалените и компетентни коментари и дискусии на футболна тема“¹⁸⁷.

Въпреки че махленският характер на футбола се запазва дълго време, успоредно с него започва и развитието на футбол от по-висока спортна класа. Най-известните футболни отбори от 20-те – 30-те години на XX в. са софийските „Левски“, „Славия“, „ФК 13“, „АС 23“, варненските „Тича“ и „Владислав“, русенските „Левски“, „Напредък“ и „Раковски“, пловдивският „Ботев“, бургаският „Стрела“ и т. н.¹⁸⁸ Някои от тези клубове израстват от махленски или ученически отбори, каквито са случаите със софийския „Раковски“ и с варненския „Тича“.

От началото на 20-те години започва организирането на градски и национални първенства по футбол. През 1921 г. е учредена Софийска спортна лига, малко по-късно – и Севернобългарска спортна лига, които уреждат първенства и имат редовен календар на футболните срещи¹⁸⁹. Именно затова 1921 г. се смята от някои автори за началната година на футбола в България¹⁹⁰. Пак по това време (средата на 20-те години) започва определянето и на шампион на България по футбол. В тези състезания в разглеждания период доминират варненските отбори „Владислав“ и „Тича“ (шампиони през 1925, 1926, 1934, 1938 г.)¹⁹¹. От средата на първото десетилетие на XX в. българските отбори имат и международни срещи. Първата официална международна среща на наш клуб е отбелязана на 6 декември 1915 г. между варненския „Тича“ и Германски померански полк, която завършва наравно – 4:4¹⁹². Изобщо варненските и бургаските отбори от тази гледна точка са облагодетелствани, защото имат по-големи възможности да играят с чужденци. В повечето случаи техни съперници са флотски състави на акостирали в пристанищата им чужди параходи. Такъв е случаят с футболния мач между бургаския спортен клуб „Стрела“ и моряците от английския параход „Манджурян“ през 1924 г. на казармения плац¹⁹³.

Именно от чужденците българските играчи получават първите уроци по футболно майсторство. Играчи от руския национален тим отпреди Октомврийската революция идват в София след Първата световна война и са едни от учителите на българските футболисти. Мачовете с тях завършват катастрофално за българските отбори, но много по-голяма е тактическата и спортната полза от тези срещи. От руснаците българските играчи възприемат „духовете“ – първият опит да се ликвидира безцелното разкарване на топката. Благодарение на видяното от тях започва по-свързана игра с подаване напред в празни пространства за догонване. Дотогава топката се подава на неподвижен играч, който я чака на своето поле, според поста, който заема в тима¹⁹⁴.

От средата на 20-те години се оформя и национален отбор на България, който представя страната в международни срещи с други национални отбори. Интересът към тези международни мачове е толкова голям дори на високо държавническо ниво, че на срещата между България и Гърция през 1929 г. в София освен хилядите запалняковци, присъстват и министри на Гърция и Румъния¹⁹⁵. В годините около Втората световна война обаче дори на спортни прояви с немско участие се гледа доста подозрително. Евдокия Филова споделя в своя дневник във връзка с футболния мач между България и Германия на 20 май 1940 г., че „лошите езици говорят вече, че 30 000 души германци са нахлули – уж спортисти“¹⁹⁶. Тук се вижда как политическата ситуация и пристрастията оказват влияние и върху тази област от живота, където съперничесвата имат много по-чист характер.

С появата на футболните първенства и отбори от по-висока класа нуждата от по-добри и квалифицирани съдии става наложителна. Един от най-уважаваните футболни рефери от този период е мистър Кендъл – английски търговски консул в Бургас. Това е човек известен с безпристрастност и компетентност и затова е канен дори в София на решителни мачове. За разлика от другите съдии, които надуват свирките си от тъчовете, обути в панталони, мистър Кендъл е първият, който ръководи футболни срещи по гашета и тича в игралното поле наравно с играчите¹⁹⁷.

Въпреки относителния напредък по отношение на футболните умения и условията за развитието на тази игра в България, все още съществуват и някои проблеми. Облеклото на играчите, особено на махленските отбори, обикновено се шие от български шивачи в контрастни по цвят едри парчета. По-напредналите отбори си доставят фланелки, често раирани, от чужбина, предимно от Виена. Някои отбори още при учредяването си определят и цветовете на своя екип. Така например в самия устав на софийския клуб „Раковски“ е отбелязано, че цветовете на екипа му трябва да бъдат – син за фланелките и бял за гашетата¹⁹⁸. Особено трудно е с обувките. Завист възбужда всеки играч, който има възможност да си достави обувки от чужбина и особено, ако те са бели¹⁹⁹.

Макар че още през 1924 г. български отбор участва на осмите Олимпийски игри в Париж, години наред България е далеч от високата европейска класа. Първият и най-голям международен успех на България в този период е спечелването на Балканската купа по футбол през 1932 г. В Белград си дават среща футболистите на Югославия, България, Румъния и Гърция. „Целият град като че ли си няма друга радост или грижа: за мачовете говори!“ – споделя един очевидец²⁰⁰. Българските „опълченци“, както ги наричат, успяват безапелационно да се наложат над съперниците си с поредица славни победи. Възторгът на спортна България е невиждан за онова време. София ликува. Хиляди хора изпълват улиците около гарата и центъра на града, за да посрещнат футболните герои от Белград. От спомените на двама от футболистите, носители на купата – Никола Савов – Коко (вратар) и Христо Минковски – Мути, научаваме,

че посрещането може да се сравнява само със сватбата на царя или завръщането на Дан Колов. През целия път на влака, който връща в България героите, се стичат хора, а на гара Драгоман и самият влак е окичен с цветя. Преди София двама от футболистите се качват с купата в ръце отпред на локомотива и така тържествено навлизат на софийската гара. Освен с ликуването на хилядите си сънародници, футболистите са почетени и от самия монарх. Цар Борис III оказва височайше внимание на балканските шампиони, като приема част от тях на 40-минутна аудиенция. За своя успех футболистите не получават никакви материални облаги, ако се изключат пакетчетата с парфюм и тоалетен сапун от фабриката на Чилев в Костинброд и шоколадите от друг известен фабрикант – Пеев, както и карти за безплатно ползване на Централната софийска баня²⁰¹. Последните факти говорят сами, че в тези години футболистите, а и много други спортисти се ръководят не от материалните изгоди и комерсиализъм, а от идеализъм и любов към спорта. В тази небивала еуфория около българската победа прозира и още нещо, освен чистото спортно удовлетворение от успехите на българския отбор. Това е чувството на реваншизъм, когато макар и на спортното поле българите побеждават своите съседи, отнели им толкова много след Междусъюзническата и Първата световна война²⁰². Именно това е причината хиляди хора на всякаква възраст, дори и много, които нямат понятие от футболната игра, да участват възторжено в посрещането на българските герои. Трудните години преди Втората световна война оказват влияние и върху успехите на българските футболисти. Както отбелязва един от играчите: „Духът ни е бил винаги силен, но не е всичко само в духа... Днес половината от националите са безработни.“²⁰³ Само година след триумфа в Белград българският отбор претърпява срамна загуба от Испания с 0:13. „Никой репортьор не се решаваше да съобщи този срамен резултат“ на струпалите се хиляди запалняковци пред сградата на Централната поща, откъдето при липсата на телевизори те научават новините, предавани по хюговия апарат²⁰⁴. До началото на Втората световна война могат да се отбележат само две по-стойностни изяви на международен терен. Това са Балканският турнир през 1935 г. в София (победи над Гърция и Румъния и равенство с Югославия) и квалификационната среща за световно първенство през 1937 г. с Чехословакия, завършила 1:1²⁰⁵.

Футболът след Първата световна война създава в България небивал и масов интерес. На него се дължи и появата в началото на 30-те години на непознатата дотогава категория развлечение – запалняковщината²⁰⁶, както и на самия субект – запалнякото. Той е зрител, но със силно емоционално обвързване и преживяване на събитията на терена, което не е характерно за други видове зрителски развлечения. Силната емоционална ангажираност е повод за статията на Александър Робертович в русенския вестник „Дунавска трибуна“. Тя много точно отразява настроението на запалняковците и затова ще бъде цитиран почти целият ѝ текст: „До преди няколко години се забелязваше голямо увлечение към зрелищата от юнашки игри и колодрумни надбягвания. От скоро, обаче, се

констатира, че футболните състезания се следят с много по-голям интерес и с небивал устрем. Хиляди души, от най-малки до престарели се събират и гледат ритането на топката. Изправете се наред с тия хора и ще видите как някои със затаен дъх, а други с жестикулации и всевъзможни маниери, подражават на играчите; пренасят се цели в играта и като че ли вземат непосредствено участие в ритането... И най-после сте чували с какво остървление, с какъв жар се вика от публиката „Браво“, „Ура“, „Ууу“... Големи и малки ръкопляскаят и викат; хиляди гърла се отварят и с радост или проклетие викат нещо неразбираемо: Играчите са разделени на два срещуположни враждующи лагера, а заедно с това и зрителите са на две страни... Тая омраза (между различните клубове – б. м., Б. Г.) се всява в юношите, дори и в най-малките деца... Какви хули, какви неприлични приказки си говорят малките, симпатизиращи на два различни клуба... Колко пъти е завършван мача с бой! ... В един и същи дом братя и сестри се разделят на различни клубове и правят партии. Те не само спорят, ами се скарват и се обиждат...“²⁰⁷

Какво предизвиква тези силни емоции и кара запаянковците часове преди мача да заемат местата си и търпеливо да чакат започването на играта²⁰⁸, какво ги кара след това дни наред да коментират и да се вълнуват от отминалата среща, каква е тази магия, която привлича еднакво „босоногите малчугани“ и хората с високо обществено положение²⁰⁹, какво кара 5–6 хиляди души да се струпат пред сградата на Централната поща и да слушат с трепет сведенията за развоя на мача между България и Испания, защо дори в малки градове като Тетевен и Павликени имат поне няколко футболни отбора²¹⁰? Отговорът на тези и още редица подобни въпроси се крие в една изконна човешка нужда – нуждата от празнична лимиалност, от ексцес. В традиционното общество празникът е ситуацията, в която отпадат редица всекидневни забрани, ограниченият в реда и класификациите човек може да наруши границите, да обърне реда. В случая празникът реализира дълбоката човешка нужда поне за определен момент ограниченията да отпаднат и „човешкото същество да влезе в общност на равенство, на някаква комунитас, в която да присъства със своята природна личност, със своята естественост“²¹¹. Човекът от XX в. не е толкова различен, че да преодолее тази нужда. Модерната култура обаче не разполага с празничната лимиалност, за да задоволи тази потребност и се появява необходимостта от определени компенсаторни механизми. Футболните игри и по-скоро запаянковщината, която те провокират, се явяват един вид такъв механизъм. Запаянковците изграждат общност, в която малкият и големият, богатият и бедният са равни. Тук няма значение социалното положение, материалните възможности или възрастта, тук отпадат общите класификации. Самата лимиалност, както и в традиционното общество, се изразява в ексцеса, в нарушаването на определени установени правила. На футболен мач човек си позволява мръсни приказки, безобразия, бой и други неприети в обществото в нормална ситуация поведенски модели. Тук могат да се включат противопоставянето на

синовете на бащите им, незачитането на авторитетите от по-младите, обидите и други подобни актове, които са недопустими от гледна точка на господстващия морал и обществените правила. Този ексцес обаче, това обръщане на реда е нужно, за да може структурата на обществото в делника (в смисъл на обикновено ежедневие) да бъде уравновесена и нещата да вървят по установените общоприети правила и норми. Чрез ексцеса един вид се възстановява равновесието, запазва се редът.

Освен вече описаните, спортът предизвиква и много други емоции. С оформянето на идеята за физическото издигане на нацията, идея, която завладява цяла Европа, спортът се превръща във важен приоритет на редица обществени организации, а също и на държавната политика. За голямата роля, която той започва да играе и в българското общество след Първата световна война свидетелстват множеството примери за спортни тържества и откриването на спортни сезони в различни градове. Спортният сезон се открива обикновено през пролетта (изключение са зимните спортове) с големи и тържествени мероприятия. За едно такова събитие научаваме от пловдивския вестник „Борба“. Откриването на спортния сезон е съпроводено с неколкодневни тържества и спортни прояви. Първият ден вечерта е организирано факелно надбягване на спортисти от всички клубове в града. На следващия ден спортните клубове манифестират тържествено из улиците, съпроводени от представители на Морския сговор, Мотоклуба и духови оркестри. Манифестацията е последвана от молебен, след което всички организации, строени в каре на площада, са поздравени от началника на пловдивския гарнизон. По случай тържеството речи произнасят официални лица. Следобедът на игрище „Ботев“ откриването на спортния сезон е ознаменувано и със спортни състезания – атлетически игри, футболен мач и волейбол²¹². Подобни тържества могат да се наблюдават и в други градове на страната²¹³.

С широкото разпространение на спорта сред българското общество се появява и нуждата от специални спортни екипи и друго спортно оборудване. На тази нужда бързо откликва предприемаческият дух на някои хора и във вестниците се появяват реклами за магазини и ателиета, предлагащи „ушиване на всички видове спортни и туристически костюми – дамски и мъжки“, както и „всички принадлежности за туризъм и спорт“²¹⁴.

Спортната страст, която завладява българските граждани, обаче според някои стига до крайности. Това мнение е застъпено в статия на вестник „Ломска дума“, наречена „Спортната лудост“. В нея авторът отбелязва, че след войната страстта към спорта се разгръща дотолкова, че поглъща голяма част от времето на младежта и почти цялата ѝ енергия. Тук той цитира един швейцарски педагог, според когото култът към спорта ще създаде едно поколение от атлети на Европа, което може да ѝ подготви още по-страшна война, но и по жестоко опустошение на културата. По-нататък авторът критикува слепото подражателство на всичко, което идва от Запад „често пъти извратявайки го до неузна-

ваемост и експлоатирайки го безрезервно“. Неговите съвети са, че е нужно българите да се поучат и от мерките, „които културните страни вече предприемат и прилагат като противодействие срещу спортната лудост“ и да се стремят да наблегнат и на умственото развитие на младите, паралелно с физическото²¹⁵.

Голямото развитие на спорта и масовото му разпространение в българското общество в годините след Първата световна война отразява една тенденция, характерна и за Европа в този период. В европейските държави дори още преди войната се забелязва прокарването на политика (държавна и обществена), която цели изграждането на нови ценности, символи и традиции или вплитането на нови идеи и стойности в старите традиции. Стремежът е по този начин да се обоснове националната значимост, да се възвеличат националните стойности, да се изгради национална идентичност и социално сцепление на нацията. Това е тенденция, която върви в две направления – официално чрез политиката на държавата и на организации, свързани с нея, и неофициално – посредством обществени организации (клубове, братства, неформални групи). Израз на тази национална политика са различните символи на държавната власт като униформи, паради, знамена, националния химн²¹⁶. Спортът е една от областите, в която тези тенденции намират най-пряко отражение. Масовизирането му в България и особено организационните му форми (клубове, дружества, съюзи) дават възможност да се реализира национално мотивираната политика. Спортните организации обикновено имат свои знамена, значки и други знаци, в които са вплетени държавните символи. Спортни клубове често носят имената на личности, свързани с героични моменти от българската национална история. Различните спортни прояви са съпътствани с изпълнението на държавния химн, с тържествени паради и демонстрации на силата и самочувствието, което младите – надеждата на нацията – носят. Почитането на тези мероприятия от високопоставени официални лица и дори от монарха потвърждава значението, което се отдава от властта на спортните организации за прокарването на тази национална политика и за създаването на „нови национална традиции“. Това, от своя страна, обяснява широкото разпространение на спортните занимания в България и масовото членуване на гражданите в спортни организации в този период, когато държавата подкрепя тази тенденция, виждайки в нея сила, спомагаща за реализирането на набелязаните национално мотивирани цели и за физическото укрепване на самата нация.

През 1931 г. държавата приема закон за физическото възпитание. Отзивът по този закон, отразен във вестник „Пауталия“, показва добре какви са целите, които се преследват с него: „Да се създаде този закон, значи да е назряла нуждата да се отскубнат младежите от прашните улици и кафенета и изпратят там на игрището, да се калят и подготвят за добри граждани с чувство на дълг и дисциплина.“²¹⁷ От друга страна, спортът предоставя възможност за контролирано направляване енергията на младежта в желаната посока. Наред с това обаче той представлява зрелище и забавление и за хиляди хора, които не се занима-

ват пряко със спорт и им дава възможност да се разтоварят от ежедневните грижи.

Освен развлечение, спортът изпълнява и други важни функции. Някои от видовете спорт представляват и вид социален разграничител. В най-голяма степен това важи за тениса и конния спорт, които в целия разглеждан период остават предимно спортни занимания за елита. И други спортове, които изискват закупуването на определени спортни пособия или заплащане на такси за ползване на спортни съоръжения, също остават недостъпни за много хора и имат ограничен социален обхват. Спортът и дори пасивното участие в спортни прояви (само като зрители) се превръщат в мястото и времето, където се осъществяват социални контакти на хора от различна възраст и пол. Особено за младежите тази функция на спорта е твърде важна, тъй като в индустриалното общество много от традиционните форми за общуване и сближаване вече не битуват. Зимната пързалка, плувният басейн или спортното игрище са местата, където младите хора от града се запознават, сприятеляват и ухажват. Те им дават възможност да се харесат, срещат и изтъкват своите достойнства и възможности, така както в миналото са правели седянката или хората на междана.

Организираните форми, освен изцяло спортни, изпълняват и някои други функции. В подготовката и участието в различни тържества, вечеринки, юбилеи и т. н. наред с физическите могат да се изявят и творческите възможности на хората. Членовете на много спортни дружества участват активно в любителски театрални постановки, концерти и други артистични изяви. Държавата също използва за своите цели някои от спортните организации. Това най-ярко проличава по отношение на юнашките дружества, където целенасочено се прокарва идеята за физическото издигане на нацията и възпитаването на определени качества у младежта. Идеологически мотиви могат да се открият и в създадените от работническото движение спортни дружества и футболни клубове. В относително малка степен спортът носи функцията и на етнически разграничител. Тази функция може да се забележи главно при футболните отбори, когато в първоначалния период възникват тимове на етническа основа или по-късно, когато лобито на дадена етнос подкрепя определен футболен клуб.

Дори в отделни области спортът в България да е все още аматьорски, той носи много от характеристиките на модерното време. В по-голямата си част спортните клубове са отворени и достъпни за всички граждани. В много от спортните дисциплини участие взимат и жените, което говори за напредналата еманципация на жената в българското градско общество. Спортът, както и другите видове развлечения, се комерсиализира, изисквайки билети за посещение на спортните прояви и заплащането на самите спортисти в някои дисциплини. Някои видове спорт като борбата и в известна степен ездата и бокса добиват професионален характер. Спортните надпревари вече нямат сакрален характер, загубили са обредното си значение и представляват преди всичко раз-

влекателни зрелища за зрителите. И в България, както и в другите европейски държави, се появява нов тип народен герой в лицето на спортния идол, а от 30-те години – и новата категория – спортният запалнянко. Всички тези особености разкриват, че спортът в България се развива почти успоредно с европейските тенденции и носи всичките основни характеристики на този процес. Явлението *спорт* се превръща в една от важните сфери от живота на жителя на индустриалния град и в България.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Богданов, Б. Празникът в традиционната и модерната култура. – В: Празници и зрелища в европейската културна традиция през Средновековието и Възраждането. С., 1996.
2. Бръзицов, Х. Някога в София 1913–1944 година. С., 1970.
3. Бръзицов, Х. София разказва. С., 1979.
4. Бърдарева, Р. Спортът в България – поява и развитие 1878–1944 година. С., 1991.
5. Бърк, П. Народната култура в зората на модерна Европа. С., 1997.
6. Бъчваров, И. Илюстрирана история на Горна Оряховица. Горна Оряховица, 2001.
7. Вакарелски, Х. Етнография на България. С., 1977.
8. Величков, П. Страсти и скандали в Царска България. С., 2000.
9. Гавраилов, Г. Густо майна. Пловдив, 1994.
10. Георгиев, А. Метежният квартал. Старият Ючбунар. С., 1985.
11. Георгиев, Г. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ. С., 1979.
12. Георгиев, Г. София и софиянци 1878–1944 година. С., 1983.
13. Георгиева, Б. Патронните празници – традиции и иновации (под печат).
14. Георгиева, Б. Хазартните игри в България 1878–1922 година. Дипл. работа. СУ. ИФ. Катедра „Етнология“, 1996.
15. Дамиянов, М. За началото на българския футбол. С., 1981.
16. Джундисулова, И. Летопис на спортната слава на дружество за физкултура и спорт „Левски-Спартак“. С., 1986.
17. Енциклопедичен речник Кюстендил. С., 1988.
18. Иречек, К. Български дневник. Т. 2. С., 1995.
19. Каназирски-Верин, Г. София преди сто години. С., 1992.
20. Меджидиев, А. История на град Станке Димитров (Дупница). С., 1969.
21. Мирчев, П. Книга за София. Събития, случки, спомени. С., 1979.
22. Мирчев, П. София от завчера 1915–1930. С., 1969.
23. Мирчев, П. София тъжна и весела. С., 1978.
24. Михайлов, Б. Имало едно време в София 30-те и 40-те години през погледа на един столичанин. С., 1995.
25. Пармаков, С. Русе вчера и днес. Русе, 1936.
26. Пондичилов, Д. История на футбола. С., 1984.
27. Попов, В. Българските народни игри и представления. Изследване върху игровото начало в българската традиционна народна култура. С., 1993.
28. Проданов, П. Златните габровци. Габрово, 1994.
29. Стоянов, П. Стара Варна на границата между две столетия 1890–1912. Варна, 1995.
30. Танев, М. Пловдивска панорама. С., 1982.
31. Тенев, Д. Тристахилдна София и аз между двете войни. С., 1994.
32. Филова, Е. Дневник май 1935 – август 1944 г. С., 1992.
33. Фукс, Э. Илюстрированная история нравов. Буржуазный век. М., 1994.
34. Хьойзинха, Й. Homo ludens. Изследване на игровия елемент на културата. С., 1982.
35. Чакалов, П. Моят Кючук Париж. Пловдив, 1993.

36. *Hobsbaum, E.* Mass – producing tradition Europe 1870–1914. – In: *The Invention of Tradition*, E. Hobsbaum, T. Ranger (edes), Cambridge University Press, 1993.
37. *Wohl, A.* Społeczno – historyczne podłoże sportu. Warszawa, 1961.

Периодични издания:

38. в. Бдин, 1937, 1938.
39. в. Борба, 1931.
40. в. Бургаски фар, 1931.
41. в. Варненска поща, 1920.
42. в. Врачански новини, 1928; 1929; 1930.
43. в. Възход, 1936; 1937.
44. в. Дунавска трибуна, 1933; 1934.
45. в. Дунавски юнак, 1927.
46. в. Еленска защита, 1926; 1927; 1936.
47. в. Ехо от Трявна, 1935.
48. в. Ломска дума, 1925.
49. в. Матец, 1924.
50. в. Морска заря, 1924.
51. в. Най-ново време, 1925.
52. в. Неделен дневник, 1935; 1939.
53. в. Пауталия, 1934.
54. в. Спортен преглед, 1925.
55. в. Тетевенски вести, 1925; 1927; 1937.
56. в. Утро, 1929.
57. в. Цариградски вестник, 1856.
58. сп. Нови дни, 1921.

Архивни материали:

Централен държавен архив – София.

59. ф. 267, оп. 1, а. е. 1.
60. ф. 267, оп. 1, а. е. 9.
61. ф. 267, оп. 1, а. е. 10.
62. ф. 796к, оп. 1, а. е. 1.
63. ф. 796к, оп. 2, а. е. 1.
64. ф. 244, оп. 1, а. е. 1.

Информатори:

65. Генчо Иванов, р. 1928 г., Павликени.
66. Лилня Главчева, р. 1912 г., София.
67. Пламен Пиндраков, р. 1972 г., София.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Хвойзинха, Й.* Homo ludens. Изследване на игровия елемент на културата. С., 1982, 213–215.

² *Бърк, П.* Народната култура в зората на модерна Европа. С., 1997, с. 312.

³ *Фукс, Э.* Иллюстрированная история нравов. Буржуазный век. М., 1994, с. 378.

⁴ *Бърдарева, Р.* Спортът в България – поява и развитие 1878–1944 година. С., 1991, с. 3.

⁵ *Попов, В.* Българските народни игри и представления. Изследване върху игровото начало в българската традиционна народна култура. С., 1993, с. 19, 30, 41 сл.

⁶ *Вакарелски, Х.* Етнография на България. С., 1977, 465–467.

- ⁷ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 7.
- ⁸ Пак там, с. 4.
- ⁹ Пак там, 8–10.
- ¹⁰ Пак там, 13–15.
- ¹¹ Дунавски юнак, юбилеен брой, 1927.
- ¹² *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 13; Дунавски юнак, юбилеен брой, 1927.
- ¹³ Дунавски юнак, юбилеен брой, 1927.
- ¹⁴ Врачански новини (Враца), № 43, 11 авг. 1929.
- ¹⁵ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 15.
- ¹⁶ Пак там, с. 13.
- ¹⁷ *Георгиев, А.* Мстежният квартал. Старият Ючбунар. С., 1985, с. 97; *Бръзницов, Х.* Някога в София 1913–1944 година. С., 1970, 203–204.
- ¹⁸ Утро, № 2211, 11 дек. 1929.
- ¹⁹ Врачански новини, № 66, 19 ян. 1930; № 70, 16 февр. 1930; Борба (Пловдив), № 2903, 6 ян. 1931; Морска заря (Бургас), № 25, 6 ян. 1924; № 52, 9 февр. 1924; № 59, 18 февр. 1924; № 73, 7 март 1924; Бдин (Видин), № 1, 13 март 1937 и № 33, 9 февр. 1938.
- ²⁰ Морска заря, № 73, 7 март 1924; Бдин, № 1, 13 март 1937.
- ²¹ Морска заря, № 25, 6 ян. 1924.
- ²² Еленска защита (Елена), № 53, 9 апр. 1927.
- ²³ Морска заря, № 165, 18 юни 1924.
- ²⁴ *Бръзницов, Х.* Цит. съч., 203–204.
- ²⁵ Бдин, № 1, 13 март 1937.
- ²⁶ Утро, № 2210, 10 дек. 1929.
- ²⁷ Врачански новини, № 90, 16 авг. 1930.
- ²⁸ *Георгиев, А.* Цит. съч., 40–41, 97.
- ²⁹ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 53; *Мирчев, П.* Книга за София. Събития, случки, спомени. С., 1979, с. 362.
- ³⁰ Най-ново време (Велико Търново), № 95, 20 март 1925; № 98, 18 апр. 1925.
- ³¹ Морска заря, № 149, 30 май 1924.
- ³² *Мирчев, П.* Цит. съч., с. 362.
- ³³ *Бъчваров, И.* Илюстрирана история на Горна Оряховица. Горна Оряховица, 2001, с. 40, 46.
- ³⁴ *Мирчева, П.* Цит. съч., 363–365.
- ³⁵ Неделят дневник, № 3, 8 септ. 1935.
- ³⁶ Възход (Габрово), № 2, 13 юли 1936.
- ³⁷ Пламен Пиндраков, р. 1972 г., София.
- ³⁸ *Георгиев, Г.* Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ. С., 1979, с. 248.
- ³⁹ ЦДА, ф. 267, оп. I, а. е. I.
- ⁴⁰ *Мирчев, П.* София от завчера 1915–1930. С., 1969, 195–196.
- ⁴¹ *Бръзницов, Х.* Цит. съч., с. 201.
- ⁴² *Мирчев, П.* Цит. съч., с. 196; ЦДА, ф. 267, оп. I, а. е. I.
- ⁴³ *Георгиева, Б.* Хазартните игри в България 1878–1922 година. Дипл. работа. СУ. ИФ. Катедра „Етнология“, 1996.
- ⁴⁴ *Мирчев, П.* Цит. съч., с. 195; *Бръзницов, Х.* Цит. съч., с. 201.
- ⁴⁵ *Георгиев, Г.* София и софиянци 1878–1944 година. С., 1983, с. 341.
- ⁴⁶ ЦДА, ф. 267, оп. I, а. е. I; Дунавска трибуна (Русе), № 2131, 19 юли 1934.
- ⁴⁷ Морска заря, № 179, 2 юли 1924.
- ⁴⁸ Борба, № 2939, 21 февр. 1931.
- ⁴⁹ ЦДА, ф. 267, оп. I, а. е. I, 9, 10.
- ⁵⁰ Пак там, а. е. I; Протокол № 1, 21 май 1914, чл. 5 от Устава.
- ⁵¹ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 15; *Георгиев, Г.* Цит. съч., с. 341; Варненска поща, № 248, 10 юли 1920.

- ⁵² *Величков, П.* Страсти и скандали в Царска България. С., 2000, 106–111.
- ⁵³ Възход, № 41, 2 юли 1937.
- ⁵⁴ Ехо от Трявна, № 1, 5 ян. 1935; Врачански новини, № 62, 22 дек. 1929; Еленска защита, № 33, 20 ноем. 1926; *Проданов, П.* Златните габровци. Габрово, 1994, с. 101.
- ⁵⁵ Матеп, № 26, 16 дек. 1924.
- ⁵⁶ Борба, № 3176, 30 ноем. 1931.
- ⁵⁷ *Величков, П.* Цит. съч., с. 111.
- ⁵⁸ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 35.
- ⁵⁹ *Мирчев, П.* Цит. съч., с. 209.
- ⁶⁰ *Георгиев, Г.* Цит. съч., с. 340.
- ⁶¹ *Пармаков, С.* Русе вчера и днес. Русе, 1936, 32–33; Неделен дневник, № 137, 29 май 1939.
- ⁶² *Мирчев, П.* Цит. съч., с. 406; *Лилия Главчева, р.* 1912 г., София.
- ⁶³ *Бръзцов, Х.* Цит. съч., с. 202.
- ⁶⁴ *Танев, Д.* Тристахилдна София и аз между двете войни. С., 1994, с. 191.
- ⁶⁵ Пак там, с. 191.
- ⁶⁶ Дунавска трибуна, № 2149, 10 авг. 1934.
- ⁶⁷ Бдин, № 18, 22 авг. 1937.
- ⁶⁸ *Георгиев, Г.* Цит. съч., 340–341.
- ⁶⁹ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 34; *Танев, Д.* Цит. съч., с. 211, *Лилия Главчева.*
- ⁷⁰ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 35; *Георгиев, Г.* Цит. съч., с. 339; *Иречек, К.* Български дневник. Т. 2. С., 1995, с. 424, 427, 447.
- ⁷¹ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 35.
- ⁷² *Георгиев, Г.* Цит. съч., 1979, с. 248.
- ⁷³ *Танев, Д.* Цит. съч., 210–212.
- ⁷⁴ *Михайлов, Б.* Имало едно време в София 30 и 40-те години през погледа на един столичанин. С., 1995, с. 52.
- ⁷⁵ *Георгиев, Г.* Цит. съч., 1983, с. 339; *Мирчев, П.* Цит. съч., 1979, с. 405.
- ⁷⁶ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 53.
- ⁷⁷ *Мирчев, П.* Цит. съч., 1979, с. 405.
- ⁷⁸ Утро, № 2412, 25 дек. 1929.
- ⁷⁹ Пак там; *Георгиев, Г.* Цит. съч., 1983, с. 339.
- ⁸⁰ *Лилия Главчева.*
- ⁸¹ *Танев, Д.* Цит. съч., с. 188.
- ⁸² Врачански новини, № 11, 30 дек. 1928.
- ⁸³ Пак там, № 23, 24 март 1929.
- ⁸⁴ Пак там, № 62, 22 дек. 1929.
- ⁸⁵ *Лилия Главчева.*
- ⁸⁶ *Каназирски-Верин, Г.* София преди сто години. С., 1992, с. 108.
- ⁸⁷ *Стоянов, П.* Стара Варна на границата между две столетия 1890–1912. Варна, 1995, с. 184; *Меджидиев, А.* История на град Станке Димитров (Дунища). С., 1969, с. 79; Тетевенски вестн, № 15, 10 дек. 1925; ЦДА, ф. 244, оп.1, а. е.1.
- ⁸⁸ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 15.
- ⁸⁹ *Мирчев, П.* София тъжна и весела. С., 1978, с. 134.
- ⁹⁰ *Меджидиев, А.* Цит. съч., с. 79.
- ⁹¹ *Стоянов, П.* Цит. съч., с. 185.
- ⁹² *Танев, М.* Пловдивска панорама. С., 1982, с. 71.
- ⁹³ *Меджидиев, А.* Цит. съч., с. 79; Тетевенски вестн, № 48, 1 юли 1927; Врачански новини, № 29, 4 май 1929; Еленска защита, № 58, 14 май 1927.
- ⁹⁴ *Стоянов, П.* Цит. съч., с. 185; *Пармаков, С.* Цит. съч., с. 54.
- ⁹⁵ Варненска поща, № 265, 1 авг. 1920; № 266, 2 авг. 1920.
- ⁹⁶ Еленска защита, № 21, 28 авг. 1926; № 22, 4 септ. 1926; Най-ново време, № 94, 9 март 1925.
- ⁹⁷ Морска заря, № 62, 21 февр. 1924.

- ⁹⁸ Тетевенски вестни, № 15, 10 дек. 1925; № 190, 1 февр. 1937.
- ⁹⁹ Врачански новини, № 28, 28 апр. 1929.
- ¹⁰⁰ Дунавска трибуна, № 1884, 15 авг. 1933.
- ¹⁰¹ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, с. 134.
- ¹⁰² Киназирски-Верин, Г. Цит. съч., с. 109.
- ¹⁰³ Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 5.
- ¹⁰⁴ Пак там; Врачански новини, № 35, 16 юни 1929; Морска заря, № 139, 19 май 1924; Борба, № 3015, 23 май 1931.
- ¹⁰⁵ Врачански новини, № 35, 16 юни 1929; Георгиева, Б. Патронните празници – традиции и иновации (под печат).
- ¹⁰⁶ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, 145–146.
- ¹⁰⁷ Врачански новини, № 84, 7 юни 1930.
- ¹⁰⁸ Неделен дневник, № 4, 15 септ. 1935.
- ¹⁰⁹ Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 15.
- ¹¹⁰ Пак там, с. 15.
- ¹¹¹ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 405.
- ¹¹² Възход, № 41, 2 юли 1937.
- ¹¹³ Танев, М. Цит. съч., с. 71.
- ¹¹⁴ Варненска поща, № 227, 16 юни 1920.
- ¹¹⁵ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 406; Спортен преглед, № 2–3, 23 юли 1925.
- ¹¹⁶ Джундџулова, И. Летопис на спортната слава на дружество за физкултура и спорт „Левски – Спартак“. С., 1986, с. 11.
- ¹¹⁷ Пак там, с. 11; Тенев, Д. Цит. съч., с. 190.
- ¹¹⁸ Джундџулова, И. Цит. съч., с. 30.
- ¹¹⁹ Михайлов, Б. Цит. съч., с. 13.
- ¹²⁰ Чакалов, П. Моят Кючук Париж. Пловдив, 1993, 49–50.
- ¹²¹ Борба, № 3001, 5 май 1931; Морска заря № 106, 15 апр. 1924.
- ¹²² Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 53.
- ¹²³ Джундџулова, И. Цит. съч., с. 15.
- ¹²⁴ Михайлов, Б. Цит. съч., с. 13.
- ¹²⁵ Морска заря, № 31, 15 ян. 1924.
- ¹²⁶ Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 5 сл.
- ¹²⁷ Цариградски вестник, 1856, цит. по: Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 5.
- ¹²⁸ Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 5.
- ¹²⁹ ЦДА, ф. 796к, оп. 1, а. е. 1.
- ¹³⁰ Георгиев, Г. Цит. съч., 1983, с. 338.
- ¹³¹ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 324.
- ¹³² Георгиев, Г. Цит. съч., 1983, с. 339.
- ¹³³ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 326.
- ¹³⁴ Чакалов, П. Цит. съч., с. 51.
- ¹³⁵ Георгиев, Г. Цит. съч., 1983, с. 339.
- ¹³⁶ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 327.
- ¹³⁷ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, с. 116.
- ¹³⁸ Гавраилов, Г. Густо майна. Пловдив, 1994, 53–54.
- ¹³⁹ ЦДА, ф. 796к, оп. 1, а. е. 1; оп. 2, а. е. 1; Еленска защита, № 18, 23 юни 1936.
- ¹⁴⁰ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 327; Бръзцов, Х. София разказва. С., 1979, с. 66.
- ¹⁴¹ Меджидиев, А. Цит. съч., 76–78.
- ¹⁴² Тенев, Д. Цит. съч., с. 187; Чакалов, П. Цит. съч., 50–51.
- ¹⁴³ Бръзцов, Х. Цит. съч., 1970, 105–106.
- ¹⁴⁴ Бдин, № 18, 22 авг. 1937.
- ¹⁴⁵ Еленска защита, № 13, 3 юли 1926; № 15, 17 юли 1926.

- ¹⁴⁶ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 327; Меджидиев, А. Цит. съч., с. 78; Чакалов, П. Цит. съч., с. 50; Тетевенски вести, № 191, 1 февр. 1937; Еленска защита, № 13, 3 юли 1926.
- ¹⁴⁷ Тенев, Д. Цит. съч., с. 189.
- ¹⁴⁸ ЦДА, ф. 796к, оп. 2, а. е. 1.
- ¹⁴⁹ Врачански новини, № 11, 30 дек. 1928.
- ¹⁵⁰ Бдин, № 18, 22 авг. 1937.
- ¹⁵¹ Бургаски фар, № 2811, 11 юли 1931.
- ¹⁵² Врачански новини, № 27, 20 апр. 1929.
- ¹⁵³ Бургаски фар, № 2758, 14 май 1931; № 2760, 16 май 1931.
- ¹⁵⁴ Нови дни, № 3, 1 апр. 1921.
- ¹⁵⁵ Тетевенски вести, № 59, 1 дек. 1927.
- ¹⁵⁶ Най-ново време, № 101, 22 май 1925.
- ¹⁵⁷ Врачански новини, № 88, 31 юли 1930.
- ¹⁵⁸ Морска заря, № 58, 16 февр. 1924.
- ¹⁵⁹ Дунавска трибуна, № 1793, 28 май 1933.
- ¹⁶⁰ Бургаски фар, № 2649, 9 ян. 1931.
- ¹⁶¹ Тетевенски вестн, № 190, 1 февр. 1937.
- ¹⁶² Врачански новини, № 11, 30 дек. 1928; Тенев, Д. Цит. съч., с. 187.
- ¹⁶³ Бургаски фар, № 2646, 4 ян. 1931.
- ¹⁶⁴ Бръзницов, Х. Цит. съч., 1979, с. 50.
- ¹⁶⁵ Чакалов, П. Цит. съч., с. 50; Тенев, Д. Цит. съч., 187–188; Лилия Главчева.
- ¹⁶⁶ Георгиев, Г. Цит. съч., 1983, с. 339.
- ¹⁶⁷ ЦДА, ф. 796к, оп. 2, а. е. 1.
- ¹⁶⁸ Пондимитров, Д. История на футбола. С., 1984, с. 205; Стоянов, П. Цит. съч., с. 180; Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 35.
- ¹⁶⁹ Пондимитров, Д. Цит. съч., 205–209.
- ¹⁷⁰ Стоянов, П. Цит. съч., с. 181.
- ¹⁷¹ Джундџулова, И. Цит. съч., с. 70; Стоянов, П. Цит. съч., с. 181; Пондимитров, Д. Цит. съч., с. 211.
- ¹⁷² Дамянов, М. За началото на българския футбол. С., 1981, с. 14.
- ¹⁷³ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, с. 183.
- ¹⁷⁴ Чакалов, П. Цит. съч., с. 48; Михайлов, Б. Цит. съч., с. 13.
- ¹⁷⁵ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 402.
- ¹⁷⁶ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, с. 184.
- ¹⁷⁷ Стоянов, П. Цит. съч., с. 182; Гавраилов, Г. Цит. съч., с. 43.
- ¹⁷⁸ Пондимитров, Д. Цит. съч., с. 211; Чакалов, П. Цит. съч., с. 48.
- ¹⁷⁹ Пламен Пиндраков.
- ¹⁸⁰ Джундџулова, И. Цит. съч., с. 70.
- ¹⁸¹ Wohl, A. Spoleczno – historyczne podloze sportu. Warszawa, 1961, p. 25.
- ¹⁸² Енциклопедичен речник Кюстендил. 1988, с. 671.
- ¹⁸³ Hobsbawm, E. Mass – producing tradition Europe 1870–1914 – In: The Invention of Tradition. E. Hobsbawm, T. Ranger (edes), Cambridge University Press, 1993, 263–307.
- ¹⁸⁴ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, с. 185.
- ¹⁸⁵ Гавраилов, Г. Цит. съч., с. 19.
- ¹⁸⁶ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, 184–187; Чакалов, П. Цит. съч., с. 49.
- ¹⁸⁷ Михайлов, Б. Цит. съч., с. 13.
- ¹⁸⁸ Пондимитров, Д. Цит. съч., с. 211; Пармаков, С. Цит. съч., с. 54; Бръзницов, Х. Цит. съч., 1970, с. 203; Стоянов, П. Цит. съч., с. 182.
- ¹⁸⁹ Пондимитров, Д. Цит. съч., 211–212.
- ¹⁹⁰ Дамянов, М. Цит. съч., с. 14.
- ¹⁹¹ Стоянов, П. Цит. съч., с. 182.

- ¹⁹² *Попдимитров, Д.* Цит. съч., с. 211.
- ¹⁹³ *Морска заря*, № 126, 6 май 1924; *Мирчев, П.* Цит. съч., 1978, с. 185.
- ¹⁹⁴ *Мирчев, П.* Цит. съч., 1979, с. 404.
- ¹⁹⁵ *Утро*, № 2301, 3 юли 1929.
- ¹⁹⁶ *Филова, Е.* Дневник май 1935 – август 1944 г. С., 1992, 41–42.
- ¹⁹⁷ *Мирчев, П.* Цит. съч., 1978, с. 187.
- ¹⁹⁸ *Джунджулова, И.* Цит. съч., с. 70.
- ¹⁹⁹ *Мирчев, П.* Цит. съч., 1978, с. 185.
- ²⁰⁰ *Бръзцов, Х.* Цит. съч., 1970, с. 120.
- ²⁰¹ Пламен Пиндраков.
- ²⁰² Пламен Пиндраков.
- ²⁰³ *Попдимитров, Д.* Цит. съч., с. 213.
- ²⁰⁴ *Георгиев, Г.* Цит. съч., 1983, с. 341; *Попдимитров, Д.* Цит. съч., с. 213.
- ²⁰⁵ Пламен Пиндраков.
- ²⁰⁶ Пламен Пиндраков.
- ²⁰⁷ *Дунавска трибуна*, № 2143, 3 авг. 1934.
- ²⁰⁸ *Гавраилов, Г.* Цит. съч., с. 22.
- ²⁰⁹ *Михайлов, Б.* Цит. съч., с. 12.
- ²¹⁰ *Тетевенски вести*, № 3, 5 юни 1925; Генчо Иванов р. 1928 г., Павликени.
- ²¹¹ *Богданов, Б.* Празникът в традиционната и модерната култура – В: Празници и зрелища в европейската културна традиция през Средновековието и Възраждането. С., 1996, 6–7.
- ²¹² *Борба*, № 3001, 5 май 1931.
- ²¹³ *Морска заря*, № 106, 15 апр. 1924; *Еленска защита*, № 21, 28 авг. 1926.
- ²¹⁴ *Утро*, № 2224, 12 юни 1929.
- ²¹⁵ *Ломска дума*, № 83, 6 февр. 1925.
- ²¹⁶ *Hobsbawt, E.* Цит. съч., 263–307
- ²¹⁷ *Пауталия*, № 17, 1 март 1934.

СЕЛОТО В СРЕДНА СТАРА ПЛАНИНА (КРАЯ НА XIX–XX В.). ОПИТ ЗА ЕТНОЛОЖКА ТИПОЛОГИЯ

МИРА МАРКОВА

Mira Markova. THE VILLAGE IN MIDDLE STARA PLANINA MOUNTAIN AT THE END OF THE 19TH AND 20TH CENTURY. AN ATTEMPT FOR ETHNOLOGICAL TYPOLOGY

The study is an attempt to be outline the typological and original specifics of the village on the Middle Balkan area in the transition from tradition to contemporary.

The main idea of the expose is explanation and argumentation of the offered ethnologic typology of the villages – transition from seven traditional types to five in modern times.

The different ethnological settlement types are the variants chosen about (organized) existence in connection with the ecological niche and human necessities. The author defines the village as an area with in witch man cultivate and use nature, transfers social experience and makes balance between environment and society itself.

В научната литература съществуват различни основания за типологизация на селото. Свой критерии имат географи, архитекти, социолози, които в зависимост от спецификата и методите на научното дирене избират признаците за типологичните взаимодействия. Според едни от най-популярните класификации селата са разделени на: малки, средни и големи (когато се отчита броят на жителите); на полски и планински (когато водещо място заемат географските дадености); на села със селскостопанско производство и на такива със смесено производство (когато се има предвид преобладаващия характер на стопанството)¹.

Сложността при опита за етноложка типология възниква поради факта, че селото като обект на абстрахиране кореспондира с традициите и промените на общественото развитие, но и отчита влиянието на регионалните специфики, особености и отношения. Това до голяма степен обяснява многообразието на

българските села, независимо от общите тенденции. В този дух е поговорката: „Във всяко село и закон, във всяка къща и адет!“

Под понятието „тип“ ще разбираме такава група от факти, която, наред с общото, очертава и вариационните отклонения, т. е. „типът“ ще бъде една от основните съществуващи форми, а не образец или най-характерното статистически явление². Определяща е позицията на самите носители на народната култура, които избират от множеството възможни решения. В този смисъл „типът село“ е проява на комплекс от отличителни черти, отразяващи съответната устойчивост и ареалност, изофункционално (т. е. на принципа на функционалното подобие) съотнесен към аналогични комплекси. Според Я. В. Чеснов в обобщен вид етноложкият тип може да бъде представен чрез следните параметри³:

Условия на етноложкия тип:	1) Устойчивост 2) Ареалност
----------------------------	--------------------------------

Тип

Признаци за типологични взаимодействия:	1) Изофункционалност 2) Вариативност
--	---

Предложената типология на селото в Средна Стара планина се основава на теренно етнографско проучване, проведено от автора в периода 1997–1999 г. чрез многократно пребиваване в селата: Черни Осъм, Орешак, Шипково, Чифлик, Бели Осъм, Врабево (Троянско); Рибарица (Тетевенско); Маноя (Дряновско); Зелено дърво (Габровско); Беброво, Константин, Разпоповци (Еленско) и Добромирка (Севлиево). Селата са избрани в зависимост от вида поминък, надморска височина, поселищна структура, специфики на социалната организация и степен на съвременна икономическа активност. Белезите, върху които е направена типологията, са природо-географски, исторически, архитектурен, стопански и етнически, а резултатите са представени в следните две таблици:

* Средновековното село е опожарено от османците. Днешното Шипково води началото си от 1633 г.

** В периода XV–XVII в. по поречието на р. Бели Осъм възникват множество пръснати махали, които са обединени в село непосредствено след Освобождението.

*** Има предание, че около 1700 г. тукашните българи са принудени пасивно да приемат исляма като възмездие за това, че в селото били убити турски чиновници. Село Добромирка посреща Освобождението с изцяло турско население. От 1893 г. в селото вече няма турци. Мюсюлмани остават единствено циганите, обособени в отделна махала.

Типологична характеристика на изследваните села
според развитието им до 50-те г. на XX в.

Таблица 1

Белези за типология	Природо- географски		Исторически							Архитекто- ничен		Стопански						Етнически		
	Полупла- нинско	Пла- нинско	Период на възникване				Причини			Куп- но	Разпра- нато	С преи- муще- ство на земеде- лнето	С преи- муще- ство на скотово- ството	Сотноси- телно ра- вен дял на земе- делни и скотово- държави	Със за- кратича- ва селска господ- стваща специа- лизация	С ноче- ни на про- мишле- но и до- туриз- ъм	С ноче- ни на курортно дело и туриз- ъм	Бъл- гарско	Сме- сено	
			Втора. д-ва.	XV- XVIII в.	Въз- раждан- е	След разво- дане	Сто- пански	Демо- граф- ски	Адми- нистра- тивни											
с. Черни Осъм		×		×			×				×		×				×	×	×	
с. Орешак	×			×				×	×		×					×	×	×	×	
с. Шипково		×	×	×				×	×		×		×					×	×	
с. Чифлик		×					×	×		×					×				×	
с. Бели Осъм		×		×			×	×	×			×		×					×	
с. Врабедо	×		×					×			×		×						×	
с. Рибарица		×			×			×	×			×		×					×	
с. Маноя	×			×					×				×						×	
с. Зелено дърво		×		×				×				×		×					×	
с. Беброво		×		×				×				×				×			×	
с. Константин		×					×		×		×				×					×
с. Разпловци		×		×					×			×				×			×	
с. Добромирка	×		×	×					×		×		×							×

Типологична характеристика на изследваните села
според развитието им от средата на ХХ в. до наши дни

Таблица 2

Белези за типология	Природо- географски		Исторически							Архитекто- ничен		Стопански						Етнически	
	Полула- нинско	Пла- нинско	Период на възникване				Причини			Куп- но	Разпръ- нато	С преи- муше- ство на земедъ- лство	С преи- муше- ство на скотовъ- дство	Сотреси- телно ра- вен дял на земе- делие и скотовъ- дство	Бъе за- нята с скотовъ- дство	С вари- анти на промиш- лено п-во	Разви- тие на курортно дело и тури- зм	Бъл- гарско	Сме- сено
			Втора бълг. д-ва	XV- XVII в.	Възра- ване	След освобо- дението	Ста- пански	Демо- граф- ски	Адми- нистра- тивни										
с. Черни Осъм		×		×			×				×					×	×	×	
с. Орешак	×			×			×	×		×					×	×	×	×	
с. Шипково		×	×	×			×	×		×		×					×	×	
с. Чифлик		×				×	×		×	×		×					×	×	
с. Бели Осъм		×		×			×	×			×			×			×	×	
с. Врабедо	×		×				×			×		×				×		×	
с. Ридарица		×			×		×	×			×						×	×	
с. Маноя	×			×				×		×				×				×	
с. Зелено дъраво		×		×				×			×		×					×	
с. Беброво		×		×				×			×			×				×	
с. Константин		×				×	×			×				×					×
с. Разполовци		×		×			×			×					×			×	
с. Добромирко	×		×	×				×		×		×			×			×	

* След образуването на ТКЗС тези разпръснати села започват постепенно да преминават към купни. В края на XX в. махалите им са почти обезлюдени.

** Най-характерният за Шипково отрасъл на земеделието е овощарството.

*** След 1989 г. в селото се заселват и цигани-мюсюлмани, които обаче не променят облика на селото.

**** През 1972 г. с. Разпоповци губи административната си и поселищна самостоятелност, като е обявено за квартал на гр. Елена.

Според приложените белези за типологията селата от региона на Средна Стара планина в периода от края на XIX до 50-те години на XX в. оформят следните етноложки типове:

I тип: планинско, разпръснато село, с поливалентна стопанска структура.

II тип: планинско, купно село, с поливалентна стопанска структура.

III тип: планинско, купно село, с преимуществено развитие на (планинско) земеделие.

IV тип: планинско, разпръснато село, с преимуществено развитие на скотовъдство.

V тип: планинско, купно село, с относително равен дял на земеделието и скотовъдството.

VI тип: планинско, разпръснато село, със занаятчийско-търговска специализация.

VII тип: полупланинско, купно село, с преимуществено развитие на земеделие.

Започналите масови изселвания в края на 50-те и първата половина на 60-те години на XX в. (след образуването и най-вече след окрупняването на ТКЗС) водят до промяна в архитектурната структура на повечето разпръснати села. Поради обезлюдяването на значителна част от махалите и единичните дворове тези села постепенно преминават в купни. Промяната в стопанската ориентация на селата (наложена от изискванията на политическата конюнктура) от втората половина на XX в. предизвиква отпадане или трансформация на някои етноложки типове, като селата (според таблица 2) се обособяват по следния начин:

I тип: планинско, разпръснато село, с поливалентна стопанска структура.

II тип: планинско, купно село, с поливалентна стопанска структура.

III тип: планинско, купно село, развиващо се като курортен център.

IV тип: планинско, купно село, с относително равен дял на земеделието и скотовъдството.

V тип: полупланинско, купно село, с преимуществено развитие на земеделие.

Отделните етноложки селищни типове представляват вариантите, които човекът избира за (организирано) съществуване в зависимост от даденостите на екологичната ниша и своите потребности. На тази база *селото* може да бъде определено като зона, в чиито рамки човекът култивира и използва природата, предава натрупания социален опит и поддържа равновесие със заобикалящата го среда и обществото като цяло.

По-детайлно ще бъдат описани селата Черни Осъм, Шипково, Орешак, Разпоповци, Беброво, Добромирка, за да се илюстрират чрез етноложки материал особеностите в живота на българското село от Средна Стара планина през периода от края на XIX и през XX в. Селата спадат към различни етноложки типове и разкриват вариативността в съществуването и развитието на средно-селопланинското село през разглеждания период.

СЕЛО ЧЕРНИ ОСЪМ, ТРОЯНСКО

Село Черни Осъм е разположено на 515 м надморска височина в северните склонове на Средна Стара планина. Оградено е от планински възвишения, които спират южните ветрове: на юг се издигат върховете Амбарица, Купена и Кръстците; на югоизток – Кардалът и Присейката; на запад – Садина и Малката Осейна; на изток са Иван дол и Зли рът. Землището на селото граничи със землищата на Орешак, Априлци, Карлово и Сопот. Границите вървят по билото на планината и са традиционно установени. Землището на селото е сравнително постоянно през различните исторически епохи. Общата площ на обработваемата земя е 3741 дка без махалите и 9445 дка с махалите, от които само 2000 дка ниви⁴. Сравнена с броя на жителите, обработваемата земя е недостатъчна за тяхното самозадоволяване със зърнени храни. Това е една от причините, поради която земеделието е спомагателен поминък за черноосъмци.

Година	Брой жители
1935	1652
1936	1710
1937	1736
1946	1867

Най-плодородното място в землището е Илиева лъка, намира се около реката и се засява с жито и царевица. Ниви има и по околните на селото хълмове: Мацка, Герганово, Николчов дол, Балиновото, където се сее ръж и овес. В местността Трибежът има ниви, ливади и гори. Горите са разположени основно по хълмовете Кардела, Остриката, Зли дол, Коршака, а ливадите – в местностите Полините и Здравец. Селските мери за орехи се намират в местността Върбака, в непосредствена близост до селото на левия бряг на р. Черни Осъм. Местността се е използвала и за хорище на селото. Около реката са овошните градини. Отглеждат се основно сливи и ябълки. Най-високите части на землището са над 2000 м – върховете Амбарица (2166 м) и Купена (2169 м). Там са разположени високопланинските пасища, които до образуването на ТКЗС са използвани от живеещите предимно по махалите, тъй като техният основен поминък е овцевъдството.

Планинският климат, характеризиращ се с дъждовна пролет, прохладно лято, слънчева есен, продължителна (но мека) зима, създава благоприятни условия за овощарство и скотовъдство, но не способства развитието на лозарството. В представите на населението обаче родното село е място, където

от две страни слънце грее,
от трета месечина
два пъти се жътва жъне
три пъти се грозде бере⁵

и през различните етапи на своето съществуване хората от Черни Осъм винаги се опитват да се доближат до тези представи.

Според народната памет селото е създадено преди около 250 години от преселници от Варненско и Добруджа, които търсят в Балкана убежище и препитание. Устните предания оставят спомен за първите заселили се родове: Койновци, Платниците и Гарговци. Те донасят и основните поминъци на населението, а именно скотовъдството (овце и кози) и обработката на дърво (т. нар. горянство). Тези трудови дейности характеризират икономическата структура на селото почти до 20-те години на XX в.

Една легенда извежда произхода на рода Платниците от Сопот. Двама от този род преминали Балкана, за да търсят по-добра паша, но намерили смъртта си при Дълги дол, който оттогава започнал да се нарича Платнишки ярове.

Няма спор, че първите заселници са скотовъди. Оттам идва и старото име на селото – Колибето, запазено до 1936 г., когато е преименувано в Черни Осъм (по името на реката, протичаща през него).

Колибето се оформя като колибарско селище с център и 14 махали. Т. нар. Център (известен още като Селото) е разположен по поречието на р. Черни Осъм в дължина от около 2 км и никога не е променял своето местонахождение. Като причина за това местните жители изтъкват освен благоприятните природни дадености (река, черноземна почва) и непосредствената близост на Троянския манастир (разположен на 1,5 км от селото). Две от махалите на селото – **Милянча** и **Стругът** – възникват във времето, когато се изгражда манастирската църква (ок. 1835 г.). Те биват заселени от строители и работници, които след приключването на строежа не се завръщат по родните си места, а изграждат къщи на десния бряг на р. Черни Осъм – точно срещу манастира. За първи заселници в махала Милянча се смятат родовете Раевци, Тошевци, Циковци и Герджишки. В административно отношение днес статутът на махалата е твърде интересен – половината от живеещите там се водят жители на с. Орешак, а другата половина – на с. Черни Осъм. През октомври 1999 г. в избирателните списъци на Черни Осъм от махала Милянча са регистрирани 52 души.

Махала Стругът е разположена също на десния бряг на реката, но 200 м южно, по-горе срещу течението. Първите заселници тук са Тошеците, Ковачевци, Дайменчовци, Начевци (по-късно намерили препитание в махала Иван-

шница). Махалата носи името си от някогашната примитивна стружна, която през 1930 г. прераства в дърводелска работилница.

В миналото хората от махалата са скотовъди или занаятчий (стругари, дюлгери). Именно дюлгерите дълго време се занимават с поддръжката на Троянския манастир.

Като цяло жителите на с. Колибето се чувстват свързани с манастира, определят се като „манастирско село“. И днес с. Черни Осъм няма църква, защото по думите на селяните – тяхната църква е тази на Троянския манастир. Гробището им се намира в непосредствена близост до двора на манастира. Многобройни са даренията, направени за манастира от т. нар. колибарци. За това свидетелства както дарствената книга, така и надпис на западната врата на църквата, където е посочено името на ктитор от с. Колибето и годината 1835.

Останалите махали на селото, пръснати по околните склонове, се оформят във връзка с основните поминъци – скотовъдство и обработка на дърво.

Махала **Гориначево** (още **Горуначево**) е една от най-малките махали на с. Черни Осъм. Състои се от седем къщи, разположени на 20 минути път източно от махала Милянча. Заселена е преди около два века от три семейства – Ганчовци, Мичковци и Дайменчовци. Те живеели в с. Белиш, но поради сериозен конфликт с турци от съседното село Добродан били принудени да се изселят. Занимавали се с овцевъдство и земеделие (като добавъчен поминък). Махала Гориначево е обитавана до 1960 г., след което е обезлюдена.

Махала **Иваншница** се намира на 3 км източно от селото, по двата бряга на едноименната рекичка. Възниква в края на XVII в., неин създател бил някой си Ненко от с. Велчево. Той положил основите на Босолския род. По-късно тук се преселва от Троян Радко Минков Радковски, а Минко Табака със синовете си Недялко и Господин идва от махала Стругът. От последната махала идват и Начевци, от които се отделя родът Главаните. От махала Баба Стана на с. Орешак пристигат Ибовци, които намират място за заселване на ок. 700 м надморска височина.

Според преданието на мястото на махалата имало параклис на името на св. Николай Чудотворец. Той се посещавал от хайдушките чети на Сараф Неделчо и Страхил войвода; поради тази причина турците го опожарили. Някъде след 1783 г. игуменът на Троянския манастир Паисий го възстановява като манастирски скит „Св. Николай“, но на друго място – източно от махала Милянча.

Махала Иваншница имала самостоятелно гробище. То обаче било заличено при прокарването на сегашния камионен път, след което погребенията ставали в гробището на селото.

В миналото през махалата минавал керванджийски път за връх Здравчинец, а оттам по билото на Балкана за Южна България.

Между Първата и Втората световна война махалата е населявана от 34 семейства, които се занимават със скотовъдство, малко земеделие и занаяти. През 1932 г. братя Велешки основават дърводелска работилница, която става прочу-

та из целия Троянски край. Друга забележителност на махалата до 1944 г. е нейната духовна музика.

Тумбевото е махала с десетина стари къщи, където вече не живее никой. Според черноосъмския краевед Дочо Мичев⁵ махалата получила името си по време на Освободителната война, когато турците бягали на тумби. Според други твърдения името на махалата идва от това, че е разположена на характерна височина (тумба= могила).

Махалата била заселена през втората половина на XVIII в., по време на кърджалийските размирици. За основател на махалата се счита Дунко Ненов Нешковски.

Махала **Усойната** (както подсказва името ѝ) се намира на усоен, слабо огряван от слънце склон под местността Прясляпа. Тук през втората половина на XVIII в. от Търновско се преселил рода на Китеците. По-късно идват родовете Мошаци, Платници, Сираци, Узуни. Основен поминък на населението е овцевъдството. Днес в махалата постоянно живеят четирима жители.

Махала **Бъзевото** се намира на 3 км южно от селото. Името си носи от растението бъз, с което изобилства това място. Махалата възниква по време на чумна епидемия в края на XVIII в., когато населението на Троян търси спасение в планината. Основен поминък е скотовъдството и отчасти занаятчийството.

Днес в Бъзевото живеят само две възрастни семейства.

Лешко присое е най-отдалечената от селото махала (на 3 часа път), разположена същевременно и на най-голяма надморска височина (ок. 1000 м). Името си махалата получава от многото лески, покрили околните склонове и от това, че се намира на присойно (слънчево) място. За основател на махалата се смята Цонко Ненов Нешковски, придошъл от Варненско. Първоначално той се заселва в махала Тумбевото, но по-късно намира по-добри условия за овцевъдство на Лешко присое. Днес махалата е обезлюдена.

Глушка се намира на закътано място под местността Горлакът, на височина ок. 750 м на десния бряг на Лешнишки дол. Основатели на махалата са Дулковци, придошли от Търновско по време на кърджалийските размирици. В средата на XIX в. тук се заселват и Пампулите, които идват от махала Стойновското. Основният поминък на населението бил животновъдството. Последният обитател на махалата е Цочо Пенчев Дулков, починал през 1996 г.

Жидов дол (или още Нешковци по името на най-многобройния род, живял там) се намира на 12 км от селото по поречието на р. Черни Осъм, навътре в планината и близо до биосферния резерват „Стенето“. Махалата възниква през втората половина на XVIII в. Най-напред се заселват Воровци, после идват Врачовци, а след тях от махала Тумбевото се преселват част от Нешковци. Хората от махалата се занимавали изключително с животновъдство. Голяма част от жителите ѝ днес живеят в селото.

Стойновското е най-голямата махала на Черни Осъм, разположена е на 3 км южно от селото на левия бряг на реката.

Името си махалата получава от някой си Стойно, който се преселил от с. Лесидрен, бягайки от турците. Скоро след него дошли и синовете му. От Лесидрен се преселват и родовете Драгневци и Цонкините.

В местността Чолашкото до 20-те години на XX в. действа малък параклис, който обслужвал нуждите на махалата. Жителите на Стойновското имали самостоятелни гробища, които използват и сега.

Жеравица е малка махала, намираща се на брега на едноименната река, на 4 км от селото. Първият заселник тук е Нено Курасанов, който се преселва от селото по икономически причини. До началото на XX в. тук има само три къщи: на Стойко Курасанов, на Стою Курасанов и на Иван Курасанов⁶. С годините махалата се разраства, за да достигне към 1944 г. 10–12 къщи. Животът в махалата се поддържа все още от трима обитатели на преклонна възраст.

Махала **Кошутината** носи названието си по името на тревата „кошута“, с която са обрасли мочурливите места в района. Първите заселници били пастири, които се установили тук в началото на XVIII в. Основни родове в махалата били Салапантите, Гигилите, Боеците, Радините. Оттук е и първият фотограф на село Черни Осъм – Пенчо Цочев Салапантов, който започнал да практикува в началото на 30-те години на XX в.

Днес махалата е напълно обезлюдена. Такава е и съдбата на махала **Високата могила**, граничеща с махала Стойновското.

Всички махали през различните исторически периоди имат собствен икономически живот, но винаги са неразделна част от Центъра (т. е. Селото). Днес четиринайсетте махали са обособени като отделно населено място (с отделен пощенски код), но са към кметство Черни Осъм. Единствените напълно обитатели са Милянча, Стругът и Стойновското.

Село Черни Осъм изработва първия си регулационен план в края на 60-те години на XX в. Дотогава застрояването става стихийно, къщите се изграждат близко една до друга, от двете страни на централната улица. Тя всъщност е участък от пътя, водещ от Троян за Ловеч и Карлово – Пловдив и дълго време е единствената „хубава“ улица в селото⁷. Важна стопанска, стратегическа и транспортна артерия днес, този път има голямо значение още от римско време. Той е водел към римските крепости Novi и Nikopolis ad Istrum. Останалите улици в селото са тесни, криви и до края на 50-те години на XX в. по тях непрекъснато текат отходни води⁸. До 1950 г. селото няма площад и хората се събирали пред сградата на общината, намираща се на главната улица⁹. Площадът се оформя на мястото на разрушения през 1947 г. женски метох¹⁰. Селският площад няколко пъти променя облика си. Сегашният си вид придобива през 80-те години на изминалия век.

Може да се каже, че до средата на XX в. в пространствено отношение селото няма център, а по-скоро акценти на селищната територия, разположени по протежението на централната улица. Такива са общинската и училищната сграда¹¹.

В административно отношение през периода 1934–1936 г. общините на селата Черни Осъм и Орешак са обединени като управата избира за свое седалище с. Орешак. Обединени са и читалищата. Протестите на черноосъмци довеждат до разделянето на общините през 1936 г. Читалището получава самостоятелен статут малко по-късно – през 40-те години на XX в.

През 20-те години хората от Черни Осъм с ентузиазъм прегръщат кооперативната идея. На 8 октомври 1922 г. Кирил Тиков създава трудово-горска кооперация „Амбарица“. Десет години по-късно тя се преустройва в кредитна кооперация „Обнова“, която през 1935 г. открива индустриален отдел за изработка на шайги. Търговията преуспява и кооперацията взема решение за разширяване на производството. Това става през 1937 г., когато е открита фабрика за изработката на шайги и бурета. На следващата година тя се преустройва и специализира в производството на шперплат, като открива работни места за по-голямата част от населението на селото. По думите на респонденти, „от всяка къща имаше човек, който да работи във фабриката“¹². Това повишава съществено финансовото състояние на черноосъмци и в очите на съседните села те минават дори за богати.

За нуждите на „шперплатната“ фабрика през 1938 г. кооперацията построява електроцентраля. На следващата година безплатно електрифицира цялото село. Освен това купува кино-машина и отпуска пари за построяването на самостоятелна читалищна сграда. Мероприятията по благоустройството на селото издигат жизнения стандарт на населението. Това личи и в промяната на типа строителство – напълно изчезват едноетажните къщи, а строежът се поверява на майстор. През 30-те години на XX в. се променя и разпределението на дворното пространство. Домът се отделя от стопанските помещения с плътна ограда; строят се чешми във всеки двор. В началото на 40-те години е изграден и общоселският водопровод.

За промяната в стандарта на населението, настъпила през 30-те години на XX в., говори и масовото използване на велосипеди и мотори. През 1937 г. в селото се появява и първата лека кола – „Ситроен“ (модел 1928 г.), собственост на Минко Танчев. На следващата година се открива редовна линия Черни Осъм – Троян, като собственик на „рейсовата кола“ е Цочо Калчев¹³. Населението обаче дълго време предпочита да ходи пеша до „Града“, защото „рейсът“ често се развалял и „пъплил едва-едва“. По спомени на респонденти самият дядо Цочо преди потегляне винаги предупреждавал: „Хайде, който има спешна работа в Троянът да тръгва пеша.“ Въпреки това „рейсовата кола“ буди у черноосъмци повод за гордост. Тя се превръща в емблема за тяхното село и белег за престиж.

В с. Черни Осъм градските елементи бързо навлизат в бита на населението. Затова спомага фактът, че селото от началото на 30-те години се оформя като курорт. В неговия Етнографски музей се пази стара пощенска картичка от 1930 г., в която пише, че през същата година селото е посетено от над 100 души курор-

тисти от Плевен, Троян, Ловеч. Те стават проводници на градския бит и начин на живот. Мъжете от Черни Осъм още в началото на века възприемат напълно градския начин на обличане. Женското облекло остава по-консервативно, като и днес някои жени върху роклята слагат престилка, а представителките на възрастното поколение задължително ходят забрадени.

Личната хигиена и хигиената на жилището обаче за дълго се запазват на едно незадоволително ниво¹⁴. Причините се коренят в психологията на българския селянин въобще. Дори живеещите в икономически проспериращо село като Черни Осъм смятат хигиената за нещо второстепенно. Известна немарливост към външния си вид проявяват и млади домакини. Всеобщо разпространено схващане е, че след като се омъжи, „жената няма какво толкова да се гласи“.

На 21 октомври 1957 г. „чрез натиск и заплахи“¹⁵ е учредено ТКЗС. Негативното отношение на повечето черноосъмци е мотивирано от дълбокото убеждение, че не е подходящо да се прави земеделска кооперация в планински район, където е много по-уместно да се създаде дървообработваща или занаятчийска кооперация. Негативизмът се усилва и от спуснатото от Окръжния комитет на БКП в Троян нареждане най-плодородните места в землището да бъдат засяти с лавандула, при положение че явно отсъстват условия за отглеждането на тази култура. От края на 1958 г. до 1979 г. земеделското кооперативно стопанство на Черни Осъм е обединено с това на с. Орешак. От края на 1979 г. ТКЗС–Черни Осъм се обособява като самостоятелен производствен участък–бригада към АПК – гр. Троян.

След образуването на ТКЗС започва активно обезлюдяване на махалите. Там хората губят поминъка си и голяма част напускат окончателно не само селото, но и Троянския край, отправяйки се към Плевен и София. В последно време се наблюдава завръщане на хора по махалите, като става въпрос основно за пенсионери. Някои от махалите, като Лешко присое например, се превръщат във вилни райони за плевенчани, ловчанлии, троянци, а дори и за черноосъмци. Интересен е стремежът на някои местни жители да поддържат втора къща (т. е. вила) по махалите, която да използват в почивните дни. Това до голяма степен е опит да се следва модата от града и често влиза в противоречие с начина на живот и реалните възможности на повечето от хората.

Практикува се и добилият популярност през последните години селски туризъм. Развитието на туризма се благоприятства от факта, че в землището на селото са биосферният резерват „Стенето“, Зелениковският манастир и скитът „Св. Николай“. В непосредствена близост са и хижите „Амбарица“, „Яворова лъка“, „Добрила“ и „Дерменка“. Жителите на Черни Осъм се чувстват много тясно свързани с туризма. От 1969 г. в Черни Осъм започват да развиват модерен алпинизъм¹⁶, но непрофесионално с алпинизъм черноосъмци се занимават още от 1926 г.

Привлекателен за посещение е уникалният за мащабите на селото Природонаучен музей, създаден през 1976 г., където се съхраняват повече от 1700

експоната. Интерес представлява „Фотоархивна и битова сбирка“ на местния краевед Дочо Нешков, съдържаща около 2000 снимки и някои предмети на селския бит от началото на века. Постоянната художествена галерия на селото е наречена на името на Пенчо х. Найденов – роден в Черни Осъм и основател на троянската иконописна школа. В галерията са изложени творби на местни художници.

Днес с. Черни Осъм наброява 1414 жители¹⁷. Животът на това планинско село се поддържа от туризма и дейността на фабрика „Обнова“, която произвежда за външния и вътрешния пазар продукти от слоесто-пресована дървесина, шперплат, слоести детайли, мебели. Фабриката привлича работници и от други райони на страната. През 1992 г. идват три турски семейства от Разградско, които остават трайно в Черни Осъм. Отношението на местните жители към тях е положително, защото „работят наравно с всички и не създават проблеми“. В селото няма и никога не е имало цигани.

Черни Осъм е планинско село, което поддържа разнообразна икономическа структура. Традиционното животновъдство е заменено от промишленото производство и селския туризъм. Възможностите за препитание и сравнително стабилните доходи задържат хората в селото. За разлика от повечето високопланински села Черни Осъм е „живо село“, в чийто бит се преплитат традицията, индустрията и новите форми на стопанското развитие.

СЕЛО ШИПКОВО, ТРОЯНСКО

Село Шипково се намира в северния дял на Средна Стара планина, в източните склонове на Васильовска планина на 640 м надморска височина (надморската височина за курорта Шипковски митерални бани е ок. 700 м). Разположено е по долината на р. Ръждавец (ляв приток на р. Бели Осъм) и нейните образувачи притоци Голяма и Малка река.

Землището на селото обхваща земите, разположени между вододелите на горните течения на реките: на юг – Бели Осъм, на запад – притоците на Бели Вит – Черна река и Дебелщица, на север – Топля и Команска. Граничи със землищата на селата Чифлик, Рибарица, Васильово, Лесидрен, Голяма Желязна, Борима и Терзийско. Границата минава по билото на планинските ридове между тези села. Шипковското землище има формата на неправилен четириъгълник с приблизителна дължина около 10 км и ширина 4,5 км. Обхваща обща площ около 45 хил. декара обработваема и необработваема земя. В климатично отношение землището на Шипково спада към умерено-континенталната климатична подобласт на България. Най-високото място в землището е връх Васильов (1490 м).

Почвите в района на шипковското землище са твърде разнообразни. Най-разпространени са кафявите горски почви, които обхващат високите части на южните гористи хълмове и билата около селото. Заети са с овощни градини,

ниви, ливади и пасища. По южните склонове на землището са разпространени сивите горски почви, а по най-високите билни части се срещат планинско-ливадните почви. Край реките има и алувиални почви. Всички почви се отличават със своя тънък слой, с малко хумусни вещества и недостатъчна влага поради големия наклон. Върху тези почви най-добре виреят сливи, ябълки, круши, малини, картофи.

Видове почви в декари и заетостта им с растителни видове към 1989 г.

Видове почви	Ниви	Овощни градини	Ливади	Пасища
Светлосиви горски почви (СГП)	52	192	70	16
СГП – слабо и средно ерозирали	91	931	478	435
СГП – средно и силно ерозирали	40	1413	1597	1569
Кафяви горски почви	580	2365	4963	6064
Планинско-ливадни	–	–	–	568
Алувиални	113	77	40	119
Всичко	876	4980	7148	8771

Според устни предания първите заселници нарекли селището Шипково по името на преобладаващия в местността шипков храст¹⁸. Сведенията за миналото на Шипково са оскъдни, но доста следи в землището говорят за ранно усвояване на района. В местността **Градът** има следи от съществуването на селище, чието население ползвало вятърна мелница. И днес част от местните жители наричат района **Ветрилшкът**. Останки от крепостна стена личат в местността **Калето**, а между нея и местността **Градът** се намират **Латинските гробища**.

Народната памет съхранява спомен за селище, съществувало преди падането на България под османско владичество. При нашествието на османците то било опожарено, а населението – прогонено. Според жителите на сегашното село става въпрос за Старо Шипково. Като доказателство, освен легендите, се привеждат следите от стари гробища и откритите стари коренища на сливови дървета в местността **Раздола**.

Днешното село Шипково възниква около 1630 г. Преданието твърди, че пръв на мястото на Старо Шипково се заселва дядо Доко Белякът¹⁹. Той идва от Беломорието и намира благоприятни условия за развитие на скотовъдство. След Чипровското въстание се преселват Дисаните (от Зайчарско), Шоканите (от Златица), Чолдарите²⁰. По-късно от Софийско се преселват Цалусцуците, от с. Терзийско – Боровци, от Ново село (днес част от гр. Априлци) – Кордоловци, от Пловдивско – Карапенчовци. Има още преселници от Тетевенско, от

с. Черни Осъм, от с. Савек (Македония), от Кнежа (дн. с. Балканец). Тези родове се установяват на мястото на старо Шипково, известно днес и като Горно Шипково.

Заселването на Долно Шипково започва в началото на XVIII в. Най-старите родове са Стоенчовци и Дриловци, дошли като овчари от Троян. Преселници от Украйна поставят началото на рода Краевци. Доневи са от с. Чифлик, но най-много са преселниците от Троян – Ванковци, Кметовци, Казълски.

От седем къщи в края на XVII в., Шипково посреща Освобождението с около 100 къщи и население около 800 души. Броят на населението през различните периоди се илюстрира от следната таблица²¹:

Година	1900	1920	1934	1946	1956	1965	1980	1999
Брой на населението	1342	1658	1945	2008	1855	1561	1580	935

За последните сто години най-много раждания (63) са регистрирани през 1919 г. Данните за раждаемостта от 80-те години на XX в. до днес показват стремително понижаване, като от 1995 г. насам в селото не е родено нито едно дете. Налице е процес на стареене на населението.

От възникването на Шипково основни отрасли на стопанството са животновъдството, овощарството, земеделието и развитието на някои занаяти (ковачество, абаджийство, грънчарство, дървообработване, въглищарство).

След Освобождението земеделието се развива бавно и без особени успехи. Прилага се двуполната система на засяване – смяна на житни култури с царевица и картоф, а отделни участъци се оставят за орници. Увеличаването на обработваемата земя става за сметка на горите, които непрекъснато се опожаряват и изкореняват. Нивите по стръмните склонове (особено по Степанка, Страната, Раздола, Венеца) се изтощават много бързо и ерозират. Постепенно картофът се превръща в предпочитана култура. Отделните домакинства задоволяват с него личните си нужди, използват го за размяна срещу пшеница (или царевица) или го продават на пазара.

След Първата световна война овощарството се превръща в основен стопански отрасъл за с. Шипково²². Първоначално засяването на овощни насаждения става разхвърляно около дворовете на къщите, но много скоро се обособяват комплексни овощни градини в местностите Крушево, Конски дол, Пътни дял, Краището. Основите на модерното овощарство се поставят през 1927 г., когато се формират курсове по агрономство, ръководени от околийския агроном на Троянска околия.

Животновъдството заема важно място в стопанството на селото. Всяко семейство се стреми да притежава известен брой домашни животни, които са източник на основни хранителни продукти. Овцевъдството е най-добре развито. Стопаните притежават средно по 20–25 овце. За разлика от другите пла-

нински селища тук липсват големите стада, собственост на един човек. Обикновено няколко стопани комплектуват стадата си и ги изкарват по високопланинските пасища на Балкана, Васильовската планина, Турлата. Стопаните с малко овце ги пасат по мерите около селото.

За подобряване на животновъдството в селото през 1927 г. към общинското управление се изгражда скотовъдна комисия.

Промишлеността в стопанската структура на Шипково е много слабо застъпена. До първата половина на XX в. се развива основно т. нар. домашна промишленост (производството на шаек, преработката на селскостопанска продукция). Единственото по-модерно предприятие е построената през 1942 г. дървообработваща фабрика (национализирана през 1947 г.).

След 1930 г. в Шипково се появяват занаятчийи, които разчитат на доходи само от практикувания занаят. До този момент занаят се упражнява само когато няма напрегната земеделска работа, макар че много мъже официално се определяли именно като занаятчийи. През 1905 г. например в селото има 19 грънчари, 11 ковачи, 9 шивачи, 5 дърводелци-строители, 3 бояджии, 1 казанджия, 3 кацари, 2 обушари, 6 кръчмари, 2 бакали²³. На 9 септември 1944 г. в селото има 4 ковачи, 2 коларо-железари, 7 шивачи, 2 обушари, 1 грънчар, 1 кацар. Именно те образуват през 1946 г. Общото занаятчийско сдружение²⁴.

Коренна промяна в стопанския живот на селото настъпва с образуването на ТКЗС. Площите за земеделски култури се намаляват за сметка на овощните градини, защото от овощарството хората продължават да получават сравнително най-големи парични постъпления. Съществено намалява броят на домашните животни. В началото на 1957 г. в селото има 7000 овце, 180 кози, 48 крави, 504 свине²⁵. С масовизирането на ТКЗС през 1958 г. и с определяне броя на домашните животни, които отделният кооператор може да притежава, броят на добитъка продължава да намалява.

ТКЗС в с. Шипково е учредено на 11 август 1957 г. в присъствието на 240 души от живеещите тогава в селото 1855²⁶. И тук образуването на ТКЗС е посрещнато като цяло с неодобрение. За това говорят спомените на преки свидетели, според които извършеното през 1958 г. масово коопериране става насилствено²⁷. Пълна масовизация на стопанството е постигната през 1964 г.

Според решение на Окръжния комитет на БКП в Ловеч през ноември 1958 г. се обединяват стопанствата на селата Шипково, Бели Осъм, Чифлик и Терзийско. Това ново преструктуриране среща психологически отпор на населението, породен от необходимостта да се работи в границите на чуждо землище. Въпреки твърдението, че земята е обща, селяните продължават да боравят с категории „свой“ и „чужд“. Вечните спорове за земя между хората от Шипково и Чифлик²⁸ в периода на обединеното стопанство се трансформират в твърдото убеждение, че едното село се облагодетелства за сметка на другото. Работейки в мерата на *чуждото* село, селянинът вярва, че така ощетява *своето*.

Особена важност за живота на всяко селище имат транспортните връзки.

Село Шипково е оградено от реки и планински възвишения и поради това положение дълго време е изолирано от останалите селища на Троянския край. Ако преди Освобождението това до известна степен съхранява селото от грабежи и спомага за сравнително спокойното му съществуване, след Освобождението липсата на удобни пътни връзки се превръща в пречка за неговото развитие. Въпреки че се намира само на 18 км от Троян, до средата на 20-те години на XX в. връзката на Шипково с Троян се осъществява по обикновена конска пътека, която пресича р. Ръждавец. Над реката нямало мостове. Хората преминавали през брод в района на Долно Шипково и махала Шолевци на с. Терзийско. При пълноводие и увеличаване нивото на реката пътуването се преустановявало. Сегашият път Шипково – Троян е построен през 1926 г. През същата година са изградени железобетонните мостове под селото и в Долно Шипково, а през 1931 г. – мостът за Ковачевиц. Постоянното поддържане на транспортната връзка Шипково – Троян е в пряка зависимост от развитието на курорта Шипковски минерални бани. Асфалтрането на пътя Троян – Шипковски минерални бани става през 1965 г.

В началото на века основно транспортно средство са каруците. Помнят се имената на първите кираджии каруцари – Вачко Костов и Иван Раев, които си купуват каруци през 1910 г. Те извършват превози не само до Троян, но и до Ловеч, Севлиево, Свищов. През 1912 г. започва да пътува файтон от Троян до Шипково и обратно. През 1932 г. нуждата от удобен всекидневен превоз се решава от Петко Ралчев и Лалю Петков, които купуват 18-местен „Фиат“ и започват превозването на пътници по линията Шипково – Троян – Шипково по един път на ден. Така е до 1936 г., когато 18-местният автомобил е заменен от две 7-местни коли и една 5-местна, които обслужват Шипково до 1946 г.

В началото на 20-те години на XX в. започва подобряването на вътрешно-селищните улици. Поставянето на каменната настилка и валирането на трошената става окончателно в началото на 40-те години.

През 1943 г. е създаден комитет за електрифициране на селото. Закупува се динамомашина; забиват се дървени стълбове; опъват се проводници, добити от медните съдове на шипковени²⁹. Първите електрически крушки светят по два-три часа вечер и по един час сутрин. След 1948 г. Шипково е свързано чрез далекопровод с Троян. Електрифицират се всички домове в Горно и Долно Шипково и в курорта Шипковски минерални бани. През 1956–1957 г. дървените стълбове на далекопровода са заменени с железобетонни. С такива се подменят и стълбовете в селото в периода 1957–1964.

Първите водоизточници за хората от Шипково са кладенците и уличните чешми. Известни са Бояджийската чешма, Дудякът, Василковската чешма, Марковото чучурче. С увеличаване броя на населението тези водоизточници стават недостатъчни (а и неудобни), но едва от 1955–1956 г. започва водоснабдяването на частните домове чрез изграждане на водопроводна мрежа.

Оформянето на селищното пространство и благоустройството на селото пре-

минава най-общо през три етапа. Първият етап започва от създаването на селото до 1920 г. Характеризира се с безпланово строителство. Къщите са в близост една до друга. Неголемите дворове се надробяват на още по-малки, защото като правило бащата предоставя на сина си място от своя двор за строителството на нова къща. Скоро семействата по родове започват да изграждат къщи в имотите, които обработват. Строят се т. нар. колиби, които много често са по-удобни и широки от къщите в селото. Като неголеми родови махали се оформят Дисанските, Райовските, Йовчовските, Кольовските, Ивановските, Василковските, Краевските и Кацарските.

Първото измерване на имотите в Шипково е направено през 1903 г., тогава е отправено и искане за изработването на регулационен план. Той става факт през 1920 г. Някогашните пътечки се оформят в нешироки улици. Обръща се внимание и на общественото строителство. През 1925–1926 г. е построен общинският дом, през 1936 г. сградата на училището (която се използва и днес), през 1939–1941 г. – банята. От 1908 г. главната улица на селото има почти сегашния си вид.

След 1944 г. се прави подобрене на уличната настилка, оформят се двете малки площадчета пред читалището и сградата на кооперацията. Асфалтирана е главната улица. След 1968 г. се укрепва теренът покрай реката и Брегът. Последователно са изградени читалището (1960), кооперативният дом (1966), детската градина (1979).

Особено място в селищното пространство заема църквата „Възнесение Господне“, построена през 1858 г. Предвид теренните дадености църквата е разположена в края на селото и заедно с гробищата изгражда ансамбъл, който затваря външния кръг на селището. До построяването на църквата старите гробища са били срещу сегашния мост на Малката река. До края на XVIII в. отделните родове погребват мъртвите в близост до домовете си, липсват общоселски гробища.

В административно отношение от 1887 г. до 1959 г. Шипково е самостоятелна община. През периода 1960–1979 г. е съставно село в Белоосъмска община³⁰. След 1979 г. е кметство в състава на Троянската селищна система. Долно Шипково е отделна махала до 1974 г., когато е обединено с Шипково³¹.

Курортът Шипковски минерални бани има специфично присъствие в живота на с. Шипково. Още преди Освобождението минералната вода е позната на хората, особено на онези, които имат имоти по долината на Малка река³². Възрастни хора разказват, че поради високата температура на водата Малка река никога не замръзвала. Шипковени започнат да използват минералната вода за лечение през 1912 г., когато общината прави малък басейн с размери 4/4 и дълбочина 1 м. Достъпът до него е свободен. През 30-те години на XX в. са построени два покрити басейна – единият за мъже, а другият за жени. Водата през тези години се ползва чрез отдаването на търг. През 1935 г. по законен ред общината става собственик на минералната вода. След 1941 г. шипковските минерални води стават известни в цялата страна. През тази година е отворена

модерна за времето си баня, която привлича много туристи. Започва развитието и на хотелиерството. Още в 1919 г. Кино Пеловски построява малка двуетажна къща, където дава десетина легла под наем. През 1925 г. той прави нова къща – хотел с 30 легла на втория етаж и нарове на първия етаж. До края на 30-те годни хотели откриват още Кръстю Балкански, Кръстю Кинов, Минко Рачев, Петко Рачев, Петко Пеловски, Калю Дисански. След 9 септември 1944 г. те са национализирани и превърнати в почивни домове на различни предприятия.

Днес Шипковски минерални бани разполагат с около 1200 легла на фирми и ведомства и около 1700 легла в частни квартири³³. Именно развитието на туризма дава препитание на селото, което се утвърждава като планински курорт и постепенно скъсва с традиционните за селянина възможности за препитание.

СЕЛО ОРЕШАК, ТРОЯНСКО

Село Орешак е разположено в горната част на долината на р. Черни Осъм и отстои на 7 км югоизточно от Троян. Макар и непосредствено в полите на Балкана, средната надморска височина на селото е само 470 м. Това месторазположение, съчетано с обширните широколистни гори, определя и благоприятния умерено-континентален климат. Землището на Орешак обхваща площ над 3600 ха³⁴. Нивите са разположени в местността **Лъката**, покрай река Черни Осъм. Ниви има и в местността **Осена**. Те са оформени чрез изсичане на осенови дървета, откъдето районът е получил името си. При влизането в селото, отляво на главния път Троян – Орешак – Черни Осъм са зеленчуковите градини или както ги наричат орешачани „бостани“. Овощните градини са разположени в местността **Цветка** – непосредствено над постоянния панаир – изложба на народни художествени занаяти. Ливадите са в местностите **Чукара**, **Драката**, **Ливадето**, като Ливадето е било и хорището на селото. С гори са обрасли **Бевевската кория**, **Ганковската кория**, **Зелениковец**³⁵.

Според преданието на мястото на днешния Орешак имало дъбова гора и лещаци. Причина за възникването на селото става основаването на Троянския манастир „Успение Богородично“ (ок. 1700 г.). Съхраняваната в манастира чудотворна икона на св. Богородица Троеручица привличала много поклонници, някои от които харесали мястото за заселване. Голяма преселническа вълна от Дряновско има по време на кърджалийските размирици. Около манастира се оформя най-старата част на селото. И днес къщите тук са най-гъсто застроени. Районът се нарича **Кичура**, защото многобройните орехови дървета, по думите на местните жители, се открояват сред останалата растителност като кичур. Ореховите дървета дават и името на новото селище.

За гледането на добитъка се обособяват специални „дайлии“ по околните хълмове. Около тях постепенно започнали да се създават отделни махали, между които **Баба Стана**, **Хасъмски**, **Братков рът**.

Цялото село се състои от осем махали, разположени в рамките на 4 км пок-

рай пътя Троян – Орешак – Черни Осъм. Това е и главната улица на селото. През селото минава и пътят от Троян за Севлиево и Габрово.

Прави впечатление, че къщите са застроени от двете страни на главната улица. Това е свързано със занаятчийската специфика на Орешак. Почти всяка къща, освен дом е и работилница. Посоченият начин на застрояване дава възможност да се виждат изложените стоки. В тази връзка и дворното пространство е разделено на *преден* и *долен двор*, като между тях има дървена преграда. В предния двор се изгражда къщата. Мястото, избрано за строеж, трябва да е равно, без влага, по възможност – слънчево. Къщите в селото са двукати. Споменатият долен двор е мястото зад къщата. Там се намира оборът, плевникът, кочината. Някои стопани оформят в долния двор и т. нар. бостан, където отглеждат зеленчуци и овощни дръвчета.

Населението на Орешак още от основаването на селото се препитава главно чрез изработването на занаятчийска продукция. Най-старият практикуван занаят е грънчарството. Висококачествена глина се добива от хълма **Пречник**³⁶. Голямо развитие имат кожухарството, столарството, стругарството, кацарството, а от 20-те години на XX в. и пирографията. Своята продукция майсторите от Орешак предлагали в Турция, Египет, Италия, Австрия. Населението на селото винаги е било отворено към новото. Така се оформя представата за Орешак като за модерно и богато село³⁷.

Като добавъчни поминъци се обособяват овощарството, пчеларството и дребното животновъдство.

През 1897 г. е основано селското читалище. До началото на 90-те години на XX в. то е изключително авторитетна културна институция³⁸.

През 1939 г. селото е електрифицирано. Оттогава до 1992 г. действа кино-салон.

За развитието на селото спомага и фактът, че още от 20-те години на XX в. то е известен курорт³⁹.

Подобно на съседното село Черни Осъм и за с. Орешак Троянският манастир е неразделна част от ежедневието. Манастирската църква е възприемана като *своя църква*, а храмовият празник на манастира (Успение на Пресвета Богородица) – като празник на селото. Неслучайно за Голяма и Малка Богородица се устройват големи панаири. Според самите местни жители тези панаири са съществен фактор за издигането на селото в културно и стопанско отношение. Всеки неделен ден и до днес пред манастира става пазар, където се стичат хора от всички троянски села.

Село Орешак има сравнително стабилно демографско развитие: през 1934 г. наброява 1986 жители; през 1946 г. – 2172; през 1985 г. – 2603; през 1992 г. – 2396, а към октомври 1999 г. в селото постоянно са регистрирани 2447 души⁴⁰. По всеобщо мнение Орешак е *престижно село*. Неговото население и в миналото, а и днес е най-богатото в Троянския край. Стабилните доходи се дължат на туризма, добрия пласмент на занаятчийската продукция и не на последно

място – на наличието на индустриално производство. Още през 30-те години на XX в. са изградени т. нар. мармаладена фабрика и содо-лимонената фабрика на братя Дренски. През 1943 г. в селото заработва „ликьорената“ фабрика „Троянка“. Днес по-голямата част от функциониращите предприятия се занимават с дървообработване и производство на мебели. Особено печелившо е мебелното предприятие „Олимпия“ – ООД, което произвежда мебели от масив за цялостно обзавеждане на дома.

Населението на Орешак смята за неразделна част от живота на своето село и съседното село Патрешко. В административно отношение Патрешко е самостоятелно село, но стопански и културно е част от Орешак. Двете селища имат тесни „брачни“ взаимоотношения; хората от Патрешко също се черкуват в църквата на Троянския манастир и празнуват като общоселски празник Голяма Богородица; една част от махалите на Патрешко почти са се слели с Орешак. Самото Патрешко се състои от надлъжно разположени махали, носещи имената на първите заселници – Спасовска, Миховска, Цоневска, Далешка, Димовска, Мачковска. Сега в селото живеят 89 души.

СЕЛО РАЗПОПОВЦИ, ЕЛЕНСКО

Село Разпоповци се намира на 3 км от гр. Елена. Тази близост до града е една от причините селото да загуби своята административна и поселищна самостоятелност. През 1972 г. Разпоповци става квартал на Елена, а през 1980 г. се превръща в улица „Разпоповци“. Днес на територията на бившето село живеят постоянно 50 души⁴¹, които продължават да се наричат помежду си „разпоповчани“ и категорично отказват да се примирят с факта, че тяхното село на практика вече не съществува. Самочувствието на разпоповчани се поддържа от миналото на с. Разпоповци, което по всеобщо мнение е било едно от най-развитите села в Еленския край⁴².

Според легендата селото възниква през османския период като за негов създател се приема поп Мартин от с. Батин. Ето легендата, разказана от Христо Търсанков, жител кореняк. „Поп Мартин имал много красива попадия, която харесал Манук бей от Търново. Бейт поканил поп Мартин и попадията да му гостуват. Те отишли и като станало време да си ходят двама гавази хванали попа, изгонили го, а попадията останала в харема на бейа и му станала любима жена. Поп Мартин решил да си отмъсти, за целта се свързал с Вълчан войвода и двамата измислили план да отвлекат попадията. Вълчан войвода изпратил брат си да стане прислужник на попадията. Тя обаче отказала да се върне, защото ѝ било харесало в бейските сараи. Поп Мартин не искал да се примири. Преоблякъл се като турчин, написал едно писмо на Манук бей, в което се казвало, че уж за добра служба бейт го повишават в чин и в срок от един месец трябвало да се премести край Одрин. Приносителят на писмото щял да придружи бейа, защото пътищата били пълни с разбойници. Манук бей се поблазил от

предложението, натоварил жените си, имуществото си и потеглил. Щом навлезли в гората, изкочили хората на Вълчан войвода, хванали бея и невярната попадия. Поп Мартин предложил да ги зазидат живи в една пещера край Джулюница. После дошъл по нашия край, набучил си калимавката, разпопил се и ни основал селото.“ В местността Черковището се намира оброчен каменен кръст, където в надписа се чете годината 1701. Този оброк се посещава и днес на празника Успение Богородично.

Село Разпоповци се възприема като център на следните махали: Черешов дял (състои се от 19 къщи), Стаматевци (12 къщи), Кринковци (12 къщи), Калининковци (5 къщи), Мъжлеци (8 къщи), Костадинчовци (5 къщи), Славовци (5 къщи) и Кукуда (5 къщи). Сега в Черешов дял живее само дядо Иван Шилото, в Стаматевци – Иван Контрата, в Кринковци – Минчо Димитров, в Кукуда – Иван Василев. Останалите махали са напълно обезлюдени. Разстоянието от махалите до селото е 4 км, единствено махала Мъжлеци е по-отдалечена (на 8 км).

Населението на Разпоповци до края на 40-те години на XX в. се занимава главно със занаятчийство и градинарство – гурбетчийство. Именно градинарите се превръщат в новатори за селото – „каквото прогресивно са виждали навън веднага го превръщали в свое ежедневие“⁴³. По тяхна инициатива (а и в съперничество с Елена) през 1875 г. е построена селската църква „Св. Никола“, която има внушителни за времето си размери⁴⁴. Строителството на църквата се извършва само за две лета, като участва цялото село. През 1931 г. в част от църковния двор е построено селското училище, което просъществува до 1964 г. В училищната сграда се помещава и читалището. Именно то е голямата гордост на разпоповчани и е 226-ото от 4800 читалища, основани преди Освобождението. Читалището се превръща в център на поселищния живот. То построява чешмата на площада и чешмите по махалите; поддържа пътищата до високите части на землището; занимава се с благоустройството на селото. Читалището набира средства от театрална дейност и от доброволни дарения⁴⁵.

Селото е водоснабдено през 1928 г., а през 1951 г. е електрифицирано. Планировката на селото е променена през 80-те години. Във връзка с честването на 1300 години българска държава е взето решение за строителството на нов мост през реката. Мостът става по-висок и се налага да бъде „повдигнат“ центърът на селото. Променена е и централната улица, като за такава е обявено шосето, свързващо Елена с Горна Оряховица и практически днешната централна улица минава през задните дворове на къщите.

Театралната дейност е отличителната черта на с. Разпоповци. Първото театрално представление се е състояло през 1881 г. За основоположници на театъра се приемат Петко Коев и Димитър Мирянов. Отначало в пиесите играят само мъже, но много скоро се включват и жените. Първите жени – самодейни актриси са Кина Коева и Невена Мирянова. Цялото население на Разпоповци участва в представленията. И днес в Еленския край по-старите жители определят Разпоповци като „село от артисти“.

Селото е някак по-различно сред околните села може би и поради факта, че от него са излезли 84 учители, редица художници, артисти, лекари. Въпреки че днес Разпоповци е само улица на град Елена, живеещите там продължават да го възприемат като отделно селище – „Макар да ни водят еленчани, ние си оставаме разпопчани!“ Сформиран е и инициативен комитет за връщане самостоятелния административен статут на Разпоповци.

СЕЛО ДОБРОМИРКА, СЕВЛИЕВСКО

Село Добромирка се намира на 400 м надморска височина в полите на Севлиевския Балкан между три утвърдени градски центъра: на 17 км източно от Севлиево, на 21 км северозападно от Павликени и на 35 км западно от Велико Търново. Селото е разположено в долина, заградена от хълмове. На юг това е хълмът **Гладник**⁴⁶, на запад – **Карадорук**, на север – **Калугерова чука**, на изток – **Цеков баир**.

Землището му граничи със селата Младен (бившето Букорово), Крушево, Богатово, Идилево, Буря (бившето Малкочево). До създаването на ТКЗС (края на 1948 г.) землището на Добромирка обхваща площ от 28 452 дка, от която 19 580 дка ниви, 1643 дка ливади, 6048 дка гори и пасища, 326 дка овощни градини и 855 дка други земи. Тази земя е разпределена в 175 местности.

Селото спада към събрания тип селища, като централната махала е Чаршията, а останалите махали носят имената на заселилите ги родове. Такива махали са Дребска, Цековска, Коритарци. Между махалите е трудно да се прокара точна граница. Само **Чаршията** се откроява ясно, през нея минава главната улица; там е общината, църквата, здравната служба, няколко кръчми.

Първоначално селото било в местността **Юртлука**, намираща се на 3 км южно от сегашното селище. През тази местност минавал главния път Свищов – Дряново – Габрово и селото било често ограбвано. Населението било принудено да напусне това „вървище“⁴⁷. Друга причина била липсата на достатъчно водоизточници и разположението на обработваемите земи предимно в северна посока. Така селото е изместено и заема сегашното си местоположение. На старото място остават юртовете (дворовете), които предават името на местността и постепенно са превърнати в ниви и ливади.

За името на селото има две версии. Едната твърди, че селото е наречено на първите си заселници – брат и сестра Добри и Мирка. Според другата версия някой си болярин Добромир властвал над тези земи и дал името си на селището⁴⁸.

След османското завладяване селото се числи към Никополския санджак. През 1428 г. се появява в регистрите с 1 турско и 75 български домакинства. В списък за събрания поголовен данък (джизие) от немюсюлманите на вилаета Търново от 1618 г. Добромирка е упомената с 50 български домакинства. След тази година се споменава като изцяло турско село. Има предание, че около

1700 година тукашните българи са потурчени като възмездие за убийството на турски чиновници. Според друга версия и малкото останали българи се изселват след като при Кална кория през 1868 г. турците разбиват четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа⁴⁹.

Село Добромирка посреща Освобождението с изцяло турско население. Според данни от първото официално преброяване на населението в Княжество България, проведено на 1 януари 1881 г., в Добромирка живеят 2129 души турци и 27 българи (предимно временно заселили се търговци и чираци). Започналото изселване на турците предизвиква масово преселване на българи от Балкана. На 10 април 1881 г. в селото се преселва от Габровско първият български род на Нено Ганчев – Косовеца. През същата година идват и Ганевци от с. Съботковци (Габровско), Гуневци – от с. Костенковци (Габровско), Бегликчиеви – от с. Мичковци (Габровско), Проиновци – от с. Тодорчетата (Габровско), Белчеви – от Гостилица (Дряновско), Мутафчиеви – от с. Ловни дол (Севлиево)⁵⁰. През 1887 г. в селото живеят 1542 българи, 44 турци, 3 цигани⁵¹. От 1893 г. там вече няма турци⁵². Статистическите данни за броя на населението са следните:

Година	1900	1910	1920	1934	1946	1956	1965	1972	1985	1999
Брой жители	2249	2543	2788	3219	3045	2784	2150	1761	1560	1200

Стопанството на с. Добромирка е тясно свързано със земеделието, което се възприема като основен поминък. За това благоприятства и климатът, характеризиращ се с обилни пролетни и есенни дъждове и дебела снежна покривка. На полето работят предимно жените, мъжете са пръснати по големите градове като строителни работници. Като добавъчни поминъци се развиват бубарството, пчеларството, зеленчукопроизводството. Животновъдството е само за домашни нужди, предпочитат се главно крави и по-малко биволи. Основният поминък на първите преселници след Освобождението – овцевъдството, е позабравен⁵³.

Благоустройството на селото започва от средата на XX в. Главната улица и тази към училището са покрити с чакъл през 1945 г. Асфалтирането на селските улици започва през 60-те години. Селото е електрифицирано на 7 април 1941 г., а общ водопровод е прокопан през 1965 г. В периода 1966–1969 г. е построена и пусната в експлоатация селската обществена баня. На 5 януари 1911 г. е открита пощенска станция.

Особено място в живота на селото заемат читалището, училището и църквата. Още в 1895 г. е основано читалище „Напредък“. През годините то се налага като център на културния живот. От 1920 до 1927 г. в Добромирка съществуват две читалища: на учениците – „Димитър П. Попов“, и на възрастните – „Напредък“. През 1927 г. те се обединяват и образуват Народно читалище „Пробуда“. Читалището издавало и свой печатен орган – месечният вестник „Периодичен читалищен лист“. През 1936 г. читалището купува немски радиопарат „Филипс“ и гласът на радиото се чува за първи път в Добромирка. Село-

то е радиофицирано през 1952 г. От 6 май 1980 г. читалище „Напредък“ е преименувано в Народно читалище „Пеньо Пенев“⁵⁴.

До края на Първата световна война в Добромирка не съществува специализирана медицинска помощ. В 1920 г. е създадена здравна служба, която се помещавала последователно в къщите на Умниковци, Кисьовци, Ланджеви, Карапеневи. През 1949 г. е завършено строителството на здравен дом.

Жителите на селото пренасят строителните традиции на Габровския и Дряновския край⁵⁵, но предвид местните теренни дадености къщата и дворното пространство имат и някои особености. Всяка къща има голям двор (1–2 дка), разделен на две. В т. нар. малък двор е разположен домът, около който е домашната градина, в която се сеят зеленчуци. Малкият двор е отделен от големия. В големия двор се помещават житният хамбар, царевичният хамбар, кошарата, кочината, плевникът, курникът, дръвникът. Почти до края на 30-те години на XX в. къщите се строят в дъното на двора. Днес те са до самата улица, като повечето са с югоизточно изложение.

Относително съхранена е традицията къщите на синовете да се строят около бащината. Така например Бейковски род има 11 къщи; Цековски род – 4 къщи; Дребски род – 9 къщи; родът Гиргинови – 6 къщи.

ТКЗС е учредено на 31 октомври 1948 г. От 1958 г. става ОТКЗС, от 1965 г. – ДЗС, през 1970 г. минава към АПК „Столетов“ (Габрово), а от 1976 г. до ликвидацията си през 1992 г. се числи към АПК „Росица“ (Севлиево).

В наши дни стопанската структура на Добромирка се характеризира с отглеждането на земеделски култури и с ежедневни трудови пътувания до близките градове. С цел търсене на работа се наблюдават и трайни изселвания в града. Сред околните села Добромирка се възприема като богато село.

СЕЛО БЕБРОВО, ЕЛЕНСКО

Интересът към селото е предизвикан от факта, че то е с продължително историческо съществуване. Това дава възможност да се проследят в развитие някои от особеностите на планинските села в България и да се открият структурно-функционалните причини, пораждащи промените в селския живот.

Село Беброво се намира на около 500 м надморско равнище, на 12 км североизточно от гр. Елена. Застроено е на двата бряга на Бебровска река⁵⁶. Поради стръмните наклони и каменист терен къщите на места са струпани на гъсто, на места са пръснати, но почти всички имат южно изложение.

Землището на с. Беброво граничи на изток с това на с. Константин, на юг – със землищата на селата Палици и Марян, на запад – със с. Дединци, на север – със с. Средно село.

От север и юг селото е притиснато от височини. Една част от тях са покрити с гори и борови насаждения, друга – с ливади, ниви, малки овощни градини. Известна е **Високата корня** – малка горичка, където пребивавал щабът на рус-

ките войски в 1877 г. Сега там е гробището на махала Бялковци. Западно от селото е т. нар **Усойна гора**. С гори са заети и местностите Сомова Орман, Габрова кория, Чибуклука. Югозападно от селото е местността **Свети Четридесет**, където са открити останки от средновековен манастир. Друг средновековен манастир, наречен „Св. Никола“, е бил югоизточно от селото в местността **Кира поливада**, където днес основно са селските ливади. С ливади е зает и **Чокур Чапр**. Там минава общинската граница със с. Константин. Интересни местности са **Хинданите** и **Селишки дол**, където през османския период имало малки селища. Местността **Черковното** е в източна посока. Обхваща над 300 дка ливади, пасища и ниви, които след Освобождението са предоставени на църквата. Местността **Йовина пътека** (северно от селото) в миналото била мера за паша на добитък, днес е борова гора. В местността **Гръстяка** сеели коноп (гръсти), имало и зеленчукови градини. От имената на някои местности ясно личи, че са били родови имоти. Такива са **Славчевата къшла**, **Хаджипоповото**, **Хаджистаневото**, **Дядовият Христов Хазмак**, **Станювата кория**.

Заселената площ на с. Беброво е дълга около 2,5 км и широка около 1,5 км. Центърът на селото се оформя от селския площад. До края на 20-те години на XX в. негова отличителна черта е селският геран. До площада е паркът, който заема мястото на някогашното хорище. Западната камениста част на селото се нарича **Кампкя** – заема пространството от старото училище до гробищата. Вътрешноселските махали носят името на рода, който пръв ги заселва. В южната част на селото са **Фарашка** и **Танчевска махала**. Северно от църквата е разположена **Кършовска махала**. В източната част на селото е **Векиловска махала**. Почти централни са **Сапунджийска** и **Балабанска махала**.

Според преданието Беброво е заселено с българи от Търново след покоряването на средновековната българска столица от османците. В подкрепа на това може да се изтъкне сходството на бебровския говор с търновския, което открива проф. Любомир Милетич⁵⁷. Името на селото – Беброво, се извежда от старобългарската дума „бебрь“ т. е. бобър. Тъй като бобърът отдавна е изчезнал от нашите земи (а заедно с него и името му), се прокарва аналогия (макар и формална) между старинността на названието и старинността на селището. Подобно тълкуване на името на селото оставя и Константин Иречек⁵⁸. Беброво се среща в османски документ от 1643–1644 г. Намира се в списъка на 70-те търновски села с изцяло българско население, т. е. селища, оцелели от Средновековието и продължили съществуването си и през османския период⁵⁹. В 1860 г. Беброво става околийски център. През 1876 г. в Бебровската нахия са включени повече от 36 малки села и махали с население от 11 901 българи и 5930 турци; самото Беброво брой около 2000 души⁶⁰.

По време на руско-турската война от 1877–1878 г. селото е опожарено от башибозуци на 7 август 1877 г. Населението търси спасение чрез бягство и се завръща едва през май 1878 г. На „общ сбор“ е взето решение селото да се

изгради отново на старото място⁶¹. Населението на около 60 къщи, водено от Петър х. п. Димитров, се отделя и изгражда новите си домове на територията на изоставеното турско село Ахметлии. Новото село е наречено Константин. Родове, преселени в с. Константин, са: Карабаджакони, Карасимеонови, Карачорови, Кюприбашеви, Доброславови, Даскалови, Моллови, Янгъзови, Трошеви, Комитите, Роѓлеви, Алтъкови, Грънчарови, Бошнакови, Рибчеви, Сивриеви, Сирмови, Кюлджиеви, Патеви, Кутеви, Фарашеви⁶². Днес с. Константин е второто по големина селище в Еленска община, брои 1251 жители⁶³.

Останалите в старото землище бебровени, след като възобновили домовете си, побързали да съградят отново разрушената си църква. Издигната върху старите си основи, църквата „Св. Георги“ е осветена през 1880 г.

Скоро след църквата е възстановено и училището, което преди Освобождението е едно от най-известните в Еленския край. Унгарският пътешественик Феликс Каниц го определя като „елегантно, посещавано от 200 момчета и 120 момичета“⁶⁴. Днес в бебровското средно училище учат около 90 деца. Традициите на старото бебровско училище до голяма степен е поело училището в с. Константин, където единствено от еленските села има мести учители.

Независимо от новите социално-икономически условия, наложени в българските земи след Освобождението, Беброво запазва положението си на важно търговско-занаятчийско средище почти до края на 20-те години на XX в. Занаятчиите, редом със занаята, се занимават и със земеделие. От старите занаяти се запазват дюлгерството, керемидарството, кожухарството, калайджийството. Една част от населението поддържа старите традиции на бебровските търговци⁶⁵. Постепенно градинарството – гурбетчийство се налага като най-доходно и подходящо занятие за възможностите на бебровени. „На градина“ отиват главно мъже. Жените, които остават в селото, се занимават с примитивно земеделие и скотовъдство. Отглеждат говеда, биволи, по-малко овце.

В Беброво не се развило промишлено производство. Едва през 20-те години на XX в. малките караджийки са заменени с нови мелници, снабдени с газови мотори и валцови за производството на бяло брашно⁶⁶. Представа за икономическото състояние и социален състав на Беброво към 31 декември 1934 г. дава публикация във вестник „Бебровски глас“. Тогава в селото има 2 мелници, 3 маслобойни, 1 дъскорезница, 1 цигларница, 2 тухларници, 1 грънчарница, 3 фурни, 7 шивашки работилници, 7 общарски, 5 столарски, 10 ковашки, 1 тенекеджийска работилница, 2 бъчварски работилници, 9 кръчми-бакалници, 1 потребителен кооперативен магазин, 9 манифактурни дюкяна, 2 кафенета и сладкарници. Заетите в изброените предприятия и занаятчийски работилници са 52 души, кираджии на дървен материал за полските села и градове – 16, майстори-зидари – 4, бръснари – 2, държавни, общински и пр. чиновници – 35, пенсионери за прослужено време – 24, адвокати – 2⁶⁷. Към началото на 1935 г. в Беброво има 242 земеделски стопанства, от които 26% са с главно занятие земеделие⁶⁸. По размера на притежаваната земя стопанствата се разделят: до

10 дка – 42 стопанства, от 10 до 20 дка – 50, от 20 до 35 дка – 45, от 30 до 40 дка – 40, от 40 до 50 дка – 22, от 50 до 70 дка – 20, от 70 до 100 дка – 12, от 100 до 150 дка – 4, повече от 150 дка – 4 стопанства⁶⁹. Хората, които обявяват земеделието за второстепенно занятие са: чиновници – 20, занаятчии – 17, търговци – 12, градинари – 10, кираджии – 8, пенсионери – 14, наемни работници – 15⁷⁰.

Самобитно стопанско средище до средата на XX в. е т. нар. бебровски понеделничен пазар. Той е открит през 1903 г. като пазар за добитък (сър пазар). Постепенно се разраства и се превръща в пазар за всичко, което се изнася на един селски сбор или панаир: дъски и железария, обушарски и коларски материали, стоки за столари и мебелисти, семена, земеделска продукция, плугове, кревати и много други неща. Пазарът действал от Петковден до Гергьовден. След кооперирането на селското стопанство обаче той престава да съществува.

Важно място в стопанския живот на Беброво заема кооперация „Надежда“. В началото тя е образувана като Бебровска селска взаимоспомагателна каса на 29 януари 1903 г., регистрирана като „Взаимоспомагателно дружество – Надежда“ – с. Беброво. Дружеството е учредено от 59 души, от които 2 жени. Дейността на кооперацията до 1944 г. включва: доставяне на ценрофуга за пчеларското дружество „Градище“; снабдяване с плугове и бубено семе; през 1906 г. безвъзмездно е предоставено люцерново и детелиново семе; открита е кооперативна млекарница; през 1914 г. е построена сушилни за плодове; в 1918 г. е открит потребителски магазин; през 1938 г. е отворена бакърджийска работилница и бакърджийски дюкян⁷¹. През 1938 г. Управителният съвет на кооперацията взема решение за основаване на Взаимна дирекция за обработка и износ на горска продукция: дървени въглища, дърва за огрев, дъски, трупи. Тази дейност е ликвидирана през 1944 г. В средата на 50-те години кооперацията открива магазини в махалите Петковци, Босевци, Черни дял. На 20 март 1960 г. кооперациите от селата Палици, Чакали и Костел, заедно с търговската дейност на кооперацията от с. Марян, се обединяват с бебровската кооперация под името кооперация „Надежда“ – с. Беброво. По-късно се присъединява и кооперацията от с. Тънки рът. Днес дейността на кооперацията се ограничава до поддържането на няколко магазина.

През годините с. Беброво има следният брой жители: 1891 г. – 807; 1926 г. – 985; 1934 г. – 1032; 1946 г. – 925; 1956 г. – 985; 1965 г. – 732; 1975 г. – 700; 1987 г. – 626; 1999 г. – 529.

Към кметство Беброво спадат следните махали: Черни дял, Попрусевци, Петковци, Босевци, Иванивановци, Бялковци, Ганев дол, Мерилковци, Нейновица, Попска, Чавдарци.

Черни дял отстои на разстояние 3,5 км от Беброво на 750 м над морското равнище. Вероятно възниква през XVIII в. Според преданието тук се преселват от (вече несъществуващата) махала Хиндани двама братя – Черню и Нягол. Черню бил много буен и затова мразен от турците, живеещи в заличената днес

махала Узуновци (намирала се е на около 500 м източно от Черни дял); Нягол, обратно, бил тих, разбирал се с всички. Именно на неговото име турците нарекли махалата – Няголуолар. Заселилите се по-късно в махалата българи почитали като свой защитник Черню; постепенно името Черни дял се наложило в годините около и след Освобождението.

На запад от Черни дял били махалите Селишки дол и Роглев рът – с изцяло българско население, които просъществували до руско-турската война от 1877–1878 г. По време на сраженията из Еленския край жителите на тези махали, заедно с тези от Черни дял, се преселват в с. Стрелец (Горнооряховско). След приключване на военните действия една част от жителите се завръщат и строят къщи на старите основи. Главни поминъци били животновъдството и добивът на дърва.

През различните години Черни дял брои следните жители: 1891 г. – 192; 1926 г. – 194; 1934 г. – 206; 1946 г. – 191; 1956 г. – 142; 1965 г. – 71; 1995 г. – 42.

Съдбоносно за Черни дял се оказва закриването на училището през 1952 г.

Махалите **Попрусевци** и **Петковци** отстоят на 3 км западно от с. Беброво.

През османския период съществуват три махали: Пеювци, Попрусевци (с българско население) и Сийрен махала (дн. Петковци – с турско население). След Освобождението Пеювци се обединява с Попрусевци, а турците напускат Сийрен махала. В изоставената махала пръв се заселва Петко Иванов Ангелов, който дълги години е градинар – газда в Румъния. Той дава и новото християнско име на махалата. Така оформените две махали имали отделни църкви. Петковци обаче не обособили самостоятелно гробище. Смятали, че земята на тяхната махала е осквернена от гробовете на турците, затова приели за свое гробището на Попрусевци. Вече съществувало и брачното сродяване на младите от двете махали. Постепенно Петковци и Попрусевци започват да се развиват заедно. Плод на съвместни усилия е основаването на т. нар. ученолюбиво дружество „Сила“ през 1906 г.; построяването на училище през 1913 г.; водоснабдяването на махалите, съотв. през 1927 и 1928 г. Чрез съвместна дейност на двете махали е построена и читалищна сграда. Идеята се заражда още при основаването на дружество „Сила“, но набирането на средства започва през 1925 г. След като през 1949 г. са събрани 2 млн. лв., се пристъпва към осъществяването на идеята. Старият учител Иван Ралчев подарява място за строежа, извършен доброволно от жителите на двете махали. Читалището е открито през 1951 г.

Общите тенденции за ускорена урбанизация, засилените миграционни процеси и тук довеждат до закриването на училището през 1968 г. Това става причина и последните останали млади хора в махалите да ги напуснат.

Махала **Босевци** е на 7 км западно от Беброво. По предание се знае, че възниква след покоряването на българските земи от османците. През руско-турската война от 1877–1878 г. махалата е запалена от отстъпващите турци. Населението бяга в Лясковец и селата около Горна Оряховица. Завръща се след приключването на военните действия и възстановява махалата на старото място.

Босевци се занимавали предимно с животновъдство, за което свидетелстват многобройните къшли (кошари), разпръснати в района. Такива например са Радиєви, Ходжеви, Обретенови, Пееви и др. Слабо били развити и занаяти като сапунджийство и бакърджийство.

През 1882 г. е построена църквата. Средствата са събрани от разпродадени ниви и добитък, а строителството е извършено доброволно от населението, ръководено от майстор Уста Колю от Трявна. През същата година е построено и училище, просъществувало до 1958 г. Днес махалата е със затихващи функции.

Махала Иванивановци. Според преданието преди около три века тук идват със семействата си двама сродници с еднакви имена – Иван. Те построяват къщи и приемат за име на селището Иванивановци. Махалата постепенно се увеличава по брой на къщите и населението – през 1926 г. брои 24 къщи със 135 жители. Първите заселници се занимават със скотовъдство, но впоследствие с разораване на поляните, мерата намалява и от началото на XX в. главен поминък на Иванивановци става градинарството. Освен градинарите, на гурбет по 9–10 месеца прекарвали още дюлгери, бакърджии, кираджии. Източник на препитание била и т. нар. ромъня⁷². Голям празник за махалата бил Архангеловден, когато близките се завръщали от гурбет.

Днес махалата е електрифицирана и водоснабдена; наброява около двадесетина жители.

Бялковци. Махалата носи името на първия си заселник – Белчо. Той бил мечкар и се славел с голяма сила.

В своето развитие махалата достига 24 къщи, от които сега са обитаеми 6. През 1926 г. населението наброява 114 жители. След това започва да намалява: на 110 – през 1934 г.; на 95 – през 1946 г.; на 79 – през 1956 г. и на 21 – през 1987 г. Жителите на Бялковци се занимавали с животновъдство, земеделие и градинарство – гурбетчийство. Имало също миньори в балканските каменовъглени мини.

Махала **Ганев дол** получава името си от своя създател. Разположена е на около 2,5 км дължина и обособява три махалички: Долна – с 12 къщи, Средна – с 5 къщи, и Горна – с 15 къщи. Общото население през 1891 г. е 198 души; през 1934 г. – 153; през 1965 г. – 68; 1987 г. – 23; през 1998 г. – 10.

Жените от махалата в миналото се занимавали със земеделие, а мъжете – с градинарство – гурбетчийство и дребна търговия на зеленчуци в София.

Попска махала. Според една легенда махалата е основана от свещеник през османския период. През 1891 г. махалата наброява 77 жители; през 1926 г. има 202; през 1934 г. – 179; 1946 г. – 159; 1965 г. – 83.

Хората от махалата се препитавали със скотовъдство и градинарство. Част от мъжете работели в мините на Балканбас.

Днес махалата има 15 обитаеми къщи, в осем от които живеят цигански семейства.

Махала **Черешов дял** е преименувана през 1950 г. на махала **Чавдарци**. През 1891 г. брой 114 души, след което жителите намаляват на 105 през 1934 г.; в края на 60-те години остават 26, а през 1987 г. – 9. Днес има двајсетина къщи, от които само три са постоянно обитаеми.

Мерилковци е най-малката махала в кметство Беброво. Състояла се от 5 къщи. През 1926 г. там живеели 26 души, а през 1965 г. останали само 4. Махалата е обезлюдена и заличена с указ № 45 от 1978 г. Със същия указ е заличена и махала **Нейновца**, чиито жители се изселили в Елена, Велико Търново, Горна Оряховица.

Направеното теренно-етнографско проучване на различни села от Средна Стара планина поставя няколко основни проблема. На първо място изпъква проблемът за зонирването на селищната площ. Селото се състои от три различни по функции, но взаимосвързани пространствени зони: селският дом и двор, жилищната зона на селото и селското землище⁷³.

В изследвания регион домовете архитектурно се числят към среднобългарския и балканския тип къща⁷⁴, но от средата на XX в. се преминава към унифицирано строителство.

В зависимост от плана и разпределението на постройките селата в Средна Стара планина са купни и разпръстнати (колибарски). При купните села застрояването е терасовидно или от двете страни на минаваща през селото главна пътна артерия. Жилищата при пръснатите села се намират по няколко в групи или поединично на значително разстояние едни от други, като в една от групите са администрацията, църквата, училището и читалището⁷⁵.

До Първата световна война селата се застрояват безпланово. Има обаче някои задължителни елементи, които се превръщат в акценти на вътрешноселищното пространство. Един от тези елементи е площадът, който се приближава към геометричния център на селото⁷⁶. Около него се обособява селската чаршия, разполагат се училището, читалището, църквата.

Немислимо е пълнокръвното съществуване на едно село (а и на някои махали при пръснатите села) без селска църква, читалище и училище, чието изграждане е свързано не само с реалните потребности на селските жители, но и с осъзнаването на селото като общност. Българският селянин възприема тези институции като неизменен елемент на битието си. Те се превръщат и в белези на неговата идентичност – най-напред регионална, а след това и национална.

ЦЪРКВАТА заема средишно положение в пространството на селото. Наличието на църква е необходимото условие за авторитета на всяко село. Така например хората от с. Шипково, Троянско, не могли да се примирят с факта, че нямали собствена църква, а църковните обреди извършвали на открито край някое вековно дърво или извор⁷⁷. Към 1856 г. шипковени успели да издействат ферман от Цариград за строителството на своя църква. С дейното участие на

населението и помощта на хората от съседните села през 1858 г. църквата е построена и осветена от Ловешкия владика Иларион. С подобен ентусиазъм се строи и църквата в с. Добродан, Троянско. Тя е осветена на Димитровден 1899 г., който станал денят на доброданския събор и най-голям празник на селото⁷⁸.

Примерите за средишното място на църквата в пространството на българското село са многобройни и красноречиви. Много често в църковния двор се строи и селското училище или се погребват *баишовете* (най-личните хора в селото). Църковната сграда е винаги повод за гордост, църковната камбана винаги е „единствена“, а стенописите и иконостасът – „неповторими“.

Българският селянин осмисля църквата по-скоро като архитектурна даденост, отколкото като институция⁷⁹. Все пак селската църква се възприема като неделима част от Българската православна църква (осъзнавана от народа първо като българска и след това като православна).

Промяна в отношението към църквата настъпва след 9 септември 1944 г. Целенасочената антирелигиозна пропаганда в съчетание с достиженията на науката и техниката довеждат до изграждане на нов светогледен стереотип у българския селянин. При този процес вярата в Бог се заменя от вярата в научно-техническия прогрес. В неограничените му възможности да променя съдбините на хората се вярва толкова силно, колкото преди това в Божията сила и способност да твори чудеса. Новата идеология се опитва да формира и нова ценностна система, и нови критерии на колективен живот. Така най-големият общоселски празник – селският събор (съвпадащ най-често с храмовия празник на църквата), е изместван на важен ден от социалистическия календар, но функциите на събора вече се променят: не се търси благоволенieto на светеца покровител, а празникът се използва за партийна пропаганда. През последните години се забелязва стремеж да се възстанови единението между селската общност и църквата.

УЧИЛИЩЕТО е другата „самоизработена“ институция, продукт на Българското възраждане. Според схващането на селската общност действащото училище е индикатор за активен поселищен живот (т. е. докато има училище, има и село). Състоянието на училищното дело е косвен показател за икономическата активност и демографската динамика на селата от региона на Централен Балкан.

ЧИТАЛИЩЕТО се оказва една по-жизнена институция, защото безпроблемно се адаптира към изискванията на всеки нов период от историята на българския народ и държава. В съзнанието на селянина читалището е полето на неговата културна изява. Самодейните театрални постановки, танцови състави, певчески групи са способ за самоизява на иначе ограничения в духовния си живот български селянин. Читалището продължава да съществува пълноценно и днес, защото, за разлика от църквата и училището, то не е консервативна институция и допуска в себе си много нови форми на културна, стопанска и развлекателна дейност (кинозалони, видеоклубове, дискотеки). Това му позволява да оцелее финансово, а значи и структурно.

Инфраструктурата на изследваните села доказва стремежа на човека да зонира територията, която обитава и усвоява.

Поставяйки в центъра на вътрешноселищното си пространство *църквата*, *училището* и *читалището*, индивидът маркира края на своята жилищна зона чрез *гробницето*. Жилищната зона е последвана от т. нар. зона на градините (обикновено най-плодородните земи от селищната площ, плътно прилепващи до домовете). След нея идва орната зона, следвана от зоната на неорната земя и горите⁸⁰.

Идеалната мярка за повърхност на селското землище е пространство, съобразено с всекидневните трудови движения на хората⁸¹. Обработваемите земи трябва да са на такова разстояние, че да е възможно за труд максимално да се оползотворява светлата част от денонощието. При разпръснатите села в Централния Балкан землището има по-големи размери, тъй като пасищните терени са доста обширни и обхващат значителни пространства. Тези села се характеризират и с преимуществено развитие на животновъдството. Теренните дадености не създават добри условия за земеделие. Все пак земеделието присъства в стопанската структура на селищата, защото за българския селянин „култът“ към земята е висша ценност. Богатството се измерва с количеството притежавана земя. Обработката на земята не е просто поминък, а начин на живот.

Производствената листа на старопланинските села е съобразена с поликултурността на българското стопанство въобще. Отглеждат се различни житни и бобови култури. Значителна част от доходите на населението се формират от овощарството (сливи, ябълки, круши). Въпреки всичко в типично планинските села земеделието е добавъчен поминък. То е основа в стопанската структура единствено на селата, заемащи междинно положение между Полето и Балкана.

Структурата на селото е отражение на промените, които настъпват в дейностите на хората. До голяма степен преобладаващият поминък определя облика на селото. Друга динамична черта, от която зависи типът селище, е състоянието на социалните взаимоотношения. Традициите, нормите и стремежите, оформящи общия ментален живот⁸², определят и формите на контакт (или противостояние) с природата. Понякога, въпреки природните дадености, човекът изгражда селище. Взаимовръзката на човека и природата може да се разглежда и като система от норми и очаквания, чрез които „човешкият свят“ сякаш иска да докаже първенстващото място на идеите и идеалите при формирането на селище. Може би именно заради това Р. Редфийлд определя селото като топография на човешките дейности и идеи⁸³. Селото е не толкова съвкупност от постройките (и други архитектурни елементи), колкото общност от хора, именно животът на селския колектив дефинира селото.

Развитието на селото в Средна Стара планина може да послужи като илюстрация за първостепенната ролята на селската общност при определяне на типа село и поселищен живот. Общността обаче променя своите критерии в зависимост от историческите трансформации на общественото развитие. Същест-

вени изменения в живота на българското село в периода края на XIX и през XX в. настъпват на три пъти. Тези три етапа според К. Рот могат да бъдат дефинирани по следния начин⁸⁴:

1. Време на нахлуващата след Освобождението „европеизация“, която в периода между войните достига и селото.
2. Колективизация и индустриализация на селското стопанство в периода на изграждане на социализма.
3. Започналото след 1989 г. икономическо преструктуриране, изразяващо се в ликвидиране на колективните стопанства.

Освобождението заварва в българското старопланинско село „примитивна действителност“⁸⁵. Селата са хаотично застроени, с криви, тесни улици, без система и ред. Липсват добри пътища; няма поща и почти отсъстват обществени постройки (като изключим сградата на общината). Управляващите, след изграждането на националната държава, желаят да разчупят традиционализма на селското население и да го тласнат напред към мечтаната „европеизация“. С тази цел се предприемат мерки за благоустрояването на селата и подобряването на битовите условия. Така например в изследваните села от 20-те години на XX в. започва изграждането на първите кадастрални планове, оформя се селският център, много училища и читалища се сдобиват със самостоятелни сгради, появяват се нов тип обществени постройки като кооперацията, банката, банята. Инициативите обаче имат половинчат успех, защото централизираната държавна политика влиза в остър конфликт с наследената система от норми и ценности на селяните, основаваща се на обичайното право, локална или регионална автономия, децентрализацията. На практика се получава сблъсък на два коренно противоположни светогледа. Противоречията се оформят на няколко нива: местни нрави и обичаи/ универсализиращ нравствен кодекс; персонифицирани/ анонимни социални отношения; локално самоуправление/ централизъм и др.⁸⁶. За българския селянин, свикнал с общностна идентичност, абстрактното понятие „нация“ не означава почти нищо. Може би поради тази причина у селянина се изработва подчертан негативизъм към държавната институция. Друга причина е и обстоятелството, че селянинът винаги е по-скоро обект, отколкото субект на официалната политика. Така че до 40-те години на XX в. на практика не може да става дума за рационализиране на селскостопанското производство. Ръководно начало остава задоволяването на регламентираните от традицията и обичая (сравнително скромни) потребности⁸⁷. Селската икономика от периода се отличава със следните характерни белези⁸⁸:

- 1) ориентирано към „идеята за прехранване“, а не към печалбата стопанско поведение на членовете на домакинството;
- 2) почти пълна липса на наемни работници;
- 3) стремеж към много широко самозадоволяване;
- 4) труд, ориентиран към субективна оценка за разход и потребление;
- 5) значителна обвързаност на отделното стопанство със социалната организация на селската общност.

Преди началото на Втората световна война настъпват някои промени в архитектурния облик на селата. Появяват се фабричните тухли и керемиди; широките прозорци; циментовите веранди; стопанските постройките започват да се отдалечават от дома. Като причина за това започнало модернизиране може да се посочи и мобилността на планинското население, което поради спецификата на поминъка си извършва постоянни трудови миграции. Новото, видяното навън, постепенно става част от ежедневието. Влияние оказва и превръщането на някои села в курортни (Черни Осъм, Орешак, Шипково), където на ниво личностно общуване по-лесно се осъществява контактът между селския и градския бит. Все пак преди 1944 г. само 18% от селата в страната са електрифицирани, а едва 16% – водоснабдени⁸⁹.

Трансформационните процеси (индустриализация, аграрна модернизация, урбанизация), започнали в българското общество през 50-те години на XX в. имат съществен отпечатък и върху живота на селото в Средна Стара планина. Промените засягат селото като:

- строителна и инфраструктурна система;
- икономическа и екологична система;
- социална система;
- културна система (ежедневни действия, представи, мислене, начин на поведение).

В началото на 1950 г. е издаден „Правилник за планово изграждане на населените места“, където в § 187 за застрояването на селата е написано следното: „Застрояването на селата трябва да отговаря на всички нужди и изисквания, които произтичат от кооперативната обработка на земята“⁹⁰, т. е. *селото* се приравнява към *селското стопанство*, пренебрегват се индивидуалните особености и местните строителни традиции. Селската инфраструктура обаче търпи и положителни изменения. Подобряват се пътищата (вътрешноселски и между-селищни), което за планински район като Централен Балкан е от първостепенно значение; прокарва се централен водопровод и канализация.

Икономическите промени в селото, настъпили след 9 септември 1944 г. са свързани с одържавяването на горите през 1948 г. и проведената колективизация на земята (окончателно завършена в региона на Средна Стара планина през 1958 г.). Държавната политика за социалистическо преустройство на селското стопанство не се възприема с въодушевление и не среща подкрепата на мнозинството селяни, защото засяга най-съкровената страна от селската психология, а именно чувството за собственост. В периода до Втората световна война в българското село се изгражда своеобразен култ към собствеността, утвърждава се „кръвната“ връзка между селянина и неговия имот. Затова селото преживява истинска драма, когато стопаните са заставени да се разделят с наследените и спечелени с много труд земя и добитък. Като реакция на принудителната колективизация селото изработва свои стратегии за противодействие (мнозина работят в ТКЗС „за своя джоб“; усърдие се влага единствено при обра-

ботването на личното стопанство⁹¹). Държавата превръща селяните в наемни работници на собствената им земя. Опитът да се изравни земеделският труд с труда на работника принуждава селянина да промени възгледите си за живота. Натрупаната през вековете енергия за създаване на свое стопанство започва да се обезсмисля от новите взаимоотношения между хората⁹². ТКЗС заличава границите между отделните имоти, с което отдалечава земеделеца от земята. Насътва едно от най-големите движения на селски маси през XX в. Миграцията към градовете се засилва след образуването на АПК⁹³. Тогава започва процесът на активно обезлюдяване на планинските села (особено на махалите). Традиционният селскостопански труд губи стойност, не предоставя възможност за професионална реализация.

Социалната промяна в живота на българското село е многостепенна. Тя засяга селската общност като цяло; доброволните кооперативи и съюзи; съседствата; семействата, тесните и широките роднинства⁹⁴.

Началото на колективизацията се отразява първоначално зле върху традиционно здравото родство в българското село. Интензивната миграция към града през 50–60-те години влияе негативно върху стабилността на родствените връзки⁹⁵. През 70–80-те години родствените отношения в изследвания регион навлизат в период на подем, който не губи своя смисъл и в наши дни. В рамките на селото родството се подсилва и от съседството, от постоянната емоционална и икономическа взаимопомощ, проявяваща се особено силно в екстремни ситуации за рода и семейството (сватби, кръщенета, погребения и др.)⁹⁶.

След 1989 г. в прехода към пазарна икономика съдбата на българското село отново е поставена на изпитание. Ликвидирането на ТКЗС активизира малко позабравеното, но никога не унищожено чувство за частна собственост у селянина. След първоначалната еуфория реалността постави на изпитание не само личната предприемчивост на всеки човек, но и отговорността към колектива и селото като цяло. В много от изследваните села е образувана земеделска кооперация на частните стопани с цел да се предотврати раздробяването на земята на малки парчета, тъй като поради планинския терен последното би направило невъзможно използването на техника. В повечето села все още не са раздадени нотариалните актове за владение на земята, което създава известно чувство на несигурност и блокира възможността за по-дългосрочни лични планове, свързани със земеделие. Затова хората разчитат на доходи главно от трайни насаждения, търговия, туризъм.

Като цяло икономическата активност на селото е определяща за пълнокръвното му съществуване. Жителите на селата от Централния Балкан се опитват да развият и алтернативни форми на стопанска дейност. Разбират, че само това е пътят за преодоляване на започналото обезлюдяване на селата им, което води след себе си и до евентуалното ликвидиране на самостоятелния поселищен живот.

Съществуващите в самия край на XX в. села в Средна Стара планина на

база тяхната типологична характеристика могат да бъдат групирани по следния начин:

1. **Села с поливалентна икономическа структура:** от типа на Черни Осъм (Троянско), Голяма Желязна (Троянско).
2. **Курортни села:** от типа на с. Шипково (Троянско), Чифлик (Троянско), Рибарица (Тетевенско), Боженци (Габровско), Стоките (Севлиево).
3. **Села, развиващи традиционно земеделие:** от типа на Добромирка (Севлиево), Врабево (Троянско).
4. **Села, развиващи форми на промишлено производство:** от типа на Орешак (Троянско).
5. **Села със затихващи функции** поради слаба икономическа активност: Маноя (Дряновско), Зелено дърво (Габровско), Дрента (Еленско), Беброво (Еленско).

„Типът село“ е културно-исторически комплекс, чиито отличителни черти (независимо от вариантите) следват модела, наложен от опита и традицията⁹⁷. Човекът, изграждайки село, се стреми към максимално усвояване на природните дадености и тяхното адаптиране към човешкия труд, бит и потребности. Селото винаги заема точно определена територия, разпределена функционално. В границите на всяко село са маркирани неговите акценти: площад, църква, училище, читалище, общински дом, главна селска чешма или кладенец. Центърът на селото е обособен и към него (след изграждането на кадастралните планове) е насочена уличната мрежа. По-особено е положението, когато селото е оформено чрез сливане на отделни махали или на няколко малки селца, но и тогава центърът се изгражда в средишно разположената махала (или малко село), а територията му се уплътнява чрез застрояване на междинните свободни терени.

Традиционният стремеж на всяко село „да произвежда всичко само“ от средата на XX в. търпи съществени изменения. Икономиката на изследваните села показва, че контактът с „външния свят“ е неизбежен, а пълната автархия – невъзможна.

Проучването на типологичните особености, тенденциите и повторенията при изграждането и функционирането на селата от Средна Стара планина потвърждава единството и многообразието на „свършената екосистема“⁹⁸, поддържана от връзката „човек – природа – общество“.

БЕЛЕЖКИ

¹ Яхиял, Н. Градът и селото. Социологически аспекти. С., 1965, с. 23.

² Чеснов, Я. О принципах типологии традиционно-бытовой культуры. – В: Проблемы типологии в этнографии. М., 1979, с. 189.

³ Пак там, с. 201.

⁴ Данните са от кметски архив на с. Черни Осъм. Вж. още: Ходжева, К. ЕИ на с. Черни Осъм, Троянско, РКС № 100, 1946, с. 3; Севова, В. ЕИ на с. Черни Осъм, РКС № 303, 1941, с. 19.

⁵ Севова, В. Цит. РКС, с. 18

⁶ Лични теренни материали на автора.

⁷ Севова, В. Цит. РКС, с. 3.

⁸ Лични теренни материали на автора.

⁹ Севова, В. Цит. РКС, с. 4.

¹⁰ Според респонденти „новата власт“ постъпила много арогантно с монахините, които никога не влизали в конфликт с местните жители, напротив – били станали част от ежедневието им. Метохът бил запален без предупреждение, останалите през 1947 г. три монахини били изгонени, изгорял и архивът на метоха. Така безвъзвратно бил погубен ценен архитектурен и исторически паметник, строен още през 1866 г. и свързан с дейността на Васил Левски. Игуменката на метоха София Колева била съратничка на Левски.

¹¹ Училището е строено още през 1902 г. и с внушителните за времето си три етажа дълго е гордостта на селото. Общинската сграда е обща с тази на читалището и е строена през 1929 г. Днес сградата се използва само за нуждите на читалището, а общинската управа се помещава в самостоятелно здание на оформилния се като център селски площад.

¹² Севова, В. Цит. РКС, с. 5; лични теренни материали на автора.

¹³ Архив на Читалището в с. Черни Осъм; личен архив на Дочо Нешков – създател на фото-архивната и битовата сбирка в същото село.

¹⁴ Прието е основно почистване на къщата да се прави три пъти в годината: преди Коледа, преди Великден и преди празника на Троянския манастир (15 август), когато всички черноосъмски семейства се посещават от много гости. Ежедневно почистване на стаите (в повечето домове) не се практикува. Най-често те се чистят от неделя до неделя. За разлика от това, дворот и улицното пространство пред къщата и до днес се метат всеки ден. Чергите и одеалата, с които се завиват, се перат веднъж в годината. В много къщи, въпреки градската подредба, се носи натрапчива миризма на нафталин, „на ново“ – както казват черноосъмци.

¹⁵ Архив на Етнографски музеи – Черни Осъм, където се пази протокола от учредяването на ТКЗС.

¹⁶ От селото са излезли 40 професионални алпинисти.

¹⁷ Данните се отнасят за октомври 1999 г.

¹⁸ Това име се запазва през цялото историческо съществуване на селото.

¹⁹ От семейството на дядо Доко Белякът води началото си най-старият род в Шипково – Белевци.

²⁰ Илиев, В. История на град Троян. Ч. 2. Троян, с. 126.

²¹ Архив на общината в с. Шипково; сведения на Главна дирекция на съобщенията – 1935 г.

²² Най-напред засаждат сливови дървета, по-късно крушови и ябълкови.

²³ Архив на общината в с. Шипково.

²⁴ Архив на Запаятчийското сдружение – с. Шипково.

²⁵ Архив на общината в с. Шипково.

²⁶ Из протокола на учредителното събрание. ОДА – Ловеч, инв. № 1, с. 1. Според решенията на събрането за лично ползване се определят по 3,5 декара земя и 5 овце с право да се увеличат до 10.

²⁷ Лични теренни материали на автора.

²⁸ Съперничество и известен негативизъм между споменатите две села съществува и днес. Основната тема за спор е кое село е по-добър курорт, предвид съвременната ориентация на двете селища като курортни.

²⁹ За всеки дом, който ще се електрифицира, стопаните предават по два килограма бакър – лични теренни материали на автора.

³⁰ Белоосъмска община включва селата Шипково, Терзийско, Бели Осъм и Чифлик – с център Бели Осъм.

³¹ Указ № 1885/31. VIII. 1974. ДВ. № 70, 6 септ. 1974.

³² Така се нарича р. Ръждавец до сливането ѝ с Голяма река в селото.

³³ Данните са неофициални; събрани през лятото на 1999 г. от изследователски екип към специалност „География на туризма“ в СУ.

³⁴ Архив на общината в с. Орешак.

³⁵ Между Орешак и съседното село Черни Осъм съществува спор в чие землище се памира Зелениковец – и двете села смятат местността за своя.

³⁶ Хълмът се нарича така, защото е между Орешак и Троян и преди прокарването на главното трасе Троян – Орешак – Черни Осъм е свързвал двете селища. И днес старият път се използва от пешеходци.

³⁷ *Шивачева, К.* ЕИ на с. Орешак, Троянско, РКС № 318, 1946, с. 31.

³⁸ Респонденти шеговито споделят, че единствено кръчмарите недоволствали, тъй като щом имало читалищно представление, кръчмите опустявали.

³⁹ Почиващите живеят в селските къщи; местните жители научават много от своите квартиранти – било за домакинството, модата или въобще за света. Вж. *Шивачева, К.* Цит. РКС, с. 33.

⁴⁰ Данните са от регистрите за броя на населението в селищата на Община Троян.

⁴¹ Данните се отнасят към лятото на 1999 г.

⁴² Лични теренни материали на автора от Еленско.

⁴³ Лични теренни материали на автора от Разпоповци.

⁴⁴ Проектът е дело на Кольо Фичето, но го изпълнява Уста Генчо от Трявна.

⁴⁵ До средата на 50-те години се практикува и сурвакането като събрапите продукти се продават на търг, а получени пари се съхраняват също в читалищната каса.

⁴⁶ Хълмът е наречен така, защото земята там е неплодородна. Според предание в миналото хората се опитали да засеят там ниви, но семето отивало напразно – нищо не се раждало. Народната памет твърди, че някога хълмът **Калугерова чука** принадлежал към землището на с. Калугерово, затова е наречен на името на старите си притежатели. **Цеков баир** носи името на рода Цековци – неговите първи заселници, които и досега живеят там. Вж. *Моличева, К.* ЕИ на с. Добромирка, Севлиево, РКС № 64, 1947, с. 2.

⁴⁷ Пак там, с. 7.

⁴⁸ На 3 км западно от старото село са открити останки от средновековния манастир „Св. Герман“. По името на този манастир и местността се нарича **Гердима**. Това място и днес се възприема като култово за добромирчани.

⁴⁹ Днес **Кална кория** наброява десетина къщи и се възприема като отдалечена махала на Добромирка.

⁵⁰ *Гунев, Н.* Добромирка. Севлиево, 1992, с. 31.

⁵¹ През 1940 г. циганската махала се разполага на северния склон на Владев баир. Там е и днес.

⁵² Турците заминават за Турция и образуват село Малък мънак около Одрин.

⁵³ До средата на 40-те години по Кръстовден няколко семейства пазарели общ овчар. Днес притежателите на овце ги пасат сами по хълмовете около селото. Стадата са малки – най-много 10–15 овце.

⁵⁴ Пеню Пенев е роден в Добромирка. Родната му къща от 1978 г. е музей.

⁵⁵ Неслучайно добромирчани се прочули като отлични диолгери. Интересен обичай е т. нар. **впкапе на такия**. След направата на покривната конструкция главният майстор отправял следната благословия:

Слушайте майстори,
калфи и чираци
и вий наоколо комшин
и чорбаджин.
Който с брадвата задялва,
той си ялията запрайва.
Който с теслата сарандиса,
той си Божия гроб в Йерусалим
кондиса.
От чорбаджията ни излезе

един златен бакинш.
 Той майсторите зарадва.
 Да му помогне Господ
 да отиде на Божии гроб
 да пише бащи и майки
 и всички забравени родове.
 Колкото са на този бакинш жичките,
 толкоз да са му в сандъка жълтичките.
 Колкото са на полето мравките,
 толкоз да са му в обора кравките.
 Колкото са в гората дърветата,
 толкоз да са му в къщата момчетата.
 Благодаря ти, майсторе,
 на тоз, който донесе,
 и на тоз, който не донесе,
 Господ здраве в къщата му да внесе!

⁵⁶ Бебровска река при пълноводие често излизала от коритото си, заливала градини и ливади, дори къщите, построени близо до нея. През 1970 г. е извършена корекция на реката. Коритото ѝ днес рядко се препълва, защото част от изворите ѝ са каптирани и с тях са водоснабдени селата Беброво и Константин.

⁵⁷ Милетич, Л. Старото българско население в Северозападна България. С., 1902, с. 48.

⁵⁸ Иречек, К. История на българите. С., 1978, с. 42.

⁵⁹ Цветкова, Б. За поселищния облик на Търновския край през XV–XVI в. – В: Икономическо-географски и етнографски сборник в чест на чл.-кор. Й. Захариев. С., 1964, 130–146.

⁶⁰ Бебровски глас (Беброво), № 7, 2 авг. 1935.

⁶¹ Пак там, № 14, 19 дек. 1935.

⁶² Векилов, П. Беброво – село „Хубав градец“. С., 1996, с. 144.

⁶³ Данните се отнасят към 26 юли 1999 г.

⁶⁴ Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът. Т. 3. С., 1995, с. 40.

⁶⁵ Интересна представа за бебровските търговци преди Освобождението дава Захари Стоянов. Вж. Стоянов, З. Четите в България. С., 1940, 24–28.

⁶⁶ Лични теренни материали на автора от с. Беброво.

⁶⁷ Бебровски глас, № 2, 28 февр. 1935.

⁶⁸ Пак там, № 4, 10 апр. 1935.

⁶⁹ Пак там.

⁷⁰ Пак там.

⁷¹ Архив на кооперация „Надежда“ – с. Беброво.

⁷² Събрани на големи групи, моми, момци, мъже и жени отивали на жътва в Тракия за около 20 дни.

⁷³ Георгиева, Ц. Пространство и пространства на българите (XV–XVII в.). С., 1999, с. 200.

⁷⁴ За техните характерни особености вж. Вакарелски, Х. Етнография на България. С., 1977, 232–234; 237–338.

⁷⁵ Този група се обособява като централна и се нарича село, а останалите са махали (колиби, кошари).

⁷⁶ Златев, Т. Българска национална архитектура. Т. 1. С., 1958, с. 10.

⁷⁷ Такива места (наричани свети) били кръстът под стария глог в някогашните гробища (срещу моста за Ковачевци), старият орех на брега на р. Ръждавец (срещу Мяворски дол), Ивановският орех в Малката река и др.

⁷⁸ Разказват, че за сбора си идвали хората чак от Америка. Вж. Живкова, В. Селото. С., 1989, с. 75.

⁷⁹ Според същността на християнското учение църквата е богочовешки организъм, чиято

глава е Иисус Христос. Селската църква практически е символ с дълбоко и разпостранно значение. Народът я възприема като сътворена от него институция (в историческия смисъл, вземайки за основа църковната борба през Възраждането) и затова я почита (подчертавайки главно етноопределящата ѝ функция). Казано по друг начин – религиозното у селянина е подчинено на националното.

⁸⁰ Бродель, Ф. Что такое Франция? Т. 1. М., 1994, с. 115 и цитираната там литература.

⁸¹ Георгиева, Ц. Природна среда и модел на селищна мрежа в българското пространство през XV–XVII в. – ИПр, 1996, № 2, с. 48.

⁸² Терминът е заимстван от Р. Редфийлд. Вж. Redfield, R. An Ecological system. The Little Community. The University of Chicago Press, 1956, p. 29.

⁸³ Пак там, с. 22.

⁸⁴ Рот, К. Между модернизация и традиционализъм. Всекидневна култура на селото в Югоизточна Европа. – БФ, 1997, № 3–4, с. 29.

⁸⁵ Лангазов, Д. Малкото българско село (Опит за социологически портрет). С., 1974, с. 11.

⁸⁶ Зундхаусен, Х. От предкапитализъм към ранен капитализъм. Трансформация на селото и селското стопанство на Балканите от XIX век до Втората световна война. – БФ, 1997, № 3–4, с. 12.

⁸⁷ Sanders, I. Balkan Village. The University of Kentucky Press, 1949, p. 142.

⁸⁸ Зундхаусен, Х. Цит. съч., с. 20; Мочева, Х. Селското земеделско домакинство в България през 1935/ 1936 година. С., 1938, с. 8.

⁸⁹ Лангазов, Д. Цит. съч., с. 10.

⁹⁰ Правилник за планово изграждане на населените места. – ДВ, № 51, 2 март 1950.

⁹¹ Добрева, Д. Трудова дейност в колектива. Официална норма и действително поведение в едно планинско село през 50-те години. – БФ, 1997, № 3–4, с. 97.

⁹² Иванова, Р. Сбогом, Динозаври, добре дошли Крокодили! Етнология на промяната. С., 1997, с. 121.

⁹³ През 1966–1969 г. 53,6% от миграцията в страната е от селото към града, като през 1969 г. за първи път се променя съотношението между градското и селското население в полза на градското (51,7 : 48,3). Вж. Брадистилев, Д. Икономически и социални проблеми на урбанизацията в НРБ. С., 1975, 42–44.

⁹⁴ Рот, К. Цит. съч., с. 32.

⁹⁵ Smollett, E. W. The Economy of Jars. Kindred Relationships in Bulgaria. – Ethnologia Europea, 1989, No 2, p. 128.

⁹⁶ Иванова, Р. Цит. съч., с. 125.

⁹⁷ Взаимодействието на човека с природата с вариативно както в пространството, така и във времето, но зад видимото разнообразие се крие единен принцип. Вж. Гулилев, Л. Н. Этногенез и Биосфера Земли. Л., 1990, с. 17.

⁹⁸ Пак там.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 93–95, 2000–2002

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 93–95, 2000–2002

РАЗВИТИЕТО НА ИДЕИТЕ ЗА ПОЛИТИЧЕСКИ РЕФОРМИ В ГЕРМАНИЯ В ПУБЛИЦИСТИКАТА НА ЕРНСТ ТРЬОЛЧ МЕЖДУ 1914 И 1923 Г.: ОТ „МОНАРХИЗЪМ ПО СЪРЦЕ“ КЪМ „РЕПУБЛИКАНСТВО ПО РАЗУМ“

ТЕОДОРА КАРАМЕЛСКА

Teodora Karamelska. DIE ENTWICKLUNG DER POLITISCHEN REFORMIDEEN FÜR DEUTSCHLAND IN ERNST TROELTSCHS PUBLIZISTIK ZWISCHEN 1914 UND 1923: VOM „HERZMONARCHISMUS“ ZUM „VERNUNFTREPUBLIKANISMUS“

Ernst Troeltsch gehört zu den wichtigsten Repräsentanten des gebildeten Bürgertums in Deutschland, die einen weit über ihren wissenschaftlichen Fachbereichen hinausgehenden Einfluss auf die politischen Diskussionen in der Zeit um den Ersten Weltkrieg ausübten.

Im Mittelpunkt der vorliegenden Darstellung steht die Analyse von Troeltschs politisch-publizistischer Tätigkeit 1914–1923, die in die Perspektive seiner Reflexion über den sog. „Sonderweg“ Deutschlands zu stellen ist. Es wird sowohl biographisch, als auch anhand seiner wichtigsten politischen Schriften zu zeigen versucht, dass sich Troeltschs politischer Weg als eine kontinuierliche Wandlung vom Monarchisten mit nationaler Grundeinstellung zum Republikaner beschreiben lässt. Dieser Prozess bahnt sich in Gestalt einer Kritik an den politischen Verhältnissen im Wilhelminischen Reich an und setzt sich nach dem Krieg durch Troeltschs parteipolitisches Engagement für die Deutsche Demokratische Partei fort.

In seinen *Spektator-Briefen* insistiert der systematische Theologe, Philosoph und Geschichtstheoretiker Troeltsch auf der Rolle der bürgerlichen Mitte und setzt sich entscheidend für die Weimarer Republik ein. Er erkennt, dass die Sozialdemokratie die einzige politische Kraft nach dem Untergang des Kaiserreiches ist, die die gesellschaftliche Zerklüftung in ein rechtes und linkes politisches Lager bewältigen könne.

За съвременниците периодът на Първата световна война, завършил с разпада на Германския райх и с революцията от 1918–1919 г., както и годините на

Ваймарската република, през които социалдемократията не успява да зададе на революционните промени в Германия здрави политически и обществени основи, е период с особена драматичност. За поколението мислители и представители на академичните кръгове, стоящи на прогресивно-либерални позиции като *Макс Вебер*, *Ернст Трьолч*, *Ханс Делбрюк*, *Фридрих Майнеке*, *Теодор Хойс*, *Хуго Пройс* и *Фридрих Науман* развитието на модерния германски политически и социален проект се превръща в основна тема на научен и обществен ангажимент. За тях, в различна степен критици на системата на кайзер-Вилхелмовия райх¹, външнополитическото поражение на Германия и окончателният разпад на старата политическа структура са същевременно и травматично лично преживяване. Болезненото усещане за състоянието, в каквото досега, по думите на Вебер, „нито един друг народ не се е намирал“², ги подтиква към активна публицистична дейност през и след войната и към пряко участие в политиката по време на Ваймарската република. За разлика от повечето интелектуалци и представители на немската академична общност, подвластни на общата резигнация от следвоенните години, тази прогресивна група изготвя конкретни стратегии за решение на възникналите проблеми. Нейното основно послание е необходимостта от постепенно либерализиране и демократизиране на политическата система, осъществено по еволюционен път, както и от задълбочена, а не емоционална рефлексия върху причините за войната и загубата ѝ. Тези учени ясно изразяват позицията си срещу хегемонията на консервативно-аристократичния елит в държавата. Критичният им патос е насочен и срещу онази част от гражданското съсловие, която се е примирила с властващия псевдоконституционен ред, виждайки в него защита от нежеланите социални опасности в лицето на считаната за революционна социалдемократия.

Един от най-забележителните представители на тази малка, макар и необичайно активна група университетски преподаватели, най-големият представител на либералната реформа в Германия успоредно с Макс Вебер³, е теологът *Ернст Трьолч* (1865–1923). В своите многобройни изследвания върху генезиса на модерното западноевропейско общество, върху неговото религиозно и идейно-философско развитие Трьолч прекрачва тесните дисциплинарни граници на протестантската теология. Опитът му да изгради познавателните фундаменти на една историческа наука за културата, която, изхождайки от миналото, да задава нормативни ориентации за актуално действие в бъдещето, го превръща още приживе в класически диагностик на модерната култура. Резултатите от своите анализи Трьолч отстоява не само чрез преподавателската си работа в университетите в Хайделберг и Берлин, но и чрез публикациите си в периодичния печат по време на войната, както и като един от основателите на Немската демократическа партия. Тази „проява на практическите измерения на историческото знание“⁴ е само част от изключителния му научен принос към теоретичното овладяване на кризата на модерната европейска духовност, станала очевидна в цялата си дълбочина през войната⁵. Според един от известните спе-

циалисти по най-нова история на Германия – Томас Нипердай, Трьолч е мислителят, който през първите две десетилетия на XX в. по най-проникновен начин рефлектира върху проблема за историзма като светогледна и научна парадигма. Неговата основна тема, а именно преодоляването на историческия релативизъм чрез „културен синтез“, засяга директно интелектуалната чувствителност на епохата.

По-задълбоченото и цялостно представяне на философско-историческата програма на Трьолч обаче се нуждае от отделно внимание. Анализът тук ще бъде ограничен до развитието на неговите политически идеи и застъпничеството му за демокрацията като най-подходяща форма на управление за Германия след войната. В демокрацията Трьолч вижда единствения път за засилване устойчивостта на политическата средна класа и за защита на парламентаризма – идея, на която мнозинството съвременници гледат с подозрителност и недоверие и до която самият той достига едва под влияние на динамиката на войната и следвоенната ситуация. Така, ако през 1914 г., заедно с прогресивно мислещата част от германското образовано бюргерство, той счита, че конституционната монархия, ръководена от един чувствителен за социалните проблеми кайзер, е способна да наложи на практика принципите на консервативно-либералната идея, то след преживяването на Световната война монархията за него повече не е състоятелен политически проект.

I.

Като професор по систематическа теология в университета в Хайделберг от 1894 до 1914 г., три пъти избран за декан на Евангелско-теологическия факултет, а през учебната 1906/07 година и за ректор на университета⁶, Ернст Трьолч се ползва с голямо влияние в университетските среди до началото на войната. През този период той е политически лоялен спрямо монархията в Германия. Това важи до голяма степен за мнозинството университетски теолози от XIX и началото на XX в. както за тези от средите на консервативното протестантство, така и за либералните културпротестанти. Те анализират съществуващите социални отношения, както и монархическата власт, изхождайки от тяхната религиозна легитимност. За разлика от консервативните теолози обаче Трьолч е инспириран от модерната историко-критическа теология, която си поставя за цел да освободи християнската традиция от ограниченията на догматиката и да докаже нейното трайно значение за съвремението. Под нейно влияние той участва в етическите дебати относно една религиозно-инспирирана промяна на класовото общество на кайзер-Вилхелмовия райх. Трьолч поддържа необходимостта от „предпазлива реформа“ в тази посока, но през 1904 г. отклонява настойчивите молби на своя близък приятел Вебер⁷ за по-ангажирана позиция: „Макс Вебер изискваше от мен активно участие в политиката. Аз отклоних с обяснението, че не съм либерал, въпреки големите ми симпатии към либерализма. Причината да не съм либерал лежи в моята християнска вяра

и нейното въздействие върху политическото мислене.⁴⁸ Мариане Вебер също описва Трьолч през първите му години в Хайделберг като „политически очевидно незаинтересован, по-скоро консервативен националлиберал“⁴⁹. Това не означава обаче, че той заема изцяло пасивна позиция по проблемите на съвременното си. Така например през 1908 г. Трьолч е избран за представител на Хайделбергския университет в Първата камара на херцогство Баден и в продължение на шест години се занимава с въпроси на висшето образование. В образованието той вижда безспорния гарант за отстояване на културната идентичност на германския народ срещу релативизиращите тенденции на модерността¹⁰. Ето защо Трьолч разглежда политическото образование на нацията като изключително важна задача и в духа на класическата немска историография я приписва на историческите дисциплини. Те трябва да формират и насочват поведението на нацията в контекста на социалните промени. Създаването на адекватна на съвременното политическа етика, както и практическата релевантност на научните рефлексии се превръщат постепенно при него в трайна тема¹¹.

Интересен е фактът, че за разлика от своята отвореност към либералните идеи в протестантството, в предвоенните години немският теолог счита прилагането на демократичните конституционни идеали в областта на висшето образование за неуместно¹². Погълнат от своята преподавателска работа, публикации и налагането си в академичната общност, той не демонстрира особена чувствителност към собствено политически проблеми, макар и да анализира критично някои обществени явления. Така например в постепенното изтласкване на образованото бюргерство на заден план от страна на икономически проспериращата буржоазия Трьолч вижда процес на дългосрочно диференциране, заплашващо устойчивостта на тази, според него, твърде важна социална група. Той предупреждава и за опасността от това, управляващите кръгове, неспособни да овладеят налагащия се след 1880 г. процес на демократизиране, да се опитат чрез национална идеология и агресивен империализъм да отклонят общественото внимание: „Властващите сили у нас залагат всичко за утвърждаването на своите позиции и не правят абсолютно нищо за преминаване към новите отношения, с надеждата, че по този начин ще могат да ги предотвратят. Така те създават само радикализъм и разрушават средната класа.“¹³

II.

През август 1914 г. подобни критични гласове са заглушени от вълната на национално въодушевление, което обхваща без изключение цялото германско общество. Тежките политически и социални конфликти на предвоенните години изглеждат забравени¹⁴. Общото преживяване на еуфорията и подчертаното усещане за национална принадлежност създават впечатление за войната като израз на „народната воля“. Самият Макс Вебер, последователно критичен спрямо немската политика, заявява: „Защото все едно какъв е успехът – тази война е голяма и чудесна.“¹⁵ Подобно на него мнозина интелектуалци очакват война-

та да премахне произволното упражняване на власт от страна на държавата. Тези оценки скоро се оказват утопични.

Израз за силната националистическа пропаганда в Германия са т. нар. идеи от 1914¹⁶. Чрез тях академичната – както консервативна, така и либерална – общност формулира съществуването на една *специфично немска култура*¹⁷, както и срещу варварството на царска Русия. Отчасти това е реакция срещу острата критика от страна на английската и френската общност, обвиняващи Германия във варварство, грубо нарушение на човешките права и милитаризъм. Така чрез „идеите от 1914“ германците се противопоставят на западните „идеи от 1789“, подчертавайки готовността си за доброволно подчиняване на целите на народната общност, за разлика от „привидния“ индивидуализъм на западните общества. В духа на тези идеи немският полуконституционен ред се стилизира като алтернативен и по-устойчив модел на политическа култура.

В последните години преди войната Трьолч, по собственото му признание, се доближава до позициите на „умерения либерализъм“¹⁸, но подобно на мнозина от академичното съсловие едва избухването на войната го кара да изрази по-активна позиция. Още в първата публична реч, която държи през август 1914 г., *След обявяването на мобилизацията*, могат да се проследят идеите, които той, с известно колебание, застъпва през цялото време на войната. Целите на започналия конфликт той формулира по-скоро като отбранителни и либерални – премахване на монархическия абсолютизъм и повече права за германския гражданин. В началото на войната Трьолч вижда постигането им чрез проявата на разумен милитаризъм и идеализира ролята на германската армия: „Тя [армията] съчетава дисциплината, управленското изкуство и организационната сила на аристокрацията с ударната сила и чувството за дълг на народната общност; дисциплина и аристокрация, авторитет и свобода [...] С тази армия няма да се покорява света, нито да се води авантюристична политика. С нея се цели само самосъхранение, самоосигуряване и воля всичко нравствено, придобито през войната, да се приложи в по-нататъшното развитие и задълбочаване на нашия собствен вътрешнополитически живот.“¹⁹ В речта му *Идеите на 1914 година*, макар и неоправдаваща империалистичните цели на Райха, също проникват ясно националистически нотки: „Световната война е на първо място всичко друго, но не и война на духа и на културните противоречия, както често им се иска на патетичните свръхидеалисти. Тя е резултат от империалистическото напрежение в света, породено от разделението на планетата сред малкото велики сили и от необходимостта да се потисне германската конкуренция.“²⁰ В сложната политическа ситуация, в която в този момент се намират всички германци, Трьолч се обръща с послание към своето съсловие – образованото бюргерство и учените. Тяхната непосредствена задача е да представят немската гледна точка в тази, наречена така от пропагандата на противниците, „война на културите“ (*Kulturkrieg*). Това е повод за по-дълбок размисъл върху същност-

та на немския дух и неговите проявление в променените исторически условия. Самият Трьолч характеризира духа на германската култура като „метафизическо-религиозен“ и го противопоставя на „позитивисткия светоглед“ на французи и англичани. В същото време, изтъквайки националните специфики на различните култури, той се стреми да покаже, че за всички европейски народи е валидна една *обща* историческа традиция. Поради това и призовава германския интелектуален елит да подходи както критично, така и конструктивно към различията. Стремехът на всяка цена да се отстоява „автентичната екзистенция“ на една нация чрез военна конфронтация, според Трьолч, не може да бъде продуктивен. Много повече е необходим „културен синтез“, който да анализира историческите връзки между европейските народи и да търси в тях устойчиви елементи за съвместно изграждане на една европейска културна общност. Той предвижда, че чрез войната „интернационализмът на европейската духовна култура, и с това най-важна част на европейската общност след икономическия обмен, може да бъде ошетен по най-тежък начин за повече от едно поколение“²¹.

Преди войната и в първите години от нея Трьолч счита *конституционната монархия* за най-уместната форма на управление в Германия. В нея той вижда политическа система от правила, в която обществените противоречия могат да бъдат решавани както дискурсивно, така и авторитативно. Ето защо през 1914 г. Трьолч апелира към гражданските сдружения и политическите партии да подчинят интересите си на държавната политика на заплашения във външнополитически план Германски райх. Той вижда слабостите на германското общество, което критикува за това, че е лишено от толерантност, че в политиката цари клерикализъм, духовна несвобода, че образованието е пропагандно и че съществува „остро класово разделение“. Като цяло обаче Трьолч остава в рамките на германската традиция на държавно мислене, в която се подчертава надобществения авторитет на държавата. В критиката си срещу приоритета на обществото пред държавата, характерен за западните държави, той се опира на три важни за дискусиите в Германия идеи. На първо място, в духа на Бисмарк и Хайнрих Трайчке подчертава, че „същността на държавата е [...] преди всичко власт“²². От друга страна, заедно с класиците на идеалистическата теория за културата Шлайермахер и Хегел държи на това, всяка употреба на държавна власт да бъде ориентирана към нравствени цели, като по този начин държавата, чрез подкрепа и защита на духовните блага, се издигне до „културна държава“. На трето място той е убеден, че основна задача на държавата е да се грижи и за преодоляване на класовите противоречия, като ограничава либерално-капиталистическия икономически индивидуализъм за сметка на общото благо.

Поради геополитическата специфика на назряващия конфликт – подобно на мнозина либерали – Трьолч е готов да оправдае милитаризирането на Райха. Това обаче не означава автоматично подкрепа на агресивна националистическа външна или империалистическа световна политика. В много по-голяма степен

той вижда в нарасналото самочувствие на Германия залог за постигане на обединение и взаимно уважение между европейските народи: „Идеалът за една система от жизнени, задоволително разбиращи се народи трябва да остане водещ [...] също така трябва да съществува политическа нравственост.“²³ Съвместно с някои либерални културпротестанти като Мартин Раде и Адолф фон Харнак през 1910 г. Трьолч подкрепя основаването на *Съюз за международно разбирателство*, който залага на „необходимостта от политика, почиваща на сигурни основи и от по-нататъшно доизграждане на наличните още днес елементи до една международна организация“²⁴.

III.

През есента на 1914 г. Трьолч заема катедрата по *Философия на културата, историята, обществото и религията и християнска история на религията* във Философския факултет на Берлинския университет. Историята на тази катедра е до известна степен показателна за неговата работа, както и за тогавашното състояние на протестантската църква: за да неутрализира мощната съпротива на консервативния пруски църковен елит спрямо представителите на либералното протестантство, Пруското културно министерство премества старата катедра на Шлайермахер от Евангелско-теологическия във Философския факултет и назначава Трьолч за професор в нея. Тази смяна, както и динамично развиващите се политически и военни събития засилват интереса му към нови тематични области и в същото време го радва, тъй като в областта на теологията Трьолч се чувства под нарастващ натиск, а това възпрепятства продуктивното въздействие на идеите му върху обществеността.

Постепенно Трьолч се превръща в един от водещите „учени-политици“ с многобройни контакти с политическия и академичния елит на Германския райх. Особено близко приятелство го свързва с преместилия се една година преди това в Берлин историк Фридрих Майнеке (1862–1954), което заслужава по-голямо внимание.

С Майнеке Трьолч е в научен контакт още от 1907 г., когато публикува в *Historische Zeitschrift*²⁵ своя прочут доклад *Значението на протестантството за възникването на модерния свят*²⁶. Преместването на двамата учени в Берлинския университет, което по думите на Майнеке се считало за най-висока „цел в академичната кариера на всеки немски професор по история“²⁷, слага началото не само на интензивно научно общуване между тях²⁸, но и на обща политическа активност, завършила със застъпничеството им за младата германска република. Политическите схващания и на двамата преминават от период на убеден монархизъм до осъзнаване на необходимостта от налагане на републиканската форма на управление. Все пак до 1917 г. различията помежду им са налице. Дотогава Майнеке не е напълно убеден в погрешността на военната политика на Германия и държи на това, че скромните военни цели са изпълними. Трьолч споделя отчасти неговото мнение, но настоява за трезва пре-

ценка за рисковете в политическото поведение на Германия. Още през август 1913 г. Трьолч пише на своя приятел, че много по-добре би било, ако германският народ има повече усет за настъпващите опасности, отколкото да ликува и предупреждава за заблудата „единението от августовските дни да се счита за принципно и трайно променяне на нашия народ“²⁹. Предвоенният подем, подобен на който неговите съграждани преживяват сто години по-рано през 1813 г., той определя като реакция срещу „самодоволността на изминалата епоха“³⁰.

През есента на 1915 г. излиза сборникът *Германия и Световната война*³¹, в който двамата приятели участват със свои статии – Майнеке пише на тема *Култура, политика на силата и милитаризъм*, а Трьолч продължава развитието на идеята за специфичен „дух на германската култура“. Една година по-късно той я извежда до специфичната германска идея за *свобода*, изразена в динамичното отношение между личност и общност: „Германската идея за свобода няма стремеж към световно господство, нито към материално, нито към духовно. Тя означава свобода на народните индивидуалности успоредно една до друга, която не унищожава техните съвременни възможности за развитие и не се оставя да бъде шаблонизирана в името на никакъв закон. В този смисъл ние вярваме, че сме тези, които се борят за верен и истински прогрес на човечеството, който не насилва никого и дава всекиму свобода.“³² Трьолч развива тезата, че съществуват три вида свобода: първо, „свобода и неограниченост на личното самопредставяне и формата на жизнен стил“ – според него в този смисъл Германия е „най-младата култура“ в сравнение със западните държави; на второ място, „духовна и културна свобода в движението на идеи“, имайки предвид „автономията на модерния дух“, чрез която „ние в действителност сме изпреварили западните народи“; и на последно място – „собствено политическата свобода на взаимодействие между волята на отделните индивиди за формиране на общата държавна воля“. По отношение на третия вид свобода нито една държава не може да бъде напълно пример за Германия, тъй като „големите демократични държави, съществуващи днес, са демократични само условно“³³.

През 1916 г. Трьолч все още идеализира съществуващия при кайзеровия режим псевдоконституционализъм: „Свободното утвърждаване на една централизирана воля, създадена за управление не от парламента, и свободното споразумяване на парламента с тази воля, при същевременно строго зачитане на равенството на правата и при пълна лична свобода“ – така на този етап той вижда най-уместната форма на управление, която може да бъде пример за малките нации и основа за формиране на един централноевропейски съюз. Настояването на Трьолч върху специфичната форма на свобода в Германия се споделя и от либералния теолог и политик Фридрих Науман, който също едва в края на войната се отказва от идеята за консолидиране на Централна Европа и безрезервно приема англосаксонските модели на демокрация. Относно участието на отделните индивиди в общото политическо формиране на волята Майне-

ке прави от своя страна следното предложение: „Една социална монархия, освободена от остатъците на старата държава на съсловията и привилегиите, призвана към близост и хармония с представителството на народа, но същевременно свободна и достатъчно силна, за да се намесва като посредник между мнозинството и малцинството и така да намира синтеза на народната воля, но и достатъчно дистанцирано, за да представя и ръководи ефективно и спокойно нацията отвъд войната и мира, – това е победната позиция на нашата политическа власт и свобода.“³⁴

Тези примери убедително показват, че в първите военни години двамата учени, както и техните съмишленици, все още се опитват да обосноват необходимостта от политически промени не на базата на радикално отхвърляне на досегашния германски политически модел, а чрез реформи на съществуващата система. Една такава неотложна реформа е премахването на пруското трисъсловно изборително право. Както Вебер, така и Трьолч пледират изрично по време на войната за конституционни реформи и за отваряне към политическите и духовните традиции на Западна Европа и Съединените щати; Вебер по своя решителен и безкомпромисен начин, Трьолч по-скоро предпазливо, но и двамата се стремят към постигане на *компромис* между държавната традиция на управляващия елит в Германия и западноевропейския модел на управление от парламентарно мнозинство. В очите на Вебер и Трьолч, сравнено с другите общества германското по-скоро изостава, но те считат, че този недостатък трябва да се преодолее, ако немската нация иска да съществува успешно през следващите десетилетия. Трьолч изразява това свое отношение в съчинението си от 1916 г. *Немско бъдеще*: „Модерната свобода [в Германия] е далеч по-недоразвита, отколкото на Запад. Като сигурна позиция на индивида чрез формална правова равнопоставеност, като взаимност в процеса на социално признаване и правово равенство, като свобода на общинското и провинциално самоуправление при нас тя навсякъде е повече или по-малко затъмнена от съсловно-патриархалните традиции и, което е още по-чувствително, от наследената бюрократична полицейска държава, от служебното недоверие спрямо опасностите от непозволено политическо убеждение. В големи части на Германия тя е напълно ограничена в двете си основни насоки: като формираща общата воля сила и като участие в държавния живот. [...] В сравнение със западните народи във всички тези детайли ние сме антична, все още слабо оформена държава.“³⁵

Скоро след установяването си в Берлин Трьолч се включва заедно с историка Ханс Делбрюк³⁶ и Майнеке в официално избухналия спор относно целите на войната, като се застъпва за военно примирие. В този спор малката група от либерално ориентирани професори се опитва да докаже разумността на аргументите си срещу мнозинството свои консервативно и анексионистично настроени колеги. Така, въпреки забраната за публичен коментар на военните цели, валидна до ноември 1916 г., още през юли 1915 г. Майнеке и Трьолч подписват подготвената от Теодор Волф, с помощта на Делбрюк, петиция до канцлера на

Райха, която се обявява „против всяка анексия или разкъсване на независими нации“. По-късно, през 1917 г., подписите на двамата стоят до тези на професорите Емил Фишер, Адолф фон Харнак и Паул Рорбах под съставената от Делбрюк *Прокламация за реформа на изборното право*. В нея немските професори изразяват загрижеността си от това, че Великденското обръщение, което кайзерът прави на 7 април 1917 г. (предвиждащо реформи на изборното право в Прусия), ще бъде наложено единствено с помощта на консервативните сили и че това не отговаря на обществените очаквания. Тяхното искане е „правителството да предложи на Ландтага незабавно изборителна реформа, която да е свързана не само с всеобщото, директно и тайно, и с равно изборно право, а и иначе [правителството] да даде действителен и видим израз на доверието, което немският народ заслужава“³⁷.

В началото на 1915 г. Майнеке се среща в Берлин със своя стар приятел и колега историкът Ото Хинце, професор в Катедрата по политика и история на конституцията. Заедно с него и с активното участие на Трьолч той предприема години наред т. нар. Далемски неделни разходки³⁸, при които оживено се обсъжда актуалната политика. В своите спомени Майнеке разказва, че Трьолч, наред с Макс Вебер, е бил смятан за най-борбения и универсален мислител от онова поколение, че е умееел в най-висока степен да увлича съвременниците си: „Трьолч притежаваше изключителна виталност. Той се стремеше да се справи с всяка духовна или политическа позиция в модерната действителност, на която се натъкнеше, т. е. да я схване и критикува, да я – така да се каже – подреди правилно в своята универсална картина на човешките сили, било то отдалечени или близки до Бог. Той говореше много за това, че не бива да се спира при простото съзерцание, че то трябва да бъде превърнато веднага в творческа и градивна културна работа, – но най-типичните за него самия способности не бяха в областта на практическото действие, а в разбуждането на духовете, в това те да се стремят към нови пътища.“³⁹

Към Далемските разходки се присъединяват много университетски преподаватели и политици, сред които и Валтер Ратенау, с когото Трьолч поддържа тесен контакт, особено в заключителната фаза на войната и в първите години след нея. Голяма част от тях присъстват и на вечерите, които Делбрюк организира всяка сряда в клуб-ресторанта на немско-американското дружество в Берлин. В средата на войната в кръга бива въведен и принц Макс фон Баден. През 1917 г. Ханс Делбрюк кани бъдещия канцлер на Райха⁴⁰ на разговор, по време на който присъстващите Майнеке и Трьолч се опитват по възможно най-убедителен начин да обосноват пред принца необходимостта от реформа в пруското изборително право, от прекратяване на подводната война и от скорошно примирие: „Всички бяхме разтърсени и покрусени, когато в началото на 1917 г. до нас достигна новината относно решението за безогледна подводна война. Провалът на свързаните с нея надежди и принудителното примирие в края на септември 1918 г. ни завариха поради това по-подготвени от останалите, но също

и с очакването, че водещите ни идеи биха могли да се наложат – твърде късно, за да се победи, но не твърде късно, за да се спаси това, което още беше за спасяване. Това бяха идеи, подобни на тези, водещи ни през краткото канцлерство на принц Макс фон Баден. Нашият малък кръг постигна и влияние върху него – в известен смисъл ние формирахме личния държавен съвет на принца, както спомена тогава един от нас [има се предвид Ернст Трьолч]. От самото начало до края ние бяхме собствено консервативни реформатори, чийто час настъпи твърде късно.⁴¹ Този размисъл е знак за усещаното от двамата учени в една и съща степен политическо безсилие, което оставя в крайна сметка политическите им речи и изказвания без въздействие: „За мен часовете на общуване с Трьолч спадат към най-съдържателните и ободряващи ме по време на войната. Ние се подкрепяхме взаимно в поведението си спрямо поляризираните тенденции вътре в страната и спрямо заплашващия ни след 1917 г. лош изход от войната.“⁴²

През есента на 1917 г. се създава *Народният съюз за свобода и отечество*⁴³, насочен срещу политиката на Тирпиц и Лудендорф и подкрепяната от тях Отечествена партия, която застъпва във външнополитически план крайни военни цели, а във вътрешнополитически е за реакционно, реставраторско изменение на конституционния ред. В *Народния съюз за свобода и отечество* за първи път в тесен политически диалог и сътрудничество влизат християнските, предимно католически, социалистическите и свободните профсъюзи. В председателството на съюза участват профсъюзни ръководители и някои представители на академичната общност като Майнеке и Трьолч. Ангажирани със съставянето най-вече на морално-политическата платформа на съюза и с поглед към приемането ѝ в чужбина, двамата учени ясно се застъпват за всеобщо изборно право и парламентаризиране на държавния живот. Трьолч директно се противопоставя на призива на военните в началото на 1918 г. за всеобщо „навдигане на народа“ и „окончателна победа“ на Германия и все по-настоятелно се изказва в подкрепа на скорошно примирие. В това отношение Майнеке още е под влияние на военната пропаганда. В спомените си той пише, че с разочарование е приел мнението на Трьолч и Алфред Вебер, които считали една последна героична проява на германската нация за безсмислена, и не споделя техния скептичен критицизъм, настоявайки, че в старата система има все още нещо жизнестойчиво⁴⁴.

Действително, за разлика от Трьолч, Майнеке до самия край на войната не е бил твърдо убеден от неизбежния провал на германската външнополитическа агресия, обосновавана с ценностите на кайзер-Вилхелмовата епоха. До избухването на Ноемврийската революция идеята за сваляне на монархията му изглежда неприемлива. Майнеке се ужасява от мисълта, че социалдемократите, сериозно представени в правителството на Макс фон Баден, ще водят атака срещу монархията като цяло и ще се стремят не само към абдикация на кайзера, нещо, което за самия него не е немислимо в сложната политическа обста-

новка през есента на 1918 г., но и към цялостно преструктуриране на германското общество. Девет дни след 9 ноември 1918 г. Валтер Ратенау и Трьолч свикват малко събрание, което да изготви апел, призоваващ буржоазните елементи в Германия най-накрая да протегнат ръка на работническото и с общи усилия, отблъсквайки болшевизма, да създадат новата германска република. В апела революционната промяна и обявяването на републиката се „приветстват“. Майнеке се възпротивява на това предложение, твърдейки, че е готов да се съобрази с неизбежните исторически събития, но че никога не би ги „приветствал“. Разгорещено Трьолч му се противопоставя, критикувайки остро в негово лице поведението на германското образовано бюргерство, което не успява да разбере в такъв тежък момент необходимостта от вътрешна консолидация. Макар да подписва апела, Майнеке не приема идеята в основите на новата конституция на Германия да залегне принципът на чистия парламентаризъм; в много по-голяма степен той смята, че страната се нуждае от силна централна власт, която да се противопостави на партийните борби, нещо като „заместител на кайзеровата власт“. Приемлива му изглежда практиката в Съединените щати, където президентът има големи правомощия – идея, застъпвана също и от Фридрих Науман и Макс Вебер. В крайна сметка обаче поражението на Германия във войната, както и демократизирането на страната, го превръща от „монархист по сърце“ (*Herzensmonarchist*) в „републиканец по разум“ (*Vernunftrepublikaner*)⁴⁵: „И все пак ние считахме за дълг да защитаваме и Ваймарската република срещу саботирането ѝ от страна на десните партии, наследници на Отечествената партия [...] Ваймарската конституция със сигурност не беше идеалният съюз за една истинска народна общност, по-скоро имаше нужда от реформи, както винаги съм подчертавал по време на съществуването ѝ в моята публицистика. Но тя беше съюз, по-здрав от това, което се наложи с насилие през 1933 година.“⁴⁶ В края на войната Майнеке е обезверен от развоя на събитията и споделя песимистичното настроение на Трьолч: „Тази война може да бъде това, което някога бяха Пелопонеската и Тридесетгодишната война, а именно началото на упадъка на нашата нация и на европейската култура [...] За да се наложим, сега е необходима суровата сила на милитаризма, това е вярно, но по този начин духовното у нас ще бъде унищожено [...] По-рано осъждах остро вътрешното разкъсване и песимистичните мисли на Трьолч и често го считах за малко неустойчив, – сега, обаче, не искам повече да удържам опората в самия себе си. И историческите ми занимания повече не ми доставят радост. Всичко конкретно историческо ми е безразлично...“⁴⁷ И по-нататък: „Сърцето ми се разбива от това, как залезът на стария ред, с когото все пак аз вътрешно съм свързан най-дълбоко, сега се разпада с ужасните условия за спиране на военните действия. Бедна, бедна Германия. Самият аз, дори в най-мрачните си сънища, не съм вярвал, че бихме паднали толкова ниско.“⁴⁸

Не е учудващо, че в Берлинския университет двамата приятели остават изолирани от доминиращото мнозинство професори, поддържащи агресивната

политика на Хинденбург и Лудендорф. Така например, за разлика от Майнеке, който е член на Пруската академия на науките още преди избухването на войната, Трьолч не получава приживе постоянно място в нея. Вероятно поради неговите политически възгледи по време и след войната членовете на академията се въздържат да го допуснат, макар че заради големите си научни постижения той става член-кореспондент още като професор в Хайделберг. За съжаление Трьолч умира, когато със съдействието на Адолф фон Харнак и Майнеке пътят към обявяването му за постоянен член е проправен. Въпреки това застъпването му за Ваймарската републиката в следвоенния период не остава без влияние върху част от студентите от онова време. В спомените си за посещението като студент на семинара върху историзма на Трьолч професор Йохан-Албрехт фон Рантцау споделя: „Аз произхождам от консервативно семейство. Трьолч – както и Майнеке – ми помогнаха да не стана суперреакционер, както много други – навярно болшинството от студентите, – и в това, че бях готов да призная републиката.“⁴⁹ Че тази малка група от либерални или „демократични“ професори е била изолирана не само от своите колеги, но и от студентите, се твърди и в спомените на един друг студент, посещавал лекциите на Фридрих Майнеке, професор Жан Рудолф фон Салис: „Повечето [националистически и антирепубликански ориентирани] студенти бойкотираха лекциите на Трьолч и Майнеке (Ханс Делбрюк не четеше повече лекции, неговата брошура *Автопортрет на Лудендорф* предизвика смут дори и в кръга на собственото му семейство).“⁵⁰ Макар по време на учебните семинари и лекции Трьолч да не се изказва директно по политически въпроси, студентите добре знаят каква е политическата ангажираност на техните професори: „Трьолч се числеше към лявото крило на Берлинския университет. Знаеше се също и, че мнозинството от берлинските корифеи не правят това.“⁵¹ В неговото поведение мнозина от либерално мислещите съвременници виждат отразени като в огледало проблемите на епохата. И наистина Трьолч вижда навреме необходимостта от нов конституционен ред, който се налага от обществено-политическите и духовните промени в Германия⁵².

IV.

След края на войната консервативните управляващи кръгове в Райха, всемогъщото дотогава военно съсловие, както и тясно свързаните с тях представители на тежката индустрия са отстранени временно, а донякъде и напълно изключени от центъра на политическия живот. Заедно с тях политически несъстоятелна става и военната пропаганда, която владее немската публичност. Опитът на Германия да изгради в Централна Европа позицията си на континентална „велика сила“ се проваля с всички произтичащи от това последици. Въпреки че партийната система в Германия след 1919 г. бързо се връща в спектъра на политическите партии от епохата на кайзеровия режим, в началото се усеща видимо изместване наляво. При буржоазните партии това се вижда преди всичко със засилването на левия либерализъм.

Една седмица след революцията, на 16 ноември 1918 г., се създава Немската демократическа партия. Нейните привърженици идват от средите на Прогресивната народна партия и Националлибералната партия. Създадената от група интелектуалци и икономисти нова партия бързо събира близо 900 000 членове. За нейното учредяване и развитие заедно с Макс Вебер активно съдейства и Ернст Трьолч. През 1919 г. Трьолч фигурира в изборните листи на Демократическата партия в Прусия и, след като на местните избори тя печели 65 от 405 мандата, той става член на Пруския парламент. През март 1919 г. заема поста на парламентарен подсекретар в Пруското министерство на културата и образованието и до 1921 г. се занимава с въпросите на църковната политика. Тези въпроси са свързани най-вече с окончателното юридическо разделение между държава и църква, характерно за модерното общество, и с това, как при променените условия да се запази значението на църквата в религиозно отношение с оглед на бъдещето. В ситуацията на дълбока ценностна несигурност в следвоенните години Трьолч оценява като твърде важна опосредстващата функция на религията: „Вратата в самите нас и в духа, това в настоящото положение е най-важната и най-необходима програма.“⁵³

В основата на политическата програма на демократите залягат принципно признаване на републиканската форма на управление, парламентаризиране на политическия живот, запазване целостта на Райха, въдворяване на ред и законност, равноправие за всички граждани, повторно допускане на Германия до световната търговия. Трьолч анализира и военното поражение в по-дълбок политически план, като целта му е в настоящата ситуация да се види резултатът от неправилно наложената силова политика на Германия: „Но с това цялата стара система на политика и икономика, с която нашите вътрешнополитически отношения бяха тясно свързани и за чието реализиране единствено войската и флотата имаха някакъв смисъл, се провали. Ние се оказахме в напълно ново положение, което можеше да бъде осигурено единствено чрез идеята за съюз на народите във външен план и един нов демократично-социален ред във вътрешен план, за да не се превърне Германия в изригващ постоянно вулкан на мизерия и огнище на граждански войни.“

След 1918 г. Трьолч и политическите му съмишленици виждат две основни опасности в обществено-политически план: на първо място, от страна на консервативно-реакционното отхвърляне на републиката като наложена от омразните победители форма на управление, чужда на историческата традиция на Германия, и, на второ място, опасността от болшевиизиране на страната. Макар и болшевишката опасност все още да не си е проправила път, за Трьолч и повечето политици от буржоазните партии борбата срещу нея ще бъде доказателство за способността на правителството на социалистите да се справи с политическия хаос. На събрание на Берлинския университет след Ноемврийската революция Трьолч говори за новите задачи, които очакват немския народ. Той призовава буржоазните елементи в Германия да протегнат ръка на работ-

ничеството и заедно с него, в отпор срещу болшеvizма, да създадат основите на новата немска република.

Както вече беше споменато, за убедените защитници на демократизирането на държавата западноевропейският пример играе решаваща роля. Този пример обаче не са революционните идеи от 1789 г. или Третата френска република, а преди всичко Англия и Съединените щати. Немският либерализъм от самото си създаване чувства на първо място английския политически ред като подходящ пример за немското общество, въпреки че действителността на английската система е била възприемана едностранчиво и често с изкривена избирателност. Макс Вебер например я интерпретира, позовавайки се на примера на Гладстон, като личностно-плебисцитна система, която е успешна поради това, че поражда управляващ елит от утвърдени политици. Британският принцип на *gouvernement by consent*⁵⁴ се вижда в по-широко ориентиран към управлението смисъл, отколкото това отговаря на фактическите отношения. В по-голяма степен от Вебер Трьолч настоява за значението на гражданския индивидуализъм, формиран от пуританската религиозна традиция, и на противопоставянето му срещу английския политически елит. Той не успява да се освободи напълно от обичайното преди и по време на войната клише за британските управляващи кръгове. Те биват определени като овластен аристократичен елит, отдаващ се на „безогледната силова политика“, диктувана от националния егоизъм. Легитимирането на тази политика Трьолч вижда като резултат от субективното религиозно съзнание за мисия, отговарящо на икономическите интереси на английската нация. В този смисъл може да се каже, че самите англофили сред застъпниците на демократизирането на германската конституция, които след 1919 г. се превръщат в защитници на новия демократичен ред, изхождат от един модел на английската политическа система, който до известна степен се вижда и оценява погрешно.

Затова не е изненадващо, че през 1918/19 г. в основата на новия политически проект на Германия не заляга действително стабилно разбиране за демокрация. Самият Трьолч, както видяхме, пледира за това, че германците не бива да губят себе си в хода на присъединяване към универсализиращите тенденции в Европа. Идеологията на т. нар. особен германски път (*deutscher Sonderweg*) се оказва споделена не само от консервативните и антилиберални групи, а повлиява в немалка степен самите застъпници на едно приближение на Германия към демократично устроеното общество на Западна Европа. Поради това още през 1917 г. Макс Вебер изразява тревогата си, че демократичната идея би могла да бъде свързана с омразата към сключването на неизгоден мир или към едно поражение, а след революцията той вижда тази опасност в още по-голяма степен. В средата на ноември 1918 г. той разсъждава дълбоко песимистично: „Един нов ред, който е продукт на това ужасяващо поражение и опозоряване, трудно ще бъде вкоренен.“⁵⁵ Подобно на мнозина демократи, Вебер се страхува, че периодът на революцията може да бъде последван от период на най-остра ре-

акция и демократичната държава от Ваймар може да не просъществува дълго. По отношение на тежкия дефицит на демократични убеждения в Германия Трьолч също възкликва с тон на самокритика в края на декември 1918 г.: „Ние, германците, не сме надарени за демокрация, изобщо не и за политика, или, което произлиза от същото, не сме възпитани за това и не сме подготвени от нашата история.“⁵⁶

След унижителното военно поражение германското общество наистина се поляризира крайно в оценките си за политическото бъдеще на страната. Ориентацията към западноевропейските ценности изглежда за мнозина образовани граждани и учени предаване на собствената традиция, други пък я схващат като единствено възможна политическа алтернатива: „Западни се наричат демократичните, пацифистки, унитаристко-национални, дружелюбни към съюзите на народите, стремящи се към международно разбирателство течения и които се противопоставят на един специфично немски, исторически и органичен мисловен начин. Лозунгите, които разделиха народите през Световната война, днес са пренесени в нашата собствена среда. Принципната разлика между двата свята е доловима практически навсякъде.“⁵⁷ В тази ситуация Трьолч се опитва, и в това се състои неговата значимост, да покаже път на примиряване между двата типа политическо мислене, да докаже, че и германският свят притежава чувствителност за едно „духовно-етическо схващане на демокрацията“. Стремещт му е насочен основно към това да оправдае съществуването на Ваймарската република. Той настоява, че само чрез демокрация може да се преодолеят вътрешнополитическата криза на Германия, нейната изолация и революционните заблуди, че чрез нея внимателно и постепенно могат да бъдат изградени отново обществените отношения, без те да се разглеждат през призмата на определена политическа доктрина. През 1922 г. той апелира към една програма за самоосмисляне на германската историко-политическа традиция: „Тя може да бъде проведена само чрез работата на поколенията и чрез формиране на обединяващ общ дух на водещите умове. Не се изисква никакво принципно [...] загърбване на нашето духовно своеобразие, а само повторно оживяване на загубените идеи и [...] напасване на нашите основни идеи към владеещите днес нови световни отношения.“⁵⁸ Неговото настояване, че независимо от политиката на силните на деня, между Западна Европа и Германия съществуват много общи връзки, остава за съжаление нечуто⁵⁹.

V.

В спомените си от годините след войната Фридрих Майнеке пише, че желанието да се коментира хода на войната в статии и бюлетини е изпълвало сърцата на цялото академично съсловие. Това важи и за Ернст Трьолч, който изразява живо своето лично отношение към драматичните следвоенни събития в т. нар. *Писма на Спектатор*⁶⁰. Те представляват поредица политически коментари, които той публикува под този псевдоним⁶¹ в списание *Кунстwart* от 1918 до 1922 г. Дълго време неговата публицистика е била ценена като своеобразно

свидетелство за менталността и политическата култура в прехода от Райха към Ваймарската република. В предговора на тяхното издание от 1924 г. Майнеке ги определя като „един от най-важните източници за историята на Ноемврийската революция, защото този източник показва най-интимната душевна страна на това, което трябваше с горчива болка да преживеем“⁶². Още през същата година бъдещият президент на Германия Теодор Хойс ги характеризира по следния начин: „Тези, публикувани регулярно „съобщения“, „импресии“, „характеристики“, нека ги нарече всеки както иска, днес са се превърнали в документи за времето и хората – в историческата обусловеност на гледната точка, както и чрез широтата, в която Трьолч разглежда и формира проблемите на деня, импресионистично и в същото време систематично.“⁶³

През зимата на 1918 г. Фердинанд Авенариус, издател на *Kunstwart und Kulturwart. Halbmonatsschrift für Ausdruckkultur auf allen Lebensgebieten*, предлага на Трьолч да публикува в списанието есета върху политическото положение в Германия. *Kunstwart* е насочено към широка, културна и образована публика, а самият Авенариус се изживява като личност, стремяща се към естетическо образование на нацията. За кратко време *Писмата на Спектатор* се превръщат в една от най-важните части на *Kunstwart*. Майнеке описва възникването им така: „Да спасим Германия, защото с Германия и нашият духовен свят се намираше и се намира в опасност, да спасим вътре в самата Германия големите жизнени сили на нашата култура и носещата я социална прослойка от преврата на революцията – това беше водещата идея на нашия малък кръг от съмишленици, който още по време на войната се събираше около Делбрюк и Трьолч и се срещаше веднъж седмично. От този кръг произлязоха мнозина от държавниците на нова демократична Германия. – Ние бяхме демократи, защото ни беше ясно, че по никакъв друг път не биха могли да бъдат запазени националната общност на народа и същевременно жизнеспособните аристократични ценности на нашата история. От обмяната на идеи и информации в този кръг възникна и много от това, което Трьолч отрази в *Писмата на Спектатор*, които той започна да пише за *Кунстwart* след революцията, по настояване на Авенариус, – не най-малката от множеството заслуги на този изключителен мъж. Източниците, от които Трьолч можеше да черпи, се увеличаваха бързо, защото без да се стреми, чрез виталността на своята същност, той завързваше нови контакти с влиятелни мъже от обществения живот; тук трябва да се има предвид преди всичко неговото приятелство с Ратенау.“⁶⁴

Обременена ли е съдбата на Ваймарската република още в часа на раждането ѝ, така че преходът от Световната война към състоянието на латентни кризи да затруднява консолидирането на държавния ред? Или нейният край е предопределен от това, че германците не желаят да схванат същността на политическата свобода? Между тези два основни въпроса се движат анализите в *Писмата на Спектатор* и неотклонно призовават към стабилизиране на мирния процес.

В статиите си Трьолч остро критикува наложените от силите – победителки мирни условия, като ги обвинява в това, че са разбили икономиката и немската държава, „водени от омраза без мяра и разсъдък срещу Германия“ и че сключеният мир е „мир на отмъщението, измамата, насилието и подпалвачеството...“⁶⁵ Своята критика във вътрешнополитически план той насочва към образованото бюргерство, което като че ли не желае да се консолидира и да се противопостави на надигания се радикализъм отляво и отдясно. Единствено с него Трьолч свързва надеждите за постигане на устойчивост в новите политически условия. Той показва ясни симпатии към него, към неговите интелектуални и културни претенции, съзнанието му за отговорност и вяност към дълга. Подобна позиция е разбираема, тъй като самият Трьолч е формиран, както в духовно-културен, така и в политически план, от ценностите на това съсловие. Съзнавайки, че голяма част от него се страхува от настъпващите промени, които биха могли да променят социалния му статут, Трьолч се опитва аргументирано да покаже, че подобни страхове са необосновани и сам формулира есетата си като „писма за демокрацията до образованите хора сред тези, които я презират“.

Още от ноември 1918 г. Трьолч се опитва да докаже на читателите, че всички опити за носталгично завръщане към монархията са обречени на провал и че е невъзможна „реставрация с помощта на военните върху старата военна основа“⁶⁶, а за застъпниците на тази идея пише, че те „не могат да се откъснат от миналото и да се научат да мислят по нов начин“. Нито идеята за световна революция, нито обновяването на националистическото схващане могат да помогнат в настоящото положение. Трезво обръщане към изискванията на деня – това е максимата, която той повтаря по различен начин във всяка статия. В противоположност на всички идеолози, бленуващи за реставрация или за революция, в своята пледоария за демокрацията Трьолч остава съдържан прагматик. За разлика и от т. нар. републиканци по разум – онези слоеве от буржоазията, които принудително възприемат новия ред и същевременно остават в сърцата си монархисти, – Трьолч застъпва в писмата си един прагматичен републиканизъм, без предразсъдъци спрямо републиката. Все пак решението му да приеме демокрацията не е въпрос на изначално светогледно убеждение, а последица от преценката му за конкретната историческа ситуация, в която се намира Германия⁶⁷. Демокрацията се налага от всеобщото модернизирание: тя е „естествено необходимият резултат от формирането на големите държави и неимоверното нарастване на населението, чрез което всеки отделен индивид е заинтересован от преуспяването и икономиката на цялото; силата на отделния човек, обособена интелектуално и морално, бива взета предвид с оглед на цялото и именно поради това трябва да му бъде предоставено правото на съ-участие в него“⁶⁸. Индустриализацията, подчертава Трьолч, е разрушила старото политическо и социално равновесие, създадени са нови класи и поради това нови конфликти, които повече не могат да бъдат решавани в рамките на патриархалната монархия. В парламентарната демокрация той вижда онзи политически

ред, в който буржоазията и пролетариатът могат по мирен път да развиват своите интереси, и в този смисъл тя представлява среден, „спасителен път“ между реакцията и революцията: „Тя не е само последица от политическото и социално развитие на модерната държава, а единственото средство, което може да върне обърнатото класово господство в рамките на здраво и справедливо формиране на държавата [...] Ние трябва да се научим да прилагаме тази форма и преди всичко да постигнем воля за нея. – Но това означава сега принципна промяна на цялото положение, преди всичко на нашата духовна позиция към държавата и обществото.“ За запазване на умерения среден път и Ваймарската коалиция той пише през 1920 г.: „Разрушаването на партиите на центъра означава излагане на опасност на конституцията и Райха.“⁶⁹ И една година по-късно: „Позитивното постижение трябва да се състои в ново формиране на един широко разгърнат център. [...] Всяка помощ в нашето раздвоено положение от самото начало е идвала само от центристките партии, които, въпреки цялата подигравателност от ляво и дясно, обвиняваща подобно формиране на център в страхливост, безидейност и низост, винаги ще се утвърждават като най-важното политическо дело.“⁷⁰

За разлика от времето преди войната, когато, както показах, Трьолч развива идеята за специфична германска идея за свобода, в *Писмата на Спектатор* той се обръща срещу консервативно настроените защитници на германската идеология. Той оспорва идеята, че съществуват *същностно* значими различия между Германия и Западна Европа. Според него центърът на германската култура – периодът на Ваймарската класика – е бил вдъхновен от истински хуманистичен и космополитен дух, свободен от националистични претенции. Според него културните различия между европейските нации са само *исторически* обусловени и не изключват пренасянето на политически модели от една държава в друга. Той, разбира се, не се застъпва за нереклексивно пренасяне на демокрация отвън или за пълно отричане на наследените институции – в *Писмата* например пледира за запазване на специфично германското социално законодателство и социални грижи, въведени от Бисмарк, както и на консервативни елементи в областта на образованието. В този смисъл особено необходим е баланс, който не свързва военното поражение с пълна липса на ориентация и отказ от ценностите на миналото, а пита за възможностите за усвояване на устойчиви елементи от предвоенната култура. Този баланс обаче е необходимо предшестван от ясно разграничаване от други елементи на обществения живот преди и по време на войната: „В момента яснотата, която трябва да постигнем, може да се състои само в това, че трябва да сме наясно относно онова, с което при всички обстоятелства и бъдещи възможности е приключено. Това е милитаризмът, изграждането на държавата и обществото върху досегашната пруска милитаристична конституция и в съответствие с нейния дух.“⁷¹ От страниците на *Кунстwart* Трьолч последователно призовава към изграждане на *социална* и същевременно *консервативна* демокрация.

Изключително важна за разбирането на политическите възгледи на Трьолч е идеята за политически *компромис*, която стои в основата на либералната теория. Трьолч не подценява светогледните различия и противопоставеността на интереси на различните социални групи. Напротив, той се стреми към рамков ред, в който политическите конфликти могат да бъдат разрешени смислено. Всички политически позиции поради това трябва да бъдат проверявани относно практическата им ценност и да се отнесат конструктивно една към друга. В процеса на това съотнасяне трябва да бъдат изключени доктриналните крайности, които отхвърлят принципно компромиса като средство за постигане на политическо решение (*Ideologien und reale Verhältnisse*, 1921). Компромисът, според Трьолч, не е признак за неуравновесеност или търсене на изгубената хармония от времето на традиционното общество. Много повече той е знак за висока политическа отговорност и яснота, че само механизмите на разбирателство могат да преодолеят сериозните обществени противоречия на следвоенна Германия и че формите на управление не са резултат от никакви вечни истини, а са логическо и практически необходимо следствие от съответното състояние на обществото.

Трьолч не крие видимите слабости на модерната масова демокрация. Например в отговор на критиката на многопартийната система, която за противниците на републиката е първата стъпка към отхвърляне на демокрацията, той се опитва да обоснове безусловната необходимост на партиите като рационално управляеми „машини“. Те се превръщат в проблем едва тогава, когато извървят пътя на всички големи институции и започнат да се разглеждат като самоцел. Тогава в борбата за власт те забравят първоначалната си задача, а пълното им бюрократизиране води до това, че само апаратчици се издигат на политическите постове. Въпреки тези общи критични размишления, Трьолч остава в своите анализи конструктивен – разглежда отделните явления диференцирано, цитира имена, опитва се да формулира точно забележките си.

Трьолч отхвърля воденето на публичната дискусия за отношението между морал и политика под знака на алтернативата „утопия или реална политика на силата“, като поставя на нейно място изискването за *етически прагматизъм*. Според него основната задача на следвоенното поколение политици е да създадат ново, променено национално чувство, поучило се от историческия опит, освободено от всякакъв шовинизъм и изградено върху нравствени основи. Възприеме ли се подобно преобразуване, това означава, че обществото е способно да отговори на изискванията на настоящето. Трьолч счита, че *християнската етика* е в състояние да бъде този нравствен фундамент, който да свърже аристократичните и демократичните елементи в германската следвоенна култура.

Страхът от насилие от страна на левите сили и от съветизиране на Германия преобладава преди всичко през първата година след революцията. Поради това и в *Писмата на Спектатор* Трьолч непрекъснато предупреждава за

опасността от политиката, обещаваща „спасение“, политика на практика безкомпромисна и налагаща се винаги по насилствен път. След пуча на Кап през март 1920 г. и убийствата на Матиас Ерцбергер и Ратенау обаче критичните изказвания на Трьолч се насочват основно към политическата десница (*Die Welle von rechts*, 1919). Политическите убийства⁷², които тя извършва, показват по брутален начин как лесно се погават конститутивни за модерното общество права. Особено дълбоко го разтърсва атентатът срещу Валтер Ратенау: „Убийството на Ратенау, с когото бях добър приятел, заплашващото разпадане на Райха, оргиите на подлостта и неразумността, по-нататъшното усложняване на собствената ми финансова ситуация, страхът от зимата: всичко това се свързва с преумората и с грижите за съпругата ми и ме води до тъжно и депресивно душевно състояние [...] Докато съм жив, никога не ще успея да отстраня от себе си една дълбока тъга. Доколкото живях за земните неща, живях за моето отечество и сега виждам безнадеждното му разпадане; с голяма част от хората от моето съсловие и професия съм скаран, защото не вярвам в реставрацията, а и не я желая. Трябва да бъдат извървени съвсем нови пътища, а тях никой не иска ги да види. Простете този емоционален срыв. През последните седмици страдах ужасно и никога не ще се възстановя от това напълно.“⁷³

Не е трудно да се разберат тези думи на песимизъм – последните години от живота на Ернст Трьолч са изпълнени с много работа, към това се прибавят военните трудности на всяка зима и болестта на съпругата му; но не само борбата за всекидневието го води до състояние на безнадеждност. В годините след войната той трябва да преживее редица разочарования, умират много негови приятели. Все по-ясно става, че шансовете за успех на младата демокрация не са добри. Пръв сред всички останали, още през септември 1921 г., Трьолч предупреждава в *Писмата на Спектатор* за опасността от зараждащия се фашизъм: „Държавата е разрушена и без авторитет, а в хаоса триумфират само от една страна капиталистите и от друга страна авантюристите [...] Интелектуалците, професорите [...] повтарят старата националистическа идеология. За позитивна работа и отстраняване на щетите мислят малцина.“ Това е и неговото признание, че не намира подкрепа за своята политическа програма. Демократическата партия скоро губи значението си в политическия живот и така желаното формиране на стабилен граждански център се проваля.

Избраният от Ернст Трьолч и неговите съмишленици Фридрих Майнеке, Макс Вебер и Фридрих Науман политически и граждански път заслужава уважение и признание особено на фона на избраната от голяма част от гражданите и църквата реакционна позиция спрямо промените. Същевременно би могло да се твърди, че техният политически прагматизъм и аналитичност не успяват да увлекат младото поколение германци – така, както по-късно националсоциалистите успяват да направят това с тяхната идеология и фанатизъм. В този смисъл изследователите на политическите дискусии след Първата световна война с право причисляват Трьолч към духовните бащи на онова научно и политическо съзнание, което намира израз в най-пълна степен във Ваймарската конститу-

ция от 1919 г.⁷⁴ Валдемар Бесон коментира политическия и духовен ангажи-мент на германския теолог така: „Никой не успя да види по-добре от Ернст Трьолч, аналитикът на духовната ситуация на историзма, особения жизнен закон на Ваймарската държава. Неговите *Писма на Спектатор* повтарят неотклонно една и съща теза: републиката притежава нормата за своето съществуване в категорическия императив на социалното изравняване!“⁷⁵

Писмата на Спектатор са били високо ценени от съвременниците заради ясната воля за обективност и острия и проникновен анализ на политическите отношения, изразени в тях. Един от най-изчерпателните и интересни отзиви от съвременници е рецензията на Карло Мирендорф: „Тази книга е най-доброто представяне на най-новата история на Германския райх; тя е най-одухотвореното и задълбочено осветляване на първите години от живота на републиката [...] Никой не е рисуval с повече любов, разбиране, знание и интелигентност откъс от германската история. [*Писмата на Спектатор*] са съкровище за всеки, който се опитва да разреши загадката на германската политика. Те са учебник за всеки, който иска да допринесе активно за формирането на политическата съдба на Германия. Рядко са били изговаряни толкова много и големи истини за Германия и немския народ. Но този, който в тези писма се стреми към своя идеал, не е само мъдър и доброжелателен учител по демокрация; писмата са и един всеобхватен принос към социологията на настоящето.“⁷⁶

VI.

В своя предговор към *Писмата на Спектатор* Майнеке пише: „Начинът, по който Трьолч достигна до политиката, заслужава само по себе си уважение. Тъй като поначало той беше всичко друго, но не и това, което се нарича политически мъж. Той беше теоретическа и религиозна натура, която по напълно своеобразен начин свързваше вътрешна нежност с първична сила – феноменално в бурната пълнота на своите мисли, които той изразяваше и оформяше с необикновена лекота и преди всичко в глада за винаги нов материал от света и живота за своя неуморен и устремно работещ, наблюдаващ, свързващ и надграждащ дух.“ За напреженията на неговия „лишен от илюзии, напълно честен усет за действителността и вярващ идеализъм свидетелства всеки ред, който той е написал. Че те не винаги можеха да се съединят в удовлетворителна хармония, е разбираемо. Но сега може също да се разбере, как той, който започна като теолог, трябваше да завърши в двете професии на философ на историята и политик. Световната война и революцията бяха това, което го вкара в този нов път.“⁷⁷

За разлика от много теоретици на онова време, Трьолч показва, че Световната война не е самата криза на модерното общество. Тя само прави видимо това, което се заражда още в началото на XIX в., а именно ценностното разтърсване на носещите фундаменти на европейската култура. В своите културно-философски студии след войната, и особено в известното си съчинение *Историзмът и неговите проблеми*, Трьолч се връща отново към програмата на

културния синтез, чрез който да се възстанови единството на многообразното европейско наследство: „Задачата за постигането на настоящия културен синтез [изисква] много по-сериозно внимание към големите политико-етически световни сили на последното столетие, тъкмо към развитието, произлязло от естественото право и идеята за хуманност. [...] Това безспорно е пренебрегвано от нашата немска история и се е разглеждало с антипатия, в която чудесно са се свързвали романтизмът и привикването с пруския военен ред.“⁷⁸ Историко-философската програма на Трьолч остава, за съжаление, само скицирана и въпреки това поразява със своята проникновеност и хуманизъм.

За разлика от повечето германски професори по време на войната, Трьолч не прекъсва контактите си с учени от други европейски страни, дори се стреми да установи нови. Поради това, успоредно с Алберт Айнщайн и Валтер Ратенау, той е единствената голяма личност на следвоенна Германия, на която обръщат внимание не само холандци и швейцарци, но и англичани, и американци. През 1920 г. той е поканен да изнесе поредица от доклади пред студенти по теология в Англия, в университетите в Лондон, Оксфорд и Единбург (както и пред *Лондонското общество за изследване на религията*)⁷⁹. Тази покана е по личната инициатива на един от водещите католически учени на Англия – Фридрих фон Хюгел-Кенсингтън; за нея съдействат, разбира се, и политически фактори – текстовете на Трьолч е трябвало да представят в Англия образа на „другата Германия“, идеологически необременена и позитивно отворена за бъдещото съжителство на народите в Европа. По отношение на докладите е имало достатъчно задръжки от английска страна както от политически, така и от религиозен характер – с оглед на ролята, която протестантската църква оказва в подкрепа на управляващите кръгове в Германия през войната и поведението на мнозина професори по теология. В крайна сметка трудностите пред пътуването биват отстранени и то е трябвало да се състои в началото на 1923 г.

В докладите си за Англия Трьолч настоява за духовното и нравственото обновление на Германия, както и за необходимостта от взаимното проникване и допълване между морал и политика⁸⁰. В последния доклад на тема *Политика, патриотизъм, религия* той отново поставя пред политиката задачата да търси *компромис* „между практическите потребности на земния човешки живот и идеалните цели на духовния живот“⁸¹. Това означава конкретно, че политиката трябва да се хуманизира, че трябва да се свърже с етиката.

За съжаление, Трьолч не успява да осъществи пътуването си до Англия, тъй като се разболява през януари от белодробна емболия, която води до сърдечни усложнения и до смъртта му на 1 февруари 1923 г. Така умира „един от най-уважаваните духове на Германия и на нашето време“⁸², който в кризисния период след Първата световна война успява, защитавайки демократичната система, да се придържа до традициите на немското държавническо мислене. Неговите анализи, за съжаление, остават нечути в следващите години на нарастващ радикализъм в лявото и особено в дясното политическо пространство.

¹ Intellektuelle im Deutschen Kaiserreich. Hrsg. von G. Hübinger und W. Mommsen. Frankfurt am Main, 1993.

² Писмо до Фридрих Крусиус, 24 ноември 1918, цит. по: *Mommsen, W.* Deutschland und Westeuropa. Krise und Neuorientierung der Deutschen im Übergang vom Kaiserreich zur Weimarer Republik. – In: Troeltsch-Studien, Umstrittene Moderne Bd. 4. Hrsg. von F. W. Graf und H. Renz. Gütersloh, 1987, S. 117.

³ *Nipperdey, Th.* Deutsche Geschichte 1866–1918. Bd. 1. Arbeitswelt und Bürgergeist. München, 1990, S. 471.

⁴ Определението принадлежи на Баумгартнер, цит. по: *Graf, F. W., H. Rudies.* Ernst Troeltsch: Geschichtsphilosophie in praktischer Absicht. – In: Grundprobleme der großen Philosophen. Bd. 4. Hrsg. von J. Speck. Göttingen, 1986, S. 131.

⁵ По-важните философско-исторически съчинения на Ернст Трьолч: *Moderne Geschichtsphilosophie* (1903); *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt* (1906); *Die Bedeutung der Geschichte für die Weltanschauung* (1918); *Das Neunzehnte Jahrhundert* (1913); *Historismus und seine Probleme*, erstes Buch: *Das logische Problem der Geschichtsphilosophie* (1922); *Die Krisis des Historismus* (1922) и посмъртно издадените сборници: *Der Historismus und seine Überwindung. Fünf Vorträge* (1923); *Deutscher Geist und Westeuropa* (1925). В своето надгробно слово председателят на Пруската академия на науките и най-влиятелен протестантски теолог на Германия от първата половина на XIX в. Адолф фон Харпак определя Трьолч като „най-големия философ на историята след Хегел, който Германия някога е имала“.

⁶ Титлата, която носи Трьолч, се нарича „проректор“ и отговаря на „ректор“ според днешното разбиране. „Ректор“ през този период се нарича князът на областта, в която се намира съответният университет, в случая Фридрих фон Баден.

⁷ Дватама учени са близки приятели и дори живеят заедно със семействата си в обща къща в Хайделберг от 1910 до 1914 г. В научно отношение интензивно обсъждат теми като значението на протестантството за възникването на модерността и генезиса на западноевропейската рационалност. Особено интересни по тази тема са анализите на проф. Фридрих В. Граф: *Graf, F. W.* Fachmenschenfreundschaft. Bemerkungen zu Max Weber und Ernst Troeltsch. – In: Max Weber und seine Zeitgenossen. Hrsg. von W. J. Mommsen u. W. Schwenker. Göttingen, Zürich, 1988; *Puritanische Sektenfreiheit versus lutherische Volkskirche. Zum Einfluß Georg Jellineks auf religionsdiagnostische Deutungsmuster Max Webers und Ernst Troeltschs.* – In: *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte*. Bd. 9. Berlin, New York, 2002.

⁸ *Köhler, W.* Ernst Troeltsch. Tübingen, 1941, S. 292.

⁹ *Weber, M.* Max Weber: Ein Lebensbild. Tübingen, 1926, S. 240 sq.

¹⁰ *Troeltsch, E.* Das Wesen des modernen Geistes (1907). – In: *Gesammelte Schriften*. Bd. 4. Aufsätze zur Geistesgeschichte und Religionssoziologie. Aalen, 1966, 297–338.

¹¹ *Troeltsch, E.* Der Historismus und seine Probleme. Erstes Buch: Das logische Problem der Geschichtsphilosophie. Tübingen, 1922.

¹² „Демокрацията е налице, когато тя означава право, задължение и съотговорност на отделния индивид във формирането на общата воля; със сигурност в политиката това е напълно разбираемо и оправдано изискване. Но в нашите научни общности липсва всякаква аналогия с това. Не само защото според своята природа науката е нещо твърде аристократично, но и преди всичко защото самоуправлението, което би могло да бъде конституирано чрез избори, не съществува изобщо. Факултетите и сениатите не са представителства на интереси и постоянно трябва да се предупреждава да не бъдат превръщани в такива.“ – из протокол от заседание на Първа камара от 23 февруари 1912 г. Цит. по: *Drescher, H.-G.* Ernst Troeltsch. Leben und Werk. Göttingen, 1991, S. 206 sq.

¹³ Писмо на Трьолч до Вилхелм Бусе от 2 февруари 1912 г. – Пак там, с. 209.

¹⁴ В обръщението си от 31 юли 1914 г. кайзер Вилхелм II заявява: „В предстоящата борба аз не познавам повече сред моя народ партии. Сред нас сега има само германци.“; в речта от

4 август отново повтаря: „Не познавам вече никакви партии, познавам само германци!“

¹⁵ Цит. по: *Mommsen, W.* Der Erste Weltkrieg und Krise Europas. – In: „Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch...“. Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs. Hrsg. von G. Hirschfeld u.a. Frankfurt am Main, 1996, S. 32.

¹⁶ Тези идеи за първи път се формулират от професора по национална икономика Йохан Пленге: *Plenge, J.* Ideen von 1914. Berlin, 1916.

¹⁷ Под „западноевропейски“ страни в Германия се разбират Франция, Великобритания и Съединените щати.

¹⁸ *Troeltsch, E.* Gesammelte Schriften. Bd. 2. Zur religiösen Lage, Religionsphilosophie und Ethik. Aalen, 1962, S. 84. Конкретна партийнополитическа отговорност Трьолч поема между 1912 и 1915 г. като представител на Националлибералната партия в Хайделбергската градска комисия.

¹⁹ *Troeltsch, E.* Unser Volksheer. Heidelberg, 1914, S. 9 sq.

²⁰ *Troeltsch, E.* Die Ideen von 1914. – In: Deutscher Geist und Westeuropa. Gesammelte kulturphilosophische Aufsätze und Reden. Hrsg. von H. Baron (1925), Nachdruck Aalen, 1966, S. 31.

²¹ *Mommsen, W.* Deutschland und Westeuropa. Krise und Neuorientierung der Deutschen im Übergang vom Kaiserreich zur Weimarer Republik. – In: Troeltsch-Studien, Umstrittene Moderne Bd. 4, S. 120.

²² Цит. по: *Graf, F. W.* Religiöser Historismus, Ernst Troeltsch. – In: Profile des neuzeitlichen Protestantismus. Bd. 2: Kaiserreich. Teil 2. Gütersloh, 1993, S. 304.

²³ Цит. по: *Kollman, E.* Eine Diagnose der Weimarer Republik. Ernst Troeltschs politische Anschauungen. – Historische Zeitschrift, Bd. 182, München, 1956, S. 297.

²⁴ *Verband für internationale Verständigung* е създаден от пацифистите Валтер Шюкинг и Отфрид Ниполд.

²⁵ Майнке сътрудничи на *Историческо списание* от 1893 г. като редактор, а от 1896 до 1935 г. поема изданието на този и до днес най-престижен орган на немската историческа общност от своя учител и основател на списанието историка Хайнрих фон Зибел. През 1935 г. издаването на списанието му е отнето от националсоциалистическия режим.

²⁶ *Troeltsch, E.* Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt. Aalen, 1963.

²⁷ Цит. по: *Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert. Persönlichkeiten und Institutionen.* Hrsg. von R. Hansen und W. Ribbe. Berlin, New York, 1992, S. VII.

²⁸ Под влияние на защитата, която през 20-те години Трьолч прави на историзма като процес на цялостно историзиране на човешкия свят, Майнке пише своето голямо съчинение „Възникването на историзма“ (1936). В него той защитава историзма като „една от най-големите духовни революции, които е преживяло западноевропейското мислене“. Тази защита е насочена най-вече срещу критиките на следвоенната теология и философия, които виждат в предходното поколение учени виновници за ценностния релативизъм през войната и обвиняват историзма за пълната загуба на ценностни критерии. Вж. *Meinecke, F.* Die Entstehung des Historismus. – In: Werke. Bd. 3. München, 1959, S. 1.

²⁹ *Troeltsch, E.* Der Kulturkrieg. – In: Deutsche Reden in schwerer Zeit. Berlin, 1915, S. 240.

³⁰ Цит. при: *Bögenholz, H.* Berliner Zeitgenossenschaft. Erläuterungen zu Briefen von Ernst Troeltsch an Friedrich Meinecke. – In: Troeltsch-Studien. Bd. I Untersuchungen zur Biographie und Werkgeschichte. Hrsg. von F. W. Graf und H. Renz. Gütersloh, 1982, S. 145.

³¹ Deutschland und der Weltkrieg. Hrsg. von O. Hintze u.a. Leipzig und Berlin, 1915.

³² *Troeltsch, E.* Die deutsche Idee von der Freiheit (1916). – In: Deutscher Geist und Westeuropa. Aalen, 1966, 31–58.

³³ Пак там.

³⁴ *Meinecke, F.* Kultur, Machtpolitik und Militarismus. – In: Deutschland und der Weltkrieg. Leipzig und Berlin, 1915, S. 36.

³⁵ *Troeltsch, E.* Deutsche Zukunft. Sammlung von Schriften zur Zeitgeschichte. Bd. 19. Berlin, 1916.

³⁶ Ханс Делбрюк (1848–1929), историк, от 1896 г. наследник на Хайнрих Трайчке в Берлин-

ския университет, придобива известност като учен, активно ангажиран с политика. От 1884 до 1890 г. член на Райхстага. Успоредно с Трайчке след 1883 г. издател на *Пруските годишници*, след 1889 г. като самостоятелен издател застъпва либерално-прогресивни възгледи, близък до професорите със социалистически убеждения; подлага на критика националибералите и консерваторите.

³⁷ *Meinecke, F. Erklärung zur Wahlrechtsreform.* – In: Werke. Bd. 2. Politische Schriften und Reden. Darmstadt, 1958, S. 194.

³⁸ Далеч е квартал на Берлин.

³⁹ *Meinecke, F. Hintze, Troeltsch und der Spaziergang.* – In: Werke. Bd. 8. Autobiographische Schriften. Stuttgart, 1989, S. 234. Критиката си срещу „съзерцателната“ история, както и необходимостта от практическо приложение на историческото познание Трьолч развива подробно в най-голямото си съчинение: *Der Historismus und seine Probleme, erstes Buch: Das logische Problem der Geschichtsphilosophie.* Tübingen, 1922.

⁴⁰ От 4 октомври до 9 ноември 1918 г. Макс фон Баден оглавява правителството, в което са привлечени социалдемократи, либерали и представители на Партията на центъра.

⁴¹ *Meinecke, F.* Bd. 8, S. 242.

⁴² Пак там, с. 235.

⁴³ *Volksbund für Freiheit und Vaterland.*

⁴⁴ Пак там, с. 308.

⁴⁵ *Meinecke an Kachler, Januar 1919.* – In: Werke. Bd. 6, S. 334 sq.

⁴⁶ *Meinecke, F.* Bd. 8, S. 318.

⁴⁷ Пак там, с. 292.

⁴⁸ Пак там, с. 310.

⁴⁹ *Persönliche Erinnerungen an Ernst Troeltsch. Ein Gespräch mit Professor Dr. Johann-Albrecht von Rantzau.* – In: Ernst-Troeltsch-Mitteilungen II. Augsburg, 1983, 64–70. В същото интервю фон Рантцау разказва за реакцията на Трьолч по повод желанието на фон Рантцау да участва в семинара му върху историзма: „Вие, с Вашето име (Трьолч намеква за благородническия произход на граф фон Рантцау – б. м., Т. К.), за Вас това няма да означава нищо. Вие сигурно сте много ясно ориентиран, а аз принадлежа към лявото крило“ – така Трьолч се опитва да отклони студента, като след това му предлага да посещава лекциите на ясно ориентирания историк Йоханес Халер в Тюбинген. Фон Рантцау продължава да настоява: „Аз казах, че проблемът за релативизма ме интересува, че Майнеке също е открит за тази тема и че ужасно много искам да участвам и да чуя нещо от него.“ В края на краищата Трьолч се съгласява.

⁵⁰ *Meine Erinnerungen an Ernst Troeltsch. Ein Brief von Prof. Dr. Jaen Rudolf von Salis an Herrn Horst Renz.* – In: Ernst-Troeltsch-Mitteilungen III. Augsburg, 1984, 15–17.

⁵¹ *Persönliche Erinnerungen an Ernst Troeltsch. Ein Gespräch mit Professor Dr. Johann-Albrecht von Rantzau.* – In: Ernst-Troeltsch-Mitteilungen II. Augsburg, 1983.

⁵² *Schmidt, G. E. Troeltsch – Dialektik des Historismus und Reformgedanken.* – In: *Deutscher Historismus und der Übergang zur parlamentarischen Demokratie. Untersuchungen zu den politischen Gedanken von Meinecke, Troeltsch, Max Weber.* Lübeck, 1964, S. 184.

⁵³ Цит. по: *Drescher, H.-G. Ernst Troeltsch. Leben und Werk,* S. 476.

⁵⁴ От англ. „управление чрез консенсус“.

⁵⁵ *Mommsen, W. Einleitung zu Bd. I/16, der Max Webers Gesamtausgabe.* Tübingen, 1986, S. 5.

⁵⁶ Цит. по: *Mommsen, W. Deutschland und Westeuropa. Krise und Neuorientierung der Deutschen im Übergang vom Kaiserreich zur Weimarer Republik.* – In: *Troeltsch-Studien, Umstrittene Moderne* Bd. 4, S. 121.

⁵⁷ *Troeltsch, E. Naturrecht und Humanität in der Weltpolitik (1922).* – In: *Deutscher Geist und Westeuropa.* Aalen, 1966, S. 5.

⁵⁸ Пак там.

⁵⁹ Въпросът за идентичността на „германския дух“ след Първата световна война е обстойно разглеждан при *Faullenbach, B. Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus.* München, 1980.

⁶⁰ *Troeltsch, E.* Spektator-Briefe. Aufsätze über die deutsche Revolution und die Weltpolitik 1918/22. Tübingen, 1924; Neudruck Aalen, 1966. Писмата са събрани и издадени от ученика на Трьолч – Ханс Барон, а предговорът е на Фр. Майнеке.

⁶¹ Не е известно защо Трьолч е избрал да публикува писмата под псевдоним, въпреки че стилът му лесно се е разпознавал. В изследователската литература не е намерен н отговор какво точно означава *Chektator*. По този въпрос изчерпателно обяснение дава Хартмут Рудис в статията си „Ein weiser und wohlwollender Lehrer der Demokratie“. Ernst Troeltsch als politischer Publizist in der Weimarer Republik. Aus Anlaß der Neuausgabe der „Spektator-Briefe“ durch J. H. Claussen. – In: Ernst-Troeltsch-Mitteilungen VIII. Augsburg, 1994, S. 359, Not. 9.

⁶² *Meinecke, F.* Einleitung zu den Spektatorbriefen. – In: Werke. Bd. 4. Zur Theorie und Philosophie in der Geschichte. Stuttgart, 1959, S. 244.

⁶³ Heuß, Th., Rez.: Ernst Troeltsch: Spektator-Briefe. – In: Zeitschrift für Politik, 13, 1924, Beiblatt 4, S. 52.

⁶⁴ *Meinecke, F.* Einleitung zu den Spektatorbriefen. – In: Werke. Bd. 4. Stuttgart, 1959, S. 381.

⁶⁵ 5 юни 1919 г., цит. по: *Drescher, H.-G.* Ernst Troeltsch. Leben und Werk, S. 458.

⁶⁶ *Troeltsch, E.* Spektator-Briefe. Tübingen, 1924, S. 11.

⁶⁷ Трьолч определя сам себе си като „демократ по разум“ (Vernunftdemokrat). В писмо от септември 1919 г. той пише: „Тъй като аз собствено не съм демократ. Аз съм само „демократ по разум“ (Vernunftdemokrat). Днешният парламентаризъм е изцяло една карикатура. Но това е цената, която трябва да платим, че не бяхме избити, както хората в Русия.“ Цит. по: *Drescher, H.-G.* Ernst Troeltsch. Leben und Werk, S. 466, Not. 137.

⁶⁸ Цитатът на Трьолч в Послеслова към: Die Fehlgeburt einer Republik. Spektator in Berlin 1918 bis 1922. Zusammengestellt von Johann Hinrich Claussen, Frankfurt am Main, 1994, S. 316.

⁶⁹ *Troeltsch, E.* Die innere Entwicklung der deutschen Revolution. – In: Die Fehlgeburt einer Republik. Spektator in Berlin 1918 bis 1922, S. 166.

⁷⁰ Цит. по: *Kollman, E.* Eine Diagnose der Weimarer Republik. Ernst Troeltschs politische Anschauungen, S. 306.

⁷¹ 16 ноември 1918 г.; цит. по: *Drescher, H.-G.* Ernst Troeltsch. Leben und Werk, S. 455.

⁷² След войната започва саморазправа с политически лидери от страна на десни националистически групи, настроени антисемитски. Валтер Ратенау, еврей по рождение, е убит през 1922 г. от представители на подобни десни организации. През август 1921 г. жертва на десните сили става и Матнас Ерцбергер, който като държавен министър без портфейл подписва военното примирие със страните от Антантата. Един от много добрите анализи на Ваймарската република принадлежи на *Peukert, D.* Die Weimarer Republik. Frankfurt am Main, 1987.

⁷³ Die Fehlgeburt einer Republik, Spektator in Berlin 1918 bis 1922. Zusammengestellt von Johann Hinrich Claussen. Frankfurt am Main, 1994, S. 321.

⁷⁴ Особено изчерпателен анализ на теоретичните разработки на Трьолч и Майнеке предлага книгата на Gustav Schmidt: Deutscher Historismus und der Übergang zur parlamentarischen Demokratie. Lübeck und Hamburg, 1964, чийто център представлява изследването на политическите идеи на Майнеке, Трьолч и Макс Вебер.

⁷⁵ *Besson, W.* Friederich Meinecke und die Weimarer Republik. – In: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 7, 1959, S. 119.

⁷⁶ Mierendorff, C. Rez.: Ernst Troeltsch: Spektator-Briefe. – In: Die Gesellschaft. Internationale Revue für Sozialismus und Politik, 1, 1924, No 5, 506–509.

⁷⁷ *Meinecke, F.* Ernst Troeltsch und das Problem des Historismus. – In: Werke. Bd. 4, Stuttgart, 1959, 367–378.

⁷⁸ За понятието *културен синтез* при Трьолч вж. по-подробно в главите „Понятието за съвременен културен синтез в отношението му към историко-индивидуалното и етически-всеобщото“ и „Априорност и обективност на такъв културен синтез“ на книгата: Historismus und seine Probleme. Aalen, 1977, 164–199.

⁷⁹ *Troeltsch, E.* Der Historismus und seine Überwindung. Fünf Vorträge. Aalen, 1979.

⁸⁰ Относно връзката между политически ред, етическа и историческа традиция при Трьолч:

Raulet, G. (Hrsg.) Patriotismus und „Kultursynthese“. Zu Ernst Troeltschs „Überwindung“ des Historismus. – In: Historismus, Sonderweg und dritte Wege (Schriften zur politischen Kultur der Weimarer Republik 5). Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2001, 183–200.

⁸¹ *Troeltsch, T.* Politik, Patriotismus, Religion. – In: *Der Historismus und seine Überwindung*, S. 104.

⁸² *Scheler, M.* Gesammelte Werke. Bd. 2. Bern, 1954, S. 24.

ПОЛИТИКАТА НА УИНСТЪН ЧЪРЧИЛ ЗА СЪВЕТ НА ЕВРОПА ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА*

РОСТИСЛАВ БОТЕВ

Rostislav Botev. WINSTON CHURCHILL'S POLICY TOWARDS A COUNCIL OF EUROPE DURING THE SECOND WORLD WAR

As British Prime Minister (1940–1945) Winston Churchill dedicated much of his efforts to the formation of a special europeanist organisation, called “Council of Europe”. A surprising direction of his policy, this was a result of the intensified propaganda of Hitler's Germany for a Nazi dominated United Europe and of the Roosevelt–Stalin intention to nullify the European influence in the world. Because of his belief in national sovereignty Churchill was antagonist also to the Resistance's ideas for a European Supra-national Federation. Making use of the Foreign Office plans for European confederations he suggested that the Council of Europe be an organisation of 12 states and confederations, each with one representative in it. The Council of Europe was to be subordinated to the Supreme World Council whose main purpose was to be preserving the peace after the war. Between 1942 and 1944 these ideas were expressed in several memorandums, a speech and one very important conversation with the Americans but they had no chance to come true because of the decisive Russian (and American) rejection. Nevertheless in Tehran and Dumbarton Oakes Churchill made some desperate efforts to convince his war-time partners that it would be in favour of the peace if Europe was united. Thus Churchill hinted at his future europeanist activity and the real formation of the Council of Europe in 1949 which made him one of the fathers of the European Idea.

Като министър-председател на Великобритания през войната Уинстън Чърчил полага значителни усилия за обединението на Европа. Също като федералистите¹ той вижда в това начинание гаранция за предотвратяване на следващи

* Настоящата работа е част от докторска дисертация на автора на тема „Уинстън Чърчил и европейската идея“.

конфликти. Желанието, което изразява през 1930 г. в статията си „Обединените европейски държави“², страната му да остане извън планираното европейско обединение, минава на заден план, тъй като необходимостта от обединяване на цяла Европа трябва да се противопостави на нацистката проевропейска пропаганда и на експанзионистичните намерения на Съветския съюз в Източна Европа. Чърчил с готовност жертва абсолютната независимост на Обединеното кралство в името на мира и задържането на руснаците извън европейската цивилизация. Този различен възглед за Европа той облича в новото име Съвет на Европа – израз, който употребява за пръв път през есента на 1942 г. в меморандум до Военния кабинет³. Съветът на Европа – органът, който ще ръководи и представлява европейското обединение – трябва да бъде нещо съвсем различно от Съединените европейски щати и от Паневропа, популярните теории от XIX и първата половина на XX в. Той ще бъде предимно политическо обединение, с по-слаба икономическа обвързаност, тъй като ще е и по-обхванен; ще представлява тази част на човечеството в един Върховен световен съвет, имащ за цел опазването на мира.

В това отношение Чърчил попада в средата между двете крайни теории за бъдещето на Европа, които участниците в Антихитлеристката коалиция лансират през войната. Дейците на съпротивата и множеството европейски емигранти застават на федералистски позиции и настояват за пълноценна интеграция и отказ от националния суверенитет, за създаването на една силна европейска федерация, която ще играе ключова роля в следвоенния свят⁴. Срещу тях стоят правителствата на САЩ и СССР, които от своя страна са убедени, че само пълното отслабване на Европа, този източник на световни конфликти, и предаването на световните дела в ръцете на неевропейските сили (вкл. Великобритания) може да гарантира мира⁵. На фона на този конфликт англичаните се опитват да проправят път за своя Съвет на Европа, структура от полусуверенни държави и конфедерации, която ще има важна, но не ключова роля за мира след войната и най-вече ще има задачата да възстанови „славата на Европа“ след пълната разруха, която я е сполетяла. Във време на война обаче тежестта на отделните играчи зависи от военните им способности, така че балансът между тези три теории е привиден – всъщност не само федералистката, но и британската теория няма никакъв шанс за успех пред твърдата решимост на Съветския съюз и Съединените щати да утвърдят слабостта на Европа и сами да поемат ръководството на света.

До момента, когато идеята за създаване на Съвет на Европа се установява в политиката на Уинстън Чърчил през 1942 г., той по различни начини е показвал, че не е безразличен към европейските движения. Статията от 1930 г., макар да отхвърля вероятността Великобритания да се присъедини към планираното европейско обединение, все пак подкрепя намерението на френското правителство, което е много повече, отколкото всеки друг британски политик⁶, както и самото британско правителство, правят в полза на плана на Бриан за

федерален съюз⁷. По-късно през 30-те години Чърчил ръководи британския клон на международната организация Дружество за нова общност (New Commonwealth Society), която преценява, че е твърде утопично да се работи за създаването на европейско или световно федерално правителство, така че съсредоточава силите си в полза на едни международни военни сили, въоръжени и екипирани по най-модерен начин, които при необходимост трябва да се притекат на помощ на държавите, станали жертва на агресия⁸. По този начин обаче Чърчил търси пътища за гарантиране на световния мир, които не предвиждат никакви специални европейски структури.

След като през септември 1939 г. влиза в правителството на Великобритания и дори в Малкия военен кабинет от 6 души⁹, а през май 1940 г. става и министър-председател, Чърчил има по-голяма възможност да реализира своите идеи като част от външната политика на страната. В първите дни от управлението си обаче той е изцяло ангажиран с воденето на военните действия, тъй като германците нахлуват неударно във Франция и поставят под въпрос участието на единствения британски съюзник във войната. На 16 юни, целейки да окупира французите и да запази позициите на пробританското правителство на Пол Рейно, Военният кабинет издава декларация за „нерушим съюз“¹⁰ с Франция, която предвижда обща нация, общ военен кабинет и общ парламент. Този уникален акт трябва да реши само моментни проблеми¹¹, но впоследствие федералистите го тълкуват като принципно предложение за френско-британски съюз, който не само може да се поднови при първа възможност, но и лесно би станал основа на едно цялостно европейско обединение. Такова е мнението на Куденове-Калерги, който по-късно пише: „Ако предложението на Чърчил за съюз с Франция бе прието, 16 юни щеше да стане рожден ден на Обединена Европа, защото емигрантските правителства на Полша, Чехословакия, Белгия, Люксембург и Норвегия щяха да се присъединят към англо-френския съюз. До края на войната щеше да се зароди единна европейска нация с един кабинет, една армия, една икономика и един парламент.“¹² Подкрепя го и Пол Рейно: „[След събитията от юни 1940 г.] аз продължих да мисля, че френско-британският съюз, както го предложи Чърчил, можеше да стане база за обединение на цяла Европа. И през следващите години на усилено размишление все повече и повече се убеждавах, че след победата на съюзниците е необходимо, за да осигурим мира, да се върнем отново към предложението на Чърчил, направено, за да се спечели войната.“¹³

Поставено в изключителна обстановка, когато трябва да избира между приирие с Германия и обединение с Англия, френското правителство отхвърля декларацията за „нерушим съюз“¹⁴. Тя обаче вълнува федералистите през цялата война¹⁵; въпроси, свързани с предложението от 16 юни 1940 г., се отправят към Чърчил дори и след като престава да бъде министър-председател на страната¹⁶. Така че, що се отнася до това предложение, несъмнено е, че защитниците на европейската идея вменяват на Чърчил намерения, каквито, свърза-

ни с него, той никога не е имал. По тази причина активната позиция в полза на европейска федерация, или както самият Чърчил я нарича Съвет на Европа, която британското правителство приема по-късно през войната, не изненадва почти никого.

През юни 1940 г. международното положение на Великобритания и на Чърчил като неин министър-председател става извънредно сложно. Той губи единствения си съюзник, способен да спре сухопътните армии на Хитлер – Франция, която се превръща в германски сателит. Северната част на страната, вкл. Париж, е окупирана от победителите, а на юг с правителство, работещо във Виши, се запазва автономна френска власт, доминирана от Филип Петен¹⁷. Дори само този факт означава сериозно, макар и временно поражение за Чърчил. Само няколко месеца след предложението за „нерушим съюз“ във Франция на Петен се съживяват традиционните антианглийски настроения¹⁸, мотивирани от вековната вражда в миналото. Чърчил не успява да постигне и друга важна цел – в този напрегнат момент той не получава никакви сигнали от Съединените щати, че биха подкрепили съюзническите усилия срещу нацизма¹⁹. По това време Рузвелт е в предизборна кампания, която води под лозунга за неучастие във войната и не може да се ангажира с нищо конкретно, свързано с нея, преди да са минали изборите. Единственият леко успокояващ факт е, че на 17 юни генерал Дьо Гол се прехвърля в Лондон, откъдето на следващия ден говори по радиото, обявявайки, че Франция ще продължи борбата²⁰. Така той показва на своите съюзници и на света, че има французи, които се противопоставят на примирието с Германия – и макар около него да се събира съвсем малък брой, това дава началото на движението, което по-късно ще приеме името „Свободна Франция“²¹.

В резултат на германските успехи повече от половината европейски континент попада под контрола на Хитлер²². Там, където властта му не е пряка, съществуват марионетни или съюзнически правителства или благоприятно настроени неутрални държави, част от които – Испания, Португалия, Унгария и някои от балканските страни, са готови да приемат принципните идеи на националсоциализма, особено по отношение на държавата и икономиката. На изток Хитлер все още се опира на съюза си със Сталин²³. По този начин Европа изживява едно насилствено обединение, допълнено през 1941 г. с абсорбирането на Балканите и разширено до Москва и Ленинград. В тази обстановка на паднали граници чувството за по-голяма близост между европейските нации не е само резултат на нацистката пропаганда. Колаборационистите от всяка нация развиват идеи за европейска организация, насочена срещу външните сили. Докато поляците и румънците смятат за свой основен неприятел Съветския съюз, французите гледат на унифицирането на континента като на противопоставяне на Великобритания²⁴.

В тази ситуация пропагандата на националсоциалистите лесно стига до мисълта да използва европейската идея. Всъщност тя винаги е говорила за „нов

ред“ и „нова Европа“, в които обаче влага различно съдържание²⁵. Хитлер няма никакви намерения да създава европейска федерация, в която народите ще си сътрудничат на равни начала. Макар че по сърце той е един „изключителен европейец“, пропагандата му използва европейската идея само за да печели популярност и доверие. За нея е характерен стремежът да се задоволява с ефектни фрази, да теоретизира за важноста на европейската цивилизация, докато същевременно избягва да заявява конкретното си виждане за новия ред. На 5 април 1940 г. Йозеф Гьобелс заявява пред представители на германската преса, че няма ясни идеи за бъдещето на континента: „Ако някой ни попита сега как си представяме нова Европа, ще трябва да кажем, че не знаем. Естествено имаме идеи; но ако ги представим, веднага ще си навлечем врагове и ще засилим съпротивата. Почакайте, докато спечелим войната, и тогава ще разберете.“²⁶ През лятото на 1941 г. с германското нападение срещу Сталинова Русия пропагандата получава още един силен довод, с който допълва мотивацията си за обединена Европа. Противопоставянето на Европа на болшевиизма не е нищо ново в европейското движение. Хитлер отново (както преди 1939 г.) започва да говори за руския варваризъм, който е несъвместим с европейската цивилизация – „ако методите на болшевиките успеят, то европейската култура ще бъде заменена с най-страшно варварство, каквото никога не е съществувало“²⁷. В кампанията срещу руснаците се издигат лозунгите за „Общоевропейска борба срещу болшевиизма“ и „Хитлер – водач в битката за европейска цивилизация“²⁸. Развива се теорията за защитата, която Третият райх давал на малките европейски нации срещу интересите на извъневропейските сили²⁹.

От принципни позиции Фюрера е против използването на европейската идея за пропаганда. Фразите на Гьобелс не съвпадат със собствените му виждания за това, какво трябва да се разбира под Европа. От Европа той иска само да позволи на германския народ да заеме полагаемото му се място³⁰. Никога не е позволявал пропагандирането на европеизма, макар че и не го е забранявал изрично. Пред свои познати той заявява, че „Европа не е само географско понятие, тя е също културна и морална концепция“³¹; и същото с други думи: „Европа не е географска концепция, а въпрос на това, каква кръв тече във вените ти“; истинската граница между Европа и Азия е „тази, която разделя германския от славянския свят. Наш дълг е да я преместим там, където искаме тя да бъде“³². Европа трябва да стане синоним на тевтонската империя на германската нация³³. Така че са прави всички европейци, които подозират, че истинската цел на използването на европейската тематика от нацистите е да осигурят най-малко доминиращо място на Германия на континента след края на войната.

През 1943 г., когато германското поражение започва да се предсеща, външното министерство на Райха изработва една по-детайлна схема за европейска конфедерация³⁴, целяйки да ограничи отлива от поддръжници на германската власт. Разбира се, тази схема потвърждава лидерската позиция на Германия, но въпреки това не се посреща с одобрение от Хитлер и в общи линии не се раз-

пространява. Но дори самият той започва да променя възгледите си, стигайки до извода, че пътят към световната хегемония минава през хегемония в обединена Европа – „струпването на малки държави в Европа трябва да бъде ликвидирано най-скоро. Целта на нашата битка трябва да бъде да създадем обединена Европа. Само германците могат наистина да организират Европа“³⁵.

Макар че в същността си Гьобелсовата пропаганда е далеч от междувоенните разбиращения за европейска федерация, тя успява до известна степен да се превърне в тяхно логично продължение. Влиянието ѝ е достатъчно силно, за да предизвика дори у Чърчил контрапредложения за европейското развитие. Тя се възползва от рухването на редица европейски държави, вкл. и велики сили, развива тезата, че Германия е призвана да обедини европейците срещу чуждите на европейската култура Великобритания и Русия, че именно Германия е естественият и неоспорим водач на Европа. На това британският премиер отговаря с настояване за равнопоставеност между държавите, за уважение към демократическите ценности и за приятелски отношения с останалите континентална Европа едва когато политическата сила на Германия премине своя зенит.

Съвсем различни идеи спрямо нацистката пропаганда изразява антихитлеристката съпротива в окупираните страни³⁶. В първите месеци на германска власт Съпротивата е лишена от популярност и не развива почти никаква дейност, освен да анализира причините за избухването на войната. По-голяма част от населението и дори интелектуалците приемат германската хегемония и са готови да ѝ сътрудничат. През 1942 г. обаче настъпва цялостно разочарование, тъй като истинските намерения на Третия райх да превърне останалите европейски държави в опори на собственото си величие стават очевидни; значение имат и беззаконието, потъпкването на човешките права и расистката политика на правителството. Колаборационистите от първия етап напускат германците и се вливат в групите на Съпротивата; макар че по този начин тя не получава по-голяма възможност да се противопоставя с оръжие на окупационните власти, засилва се влиянието ѝ в обществото, а донякъде и влиянието ѝ върху страните от Антихитлеристката коалиция. Поради географската и емоционалната близост на Великобритания това влияние може да се забележи само върху политиката на правителството на Чърчил – единствената демократична европейска сила, която продължава да воюва с Германия³⁷.

Основната цел на Съпротивата е отхвърлянето на германската власт от целия европейски континент. Групите на Съпротивата във всяка отделна страна работят с правителството в емиграция, което в най-честия случай се намира в Лондон³⁸. Възгледите им за бъдещето на Европа в много случаи си приличат и именно чрез своите емигрантски правителства окупираните народи могат да контактуват с англичаните. Съпротивата приема за сигурна победата на демократичните сили във войната, но тя не смята, че е разумно след победата да се възстановят предишните отношения между националните държави. Множест-

во нелегални памфлети и статии от нелегални вестници се изказват в този смисъл. Те не искат „връщане на балканизацията на континента, при която всеки народ се е затворил зад своите икономически и политически бариери“³⁹. Дейците на Съпротивата не само възприемат и развиват идеята за изживяването на националната държава и на международната система от суверенни единици, но и са най-крайните ѝ поддръжници. Те смятат, че човешкото достойнство стои по-високо от националната държава и приемат за най-важни блага мира и общественото богатство. За да се преодолее традиционната сила на националната държава, се предлага повече права да се отстъпят на местните органи на самоуправление, които да балансират стремежите на държавата към абсолютна власт.

Съпротивата се опитва да даде отговор на въпросите, вълнуващи обикновените хора – кой ще гарантира мира след края на войната, защо се проваля Обществото на народите (ОН) като гарант на мира и защо при създадената юридическа система срещу войната, дори немислима преди 1914 г., само двадесет години по-късно избухва нов ужасяващ конфликт. Едно обяснение, дадено от Леон Блум (в момента затворник, но въпреки това с влияние върху Съпротивата) става особено популярно. „[Обществото на народите не успя да запази мира], защото то не беше суверенна сила със собствени права, превъзхождаща и независима от националните правителства; защото за да наложи своите решения то не разполагаше нито с политическа, нито с финансова власт, така че да принуди всяка една от националните държави да му се подчини.“⁴⁰ Дават се и други обяснения за провала – защото ОН било прекалено амбициозно, опитвайки се да оправи земното кълбо, докато в Европа, люлката на конфликта, царял хаос; и защото САЩ и СССР не участвали пълноценно в него.

По-труден е отговорът на въпроса как да се гарантира мирът оттук нататък. Има две възможни решения, но Съпротивата като цяло не счита, че и двете биха имали satisficing резултат. Първото предвижда създаване на организация, подобна на Обществото на народите, но на базата на по-точно регламентирано международно право, където ще фигурират ясни способности за решаване на конфликтите. Би било добре, ако тази организация има правото да нарежда на всичките си участници, но е съмнително, че САЩ, СССР, а и Великобритания биха се отказали от своя суверенитет на каквато и да било цена. Затова, ако трябва да се изгражда федерация или федерации, по-добре да бъде на ограничена територия, в Европа. „Така доброволната европейска федерация заема съзнанието и става главна точка в програмите на всички некомунистически съпротиви.“⁴¹ Федерално правителство, отговорно не пред държавите, а пред народите, федерална армия (при забрана за съществуването на национални армии) и арбитражен съд – това трябва да са според левите сили в Съпротивата акцентите на бъдещия съюз⁴². Десните са по-резервирани и предпочитат обединението да придобие ограничена форма (конфедерация) с правителство с малки права и икономически съвет; но повечето автори са за отказ от суверенните

права в най-важните области – външна политика, икономика и отбрана. Те вярват, че ако се създаде силно европейско правителство, войната ще стане абсолютно невъзможна.

Една европейска федерация, според дейците на Съпротивата, ще има успех в решаването на проблемите на континента поне в пет направления – ще предотврати повторната поява на тоталитарни режими, като ограничи силата на националната държава; ще предотврати нови войни, започващи от Европа; ще позволи на Германия да изживее своята агресивност без унижителни договори и чужд въоръжен контрол; ще се решат множество икономически проблеми с въвеждането на общ европейски пазар; европейската цивилизация – уникална с историческата и културната си значимост – ще оцелее, но и ще добие известна тежест наред с великите сили⁴³.

Съпротивата разработва в детайли всичките си европейски идеи. Желанието за противопоставяне на нацистката европейска пропаганда е само част от мотивацията. Връзките, които създават помежду си отделните групи на Съпротивата – французи, германци, холандци, датчани, норвежци, италианци, поляци, чехи и югославяни – водят до уеднаквяване на европейските им възгледи. Венец на проевропейската им пропаганда е втората декларация на Женевската конференция на групите на Съпротивата от 20 май 1944 г. Документът казва следното: „Народите на Европа са обединени в тяхната съпротива срещу германската окупация. Тази обща борба е създала между тях солидарност и общи интереси... Европейският мир е ключ към сградата на световния мир. В живота на едно поколение Европа два пъти стана център на конфликти, за които главната причина бе съществуването на тридесет суверенни държави в Европа. Най-наложителната задача е да сложим край на тази международна анархия чрез създаването на Европейски федерален съюз.“⁴⁴

Въпреки постепенното включване на все повече хора в групите на Съпротивата, нейното обществено значение не трябва да се надценява. Масата от населението остава аполитична, така че в контекста на цялото общество европейските идеи нямат голяма тежест. Дори не цялата Съпротива се съгласява с тях. Категорично им се противопоставят комунистите, които се подчиняват на заповедите на Москва⁴⁵. Те настояват за възстановяване на предвоенната система от суверенни държави, но във всички западноевропейски групи на Съпротивата са малцинство. Стремешът към европейска федерация е твърде ограничен в тези държави, които остават неутрални във войната – Швеция, Швейцария, Испания и Португалия⁴⁶, – както и във воюващите Великобритания и Русия. Там авторитетът на държавата – единственият гарант за сигурност в бушуващата война – е все още висок, икономиката остава затворена в националните граници, така че условията за разпространение на европейски идеи не са благоприятни.

В месеците след падането на Франция отношението на британското обществено мнение към въпроса за европейската федерация значително се променя.

За около година страната е изправена сама срещу колосалната сила на Третия райх⁴⁷. Оцеляването ѝ укрепва вярата в ефективността на националните институции и чувството за национална гордост. Голяма част от това доверие е отправено към правителството и конкретно към министър-председателя Уинстън Чърчил. Британците все повече свързват победата във войната с американската подкрепа – всички надежди Европа сама да се пребори срещу нацизма са изоставени⁴⁸. По тази причина по-голяма популярност получава схващането за англосаксонско единство от двете страни на Атлантическия океан. В отношението към континенталните народи преобладава предпазливостта. Тези чувства се развиват особено силно след като Съединените щати са въвлечени във войната през декември 1941 г. Противоположно на зимата на 1939–1940 г. вече британското общество смята, че по-важни са връзките извън Европа, с другите велики сили, участници в Антихитлериската коалиция⁴⁹. Идеите на Федералния съюз губят голяма част от привлекателността си и почти не се дискутират. Въпреки това главно сред интелигенцията продължават да се развиват слаби настроявания в полза на европейска федерация след края на войната. В съответствие с развитието на следвоенните планове на съюзниците поддръжниците на европейската идея са готови да поставят европейската федерация в контекста на една световна организация за сигурност или да я разглеждат само като далечна перспектива, но остават убедени в нейната необходимост⁵⁰.

В Съединените щати идеята за обединение на Европа също намира привърженици. През междувоенния период сред американските управляващи доминират подозренията спрямо всяка идея за федерация в Европа. В традиционния изолационистки дух на американската външна политика се счита, че това са опити да се изолират капиталите на САЩ от континента⁵¹. В началото на войната в резултат от пристигането на редица емигранти от Европа започват да проникват и идеите за европейско обединение. Американците получават информация за това изцяло от европейски (предимно британски) автори⁵², но бързо оценяват резултатите, които реализирането ѝ би могло да постигне. Макар че в обществото не се развива никаква дискусия по въпроса, политиците трябва да вземат отношение. Привържениците и противниците на европейското обединение са разпределени приблизително по равно. Десните крила в Републиканската и Демократическата партия отхвърлят всяко ангажиране на страната в нова организация за сигурност⁵³, припомняйки края на Обществото на народите, както и факта, че най-сериозният опит на САЩ да се намесят в световните и европейските дела, предприет от Уилсън, завършва с нов изолационизъм. Конгресът и президентът обаче не споделят това крайно разбиране и са уверени, че като една от най-силните държави в света САЩ трябва да понесат своята отговорност в създаването на нов международен ред⁵⁴.

Американското правителство започва да планира следвоенния свят още преди влизането на САЩ във войната през декември 1941 г.⁵⁵ За пръв път Държавният департамент показва интерес към идеята за европейска федерация през

май 1940 г. Към Департамента съществува Комитет за следвоенно планиране, който приема с разбиране стремежа на европейските народи към обединение. Повлиян от ширещите се в Европа федералистски идеи, той публикува план за регионална организация на европейския континент, в който основната идея напълно съответства на исканията на европейците – националните държави да се откажат от суверенитета си до такава степен, че една наднационална власт да има възможност да предотврати началото на всяка нова война. Планът предвижда Европа да бъде разделена на девет единици, чиито представители да съставят общата власт. Част от държавите трябва да се формират в конфедерации, за да могат тези единици да бъдат приблизително равни, но четири от великите сили (Великобритания, Франция, Германия и Италия) ще участват в общото правителство самостоятелно. Наред с тях ще участват и пет конфедерации – Иберийска (Испания и Португалия), Скандинавска, Дунавска (Чехословакия, Унгария и Югославия), Балканска (Румъния, България и Гърция) и една между Полша и Балтийските държави. Управляващото тяло ще има властта да налага решенията си на всички единици⁵⁶.

Този план излиза във време, когато войната е все още европейски въпрос и нищо не предвещава скорошното падане на Франция. Той има за цел да убеди правителството на САЩ в едно решение на европейските проблеми в духа, в който самите европейци го предлагат. Но той е важен и с това, че силно прилича на по-късните планове на британския кабинет и лично на Чърчил за следвоенното уреждане на Европа – особено с идеята за формиране на конфедерации, равностойни на великите сили. Същевременно в плана се предвиждат подобни съюзи в Америка и Азия, което окончателно потвърждава, че между него и идеите на Чърчил има връзка. Падането на Франция през юни 1940 г. отлага временно всички предложения по въпроса за бъдещето на Европа. Едва през втората половина на 1942 г. интересът се възражда, но от страна на неправителствени организации. Съветът по международни отношения в Ню Йорк препоръчва в един меморандум създаването на европейски икономически съюз. „САЩ могат да подкрепят икономическото обединяване на Европа като стъпка към избягването на една самозадоволяваща се икономика. С позитивна политика Америка трябва да има за цел взаимното проникване на европейската икономика с тази на останалия свят, както и понижаването на икономическите бариери вътре в Европа.“⁵⁷

На Атлантическата среща между Чърчил и Рузвелт през август 1941 г., която се увенчава с Атлантическата харта⁵⁸, се обсъждат принципните рамки на следвоенния свят и се провъзгласяват принципите на свободата, самоопределението, мира, сигурността и просперитета. Същите принципи по-късно се развиват и в „Декларацията на Обединените нации“, подписана на 1 януари 1942 г. от 26 държави⁵⁹. Чърчил предлага в Атлантическата харта да се включат клаузи за създаването на силна мироопазваща организация в световен мащаб, но президентът отказва⁶⁰. Той не иска да се формира ново Общество на народите,

но все още не е готов да предложи алтернатива. При всички случаи смята, че гарантирането на мира трябва да бъде постигнато от великите сили, а не от всички държави, което през 1942 г. изразява в своя план за „Четиримата полици“⁶¹. Този документ предвижда мирът да се пази от САЩ, СССР, Великобритания (Британската общност) и Китай, а целият останал свят да се разоръжи; всеки от „полиците“ ще има регион на действие, в които Европа е сведена до нивото на всички останали части на планетата⁶². По този начин Рузвелт напълно пренебрегва европейския проблем по начина, по който го виждат федералистите. Той смята, че Европа ще бъде безопасна, когато е слаба и подчинена на великите сили, тъкмо обратно на мнението на защитниците на европейската идея, за които спокойствието на континента се свързва с неговото богатство. Това не означава, че президентът на Съединените щати не е запознат с предложенията на различни федералистски организации и на собствения си Държавен департамент. През 1943 г. Паневропейският конгрес, свикан от Куденове-Калерги в Ню Йорк, му предлага детайлно разработена програма за създаването на европейски съюз; Рузвелт я отхвърля⁶³. Държавният департамент също издава подобен меморандум (лятото на 1942 г.), но дори не го представя на президента, тъй като не съвпада с общата политика на правителството. Към това трябва да се прибавят и упоритите опити на Чърчил да вмъкне в планове на съюзниците някаква форма на европейско обединение.

Всички тези усилия остават напразни поради руското несъгласие със самата основа на идеята за европейска федерация. През целия период политиката на Сталин в това отношение се променя съвсем бавно от резервирано съгласие към пълно отхвърляне. От времето на плана на Бриан, който заклеиява като „буржоазно антисъветско интервентистко движение“⁶⁴, съветската дипломация, не без известни основания, отхвърля и се стреми да провали всички планове за обединение на Европа, независимо дали включват Съветския съюз. След 1941 г. за Рузвелт Сталин винаги е бил по-важният политически партньор от Чърчил; Сталин, олицетворението на една нова световна система, е личност, която принадлежи на бъдещето; Чърчил – напротив, е личност на миналото с всичките си империалистически схващания⁶⁵. По тази причина американският президент предпочита да запази добрите си отношения със Сталин и да се съгласи с неговото отхвърляне на всякакви регионални организации в Европа. За да спечели по-лесно войната, Рузвелт се съгласява да остави Източна Европа като сфера на влияние на СССР и по този начин приема империалистическата политика на Сталин, изразена с девиза „разделяй и владей“⁶⁶. Той често повтаря думите на Сталин, че никоя държава в Европа не се нуждае от специални организации в своя защита, тъй като самата близост на Съветския съюз гарантира независимостта ѝ.

През лятото на 1943 г. американците окончателно приемат първостепенната важност на отношенията си със Съветския съюз, загрижени да не загубят огромната му човешка сила като съюзник. Държавният секретар Кордел Хъл и

съветският външен министър Вячеслав Молотов се договарят за създаването на общосветовна мироопазваща организация, опряна на четирите велики сили, а Европа продължава да не играе никаква специална роля в следвоенните им планове. В този смисъл речта на Чърчил от 21 март 1943 г., в която британският пръв министър говори за континентални съюзи, един от които в Европа⁶⁷, и подготвяните меморандуми от страна на Форин офис със същото значение⁶⁸, идват късно, за да променят американската позиция, ако изобщо са могли да го направят. Защото Рузвелт понякога, теоретизирайки, е склонен да пренебрегне още повече всички политически тежнения на европейците. През септември 1943 г. заявява в частен разговор: „Планът е да се постигне споразумение между четирите велики сили. Те ще се договорят да разделят света на сфери на влияние: Китай ще вземе Далечния изток, САЩ – Тихоокеанския регион, Великобритания и Русия ще си поделят Европа и Африка. Но тъй като британските интереси са насочени предимно към колониите, може да се очаква, че в Европа ще доминира Русия.“⁶⁹

От началото на войната Англия е залята от бежанци от континента. Тези хора, които до голяма степен споделят федералистките чувства на сънародниците си под германска власт, оказват влияние върху следвоенните възгледи на британския кабинет. Емигрантите надхвърлят цифрата един милион, като близо половината са германци – евреи и активни политически опоненти на режима – комунисти, социалисти и либерали. Много малка част от тях изразяват възгледите си за федерална Европа на страниците на британската преса, но дори и това е достатъчно, за да може да се говори за връзка с проевропейските документи на правителството. Не са редки случаите, когато емигранти участват направо в изработването им⁷⁰. Шефът на белгийското правителство в емиграция Пол-Анри Спаак пише през 1941 г., че „след войната Европа ще бъде щастлива да се обедини зад британското победоносно лидерство... Ако Британия не успее да изпълни своите задължения към Европа, ако тя не преследва континентална политика така, че да стане лидер на Европа, тя трябва да очаква, че много бързо ще загуби плодовете на предишните си усилия“⁷¹. Това становище на европейските федералисти се изразява и по-късно.

Една от възможностите за следвоенното уреждане на Европа, към която правителството показва последователни симпатии, е идеята за създаването на федерации в Източна Европа. Тя не принадлежи на Чърчил, а на един от сътрудниците във Форин офис, Лео Еймъри, който се аргументира, че „целта е да премоделираме Европа веднага след германския колапс в интерес на нашата сигурност... Ако сме първи на Балканите, трябва да създадем балканска конфедерация, докато контролираме положението и влиянието ни е най-голямо. По подобен начин трябва да действваме и за дунавско-полска федерация, ако руската позиция го позволи“⁷². Когато тази стратегия се приема от Форин офис, тя не се свързва веднага с възможността тези федерации (или конфедерации – повечето членове на кабинета не правят разлика между двете думи) да станат

основа на бъдещото обединение на целия континент. Това прави Чърчил през 1943 г., но по-рано въпросът за федерациите търпи сериозно развитие.

Основен проблем пред създаването им е позицията на Сталин. Никакъв опит да се говори за тях не е направен преди германското нападение над Съветския съюз, но в последвалите преговори за сключването на англо-съветски съюзен договор Идън засяга темата. Една клауза с този смисъл е включена в първоначалния британски проект⁷³. По време на срещата между Идън и Сталин в Москва през декември 1941 г. на въпрос на външния министър Сталин заявява: „Ако някои държави в Европа искат да се федерират, Съветският съюз няма да има възражения срещу такъв курс.“⁷⁴ Тези думи поддържат известно време увереността на англичаните, че Русия ще се съгласи на федерациите. В тази ситуация подписването на споразумение с идея за създаване на федерация между емигрантските правителства на Полша и Чехословакия на 23 януари 1942 г.⁷⁵ идва съвсем логично⁷⁶ (въз основа на една съвместна декларация от 1940 г.), а на 15 януари 1942 г. същото правят и емигрантските правителства на Гърция и Югославия в полза на една Югоизточна европейска конфедерация⁷⁷. От самото начало съществува очевидна неяснота около тези комбинации – срещу възможността за германско възстановяване ли са насочени, или по-скоро срещу евентуалната съветска експанзия? Повечето от служителите на министерството са на второто мнение, но Идън е по-предпазлив и макар че одобрява споразуменията, се стреми да не събуди руските подозрения. Той не приема след войната България и Румъния да се присъединят към гръцко-югославския съюз, за да не очакват по-леки мирни договори⁷⁸. Но Грейъм Рос е пределно ясен, като казва, че тези споразумения са само лист хартия, докато съветската позиция остава неясна⁷⁹.

Съветското правителство, от своя страна, подкрепя идеята на думи, докато в действителност започва да работи срещу нея. От началото на 1942 г., след преминаването на най-голямата германска заплаха за страната, Молотов и Майски започват да критикуват идеята за федерациите. Думите на Молотов са, че „съветското правителство има информация, показваща, че някои федерации могат да бъдат насочени срещу Съветския съюз“⁸⁰. В коригираното си предложение за англо-съветски договор (април 1942 г.) обаче Форин офис запазва един пасаж в полза на федерациите – „целите на контактуващите страни в реконструкцията на Европа включват окуражаване на регионалното разбирателство и на конфедерациите между държавите в Централна, Източна и Югоизточна Европа, където всяко разбирателство и конфедерации са желателни с оглед да засилят политическата, военната и икономическата стабилност на държавите“⁸¹. При все по-остроото несъгласие на руснаците тази мисъл отпада от текста на окончателния договор от 26 май 1942 г. Допълнително доказателство за своето несъгласие руснаците дават, когато през юни Молотов принуждава главата на чехословашкото правителство в изгнание Бенеш да се съгласи да не пристъпва към федерация с Полша, без да се допита до руснаците⁸².

Форин офис обаче продължава да развива идеята, която би могла да се приеме, ако основната цел на тези конфедерации ще бъде да се защитят от германска агресия. Такава е основната мисъл в меморандума на Орм Сарджънт от 1 юни: „...идеята за индивидуалния национализъм, основан на етнографски фактори, ще бъде подчинен на идеята за общия национализъм, мотивиран от общите стратегически и икономически интереси. Такива групи могат да създадат наистина ефективна преграда срещу бъдещата германска агресия.“⁸³ Сфери на общата им дейност трябва да бъдат външната политика, митническите условия и общата валута. По-късно друг меморандум на Форин офис критикува съветската позиция, като я обвинява, че умишлено пречи на конфедерациите и на всяко по-голямо обединение в Европа, както и на влизането на преките съседи на Съветския съюз в него⁸⁴. Едва през 1943 г. идеята за федерациите се отхвърля от някои членове на Военния кабинет с довода, че бързала да обединява държави, които все още не са наясно с националните си намерения. Поддръжниците на това мнение смятат, че без федерации по-лесно ще се стигне до обединение на континента – „да си скептичен към федерациите не означава да правиш по-малък принос за интегрирана Европа“⁸⁵. Но тъй като меморандумът в този дух е издаден едва на 30 април 1943 г., той не повлиява на разговора, който Чърчил провежда с американците на 22 май същата година.

Трябва да се подчертае, че идеята за конфедерации в Европа, която Форин офис развива от края на 1941 г. до началото на 1943 г., предвижда те да бъдат създавани предимно с цел да предотвратят съветското настъпление към континента и в този смисъл се отличава от идеята на Чърчил, която се нуждае от конфедерации, за да направи малките сили равностойни партньори на големите в едно европейско обединение. Тази разлика е донякъде привидна, тъй като при Чърчил има доразвиване на антисъветизма и вече цялото европейско обединение трябва да се противопостави на руснаците, а източноевропейските структури ще играят ролята на фортпост. От друга страна обаче, това е също и един ефективен механизъм за осигуряване на работата на Съвета на Европа.

Чърчил е един от малкото британци, който през цялата война е убеден, че в края ѝ в Европа неизменно ще се постигне някакво обединение. Още на 13 декември 1940 г. той заявява в частен разговор идеите си, които защитава през 1942–1944 г. Тогава той обяснява, че Европа след войната ще се състои от пет велики сили (Англия, Франция, Испания, Италия и „Прусия“) и от четири конфедерации (Северна, Средноевропейска, Дунавска и Балканска), като добавя: „Тези девет сили ще се срещнат в един Съвет на Европа, който ще има върховен съд и върховен икономически съвет, способни да решават текущите въпроси.“⁸⁶ По-късно обаче той временно изоставя това намерение в полза на англо-американското сътрудничество като опора на следвоенната сигурност. Убеждението му във федералното бъдеще на Европа е толкова силно, че той не смята за необходимо да разкрива замислите си пред американските си съюзници до пролетта на 1943 г.⁸⁷

По европейските въпроси за Чърчил е най-важно да се постигне разбирателство с Рузвелт и всъщност не му е необходимо съветското съгласие. Дали го признава или не, за него всяка регионална организация в Европа има за цел колкото да ограничава силата на Германия, толкова и да се противопостави на съветската инвазия. От друга страна, Чърчил вижда и други възможни опори на следвоенния свят. Той е убеден, че отношенията на Великобритания със САЩ ще бъдат основата на всяко следвоенно уреждане на света⁸⁸. По този начин не отчита, че в очите на американците много по-лесно е да се работи с Русия, отколкото с Англия. Рузвелт знае, че англичаните никога няма да се откажат от своята колониална империя, която той счита за напълно изживяна. Доказателство за това според него е дадено при подписването на Атлантическата харта – Чърчил приема принципа, че всеки народ ще има право на самоопределение, но заявява, че той няма да се отнася до народите от Британската общност⁸⁹. Чърчил отхвърля всички предположения на министрите си, че американците искат да изтласкат британските капитали от Общността и толкова упорито вярва, че ключът към бъдещето е в англо-американското приятелство, че Идън го намира за глупав и опасен⁹⁰. През май 1943 г. Чърчил предлага на американците, с които разговаря във Вашингтон⁹¹, общо гражданство на САЩ и Британската общност (вероятно идея, заимствана от декларацията за съюз с Франция) и обяснява, че организацията на света след войната няма да изключва специални приятелства – като има предвид това между САЩ и Великобритания⁹². Идеята за специалните отношения, макар впоследствие действително да се реализира, за момента се разглежда критично от Рузвелт.

Всички тези варианти за устройството на света създават впечатлението, че Чърчил не е последователен поддръжник на европейската идея. Това мнение се споделя както от негови съвременници, така и от съвременни автори. „Позицията на Чърчил към Европа винаги е била двусмислена“⁹³ – пише Дюрозел. Всъщност той не е съвсем прав. Европейските идеи на Чърчил през войната почти не се променят – те остават твърда подкрепа за доброволна и политическа конфедерация. Разликата е само кой вариант за следвоенното устройство на света ще бъде изведен на преден план. Всъщност може да се спори по въпроса дали идеята на Чърчил за Съвет на Европа и убеждението му във федералното бъдеще на континента остават второстепенни зад желанието за специална връзка със САЩ, както твърди Елизабет Баркър⁹⁴. По-скоро е вярно, че тези два принципа, както и принципът за създаването на световна мироопазваща организация са трите стълба, които ще гарантират просперитета и сигурността на следвоенния свят. По подобен начин разсъждава и Е. Хюз: „Тези две идеи за Съвет на Европа и англо-американски съюз станаха важни опори на Чърчиловата представа за новия световен ред.“⁹⁵

В британския кабинет се развиват европейски идеи и преди есента на 1942 г., когато Рузвелт излиза със своя план за „Четиримата полицаи“ и по този начин провокира англичаните. Чърчил често припомня в разговори с американски пред-

ставители, че мислите му остават предимно в Европа и че за Великобритания е много важно европейските проблеми да се решат по един разумен начин. Въпреки това до документа на американския президент кабинетът не се занимава сериозно със следвоенни планове и не е достигнал до ясни заключения⁹⁶. Чърчил също не показва своята заинтересованост от проблема. За пръв път той заговаря за Европа в отговор на съобщението за плана за „Четиримата полиция“, което му праща Идън. Това кратко изразяване на становището му представлява меморандум от типа „минутка“, който е придобил значителна известност⁹⁷. След като заявява, че „звучи много елементарно да се подберат тези четири велики сили“ и че „що се отнася до Китай, не мога да кажа, че гледам на правителството в град Чунцин като на представител на велика световна сила“, министър-председателят пише:

„Трябва да призная, че мисълта ми е заета предимно с Европа – възраждане на славата на Европа, на континента – родина на съвременните нации и цивилизация. Би било огромно бедствие, ако руският варваризъм залее културата и независимостта на древните държави на Европа. Колкото и да е трудно да се предскаже сега, вярвам, че европейското семейство може да действа обединено под ръководството на Съвет на Европа. Вярвам в бъдещи Обединени европейски държави, при които почти няма да има граници между отделните нации и ще е възможно безпрепятствено пътуване. Надявам се да видя икономиката на Европа цялостно изучена. Надявам се да видя съвет от поне десет държави, включително бившите велики сили, и няколко конфедерации – Скандинавска, Дунавска, Балканска и т. н., които ще има международна полиция и задачата да държи Прусия обезоръжена. Разбира се, по много въпроси, и то по най-важните, ще трябва да работим заедно с американците, но Европа е основната ни грижа и ние едва ли искаме да се затворим с руснаците и китайците, когато шведи, норвежци, датчани, холандци, белгийци, французи, испанци, поляци, чехи и турци ще имат належащи въпроси, отчаяна нужда от нашата помощ и огромната способност да накарат гласът им да се чува. Лесно е да се размишлява по тези теми. За жалост войната има предимство при ангажирането на Вашето и моето внимание.“⁹⁸

Месец по-късно Чърчил изразява мнението си пред британската нация и по целия свят, говорейки по радиото. В речта си „Блестящият лъч на победата“ той заявява:

„Докато по този начин сме заети с войната в Далечния изток, трябва да седнем със САЩ и с нашия съюзник Русия... и да създадем международни инструменти и национални споразумения, които ще трябва да гарантират, че свободният живот в Европа ще възкръсне отново и че постоянните вражди, погубили европейската цивилизация, ще бъдат предотвратени, без да нарушават повече прогреса на човечеството.“⁹⁹

Със своя меморандум и със съвсем краткото отклонение по европейските проблеми в речта Чърчил все още не прави достатъчно ясен завой спрямо до-

сегашната си политика на мълчание по следвоенните проблеми. Той е провокиран и донякъде разочарован от, според него, елементарния план на Рузвелт. В същото положение се намира и Форин офис. Когато през септември 1942 г. Джон Фостър Дълес е на неофициално посещение в Лондон, Идън се изказва в полза на континентални съюзи, един от които да бъде за Европа. Според Дълес САЩ биха подкрепили идеята, но само ако в конфедерациите, формиращи европейския съюз, страните са поставени наравно, а не група малки страни да попаднат под хегемонията на една голяма¹⁰⁰. След като се запознава с общите параметри на идеята на Рузвелт, Идън пише: „Смятам, че винаги трябва да консултираме американското правителство [по въпросите за Европа], но всъщност нашата задача трябва да бъде да увлечем американците с нас. Те знаят много малко за Европа и би било нещастие за бъдещето на света, ако тяхното некомпетентно мнение решава съдбата на европейския континент. Нашата дипломация трябва да се отъждестви с предотвратяването на това...“¹⁰¹

Дори след представянето на плана за „Четиримата полицаи“ Форин офис не е съвсем наясно какви са намеренията на американското правителство. Планът предвижда четирите велики сили (вкл. Китай) да формират Върховен съвет, който заедно със Събранието на Обединените нации да се грижи за световната сигурност. Дори да има някакви континентални съюзи, то те ще попаднат под хегемонията на някоя от великите сили. Предвижда се евентуално и интернационализация на колониалните ресурси и разоръжаване на всички други държави, освен четирите велики сили¹⁰². В този вид планът е напълно неприемлив за британците. Те протестират най-вече срещу приравняването на Китай с тримата големи съюзници от войната¹⁰³ и срещу посегателството към Британската общност. И двете идеи, макар да притежават известна абстрактна справедливост, по-скоро ще дестабилизируют света, отколкото ще гарантират сигурността му. Освен това в плана се предвижда Германия да бъде ликвидирана като една държава, заместена от хлабава конфедерация от пет-шест единици под пълен съюзнически контрол. Значителни полицейски сили, създадени от „Четиримата полицаи“, ще следят за ликвидирането на всеки център на напрежение. Предлага се и създаването на една буферна държава между Германия и Франция, включваща Елзас и Лотарингия, Пфалц, Рур и фламандската част от Белгия¹⁰⁴ – едно напълно изкуствено образувание, което по-скоро би предизвикало още по-големи проблеми. Британците са притеснени и от напълно неравнопоставените отношения между държавите по света, които планът предвижда. Чърчил се съмнява, че е разумно да не съществува нито една въоръжена сила между Британия и Русия, с което на практика цяла Европа се оставя на милостта на огромната Червена армия. Разбира се, ако отношенията между победителите се запазят все така добри, би имало сигурност, но нито Чърчил, нито Форин офис вярват, че след войната ще могат да се споразумеят с Русия¹⁰⁵, а Китай е съвсем непредвидим.

Форин офис реагира бързо на плана на Рузвелт. Гледуин Джеб, един от сът-

рудниците в комитета за следвоенно планиране, изразява първоначалното виждане на своя отдел в дълъг меморандум до Идън, от който външният министър праща резюме на Чърчил на 5 октомври 1942 г. Джеб отхвърля приложимостта на „Четиримата полицаи“, първо, защото не може да приеме Китай за велика сила и после, защото планът противоречи на британските интереси. Целите на Великобритания във войната, които той излага, са напълно в духа на британските традиции и нямат нищо общо с принципните предложения на Рузвелт. Европа, според него, е разглеждана от САЩ с недоверие, от СССР като законна сфера на влияние, а Китай няма в нея никакви интереси. Планът на Рузвелт е изгоден на Сталин, тъй като ще му даде желаното влияние на континента и част от Германия – ето защо засега той го подкрепя. Но едва ли именно от страни с такова отношение към европейските проблеми трябва да зависи бъдещето на Европа¹⁰⁶. Джеб изразява възмущение, че Европа трябва да попадне в сферите на Великобритания и Русия, защото „всяка от тях ще се опита да контролира, колкото е възможно повече политиката на малките държави, за да я използва за своята военна и икономическа сила“¹⁰⁷. Освен това „Западна Европа все още има огромно историческо и културно значение и население равно по брой и надвишаващо по образованост населението на САЩ и СССР“¹⁰⁸. Накрая Джеб изказва едно предположение, което би шокирало американската администрация, но е далеч по-проникновено, отколкото плана на президента. Той смята, че ако с руснаците не може да се работи по световната и европейската сигурност след войната, западните сили ще трябва да се обърнат към Германия за неутрализиране на съветската заплаха¹⁰⁹.

На 3 ноември външният министър съобщава на кабинета, че САЩ са предложили на Великобритания да започнат разговори по следвоенното уреждане на света за уточняване на позициите¹¹⁰. Идън обяснява, че те са необходими, тъй като реализацията на британските виждания зависи от американците. По този начин Военният кабинет поставя въпроса за Съвета на Европа напълно в контекста на следвоенното планиране на съюзниците. Първоначалната позиция на Чърчил е изразена бурно и е доста изненадваща. Частният секретар на Идън я описва така: „Той каза, че единственият начин да се възстанови Европа е Великобритания и Русия да не се месят, а да бъде управлявана от един съвет на великите сили, включително Прусия, Италия, Испания и скандинавска конфедерация. Той не искаше американците в Европа.“¹¹¹ Това обаче е последният опит съдбата на европейците да се остави в техните ръце, а дори и той представлява само един моментен емоционален порив. Пет дни по-късно Идън подготвя специален меморандум, в който заявява, че кралството няма да се откаже от задълженията и отговорностите си на велика сила и че не може да допусне една неприятелска Европа, доминирана от Германия. За да не се допусне отново малките сили да попаднат под германска хегемония, те трябва да се организират под ръководството на Великобритания във федерация¹¹². На 27 ноември правителството решава да приеме предложението на американците за разговор и иде-

ята за полицейска сила в Европа и да задържи всички възражения, както и настояването за регионална организация в континента¹¹³.

На 16 януари 1943 г. Идън разпространява нов меморандум, в който комбинира собствените си идеи с тези на Джеб. Нарича го „План за обединените нации“ и още от първата точка засяга европейските проблеми. „Целта на британската външна политика е, първо, да продължим да изпълняваме функциите си и да носим отговорностите на една велика сила и, второ, да се стремим не само да предпазим Европа от хегемонията на която и да било сила, но и да гарантираме свободата в Европа, която е толкова важна за нас...“¹¹⁴ По-надолу Идън подчертава, че Европа е люлката, а до скоро и дома на цивилизацията, която се е разпростряла до всички краища на планетата, но тя е заплашена от силната централна позиция на Германия – затова от икономическото и военното отслабване на Германия зависи бъдещето на континента. Той предлага създаването на Комисия за примирие и реконструкция, в която наред с великите сили ще са представени малките европейски държави и тя може да координира европейските усилия за възстановяване в някои области като транспорта¹¹⁵. Меморандумът завършва с обещаваща прогноза за бъдещето на Европа:

„Мерките, взети от Обединените нации за умиротворяването на Европа и за възстановяването на икономическия ѝ живот, ако са добре замислени и изпълнени, ще доведат до създаването на условия, в които един Европейски съюз може да се превърне в реалност. За да се установи обща политическа рамка на военните и икономически мерки, които трябва да се вземат, Комисията за примирие и реконструкция може да се превърне в „Съвет на Европа“, в който ще бъдат представени всички европейски държави, включително Обединеното кралство и Съветския съюз, а ако е възможно, и Съединените щати. Но включването на неутралните сили и бившите врагове като пълноправни членове на съвета ще бъде постепенен процес.“¹¹⁶

През 1941–1942 г. Чърчил все повече се намесва във външната политика на правителството. Като министър на отбраната до момента той е бил зает предимно с воденето на войната. След нападението на германските армии над Съветския съюз обаче опасността за Англия намалява и министър-председателят може да се заеме с обсъждането на следвоенните въпроси. От една страна, това е необходимо, тъй като планът на Рузвелт издига значителни трудности пред неговите намерения за света и Европа. В същото време между съюзниците все повече се предпочитат контактите между държавните и правителствените ръководители¹¹⁷. Чърчил поддържа редовна и изобилна кореспонденция с Рузвелт и Сталин¹¹⁸, но през 1943 г. се налагат и лични контакти. Това означава, че от началото на 1943 г. Чърчил се опитва осезаемо да насочи външната политика на Великобритания в изпълнение на собствените си възгледи.

През февруари 1943 г. той е в Кайро, откъдето в писмо до президента на САЩ излага пространствено възгледите си за сигурността след войната. Озаглавява този документ „Утринни мисли. Бележка върху следвоенната сигур-

ност“¹¹⁹. В нея е очевидно предимството, което се отдава на Европа, но само в контекста на световна система за сигурност.

„Мирната конференция на победоносните сили ще се събере вероятно в Европа, докато все още са в ход последните етапи от войната с Япония. На тази конференция победените агресивни страни ще приемат нарежданията на победителите. Цел на тези нареждания ще бъде да се предотврати колкото се може по-ефективно възобновяването на агресивни действия като тези, които причиниха две ужасни войни в Европа в живота на едно поколение.

Намерението на ръководителите на Обединените нации е да създадат световна организация за запазването на мира, основаваща се върху принципите на свободата, справедливостта и възраждането на просперитета. Като част от тази организация ще бъде създаден европейски междуправителствен орган, който ще въплоти дъха, но няма да допусне слабостите на бившето Общество на народите. Страните, които ще образуват това тяло, няма да са само великите нации на Европа и Мала Азия, както беше досега, но и редица конфедерации, образувани от по-малките държави, между които очевидни са скандинавски блок, дунавски блок и балкански блок. Подобен орган с различно членство ще бъде формиран и в Далечния изток; целостта ще е споена от факта, че държавите – победителки възнамеряват да поддържат пълното си въоръжение, особено във въздуха, докато наложат пълно разоръжаване на виновниците.“

Именно „Утринни мисли“ е документът, с който Чърчил слага демонстративно начало на проевропейската си пропаганда през войната. Всички меморандуми, които той и правителството до момента издават, са предимно за вътрешно ползване и не представляват официална британска позиция. Настоящото писмо е вече заявена позиция на Чърчил за следвоенния ред като цяло, в която европейската тема е вмъкната съвсем умерено. Целта му е по-скоро да загатне повечето от идеите си (вероятно е и те да не са напълно оформени), така че да се нуждаят от допълнително обяснение.

Темата в „Утринни мисли“ е развита месец и половина по-късно в реч по радиото. Чърчил осъзнава, че ако иска да постигне нещо повече за Европа в контекста на следвоенната ситуация в света, трябва да пропагандира убежденията си пред обществеността и да постави могъщия си съюзник САЩ под перманентен натиск. За негово нещастие той започва своята офанзива във време, когато Великобритания определено отслабва икономически и военно и това намалява тежестта ѝ в Антихитлериската коалиция. В същото време той се сблъсква с инстинктивното недоверие на Рузвелт към всичко, което британците предлагат за следвоенния ред. Речта се нарича именно „Следвоенно планиране“ и е изнесена в момент, в който външният министър Идън е за разговори във Вашингтон¹²⁰. Несъмнено това не е случайност. Речта има за цел да оповести британските искания, с които трябва да повлияе на англо-американските разговори.

„Лесно е да си представим, че Обединените нации ще действат и ще са пред-

ставени в една световна институция, към която един ден ще се присъединят всички нации чрез създаването на Съвет на Европа и Съвет на Азия. Вече предположих, че докато войната срещу Япония все още продължава, практическите ни усилия ще се насочат към създаването на Съвет на Европа и към уреждането на проблемите в Европа. В Европа са повечето от причините, които доведоха до тези две световни войни. В Европа живеят расите, от които произхожда западната цивилизация, днес така широко разпространена. За себе си вярвам, че съм добър европеец и смятам за свой благороден дълг да участвам в съживяването на гения и възстановяването на цялото величие на Европа

Надявам се, че няма да оставим настрана цялата огромна работа, свършена от Обществото на народите. Трябва да приемем като наше мото възвишената концепция за свободата, закона и морала, която беше духа на Обществото. Ние трябва да се опитаме – разбира се, говоря само за нас – да превърнем Съвета на Европа, или както ще бъде наречен, в наистина ефективна организация с всички необходими права, с върховен съд да решава споровете, с въоръжени сили – национални, международни или и двете – готови да наложат решенията му и да предотвратят нова агресия или подготовката за бъдещи войни.

За всеки е очевидно, че този Съвет трябва да обедини цяла Европа и че всички главни клонове на европейското семейство един ден трябва да бъдат партньори в него. Какво ще се случи с многобройните малки нации, чиито права и интереси трябва да бъдат защитени? Позволете ми да попитам каква би била съдбата на една войска, съставена само от батальони и бригади и която никога не се е обединявала в по-голяма организация като армията. Много скоро тя ще бъде разгромена. Изглежда разумно постепенно и с помощта на великите сили да се създадат известен брой групи от държави или конфедерации, които ще имат собствени представители заедно с представителите на великите сили в Съвета.

Най-искрената ми надежда е, макар да не вярвам да я видя реализирана през живота си, че ще постигнем най-висока степен на интегриран живот в Европа, която е възможна, без да нарушим индивидуалните характеристики и традициите на многобройните ѝ древни и исторически нации. Вярвам, че всичко това ще съвпадне с трайните интереси на Британия, Съединените щати и Русия. Естествено то не може да бъде постигнато без тяхното искрено и целенасочено съгласие и участие. Само така славата на Европа ще блесне отново.^{“121}

В речта Чърчил се постаравал да придаде на идеите си максимално пълен и логичен вид. Отново се връща към въпроса за „славата на Европа“, пропуснат в един по-практичен документ, какъвто е „Утринни мисли“. Това е необходимо заради огромната аудитория, която го слуша в самата Британия, в потиснатите от германците страни и в Америка. Чърчил дава чудесни аргументи за необходимостта от обединение в Европа и за конфедерациите, като съчетава двете възможни последици: възстановяване величието на Европа – люлка на цивилизацията – и предотвратяване на бъдещи конфликти.

Не е съвсем прав Липгенс, като казва, че отклонението по външнополитическите проблеми е съвсем кратко, почти символично¹²². Напротив, дори да е смесено с размисли за бъдещето на самата Британия и нейната общност, то напълно постига целта си да провокира американската дипломация. Речта веднага се отразява на разговорите на Идън¹²³. Три дни по-късно заместник-държавният секретар Съмнър Уелес излага пред британеца собствените си виждания за бъдещото гарантиране на мира, които не се различават особено от тези на Рузвелт. Идън го прекъсва с въпроса дали САЩ биха се включили в Съвета на Европа, но получава уклончив отговор – американската общественост не иска дотолкова да се ангажира с Европа. Според Уелес един Съвет на Европа може да се заеме само с някои специфични европейски проблеми, като икономика, транспорт и здравеопазване, а политиката да остави на Световния съвет и Събранието. Към това Хари Хопкинс прибавя предупреждението, че ако европейците много настояват на въвлечането на САЩ в европейските проблеми след войната, те могат още сега да дадат силен коз на изолационистите¹²⁴. Това е достатъчно, за да накара Идън да прекрати темата. Той предпочита да остъпи в този теоретичен спор, за да си осигури пълното разбирателство с американците по практическите въпроси. Но намерението на Чърчил изобщо не е такава.

Всъщност „Утринни мисли“ и речта от 21 март предизвикват значително по-голяма тревога у американците, отколкото показват пред Идън. Главното опасение е, че британският министър-председател намеква, че европейските проблеми трябва да бъдат решавани от самите европейци¹²⁵, а САЩ трябва да се включат в Съвета на Европа само за да увеличат авторитета му. Като концепция това влиза в пълно противоречие с плана за „Четиримата полицаи“. Рузвелт иска след провала на европейците между войните, сега да даде възможност на извъневропейските сили да създадат мироопазваща организация. Ако трябва, европейските противоречия ще бъдат смазани със сила, но не ще се допусне нов конфликт. Само пълната слабост на Европа може да изпълни тази цел. Сега обаче Чърчил говори за „славата“ и „величието“ на Европа, за „нейните древни и исторически нации, от които произлиза съвременната цивилизация“. В САЩ съществува истински страх от европейските машинации, с които същите тези древни нации са колонизирали света. Американците не искат никаква организация в Европа, а ако има, тя да бъде със съвсем ограничен кръг на дейност. В никакъв случай тя не трябва да излиза извън егидата на Обединените нации и Световния съвет за сигурност¹²⁶. Рузвелт е поставен под противоречивия натиск на изолационистите и англичаните. Ако можеше да позволи САЩ да участват в Съвета на Европа, тогава тази организация не би го притеснявала толкова много. Но това е невъзможно с оглед на общественото мнение. Тогава единственият вариант да контролира Европа без очевидно да е въвлечен в нея е чрез световната организация. Чърчил разбира това, но не може да се съгласи с обезличаването на Стария континент.

За разлика от американската общественост, британската приема речта с адмириации. Чрез нея Чърчил за пръв път изнася проблема за бъдещето на Европа и света пред своя народ и дори този жест е оценен високо. Основната критика на пресата се състои в това, че премиерът не е приел идеята на Съпротивата и на Федералния съюз (най-важната британска проевропейска организация) за европейска федерация, а предпочита конфедеративно обединение. Статията „Премиерът и бъдещето“ от 26 март¹²⁷ на списание „Спектейтър“ коментира така:

„Не всичко, което мистър Чърчил каза, беше кристално ясно, но много от пасажите, които биха повдигнали въпроси, когато бъдат чути, изглеждат оправдани, когато се проучва написания текст. Както тук, така и в Америка, премиерът понякога е критикуван за това, че е поставил незаслужено ударение върху регионализма, изразен в създаването на европейски и азиатски (и по подразбиране американски) континентални съвети като основни характеристики на следвоенното уреждане на света. Но цялата тази част от речта е предшествана от израз на надежда, че веднага след като Хитлер бъде победен, „трите големи сили победителки – Британската общност на нациите, САЩ и Съветска Русия, ще започнат да работят в световна организация, което ще е гарант срещу бъдещи войни“. Така че тук световната организация е посочена като рамка, в която ще съществуват регионални континентални съвети.

Има огромна разлика между създаването на върховна световна организация, която ще делегира свои функции и задължения на регионалните съвети и създаването направо на континентални съвети, които в някакво неопределено бъдеще ще се слеят в световна организация с компетенция да упражнява определени ограничени правомощия, които учредяващите я съвети решат да ѝ делегират. Няма никакво съмнение, че първата концепция е правилна, а втората е грешна. Ако тази война ни е научила на нещо, то е че разделянето на света на континенти бързо става второстепенно в международните отношения.“

Далеч не така положително е мнението на „Ню стейтсман енд нейшън“ от 3 април 1943 г. В статията „Мистерията, рискът и величието“¹²⁸ се стига дотам, че се поставя под съмнение дали изобщо Чърчил иска създаването на реално функционираща организация в Европа или цели по-скоро улесняване на контрола на трите велики сили.

„Нещичко, в много неясен стил, мистър Чърчил ни каза и за своя европейски план. Той е възприел идеята, която Форин офис развива от няколко години, и която отхвърля като непрактична и нежелателна всяка мисъл за единна европейска федерация. В навечерието на колапса на Франция мистър Чърчил направи, и французите я приеха, първата стъпка в това направление. Ако тогава сме били готови за пълен федерален съюз с французите, можеше ли да не продължим и да включим в него и другите европейски народи, които имат с нас общо културно наследство? На мястото на тази обнадеждаваща идея се появи нещо, предизвикващо много повече въпроси. По-малките и слаби европейски държави ще се подтикват към създаването на конфедерации. Всяка от тях, ко-

гато евентуално влезе в Съвета на Европа, ще бъде равна на трите велики сили, макар че е трудно да се предположи, че ще бъде в абсолютно равенство.

Този ред предвижда сложно бъдеще за Европа; той означава в нова форма и с по-големи участници възстановяване на старата игра на Баланс на силите. Всяка от тези конфедерации, както и великите сили, ще иска суверенитет в стария смисъл и всяка ще развива своите икономически и човешки ресурси в своя защита. Всички или повечето от тях ще си поставят за цел обграждането на Германия и затова тези проекти ще съживят с еднаква разрушителност идеята за санитарен кордон.“

Отношение по речта взема и Федералният съюз, най-старият и най-ревностният защитник на федералните идеи за Европа във Великобритания. Основният акцент в неговото мнение, представено през юли 1943 г. в меморандум, е, че не трябва да се поощрява силна световна организация за сметка на силен европейски съвет – който „няма да постигне нищо, ако се ограничи предимно в решаването на спорове и предотвратяването на агресия... Неговата първостепенна цел трябва да бъде постигането на общи действия по тези проблеми, които, ако се решават само от една нация, ще предизвикат спорове. Европейският съвет, ако се осъществи, трябва да бъде законодателно тяло, чиито решения ще имат конституционна сила“¹²⁹.

В речта си Чърчил развива емоционалния мотив за възраждането на величieto на Европа, с който отговаря на надеждите на хората от покорените от нацизма народи. Американците погрешно разбират това като стремеж към нова политическа сила за континента¹³⁰ – Чърчил има предвид главно цивилизационно и културно величие. За него е съвсем естествено, че мирната конференция ще се състои в Европа – не само защото оттук е започнал конфликтът, но и защото Европа все още е център на света. Чърчил напълно приема, че организацията в Европа ще бъде част от световната организация. Само че той не смята, че тя трябва да ѝ бъде подчинена, а по-скоро че трябва да участва с представители в нея. Европейската организация е задължителна, и то основана главно на държавите със силни демократични традиции, за да бъде опора на демокрацията и либерализма, на западните ценности изобщо, тъй като, според него, отношенията между сегашните съюзници (на САЩ и Великобритания с Русия) не могат да бъдат сигурни. Докато изнася речта си, идеите му за механизма на световната и европейската сигурност не са все още напълно ясни. Два месеца след Идън той също посещава Вашингтон, за да изложи разбиранията си пред своите съюзници.

Разговорът, проведен на 22 май в британското посолство във Вашингтон, е предаден подробно от Чърчил във „Втората световна война“¹³¹ и по-накратко от Левлин Удуърд¹³², Ф. Кинг¹³³ и Елизабет Баркър¹³⁴. Интересно е обаче, че докато Чърчил го оценява като важен, някои от американските участници, като военния министър Стимсън¹³⁵, дори не го отбелязват в спомените си. Чърчил подхваща темата съвсем целенасочено, макар че официалните цели на посеще-

нието му в САЩ са от военен характер. След завръщането на Идън от разговорите през март, Форин офис приема, че постигнатите договорености са задоволителни и засега нищо повече не може да се направи по британските следвоенни идеи¹³⁶. Така че с новото обсъждане на бъдещия ред Чърчил донякъде изнедава и американците, и собствените си колеги. На разговора не присъства Рузвелт, но там е вицепрезидентът Уолъс¹³⁷, така че английските предложения има от кого да бъдат чути.

Тъй като темата е изобщо за следвоенното устройство на света, не през цялото време се говори за Европа, но това е почти първият засегнат въпрос. Чърчил приема Китай да участва в Световния съвет, но подчертава второстепенното му място след Великобритания, САЩ и СССР. Всъщност точно тези три сили ще са опората на Върховния световен съвет и на тях ще легне отговорността за мира. След това Чърчил развива тезата за три регионални съвета, подчинени на Световния съвет: един за Европа, един за Западното полукълбо и един за Тихия океан. Тази идея, която впоследствие той успява да популяризира и да направи мотото на европейската си политика, се появява в окончателен вид месец по-рано в една бележка, представена пред кабинета¹³⁸. Тогава Чърчил все още предполага, че САЩ ще са единствената сила, която ще участва и в трите съвета – очевиден реверанс, който съвсем не всички министри одобряват¹³⁹. Интересно е дали появата на другите два регионални съвета не цели най-вече да улесни приемането на европейския или цялата схема действително отговаря на Чърчиловите виждания. В подкрепа на първото твърдение може да се приведе фактът, че той има подробно развита представа как ще бъде устроен европейският регионален съвет и почти никаква за останалите.

В Европа Чърчил вижда 12 политически единици: самостоятелни държави и конфедерации, но се изразява толкова неясно (може би умишлено), че определено не може да се каже кои точно са те. Със сигурност имаме Франция, Италия, Испания¹⁴⁰ (нищо не казва за Португалия) и Прусия като самостоятелни държави, а и Турция (ако не създаде конфедерация с Гърция)¹⁴¹. Има и четири сигурни конфедерации, а именно Балканска, Дунавска, Скандинавска и една, съставена от Белгия, Холандия, Люксембург и Дания. За Швейцария Чърчил казва, че е особен случай. Неясен остава и въпросът за Полша и Чехословакия; тук министър-председателят е доста лаконичен: „Полша и Чехословакия би трябвало да се подкрепят взаимно и да поддържат приятелски отношения с Русия.“¹⁴² Какво означава това – конфедерация или две отделни държави? От самата фраза надделява мнението, че Чърчил ги счита за отделни единици; но в разговора от 13 декември 1940 г. предвижда една Средноевропейска федерация¹⁴³ – вероятно тъкмо Чехословакия и Полша. В почти всички случаи и мнението на Форин офис (меморандумите на Джеб и Сарджънт) е за конфедерация, а и между емигрантските правителства на двете държави е сключен съюзен договор. Така че всичко, което може да се каже за този проблем, е, че Чърчил изобщо не се постаравал да изясни становището си.

По този начин могат да се посочат девет сигурни единици, а Чърчил говори за *около* дванадесет. Едва ли може да се предположи с точност кои са последните три, но се оформят два варианта. Ако Полша и Чехословакия са отделни десета и единадесета държава, то последният участник в съвета би следвало да бъде самата Великобритания; ако са конфедерация, тогава Великобритания би била единадесета, а за последна Чърчил може да има предвид само Русия. Това е твърде важен въпрос, но точно по него не се споменава нищо, нито пък намеренията на Чърчил могат да се предположат от контекста.

Що се отнася до другите политически единици, които трябва да формират европейския регионален съвет, в предложенията на Чърчил има както находчиви, така и безсмислени и крайно противоречиви моменти. Добра е идеята за Дунавска конфедерация, която умело би съчетала основните парчета от старата Австро-Унгарска империя с Бавария в една логична комбинация, отделена от славянските Чехословакия и Полша. От друга страна, безсмислено е обединяването на Дания с Ниските страни, тъй като не само нищо не ги свързва, но датчаните емоционално винаги са били в Скандинавския свят. Големи въпроси повдига появата на държава Прусия – „отделена от останалата част на Германия“, защото „40 милиона прусаци представляват лесно управляема европейска единица“¹⁴⁴. Но тези кратки обяснения не помагат да се разбере най-важното – дали британският премиер има предвид Прусия в рамките на административната единица във Ваймарската република (и на Прусия от 1871 г.) или нещо по-ограничено¹⁴⁵. В първия случай той би оставил на правителството в Берлин всички важни индустриални възли (Силезия, Рур и Саар), което крие сериозна опасност, а и какво би било бъдещето на затворените от всички страни от Прусия държавици като Олденбург, Брауншвайг и Мекленбург? И още: ако Бавария се присъедини към една Дунавска федерация, къде остават Саксония, Тюрингия, Вюртемберг, Баден и Хесен? Тъй като не биха могли да съществуват самостоятелно, вероятно трябва да се присъединят към някоя конфедерация, но Чърчил не отговаря на този въпрос. При втория вариант – ако Прусия бъде ограничена, къде ще минава новата граница и по какви принципи ще бъде прокарана?

В крайна сметка е ясно, че той се задоволява да бъде приблизителен в обясненията си. Очертава само общите параметри на идеята си, при това, както в случая с Дания, може и на момента да изобрети някоя теза. Много от нещата не са дообмислени. Когато Уолъс го пита дали Швейцария ще се присъедини към Франция, той заявява, че тя е „особен случай“¹⁴⁶. Отново въпросителни: дали тя няма да се присъедини изобщо към европейския съвет, следвайки продължителната си традиция на пълен неутралитет, или ще бъде особен случай в рамките му – един вид тринадесета държава? Нека си припомним, че в речта си от 21 март той настоява: „За всеки е очевидно, че този Съвет трябва да обедини *цяла* Европа и че *всички* главни клонове на европейското семейство един ден трябва да бъдат партньори в него (к. м. – Р. Б.).“¹⁴⁷ Два месеца са достатъч-

ни да промени мнението си и да „позволи“ на Швейцария да бъде специален случай.

Дори само тези неясни фрази обаче разкриват някои важни черти от замисъла на Чърчил. Можем да приемем за сигурно, че той продължава да вижда в Европа едно идеално цяло, сплотявано от общите ценности и история. Едва ли случайно е приел представителите в съвета за бъдът 12¹⁴⁸ (по-рано 9) – все цифри, които говорят за хармония, – макар че не е наясно кои именно ще са тези представители. Друг очевиден принцип, който личи от контекста, е, че не трябва да се допуска обединяването на малка с голяма сила: отхвърля всякакви предложения Белгия и Холандия или Швейцария да се присъединят към Франция, макар че говори за възстановяване на могъществото ѝ. В случая с Испания и Португалия, където това просто се налага, Чърчил запазва мълчание. Предполагам, че причината за това се крие в запазилото се у премиера уважение към националния суверенитет и в чувството му за справедливост¹⁴⁹. Неговият план цели да даде и на малките сили правото да решават съдбините на континента, така че не може да ги остави на заден план, свързвайки ги с някоя велика сила. Напротив, конфедерациите трябва да се състоят от равнопоставени партньори, но дори и самите конфедерации трябва да са равнопоставени помежду си и спрямо големите държави¹⁵⁰. Очакването е, че Европа ще се раздели на 12 равни единици, които ще имат приблизително еднаква икономическа и политическа тежест, и затова ще бъде справедливо равното им участие в съвета. И тук Чърчил не е избистрил идеите си. Най-вероятно той предлага Дания да се присъедини към Белгия и Холандия, за да не стане конфедерацията на Ниските страни твърде малка, без да съобрази, че тя може да придобие тежест, ако привлече изрязъците от Прусия и Бавария.

Изложението на Чърчил предизвиква множество въпроси от страна на американците, които се интересуват какви ще са отношенията между регионалните съвети и Върховния световен съвет и как ще функционира цялата система; почти не повдигат въпроса за работата на Съвета на Европа. Чърчил обяснява: трите съвета ще са подчинени на Върховния и ще се обръщат към него, когато сами не могат да решат проблемите си¹⁵¹; за предпочитане е да се присъединят и неутралните сили, чийто неутралитет ще стане напълно безсмислен след войната. След това се повдига въпросът за въоръжените сили на всеки съвет и всяка държава в него. Според Чърчил всяка държава (или конфедерация) ще притежава армия и въоръжение с размер, определен от едно общо споразумение, а силите ѝ ще се разделят на национални и международни. Тя ще разполага с националните сили за вътрешната си сигурност, докато международните ще се намират на разположение на съответния съвет. „По този начин, ако една от 12-те държави в Европа създаде заплахата за мира, 11 контингента ще бъдат на разположение, за да се справят с нея, ако се наложи.“¹⁵²

Интересно е, че на сбогуване всички американски гости заявяват, че предложенията на премиера малко или повече съвпадат със собствените им вижда-

ния. Британците издават интереса си по въпроса за Европа, когато лорд Халифакс пита Уолъс дали САЩ няма да загубят интерес към континента, ако се създаде регоинален съвет¹⁵³. Получава уклончив отговор. Тогава се намесва Стимсън, който предупреждава, че след войната няма да има желание да се предприемат подобни експерименти, така че, ако британците искат да подсилят идеите си за бъдещето, трябва да го направят преди края ѝ. Чърчил веднага съобщава и в писмото, което изпраща на президента, за да предаде разговора, казва: „Наистина, случаят трябва да се реши или през войната, или никога.“¹⁵⁴ На тръгване американците заявяват, че това е „най-окуражителният разговор“, в който са участвали през последните две години¹⁵⁵. Тази фраза, която Чърчил приписва на Уолъс, всъщност не отговаря на истината. Никой от присъстващите не прави усилие да агитира президента в полза на британските предложения. Съмнър Уелес, от когото като заместник-държавен секретар се очаква да направи това, отлага и впоследствие е принуден от шефа си Кордел Хъл да не говори с Рузвелт по въпроса, а да препоръча на Халифакс да уреди личен разговор между Чърчил и Рузвелт¹⁵⁶. Все пак американците отговарят на британското предложение с един меморандум, чийто автор е именно Уелес (8 юни). В него се предлага Върховният съвет да се състои от 11 представители от основните политически образувания на планетата – по 2 от европейския и американския съвет, по 1 от четирите велики сили и по 1 от тихоокеанския съвет, от независимите държави в Близкия изток и Северна Африка и от Британската общност. Макар че по този начин доста свободно се интерпретира оригиналната идея, Кинг е категоричен, че „Чърчил не би могъл да мечтае за по-добър отговор“¹⁵⁷. За негово съжаление никой от точките не се превръща в цел на американската външна политика.

Рузвелт своевременно е информиран за разговора от 22 май от администрацията си¹⁵⁸, а по-късно и от писмото на англичаните. Наличието на окуражителен, но неубедителен отговор по-скоро охлажда ентусиазма на Чърчил. Той бързо разбира, че президентът ще продължи да смята Съвета на Европа за вредна идея¹⁵⁹, тъй като би дал на европейците свобода и самостоятелност, която в САЩ смятат за опасна. Без съмнение след подобно разочарование Чърчил говори по-малко за славата на Европа и нейното следвоенно организиране, но не е прав Е. Хюз, твърдейки, че още тогава „концепцията за Съвет на Европа се трансформира в концепция за тримата големи и Чърчил все по-силно възприе идеята за нова универсална мироопазваща организация“¹⁶⁰. Все пак до голяма степен е вярно твърдението, че европейските идеи на Чърчил са обречени в хода на войната. Великобритания е твърде слаба, за да може да ги наложи сама и макар че влиянието ѝ в Европа е относително по-голямо, то съвсем не е достатъчно. Фатална роля за успеха на неговата политика изиграва антируската ѝ насоченост¹⁶¹. Този аспект обаче Чърчил не може да избегне, тъй като за него главната цел на Съвета на Европа ще бъде гарантирането на сигурността – а той вижда в Русия не по-малка заплаха за европейската и световната сигурност

от Германия. Той дълго се заблуждава, че за американците по-важен е съюзът с Англия, отколкото този със СССР; ето защо се надява, че те ще приемат обединението на Европа, за да създадат контрабаланс на силата на руснаците. Надеждите му са стъпили на глинени крака, но в продължение на още една цяла година той продължава да вярва в тях.

Е. Хюз коментира неговия план с думите, че „има много какво да се доразвие в структурата на следвоенния свят, каквато Чърчил я предлага през 1943. Всъщност той бе смел опит да се постигне ситуация, благоприятна за Обединеното кралство. Дори в отделните части на Чърчиловия план има какво да се добави, а заедно те не съставят едно хармонично цяло.“¹⁶²

Форин офис и други министри в правителството също не приемат възторжено предложенията на премиера към американците. На 1 юли Идън излиза с меморандум, в който разкритикува в детайли идеите на своя шеф¹⁶³. В по-общ план той заявява, че Световният съвет не трябва да се занимава с частните и взривоопасни проблеми в Европа, по-добре с това да се занимае една комисия за Европа към Обединените нации¹⁶⁴. Той дори не коментира идеята за единно англо-американско гражданство, също лансирана от Чърчил на 22 май, тъй като тя намеквала за англосаксонски заговор срещу останалата част от човечеството. След всички тези обсъждания британското правителство вече е готово с мнението си за следвоенното устройство на света, при това съобразено с американските виждания. На 7 юли 1943 г. Форин офис го изразява в нов меморандум, озаглавен „План на Обединените нации за организиране на мира и благоденствието“¹⁶⁵. Третата част започва с претенцията, че всеки план за Обединените нации трябва да има приложимост най-вече за Европа, защото потенциално Европа е далеч по-опасна зона от Далечния изток. Текстът апелира за създаването на конфедерации в Източна Европа, но признава, че никоя държава не може насилствено да бъде принудена да участва в такава структура и че за постигането им е необходимо най-вече съдействието на съветското правителство. Накрая приема, че ако има добро сътрудничество, Комисията за Европа към Обединените нации може да се превърне по-късно в Съвет на Европа, в който ще са представени всички европейски сили, вкл. Великобритания и Съветският съюз, а добре би било и САЩ¹⁶⁶.

Меморандумът на Идън е приет от Чърчил и става обща позиция на правителството. Той е пратен за обсъждане в различни комисии към правителството и парламента. През август под ръководството на Клемънт Атли се създава Комитет за условията на примирията и гражданската администрация, продължение на комисията, занимаваща се с уреждането на примирието с Италия. В същото време Идън започва да формулира нова насока на британската външна политика, породена от разочарованието от САЩ. Не можейки да приеме предлаганата от Рузвелт първостепенна роля на Китай и отхвърлянето на всякакви планове за европейско обединение, той пише на 12 юли: „Занимавайки се с проблемите на европейското бъдеще, ние трябва да работим по-скоро с Фран-

ция, отколкото със Съединените щати и колкото и далеч да отидем в привличането на Вашингтон към нашата европейска политика, има граници, отвъд които не трябва да се влияем от американците... Европа очаква от нас да имаме собствена европейска политика и да го заявим. Тази политика трябва да има за цел възстановяване независимостта на малките европейски държави и величието на Франция.¹⁶⁷ Но в условията на войната това разумно становище може да остане само пожелание. Сътрудничеството на САЩ все още е прекалено важно, за да могат да бъдат пренебрегнати по който и да било въпрос.

Последните три месеца на 1943 г. са изпълнени от серия срещи на високо равнище между съюзническите сили. Британското правителство има намерението в хода на разговорите да повдигне въпроса за реализирането на Чърчловия план за трите регионални съвета и особено за Съвета на Европа с цялата тежест, която планът му придава. За срещата на външните министри в Москва всяка от трите участващи страни (Обединеното кралство, СССР и САЩ) подготвя проект за финална декларация, която трябва да очертае рамките на следвоенния свят. В основните си точки трите проекта си приличат, но британският се отличава по отношението към Европа. То е изразено в точка трета: „В съответствие със съображенията, изказани по-горе в точка 2, те [трите правителства] смятат, че са длъжни и заинтересовани да помагат, докъдето се простират пълномощията им, на другите европейски държави да създават всякакви обединения, имащи за цел да подобрят общото благосъстояние и общото процъфтяване на континента.“¹⁶⁸ Идън е инструктиран да настоява за приемането на британския вариант и действително прави опит за това¹⁶⁹, но Хъл отхвърля предложението и настоява първо да бъде разгледана неговата „Декларация на четирите нации за обща сигурност“¹⁷⁰. С известно закъснение Молотов също се изказва против каквото и да било организиране на европейските държави, „защото то е насочено не само във вреда на малките страни, но и в ущърб на общата европейска насоченост“¹⁷¹. Той чете заявлението си на 26 октомври и Хъл твърди, че в него „страстно критикува идеята за планираната федерация на малките държави в този момент... Някои от плановите напомняли на съветския народ политиката на санитарен кордон, насочена в по-предните години срещу Съветския съюз“¹⁷². При това положение Идън осъзнава, че руснаците и американците се разбират прекрасно и са го поставили в изолация. Той пише на Чърчил, че не би могъл повече да настоява и вместо това се присъединява към декларацията на американците за обща международна организация, базирана на суверенното право на всички миролюбиви държави. Единственото му постижение на Московската среща е създаването на Европейската съвещателна комисия¹⁷³, съставена от представители на трите велики сили, по подобие на комисията, занимаваща се с примирието в Италия¹⁷⁴. Тя е базирана в Лондон, което кара Идън да се надява, че англичаните ще играят основната роля в нея и ще могат да реализират поне част от намеренията си¹⁷⁵. Много скоро той е разочарован от липсата на съдействие от страна на Съединените щати и Съвет-

ския съюз, още повече че и Чърчил не отдава голямо значение на работата на комисията.

Между тази среща и първата конференция в Кайро в края на ноември Чърчил изоставя европейските си намерения на заден план. Той е далеч повече разтревожен от очертаващата се изолация на британската външна политика пред по-силните партньори в коалицията. Фундаменталното му схващане, че англо-американското сътрудничество е в основата на съюза и ще продължи да бъде база на следвоенния свят, е разколебано¹⁷⁶. Това е главната му грижа и на конференцията в Техеран¹⁷⁷ през ноември и декември. Там Рузвелт и Сталин имат няколко срещи „на четири очи“, където предпочитат да обсъждат същината на бъдещото развитие на света. Чърчил търпи неуспех в опита си да ограничи апетитите на Сталин за европейски територии, така че съветските придобивки в Прибалтика и Полша (от периода 1939–1940 г.) са потвърдени. Това все повече го убеждава, че съществува реална руска заплаха за Европа. На фона на тази скрита борба единственият случай, когато иска одобрението на руснаците само за един елемент от европейското обединение – Дунавската федерация (Чърчил смята, че тя би била най-малко неприятна на Сталин) – завършва с провал¹⁷⁸.

Но цялостната идея на британците за три регионални съвета под върховенството на Световен съвет се обсъжда от ръководителите на САЩ и СССР на втория им самостоятелен разговор¹⁷⁹. Сталин подкрепя мнението, че Китай не бива да се меси в европейските проблеми и предлага създаването на специално тяло за Европа, но извън световната организация. При тези думи Рузвелт веднага се сеща за предложенията на Чърчил, но заявява, че те не могат да постигнат работеща организация. Освен това той потвърждава мнението си, че Конгресът никога няма да приеме участието на САЩ в една европейска организация и изпращането на американски войски в Европа. Сталин го пита дали по плана за „Четиримата полицаи“ все пак няма да се наложи присъствието на американски сили в Европа, но Рузвелт заявява, че не би искал – че предпочита англичаните и руснаците да се занимават с нея¹⁸⁰. Той прибавя, че може да се създаде съвещателно тяло в Европа, но то трябва да се занимава с всичко друго, освен с военните въпроси и да се състави от великите сили¹⁸¹, – с което предлага концепция противоположна на тази на Чърчил. Заклучителната декларация от срещата потвърждава намерението на Рузвелт бъдещият мир да се крепи на трайното приятелство между трите велики сили¹⁸².

След тези срещи желанието на британската външна политика да работи в полза на следвоенното обединение на Европа е до голяма степен изживяно. Въпросът за сигурността на този изстрадал континент се поставя в ръцете на великите сили. Това, което англичаните могат да постигнат, е поне още една европейска държава – Франция – да се включи в числото на великите сили и да влияе осезаемо върху съдбата на света. Форин офис приема концепцията за световна мироопазваща организация, а също и Чърчил, но с явно нежелание и

опитите им да си осигурят известна подкрепа за Съвета на Европа не приключват дотук.

Нов и, както изглежда, последен шанс за проевропейските намерения на Чърчил е конференцията, предложена от руснаците, за уточняване параметрите на бъдещата световна организация. Срещата трябва да се проведе през лятото и есента на 1944 г. в Дъмбъртън Оукс¹⁸³, така че тримата основни партньори в Антихитлеристката коалиция изработват своите окончателни становища за устройството на следвоенния свят. Американското мнение не е нищо повече от развиване на плана за „Черитимата полицаи“ в насока на една световна мироопазваща организация, съставена от обединените нации и напълно доминирана от четирите велики държави¹⁸⁴. В него отново не се предвижда специално място за Европа – тя трябва да бъде разоръжена и контролирана от външните сили. Съветският план се съгласява с тази структура, като изрично предвижда възстановяването на пълния суверенитет на всичките 26 държави в Европа¹⁸⁵. Постигането на съгласие по британското становище става с най-големи трудности. Тъй като вече са проведени множество консултации, Чърчил и Идън се опитват да намерят компромис между убеждението си за важността на Европа и исканата от съюзниците им световна организация.

През април и май Форин офис излиза с 6 меморандума за следвоенната организация на света, в които в общи линии приема американското становище и почти нищо не споменава за европейските проблеми, най-малко за европейска федерация¹⁸⁶. Отношението на Чърчил към това ново становище не е особено ясно – от една страна, той го приема, но дава съгласието си толкова лесно заради голямата си заетост по подготовката на десанта във Франция (операция *Овърлорд*); в същото време продължава да настоява на своите регионални съвети. В меморандум от 8 май развива старите си тези – три регионални съвета за Европа, Азия и Америка, всеки с по 12–20 участници и по един глас във Върховния съвет. „Регионалните съвети ще имат задължението да правят всичко, което могат, за развитието на просперитета и хармонията в техните респективни региони.“¹⁸⁷ Към края на документа той заявява: „В рамките на Световния съвет и, надявам се, със съгласието на Доминионите, Обединеното кралство трябва да действа в полза на формирането на Обединени европейски държави.“¹⁸⁸ Само по този начин може да се възроди славата на Европа и нейните древни народи да работят заедно за мира и разбирателството помежду си. Форин офис смята този план за неприложим, най-малкото защото ако участват и американци, Европейският съвет ще се покрива със Световния, но напълно подкрепя мисълта за едни бъдещи Обединени европейски държави. Само че при категоричното руско несъгласие тази перспектива изглежда само теоретична.

През май 1944 г. в Лондон се провежда среща на министър-председателите на страните от Британската общност, които трябва да вземат участие в подготовянето на британското становище. Чърчил се опитва да ги убеди в предимствата на своя план – това е последната възможност идеята за регионалните съвети

да се превърне в официална позиция на британската външна политика¹⁸⁹. Меморандумът от 8 май среща пълно неразбиране и всички министри застават на страната на Идън. Това кара Чърчил да осъществи натиск върху него и да го принуди да коригира някои от точките в своя меморандум. Външният министър и Форин офис са шокирани от липсата на гъвкавост у Чърчил, но излизат с нов документ, като приемат част от идеите му. Съгласяват се Върховният съвет да се опре на три континентални блока, които ще изключват Африка и Близкия изток, но ще ги контролират. Така ще се постигне европейско обединение, което ще възроди цивилизацията на Стария континент и ще помогне за решаването на европейските проблеми, както самите европейци ги виждат – и за създаването на Обединени европейски държави без участието на външни сили¹⁹⁰. (Това е нов момент – след Съвета на Европа, където трите велики сили ще вземат участие, ще дойде ред на една вече напълно самостоятелна европейска организация.) Когато на 17 май коригираният план е представен на министрите, главното, което си спечелва, са критики. Идън коментира реакцията им така: „Техният основен мотив бе нежеланието да бъдат затворени в един регионален съвет, ограничен географски само в една част на света, докато бъдещето им зависеше много повече от събития, които се случваха там, където не бяха представени. С други думи регионалните съвети щяха да направят работата на Британската общност по-трудна.“¹⁹¹ Най-яръст противник е новозеландският премиер П. Фрейзър, който в специално писмо заявява, че страната му никога няма да приеме цялата идея за три континентални блока¹⁹². Протестът му остава без последици и макар че са направени леки промени във вреда на европейската идея, значението ѝ като цяло се запазва. Идън пише, че Чърчил в никакъв случай не е искал да отстъпи в това отношение, тъй като за него е било от изключителна важност след войната да се създаде европейска регионална структура¹⁹³.

Сър Александър Кадоган изпраща британското становище на съюзниците на 22 юли. На конференцията, където американци, руснаци, англичани и китайци обсъждат рамките на следвоенния ред, Форин офис прокарва идеята за европейско обединение съвсем внимателно. За това Идън има силни аргументи – „засага не трябва да отива по-далеч в предложенията си за специфична европейска организация, тъй като има опасност да оставим руснаците с впечатлението, че се опитваме да организираме Европа срещу тях, а може и да насърчим изолационизма в САЩ“¹⁹⁴. В действителност никакво намерение за организация в Европа не може да успее. Във встъпителната си реч шефът на британската делегация Кадоган с нищо не показва, че правителството му има специални намерения към Европа¹⁹⁵, нито по-късно в хода на разговорите повдига въпроса. Конференцията приема в общи линии американската идея за световната организация – бъдещата Организация на обединените нации – и навлиза в подробности по функционирането на нейния Съвет за сигурност и Общо събрание. Идеите за регионални организации са окончателно изключени¹⁹⁶.

В този момент на последен и ожесточен опит на Чърчил да постигне реализация поне на част от идеите си Военният кабинет е поставен под натиска и на федералистите. От една страна, това са европейските емигрантски правителства в Лондон, чиито проевропейски инициативи се оглавяват обикновено от Спа-ак. През 1944 г., когато се избистрят идеите на съюзниците за бъдещата световна организация, белгиецът повтаря забележката си от 1941 г., заплашвайки, че Англия ще бъде изолирана от процеса на обединение на Европа, ако не го оглави в момента. Преди срещата в Дъмбъртън Оукс Идън приема главите на емигрантските правителства, които настояват за създаването на федерация от европейските държави. Той отговаря, че е възможно да се организира единствено Западна Европа, тъй като в Източна ще доминират руснаците. Всъщност той не вярва дори и в това половинчато обещание¹⁹⁷.

В същото време правителството получава за мнение една проектоконституция на бъдещия европейски съюз, изработена в резултат на проведения през март 1943 г. Паневропейски конгрес в Ню Йорк под председателството на граф Куденове-Калерги. Конгресът излъчва комитет начело с бившия външен министър на Испания Фернандо де Лос Риос, който изработва проекта за конституция. В него пред бъдещата организация са издигнати четири цели – предотвратяване на войните, премахване на тиранията на диктаторски правителства, ограничаване на силата на националната държава и преодоляване на мизерията¹⁹⁸. Като се има предвид резервираната позиция на великите сили, авторите на проекта се опитват да не представят европейското обединение като прекалено амбициозна структура и оставят редица важни въпроси отворени. Стремят се да не засягат силно националния суверенитет, като казват, че Обединените европейски държави ще се различават силно от САЩ, тъй като общата им организация ще има за цел само гарантиране на сигурността и просперитета. В този смисъл предложеното обединение трябва да има конфедеративен характер¹⁹⁹.

На 8 април 1944 г. проектът с придружителни писма е изпратен на Идън и Чърчил от британското посолство във Вашингтон. В писмото до първия Куденове-Калерги пише: „[Проектът] съдържа надеждите на милиони европейци, които сега се бият в нелегалност за нова и демократична Европа на мира, свободата и просперитета. Ако това предложение може да получи моралната подкрепа на вашето правителство, то може да служи за мощно оръжие в психологическата война, както 14-те точки на Уилсън през предишната война, защото повечето германци, които сега са решени да се бият докрай, ще бъдат готови да сложат оръжието и да участват в демократичните обединени европейски държави. Аз ще съм ви много задължен, ако прочетете този документ и изпратите вашите коментари.“²⁰⁰ Във Форин офис документът се посреща хладно дори от такива привърженици на европейската идея като Гледуин Джеб. Положението на Великобритания и бездруго е доста сложно, тъй като никоя от английските идеи за следвоенния свят няма изгледи да се реализира. Моментът е крайно

неподходящ, за да може да се ангажира с подкрепа за федералистите. „Това предложение, дори да беше практично, каквото за нещастие то не е, би било фатално за интересите на страната. Предлагам на външния секретар, като го изпрати на премиера, да му предложи да отговори само с едно кратко заявление“ – смята Джеб²⁰¹. Идън не е съвсем съгласен с него, но казва на Чърчил, че едва ли си струва да се повтарят отново старите аргументи. Препоръката на Форин офис към премиера е да изпрати само едно кратко послание, одобряващо идеята, но няма сведения за никакъв отговор.

След Дъмбъртън Оукс Чърчил окончателно се отказва от настояванията си за специфична организация в Европа. След като се връща от разговорите, той заявява пред кабинета, че доскоро се е надявал, че ще е възможно да се постигне някакво регионално разбирателство в Европа, но вече се съмнява дали нещо подобно изобщо може да бъде реализирано – макар че дори и след създаването на световната организация не ще има открити пречки за оформянето на специална европейска група²⁰².

През последната година от войната Чърчил вижда реализирането на някои от най-големите си страхове относно Европа. Това, което той нарича „руското варварство“, вече залива континента от изток, без британците да могат да се противопоставят ефективно (освен в случая с Гърция). С окупирането на Източна Европа от Червената армия всякакви идеи за обединение, за демократичен и цивилизован съюз, който единствен би осигурил просперитета на европейските народи, се превръщат в илюзия. Чърчил не може да приеме настъпилата промяна и в края на 1944 г. твърди, „че цялата форма и структура на следвоенна Европа имат крещяща нужда от преразглеждане“²⁰³ – късен апел, който не би могъл да има никакъв отзвук. Той признава и съжaliaва за това, че моментни конкретни въпроси, като полските граници, съдбата на Германия и Австрия и световното място на Франция, отвлечат вниманието на съюзните сили от истинската опасност. На 13 май 1945 г., след победата над Германия, той чете реч по радиото, където споделя тежки мисли за Европа – мисли, които будят немалко учудване. „В Европа ние тепърва трябва да работим за укрепването на ясните и честни цели, в името на които влязохме в тази война, и да внимаваме те да не бъдат подминати или пренебрегнати именно в месеците след нашия успех; да внимаваме смисълът на думите „свобода“, „демократия“ и „освобождение“ да не бъде преиначен и разтълкуван различно от начина, по който ние винаги сме ги възприемали. Ще има малка полза от това да накажем хитлеристите за техните престъпления, ако законът и справедливостта не възтържествуват и ако тоталитарни и полицейски правителства заемат мястото на германските завоеватели.“²⁰⁴ Без съмнение тук Чърчил има предвид руснаците, чиито действия влизат в остро противоречие с британските намерения и които се аргументират донякъде със същите фрази за свобода, нова Европа и просперитет за нейните народи. Срещу британците обаче все още стои Рузвелт, който до последните си дни се надява, че Сталин ще демократизира стра-

ната си и ще зачита човешките права и правото на самоопределение на народите в своята сфера на влияние²⁰⁵. Докато американците продължават да разчитат главно на Москва за новото устройство на света, никаква мисъл за обединение на Европа не може да бъде реализирана. На 26 същия месец в предизборна реч Чърчил повтаря на висок глас убеждението си, че сега британците трябва силно да се ангажират с Европа: „Ние сме много тясно свързани с този континент и неговите интереси са важна част от нашите интереси.“²⁰⁶

На конференцията в Ялта през февруари 1945 г. многократно се потвърждават американско-руските принципи за следвоенната сигурност, които са приети и от трите делегации – че „най-важното условие за запазването на траен мир е единството между трите държави“²⁰⁷ и че „Германия трябва да бъде също икономически разоръжена, тъй като иначе е невъзможно да се гарантира сигурността в Европа“²⁰⁸. На конференцията в Сан Франциско от 25 април до 26 юни 1945 г., имаща за цел създаването на световната мироопазваща организация (ООН), не става дума за никакви специфични европейски структури, но регионализмът като принцип не е отхвърлен. Трудно е да се прецени доколко роля за това имат дългогодишните настоявания на Чърчил, но така или иначе уверението, че регионализмът ще се окуражава от ООН, е записано дори в Устава, глава VIII, член 52, точка 1: „Настоящият Устав с нищо не пречи за съществуването на регионални споразумения или органи за уреждане на въпроси относно поддържането на международния мир и сигурност, които са подходящи за регионални действия, при условие, че тези споразумения или органи и тяхната дейност са съвместими с целите и принципите на Организацията.“²⁰⁹

Един от важните въпроси, свързан с европейските идеи на Чърчил през войната, е въпросът за мотивите, които го карат да заеме толкова ясна позиция в полза на Съвет на Европа. Учудващ е самият факт, че един от лидерите на Антихитлеристката коалиция и политик от първостепенна световна величина толкова ревностно защитава европейската идея. Дали той споделя вярата на федералистите, че само чрез обединение би имало ново бъдеще за континента или други аргументи го правят случаен техен съюзник? Положителният отговор на второто мнение не е инстинктивен, но изглежда по-вероятен, когато се разгледа в дълбочина. Най-силното потвърждение на верността му е това, че британският народ се намира в коренно различно положение от останалите европейски народи, така че неговите лидери се ръководят от други съображения. Без съмнение Чърчил влага в бъдещото европейско обединение надеждата да бъде бариера срещу съветското настъпление в Европа и именно извеждането на този мотив на преден план го отличава от федералистите. В такъв случай дали британският премиер използва европейската идея като прикритие за създаването на нов европейски ред, съответстващ на британските стратегически интереси, или действително се надява по този начин Европа да възвърне индивидуалното си величие и просперитет? И всъщност до каква степен тези цели съвпадат? Авторите, които намекуват или открито обвиняват Чърчил, че дори с

усилената си европейска пропаганда следвал традиционните британски интереси²¹⁰ (вярно, в една неочаквана и екстравагантна форма), не отдават значение на факта, че за него бъдещото величие на Европа е въпрос на национален интерес. За разлика от времето на Бриановото предложение за европейски федерален съюз, през войната Чърчил много по-пълно слива двете цели, още повече че сега и самата Великобритания трябва да участва в обединението. Ако той бе спрел до предлаганите от Форин офис конфедерации в Източна Европа или дори ако бе повторил схемата, изложена в статията от 1930 г., това в много по-малка степен би било изражение на европейската идея; но включването на Великобритания в бъдещото обединение, макар и на конфедеративен принцип и при до голяма степен запазване на националния суверенитет, показва напълно променено британско гледище за Европа. Тънката граница между обединена Европа с военнополитическа цел за противопоставяне на Съветския съюз и обединена Европа с цел благоденствие на европейските народи, при което влиянието и агресията на руснаците биха били невъзможни, е точно границата, която преминава Чърчил през войната и това, което прави политиката му към Европа повече европейска, отколкото британска. Неуспехът на тази идея пред по-силните британски съюзници прави от него още по-ревностен „европеец“, а е важно и това, че събитията в края на войната и веднага след нея потвърждават, че е бил прав.

БЕЛЕЖКИ

¹ Тук и по-надолу с този термин ще наричам привържениците на идеята за европейска федерация, наследници на паневропейската идея на австрийския граф Куденове-Калерги, които през войната увеличават както своя брой, така и популярността си.

² Излиза на 15 февруари 1930 г. в „Saturday Evening Post“ по повод предложението на Аристид Бриан за „федерална връзка“ (5 септември 1929 г.) между европейските народи. Фразата, която Чърчил използва в заглавието на статията, най-често се превежда „Съединени европейски щати“. През XIX в. европейското обединение действително се е схващало като аналог на САЩ, както заявява Юго в прословутата си реч през 1849 г. (вж. Чубарьян, А. Европейская идея в истории. М., 1987, 201–202), но едва ли може да се каже същото за XX в. Неслучайно Куденове-Калерги заговаря за Паневропа, а неговите сподвижници – и за Европейска федерация. Когато през 1930 г. Чърчил пише за „United States of Europe“, той все още няма предвид нещо подобно на САЩ (без Великобритания), но когато през 1942 г. (а и през 1946 г.) отново споменава фразата, вижда полусуверенни държави, които нямат нищо общо с американските щати. За да се подчертае тази разлика, по-надолу ще се говори за „Обединени европейски държави“.

³ Текстът е цитиран от Чърчил в: The Second World War. Т. 4. London, 1952, p. 504, също и от Lippgens, W. Europa-Föderationspläne der Widerstands-bewegungen 1940–1945. München, 1968, 463–464.

⁴ За проевропейските идеи на Съпротивата вж. Lippgens, W. A History of European Integration. Т. 1. The Formation of European Unity Movement 1945–1947. Oxford, 1982, 45–60.

⁵ В средата на 1942 г. Рузвелт изразява това в т. нар. План за четиримата полицаи, вж. Dallek, R. Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy 1932–1945. New York, 1979, p. 342.

⁶ С изключение на Лео Еймъри, вж. Князевский, В. Б. Провал планов „Обединения Европа“. М., 1958, 99–100.

⁷ Пълен текст на меморандума на Бриан вж. в Documents relatifs à l'organisation d'un régime d'union fédérale européenne. Genève, 9–21 и на български език у Манчев, К. Паневропа и балканска федерация (иден или реализация). С., 1932, 148–161. Британският отговор от 16 юли 1930 г. вж. в Documents on British Foreign Policy 1919–1939. (Ed. by E. L. Woodward and R. Butler). Second series. T. 1. London, 1946, 345–348.

⁸ Brugmans, H. L'idée européenne 1920–1970. Bruges, 1970, 93–94.

⁹ Съставен от министри без портфейли, вж. Pelling, H. Winston Churchill. New York, 1974, p. 419

¹⁰ „Indissoluble Union“; пълен текст на декларацията вж. в Post-War Integration in Europe. (Ed. by Richard Vaughan). London, 1976, p. 12 и Europa-Föderationspläne der Widerstands-bewegungen 1940–1945, 421–423; цитирана е и от самия Чърчил в: The Second World War. T. 2. London, 1955, p. 192, вкл. в българското издание (Чърчил, У. Втората световна война. Мемоари. С., 1993–1995) с превод, от който може да се иска повече.

¹¹ Shlaim, A. Prelude to Downfall: the British offer of Union to France, June 1940, in Journal of Contemporary History, 1974, book 3, p. 28 пише: „От страна на Британия идеята за политически съюз с Франция не бе част от цялостен ангажимент в полза на европейски съюз. Тя бе предложена единствено с цел да се подкрепи англо-френската солидарност в лицето на смъртна опасност. Правителството, което я санкционира, и следващото не споделяха убежденията на Монте и Рейно за очевидната символичност на офертата. Тя се разглеждаше като временен епизод от историята на англо-френските отношения, а не като отворено предложение, към което Франция може да се обърне винаги, щом обстоятелствата позволят.“; това мнение се подкрепя също от Noël, L. Le projet d'Union Franco-Britannique de Juin 1940. – Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale, No 21, 1956; Beloff, M. The Anglo-French Union Project of June 1940. Etudes d'Histoire des Relations Internationales, 1966 (същата статия в: The Intellectual in Politics. London, 1970); Thomson, D. The Proposal of Anglo-French Union in 1940. Oxford, 1966.

¹² Shlaim, A. Цит. съч., с. 61 (по: Coudenhove-Kalergi, R. An Idea Conquers the World. London, 1953, p. 226).

¹³ Пак там (по: Reynaud, P. Unite or Perish. A Dynamic Programme for a United Europe. New York, 1950).

¹⁴ Geraud, A. The Gravediggers of France. Gamelin, Daladier, Reynaud, Petain and Laval. New York, 1944, p. 306 (от присъстващите 24 министри, 13 гласуват против проекта).

¹⁵ Documents on the History of European Integration. (Ed. by Walter Lipgens). T. 2. Berlin, 1986, p. 265, 338, 395.

¹⁶ Shlaim, A. Цит. съч., с. 62.

¹⁷ Amouroux, H. La grande histoire des Français sous l'occupation. T. 2. Quarante million de pétainistes. Juin 1940 – Juin 1941. Paris, 1977, 55–57.

¹⁸ Paxton, R. Vichy France. Old Guard and New Order 1940–1944. New York, 1972, p. 56. Макар че Петен отказва да объяви война на Англия, се водят сражения, започнали през септември 1940 г. с нападенето на силите на Виши над англо-голистките части в Дакар. През октомври 1941 г. Хитлер иска от французите да съдействат срещу евентуално нападение от страна на англичаните, но получава отказ, Amouroux, H. Цит. съч. Т. 3, 80–84.

¹⁹ До голяма степен Рузвелт е блокиран от изолационистките традиции на САЩ, които се поддържат от обществото, още повече докато войната е ограничена в рамките на Европа, вж. Cole, W. S. Roosevelt and the Isolationists 1932–1945. Lincoln, 1983, 471–487. Sherwood, R. Roosevelt and Hopkins. An Intimate History. New York, 1948, p. 128 дава резултатите от едно статистическо проучване от края на 1939 г., според което само 2,5% от американците искат САЩ да воюват на страната на Англия, Франция и Полша срещу 2% за война в полза на Германия; мнозинството от 46,4% не искат САЩ да воюват, а само да продават оръжие или безвъзмездно да подпомагат съюзниците; 14,7% са за по-късно влизане във войната, а 29,9% настояват за пълен неутралитет. Тези данни доказват, че за момента изолационистите имат пълната подкрепа на обществото.

²⁰ Цялата реч от 18 юни вж. у: Gaulle, Ch. de. Mémoires de guerre. T. 1. L'appel 1940–1942. Paris, 1954, 267–268; също и Gaulle, Ch. de. Discours et Messages. T. 1. Pendant la guerre Juin 1940

– Janvier 1946. Paris, 1970, 3–4. Основната мисъл там е: „Нищо не е загубено за Франция. По същия начин, по който сега бяхме победени, един ден победата ще бъде наша. Защото Франция не е сама!“ Подобни по смисъл речи Дьо Гол изнася до септември по радиото от Лондон, вкл. една прокламация към французите.

²¹ На 28 юни 1940 г. правителството на Чърчил официално признава генерал Дьо Гол за „шеф на свободните французи“; Френският комитет за национално освобождение се създава едва на 3 юни 1943 г., вж. *Gaulle, Ch. de Mémoires*. Т. 2. L'unité 1942–1944, p. 109.

²² По-подробно за функционирането на германската власт в Европа вж. *Rich, N. Hitler's War Aims*, Т. 1. Ideology, the Nazi State, and the Course of Expansion. New York, 1973.

²³ Тезата, че успехите на Хитлер на запад са предопределени от съюза, който сключва със Сталин на 23 август 1939 г. (допълнен с още едно споразумение през септември), бе развита подробно и въз основа на документални доказателства от Игор Бунин в трилогията „Операция Буря“ (издадена и на български, С., 1994–1997).

²⁴ *Paxton, R.* Цит. съч., с. 84.

²⁵ *Duroselle, J.-B. L'idée de l'Europe dans l'histoire*. Paris, 1965, p. 293.

²⁶ Documents on the History of European Integration. Т. 1. Berlin, 1985, p. 11.

²⁷ *Трухановский, В. У.* Чърчил. С., 1970, с. 341 – фразата е казана на конгрес в Нюрнберг през 1936 г. Авторът се възползва от факта, че през 1942 г. и Чърчил изказва подобни мисли, за да направи едно доста произволно сравнение между него и Хитлер.

²⁸ *Lipgens, W.* Цит. съч., с. 11.

²⁹ Чърчил изказва възмущение от този факт в кореспонденцията си с Рузвелт, писмо от април 1943 г. Churchill and Roosevelt. The Complete Correspondence. (Ed. by Warren Kimbal). Т. 2. Princeton, 1984, 194–195.

³⁰ *Rich, N.* Цит. съч., с. 147; *Duroselle, J.-B.* Цит. съч., с. 297.

³¹ *Duroselle, J.-B.* Цит. съч., с. 298.

³² *Lipgens, W.* Цит. съч., с. 11.

³³ *Duroselle, J.-B.* Цит. съч., с. 300 описва Хитлеровата представа за Европа така: около Grösse Reich са протекторатите (lebensraum), след които с по-малко значение са сателитите на народите с германски произход и накрая останалите сателити.

³⁴ *Чубарян, А.* Европейская идея в истории. Проблемы войны и мира. М., 1987, с. 286.

³⁵ Думите са отправени към Гьобелс през май 1943 г., вж. *Duroselle, J.-B.* Цит. съч., с. 298.

³⁶ За Съпротивата като цяло съществува изобилна литература: вж. класическото съчинение на *Bernard, H. Histoire de résistance européenne. La „quatrième force“ de la guerre 39–45*. Paris, 1968, а също и *Foot, M. R. D. Resistance: European Resistance to Nazism 1940–1945*. New York, 1977.

³⁷ Все пак британското правителство вижда в Съпротивата по-скоро инструмент, с който може да затруднява действията на вермахта, отколкото източник на идеи. Вж. специалната монография за дейността на Комитета за специални операции (SOE): *Stafford, D. Britain and the European Resistance. A Survey of the Special Operations Executive, with Documents*. Toronto, 1980.

³⁸ *Foot, M. R. D.* Цит. съч., с. 147.

³⁹ *Lipgens, W. A History of European Integration*. Т. 1. The Formation of European Unity Movement 1945–1947. Oxford, 1982, p. 47.

⁴⁰ Пак там, с. 49.

⁴¹ Пак там, с. 51.

⁴² *Duroselle, J.-B.* Цит. съч., с. 307; освен това те се съгласяват, че германският народ трябва да бъде прист наравно с останалите в бъдещото европейско обединение.

⁴³ *Lipgens, W. A History...*, 54–55.

⁴⁴ Пълен текст у: *Lipgens, W. Documents on the History of European Integration*. Т. 1. Berlin, 1986, 678–682.

⁴⁵ Пак там, т. 2, 17–18.

⁴⁶ Макар че и там се развиват европейски идеи; пак там, т. 1.

⁴⁷ Напоследък съществува спор дали Хитлер действително е възнамерявал да осъществи де-

сант във Великобритания, както твърди специалната монография на *Wheatley, R. Operation Sea Lion. German Plans for the Invasion of England 1939–1942*. Westport, 1978. Според Бунич (Цит. съч.) въздушната война между Англия и Германия е целяла по-скоро да бъде заблуден Сталин.

⁴⁸ *Lipgens, W. Documents...* Т. 2, с. 5.

⁴⁹ Пак там, 5–6.

⁵⁰ Пак там, с. 6.

⁵¹ *Cole, W. Roosevelt...*, p. 494.

⁵² *Beloff, M. The United States and the Unity of Europe*. London, 1963, p. 1.

⁵³ *Lipgens, W. Documents...*, p. 7.

⁵⁴ *Dallek, R. Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy 1932–1945*. New York, 1979, p. 342.

⁵⁵ *Cole, W. Roosevelt...*, p. 514.

⁵⁶ *Lipgens, W. Documents...*, p. 7.

⁵⁷ *Beloff, M.* Цит. съч., с. 2. Пълното име на меморандума е „Американските интереси от икономическата интеграция на Европа относно търговските барieri“.

⁵⁸ За Атлантическата среща вж. специалната монография на *Wilson, Th. A. The First Summit. Roosevelt and Churchill at Placentia Bay, 1941*. Lawrence, 1991 (пълн текст на Атлантическата карта на с. 168) и *Churchill, W. The Second World War*. Т. 3, 393–394.

⁵⁹ Пак там, т. 3, 605–606.

⁶⁰ *Lipgens, W. Documents...*, p. 9.

⁶¹ *Dallek, R.* Цит. съч., с. 342. За пръв път Рузвелт излага идеята си на 1 юни 1942 г. в разговор със съветския външен министър Молотов. Той аргументира, че „вместо ново Общество на народите със 100 различни участници, „четиримата полнциан“ с общо население над един милиард души ще осигурят [по-добре] мира“.

⁶² *Lipgens, W. Documents...*, p. 8.

⁶³ Пак там, с. 9; *Beloff, M.* Цит. съч., с. 3.

⁶⁴ *Lipgens, W. Documents...*, p. 10.

⁶⁵ *Barker, E. Churchill and Eden at War*. New York, 1978, p. 205.

⁶⁶ *Lipgens, W. Documents...*, p. 10.

⁶⁷ Вж. по-долу и у *Churchill, W. His Complete Speeches*. Т. 7. New York, 1974, 6755–6765.

⁶⁸ *Woodward, L. British Foreign Policy in the Second World War*. Т. 5. London, 1976, 1–127.

⁶⁹ *Lipgens, W. Documents...*, p. 12.

⁷⁰ Пак там, с. 16.

⁷¹ *Barker, E.* Цит. съч., с. 215.

⁷² *King, F. P. The New Internationalism. Allied Policy and the European Peace 1939–1945*. London, 1973, p. 69.

⁷³ Член 4, точка А, вж. *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941–45*. (Ed. by Graham Ross). Cambridge, 1984, p. 85.

⁷⁴ Пак там, с. 112; резюме на целия разговор вж. пак там, с. 82, също и *The Eden Memoirs. The Reckoning*. London, 1965, p. 290; този характер на срещата подразва Рузвелт, който се опасява, че както през Първата световна война САЩ могат да се изправят пред вече постигнати договорености за бъдещето на Европа, за които не са информирани. За срещата вж. и *Miner, S. Between Churchill and Stalin. The Soviet Union, Great Britain and the Origins of the Grand Alliance*. Chapel Hill and London, 1988, 185–188.

⁷⁵ Според *Lipgens, W. Documents...*, p. 13 това е станало на 3 декември 1941 г.

⁷⁶ *Kaciewicz, George V., Great Britain, the Soviet Union and the Polish Government in Exile (1939–1945)*. The Hague, 1979, p. 86; договорот предвижда само по-близък икономически и политически съюз между двете нации след войната, но всяка от тях ще запази независимостта и суверенитета си. Той позволява на други държави, които искат да се присъединят, да го направят.

⁷⁷ *Papastratis, P. British Policy towards Greece during the Second World War 1941–1944*. Cambridge, 1984, p. 116.

⁷⁸ *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941–45*, p. 20.

⁷⁹ Пак там, с. 20.

⁸⁰ Пак там, с. 112.

⁸¹ Пак там, с. 96.

⁸² Пак там, с. 24. Срещу това той гарантира, че Чехословакия ще се възстанови в границите от 1938 г.

⁸³ Цитатът е от меморандума „Предложение за конфедерации от държавите, лежащи между Германия и Италия от една страна и Русия и Турция от друга“, вж. *Woodward, L.* Цит. съч., с. 18. и *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941–45*, 108–109. Удивително е, че авторът препоръчва участниците да бъдат заставени да влязат в конфедерациите чрез военна сила – например Унгария и България.

⁸⁴ Съветската политика спрямо федерациите в Европа от Уилсън, 23 септември 1942, вж. пак там, 112–114.

⁸⁵ Пак там, с. 127.

⁸⁶ Churchill. (Ed. by Robert Blake and Roger Louis). Oxford, 1994 (вж. есето „Churchill and Europe“ от Max Beloff). Същото у *Mauter, W.* Churchill and the Unification of Europe. – *The Historian*, 61(1), 1998, 67–84 (Интернет адрес <http://www.winstonchurchill.org/ITJ102.htm>).

⁸⁷ Нещо повече, до 1943 г. той избягва да се ангажира със следвоенното уреждане на света чак до Атлантическата среща. Макензи Кинг (министър-председател на Канада) казва, че: „Чърчил беше толкова погълнат от войната, че не виждаше, че решаването на някои проблеми на мира щеше да има чувствителен ефект върху военните усилия.“ През януари 1941 г. в Камарата на общините го питат за целите на Британия във войната, но той отговаря, че той или някой от министрите ще ги оповести при добра възможност. Американската администрация знае за следвоенните възгледи на Чърчил само, че са коренно различни от нейните; вж. *Wilson, Th.* Цит. съч., с. 158.

⁸⁸ *Barker, E.* Цит. съч., с. 204.

⁸⁹ Пак там, с. 205; *Lee, J. M.* The Churchill Coalition 1940–1945. London, 1980, p. 142 обаче преувеличава, като заявява, че Чърчил е виждал новия световен ред доминиран от англосаксонските народи и класическата демокрация.

⁹⁰ Пак там, с. 142; Идън смята, че поведението на Чърчил прави британската външна политика твърде зависима от тази на САЩ и се стреми да охладни ентусиазма му. В това отношение е подкрепен от лейбъристите в правителството. Той е готов дори да блъфира пред американците, за да прикрие неизбежното отслабване на Великобритания.

⁹¹ Вж. този разговор по-надолу.

⁹² *Churchill, W.* The Second World War. Т. 4, p. 720.

⁹³ *Duroselle, J.-B.* L'idée de l'Europe dans l'histoire. Paris, 1965, p. 310.

⁹⁴ *Barker, E.* Цит. съч., с. 207.

⁹⁵ *Hughes, E. L.* Winston Churchill and the Formation of the United Nations Organisation. – *Journal of Contemporary History*, 1974, No 4, p. 179.

⁹⁶ *Woodward, L.* The British Foreign Policy in the Second World War. Т. 5. London, 1976, p. 1.

⁹⁷ Оливър Крауфърд (*Crawford, O.* Done this Day. The European Idea in Action. London, 1970, p. 10) му придава значение за развитието на европейската идея като цяло; споменава го и Трухановски (в: *У. Чърчил. С.*, 1970, с. 340), който го смята за съществена стъпка в развитието на идеите на Чърчил.

⁹⁸ *Churchill, W.* The Second World War, p. 504.

⁹⁹ *Churchill, W.* His Complete Speeches. Т. 6. New York, 1974, p. 6715 (цялата реч от 29 ноември 1942 г. на с. 6710–6715).

¹⁰⁰ *The Eden Memoirs. The Reckoning.* (Ed. by the Earl of Avon). London, 1965, p. 340.

¹⁰¹ Пак там, с. 341.

¹⁰² *Woodward, L.* The British Foreign..., p. 2.

¹⁰³ Британското противопоставяне срещу включването на Кигай в състава на великите сили – до голяма степен инстинктивно – има значение за европейската кауза, тъй като Китай е антиевропейски настроен и в комбинация с антиколониализма на САЩ става опасен за европейските

интереси, вж. Churchill and Roosevelt. The Complete Correspondence (текст на редактора Warren Kimbel). Т. 2. Princeton, 1984, p. 609.

¹⁰⁴ Woodward, L. The British Foreign..., p. 3.

¹⁰⁵ Churchill, W. The Second... Т. 4, p. 504.

¹⁰⁶ Woodward, L. The British Foreign..., 5–7.

¹⁰⁷ Пак там, с. 7.

¹⁰⁸ Пак там.

¹⁰⁹ Пак там, с. 8.

¹¹⁰ The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938–1945. (Ed. by David Dilks). London, 1971, p. 488.

¹¹¹ Churchill. (Ed. by Robert Blake and Roger Louis). Oxford, 1994 (*Beloff, M.* Churchill and Europe).

¹¹² Woodward, L. The British Foreign..., p. 10.

¹¹³ The Diaries of Sir Alexander Cadogan, p. 488.

¹¹⁴ Пак там, с. 14.

¹¹⁵ Пак там, 15–16.

¹¹⁶ Пак там, с. 17.

¹¹⁷ Lee, J. M. The Churchill Coalition 1940–1945. London, 1980, p. 142.

¹¹⁸ Кореспонденцията между тримата големи е цялостно публикувана, вж. вече цитираното съчинение „Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence“, 3 тома (Princeton, 1984), редактирано от Уорън Кимбъл, а също „The Secret Story of World War II: The Ultra-Secret Wartime Letters and Cables of Roosevelt, Stalin and Churchill“ (New York, 1986) и „Stalin's Correspondence with Churchill, Attlee, Roosevelt and Truman 1941–1945“ (London, 1958); съществува и руско издание на кореспонденцията между Сталин и западните му съюзници: „Переписка Председателя СМ СССР И. В. Сталина с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой отечественной войны 1941–1945“ (М., 1957, с превод на български език).

¹¹⁹ Пълен текст в Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence. Т. 2, 129–132. Вторият абзац от горния пасаж е цитиран и от самия Чърчил в „The Second World War“ (Т. 4, 640–641).

¹²⁰ Woodward, L. The British Foreign..., p. 33.

¹²¹ Churchill, W. His Complete Speeches 1897–1963. Т. 7. „Postwar Planning“, March 21, 1943, 6757–6758 (цялата реч на с. 6755–6765), също у Lipgens, W. Europa-Föderationspläne der Widerstands-bewegungen 1940–1945. München, 1968, 474–477.

¹²² Lipgens, W. Documents on the History of European Integration. Т. 2. Berlin, 1986, p. 229.

¹²³ Woodward, L. British Foreign Policy in the Second World War. Т. 5. London, 1976, p. 33.

¹²⁴ Пак там, с. 35; Barker, E. Churchill and Eden..., p. 208.

¹²⁵ Hughes, E. L. Winston Churchill and the Formation of the United Nations Organisation. – Journal of Contemporary History, 1974, No 4, p. 183. Авторът твърди, че във Вашингтон се е оформило подозрение срещу Чърчил, че иска практически да изолира САЩ от европейските проблеми. Това не е съвсем далеч от истината, макар че по необходимост Чърчил вече приема присъствието на САЩ в Съвета на Европа.

¹²⁶ Пак там, с. 184.

¹²⁷ Lipgens, W. Documents..., 229–230 по: Spectator, No 5987, 26 март 1943.

¹²⁸ Пак там, 230–232 по: New Statesman and Nation, vol. 25, No 632, 3 април 1943.

¹²⁹ Пак там, 804–805 по: Federal Union News, No 101.

¹³⁰ Beloff, M. The United States and the Unity of Europe. London, 1963, p. 5.

¹³¹ Churchill, W. The Second World War. Т. 4, 717–721 (в българското издание на с. 721–726); тук разговорът е предаден буквално по едно писмо-меморандум до Рузвелт, което Форин офис изготвя на 28 май с цел да го информира за срещата, вж. Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence. Т. 2, 222–227; така че двата източника са равностойни.

¹³² Woodward, L. The British Foreign..., 39–41.

¹³³ King, F. P. The New Internationalism. Allied Policy and the European Peace 1939–1945. London, 1973, p. 162.

¹³⁴ *Barker, E. Churchill and Eden...*, p. 208.

¹³⁵ *Simson, H. and McGeorge Bundy. On Active Service in Peace and War. New York, 1947.*

¹³⁶ *Woodward, L. The British Foreign...*, p. 38.

¹³⁷ От американска страна присъстват Уолъс, Стимсън, министърът на вътрешните работи Айкс, председателят на сенатската комисия по външните работи Конъли и заместник-държавният секретар Уелес; от британска с Чърчил е посланикът във Вашингтон лорд Халифакс, вж. *Churchill, W. The Second...* Т. 4, 721–722.

¹³⁸ *Hughes, E. Цит. съч.*, с. 185.

¹³⁹ Пак там, с. 186; Гледуин Джеб заявява за планове на премиер-министъра, че „настояването за инструмент на европейска организация практически не означава нищо“, с което намеква, че или трябва да се излезе с конкретна схема за развитието на Европа, или да не се предлага нищо.

¹⁴⁰ В „*The Second World War*“ Чърчил не казва нищо за Испания и Италия, което обаче е явен пропуск, тъй като в самия разговор са споменати. За това се съди от писмото от 28 май, *Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence*. Т. 2, 222–227; изречението гласи буквално: „След това трябва да има Испания и Италия [като независими държави]“ (р. 223).

¹⁴¹ Чърчил пише така: „[Оставаше] Турция, като тя можеше да пожелае или не да играе някаква роля в балканската система заедно с Гърция“, *Churchill, W. The Second...*, р. 717.

¹⁴² Пак там; *Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence*. Т. 2, р. 223.

¹⁴³ *Churchill. (Ed. by Robert Blake and Roger Louis). Oxford, 1994 (Beloff, M. Churchill and Europe).*

¹⁴⁴ *Churchill, W. The Second...*, р. 717.

¹⁴⁵ На 1 юли 1943 г. Идън излиза с меморандум по идеите, които Чърчил предлага на американците и критикува най-вече именно въпроса за Прусия (*Woodward, L. The British Foreign...*, р. 42). Той не иска тя да бъде отделена от останалата част на Германия, първо, защото е много голяма („от Аахен до Полша“), второ, защото е населена с твърде много католици и етнически непрусази и, трето, защото там е истинската германска индустрия. Двете или повече части на Германия ще търсят обединение, което ще повлече и Австрия и Унгария и в крайна сметка отново ще създаде заплаха за Чехословакия.

¹⁴⁶ Пак там, с. 718.

¹⁴⁷ Вж. по-горе, цитирано по: *Churchill, W. His Complete Speeches*. Т. 7. New York, 1974, р. 6758.

¹⁴⁸ Макар че в началото Чърчил говори за около 12 държави, по-късно в разговора той приема тази цифра за все по-сигурна, вж. *Churchill, W. The Second...*, Т. 4, р. 719; авторите, които разказват за срещата, също невинно уточняват, че става дума за около 12 държави, а приемат цифрата еднозначно, вж. есето на *Beloff, M. Churchill and Europe* (в *Churchill. Oxford, 1994*).

¹⁴⁹ Съществува противоречие: от една страна, Чърчил предлага конфедерации и регионални съвети, което би накарало суверенитета на участниците, но смята, че те ще се включат, запазвайки националната си и етническата си идентичност. Този аспект е разгледан накратко от Уорън Кимбал, редакторът на „*Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence*“, в бележките по писмото от 28 май. Той го обяснява със стремеж да се възстанови редът, който премиер-министърът „обичаше най-много“ – несмущаваните от войни отношения между великите сили през XIX в. Независимо дали е прав, Чърчил вероятно не успява да прецени докрай съвременното състояние на национализма и си създава илюзорни представи за света.

¹⁵⁰ *King, F. Цит. съч.*, с. 162.

¹⁵¹ *Churchill, W. The Second...*, р. 718.

¹⁵² Пак там.

¹⁵³ Пак там, с. 720.

¹⁵⁴ *Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence*. Т. 2, р. 226.

¹⁵⁵ *Churchill, W. The Second World War*. Т. 4, р. 721.

¹⁵⁶ *Woodward, L. The British Foreign...*, р. 41.

¹⁵⁷ *King, F. Цит. съч.*, с. 163.

¹⁵⁸ Мисля, че трябва да се счита за неточност твърдението на *King, F.* Цит. съч., с. 163, че в нов разговор на следващия ден Чърчил и Рузвелт се върнали на темата, тъй като президентът искал „да чуе продължението“.

¹⁵⁹ *Barker, E. Churchill and Eden...*, p. 208.

¹⁶⁰ *Hughes, E.* Цит. съч., с. 187.

¹⁶¹ Вероятно това е истинската цел на мечтаното от него обединение на Европа, макар че не могат да се отхвърлят с лека ръка думите му за „славата на Европа“ и общото ѝ историческо минало. Т. е. Чърчил няма предвид един типичен военен блок, както се опасават американците и в което руснаците са сигурни (*Трухановский, В. Г.* Внешняя политика Англии в период Второй мировой войны 1939–1945. М., 1965, с. 465), иначе не би настоявал за обединяването на „цяла Европа“, по определено целта му трябва да бъде неутрализирането на руската опасност. Има категорични мнения, които подкрепят този смисъл на плановете му. *King, F.* Цит. съч., с. 163 пише: „Целта на плана беше ясна – трябваше да неутрализира съветската сила в Европа“ и добавя, че Белгия и Холандия трябвало да направят малка жертва, като влязат в конфедерация, но тя била нищо спрямо неутрализирането на такава голяма заплаха.

¹⁶² *Hughes, E.* Цит. съч., с. 188.

¹⁶³ *Woodward, L.* The British Foreign..., 42–43; Идън вижда Дунавската конфедерация между Австрия, Унгария, Чехословакия и Югославия, останалите предложени конфедерации са неизпълними – Балканската, защото, особено ако включва Турция, би предизвикала подозренията на руснаците, а Скандинавската, защото Сталин не би оставил Финландия.

¹⁶⁴ Пак там. Идеята за тази комисия е лансирана малко преди това, на 25 май.

¹⁶⁵ Пълен текст на меморандума: пак там, 51–61 (*United Nations Plan for Organising Peace and Welfare*).

¹⁶⁶ Пак там, с. 160.

¹⁶⁷ *The Eden Memoirs. The Reckoning*, p. 398.

¹⁶⁸ Съветският съюз на международните конференции в периода на Великата отечествена война 1941–1945. Т. 1. Московската конференция на министрите на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания, 19–30 октомври 1943. С., 1984, 80–81 в писмо на британския посланик в Москва Арчибалд Кларк Кер от 5 октомври 1943 г.

¹⁶⁹ *Lipgens, W.* Documents on the History of European Integration. Т. 2, p. 13.

¹⁷⁰ В крайна сметка именно американският проект е приет на 30 октомври, вж. пълен текст в: Съветският съюз... Т. 1, 378–380. Там въпросът за каквото и да било регионализъм старателно е избягнат: „[Съюзените правителства] признават, че е необходимо във възможно най-кратък срок да бъде създадена обща международна организация за поддържане на международния мир и сигурност, основаваща се на принципа на суверенното равенство на всички миролюбиви държави, членове на която могат да бъдат всички такива държави.“

¹⁷¹ *Трухановский, В.* Внешняя политика Англии, с. 465, също и *King, F.* Цит. съч., с. 169.

¹⁷² *Lipgens, W.* Documents..., p. 13.

¹⁷³ Пълен текста на декларацията в: Съветският съюз... Т. 1, 380–381.

¹⁷⁴ *King, F.* Цит. съч., с. 39.

¹⁷⁵ *Barker, E. Churchill and Eden...*, p. 213.

¹⁷⁶ *Mayle, P.* Eureka Summit. Agreement in Principle and the Big Three at Tehran, 1943. Newark, 1984, 44–49.

¹⁷⁷ По-подробно вж. специалната монография от предната бележка и втори том от: Съветският съюз на международните конференции в периода на Великата отечествена война 1941–1945. Т. 2. Техеранската конференция на ръководителите на трите съюзни държави СССР, САЩ и Великобритания 28 ноември – 1 декември 1943. С., 1984.

¹⁷⁸ *Lipgens, W.* Documents..., p. 13, по-подробно в „Техеран–Ялта–Потсдам (Сборник документи)“ (С., 1968, 55–56). Когато относно разделянето на Германия Чърчил предлага изриязиците от Прусия да бъдат обединени в няколко комбинации (каквото е желанието и на Рузвелт), Сталин заявява: „Не ми харесва планът за нови обединения на държави. Дори и да разделим Германия, не бива да създаваме нови обединения... Както и да подходим към въпроса за разделянето на Герма-

ния, не бива да създаваме каквото и да било ново нежизнеспособно обединение от Дунавските държави. Унгария и Австрия трябва да съществуват отделно една от друга.“ Рузвелт се съгласява, след което Чърчил пита рязко: „Маршал Сталин предпочита раздробена Европа?“, което изкарва Сталин от търпение и той отвръща раздражено: „Защо пък Европа?“ Същото в: Съветският съюз... Т. 2, 181–182.

¹⁷⁹ Съветският съюз... Т. 2, 126–127; *Churchill, W. The Second World War*. Т. 5, 320–321.

¹⁸⁰ *Mayle, P.* Цит. съч., с. 87.

¹⁸¹ *King, F.* Цит. съч., с. 164; всъщност такова тяло вече е създадено в лицето на Европейската съвещателна комисия.

¹⁸² Техеран–Ялта–Потсдам, 58–59.

¹⁸³ Съветският съюз... Т. 3. Конференцията на представителите на СССР, САЩ и Великобритания в Дъмбъртън Оукс 21 август – 28 септември 1944. С., 1985; срещата продължава до 7 октомври с разговори на американците и англичаните с китайска делегация.

¹⁸⁴ *Dallek, R. Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy 1932–1945*. New York, 1979, р. 420. Програмата е изработена от Хъл и Уелес и не приема нито една от идеите на британците. Рузвелт казва на Чърчил, че видът ѝ е такъв заради обществената патиска върху него, но тя няма да предопредели решенията им за световния ред.

¹⁸⁵ *Lipgens, W. Documents*... Т. 2, р. 10.

¹⁸⁶ Пълен текст у: *Woodward, L. British Foreign Policy in the Second World War*, 93–116.

¹⁸⁷ Пак там, с. 118.

¹⁸⁸ Пак там. Този организъм трябва да се развие независимо от Европейския регионален съвет и може да вземе за модел Британската империя и доминионите с цялото допълнително предимство на географската близост.

¹⁸⁹ За срещата вж. *Woodward, L. The British Foreign...*, 119–120; *Barker, E. Churchill and Eden...*, р. 208; *King, F.* Цит. съч., с. 168; *The Eden Memoirs*, р. 443.

¹⁹⁰ *Woodward, L. The British Foreign...*, р. 120.

¹⁹¹ *The Eden Memoirs*, р. 443.

¹⁹² *Woodward, L. The British Foreign...*, р. 123. Европейските идеи на британския кабинет са изразени най-вече в точка 18, чийто пълен текст е: „Тъй както има специализирани функционални организации, могат да се създадат и регионални обединения, когато има полза от ограничаването на сферата на действие. Например това е възможно за една Комисия за Европа към Обединените нации, работеща за постигането на европейски организъм, който с подкрепата на трите главни съюзни сили ще работи за развитието на мирните тенденции, ще излекува раните на Европа и в същото време ще предпази Германия отново да доминира над континента.“

¹⁹³ Пак там, с. 125.

¹⁹⁴ Пак там, с. 127.

¹⁹⁵ Съветският съюз... Т. 3, 130–132.

¹⁹⁶ *Dallek, R. Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy 1932–1945*. New York, 1979, 466–467.

¹⁹⁷ *Barker, E. Churchill and Eden...*, р. 215. Идън се основава на една устна забележка на Сталин от 1941 г., очевидно не притежавайки друг сериозен аргумент за мнението си.

¹⁹⁸ *Lipgens, W. Documents*..., 810–812.

¹⁹⁹ Пак там, с. 811.

²⁰⁰ Пак там.

²⁰¹ Пак там, с. 812.

²⁰² *Barker, E. Churchill and Eden...*, р. 209 (27 ноември 1944 г.).

²⁰³ *Churchill, W. The Second World War*. Т. 6. London, 1956, р. 289.

²⁰⁴ Пак там, с. 478; също и *Churchill, W. His Complete Speeches*. Т. 7, р. 7162.

²⁰⁵ Рузвелт умира на 12 април 1945 г., а на 24 март, въпреки силното си раздражение от поведението на руснаците в Полша и от все по-явното им нежелание да партнират на американците в поддържането на следвоенния ред, все още смята, че с едно писмо до Сталин ще може да „разсее облаците“, вж. *Dallek, R.* Цит. съч., с. 526.

²⁰⁶ *Churchill, W. His Complete Speeches*. Т. 7, 7167–7168.

²⁰⁷ Техеран–Ялта–Потсдам, с. 97, 100.

²⁰⁸ Пак там, с. 81.

²⁰⁹ Съветският Съюз на международните конференции в периода на Великата отечествена война 1941–1945. Т. 5. Конференция на Обединените нации в Сан Франциско. С., 1986, с. 672 (целият устав на с. 655–691), също и *Basic Documents of the United Nations*. (Ed. by Louis B. Sohn). Brooklyn, 1956, p. 12.

²¹⁰ Например Е. Хюз: „[Европейската инициатива на Чърчил] бе смел опит да се постигне ситуация, благоприятна за Обединеното кралство“ (*Hughes, E. Winston Churchill and the Formation of the United Nations Organisation*, p. 188); също Ф. Кинг: „Целта на плана [на Чърчил] беше ясна: трябваше да се неутрализира съветската сила в Европа“ (*King, F. The New Internationalism*, p. 163).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 93–95, 2000–2002

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 93–95, 2000–2002

БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ И ПОЛИТИЧЕСКИЯТ РЕЖИМ 1944–1948 Г.

МИХАИЛ ГРУЕВ

Michail Griev. THE BULGARIAN MOSLEMS AND THE NEW REGIME, 1944–1948

The study deals with the process of the establishment of the Communist regime, the forceful dissolution of the “Rodina/Motherland” organization and the gradual implementation of the Communist party approach as a state policy about the Bulgarian Moslems. In that context the process of transformation of the policy of the previous regime and the direction of restoration of the Turkish-Arabic personal names, of their traditional costume and of their religious system. Parallely the political development of the country is depicted as a factor in the life of the Bulgarian Moslems. Attention is also paid to the development of the Bulgarian-Greek territorial dispute and its influence upon the problem. In that connection the participation of that population in the paramilitary illegal opposition is researched.

1. НОВ КУРС ПО БЪЛГАРОМЮСЮЛМАНСКИЯ ПРОБЛЕМ

Взаимоотношенията между установената на 9 септември 1944 г. нова власт и българите мюсюлмани през първите години след преврата са белязани в много голяма степен от въпроса за съдбата на Българомохамеданската културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“. Макар проблемът за създаването на тази организация и за нейното развитие до 1944 г. да излиза извън хронологическите граници на настоящото изследване, струва ни се, че един негов кратък преглед ще бъде от съществено значение за изясняването на събитията и процесите, настъпили в българомюсюлманската общност през първите следвоенни години.

Като повод за създаването на дружба „Родина“ служи организирането на битова вечеринка на млади българи мюсюлмани в Смолян на 24 февруари 1937 г.

В претъпкания салон на смолянското читалище слово за необходимостта от национално осъзнаване на българите мюсюлмани произнася бъдещият председател на дружбата Ариф Бейски (Камен Боляров). На същото събиране пред смолянската общественост се обявява предстоящото учредяване на организация, поставяща си за цел главно културното издигане на българите мюсюлмани¹.

Целите на създадената на 3 май 1937 г. Българомохамеданска културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“ са декларирани в нейния устав. В него се казва, че тя ще работи за взаимното сближение и подпомагане между българите мохамедани и българите християни в Родопите. Същевременно се заявява, че дружбата си поставя за цел събуждането и развиването на народностното чувство у българите мохамедани, култивирането на любов към род и държава, както и „да ги пази от всякакви външни пропаганди и инородни внушения и въздействия“². Още в този първи документ на новата организация ясно личи нейният характер и насоката на бъдещата ѝ дейност – борба против туркофилските чувства сред българите мюсюлмани и работа в полза на българските държавни интереси. От значение за насоката на дейността на „Родина“ е и социалният състав на нейните първи членове – 14 работници, 2 чиновници, 2 търговци, 1 учител, 1 лекар и само 1 селянин³. Този факт красноречиво свидетелства, че дружба „Родина“ възниква изцяло като организация на раждащата се българомюсюлманска интелигенция, стремяща се към интеграция в българското общество. За председател на дружбата е избран 22-годишният Ариф Бейски, за подпредседател – Адил Ходжаджиков, а за секретар – смолянският секретар на архиерейското наместничество Петър Маринов⁴.

Веднага след създаването си „Родина“ предприема организирането на вечеринки, екскурзии, курсове и пр. Всъщност по този начин тя започва да набира членове и да създава свои местни структури. Практиката обикновено е в определено селище първоначално да бъде организирана вечеринка или театрално представление, след което да се проведе учредително събрание на местната дружба. По този начин през 1938 г. е създадена дружбата в Смилян, през 1939 г. са учредени дружбите в Търън и в Златоград и пр. На изнесеното представление в Смилян за първи път присъстват и жени⁵. Родинци започват да организират и събори на по-големите празници. Неслучайно за свой патронен празник те избират Гергьовден – празник, изключително тачен както от мюсюлмани, така и от християни.

Възникнала с благоволенieto на официалната държавна власт, много скоро дружба „Родина“ придобива характеристиките на казионна организация, използвана от режима за прокарване на замисления нов курс на „приобщаване“ на българите мюсюлмани към останалата част от българския народ. В услуга на родинското движение е поставено и Мюфтийството. Като средство за преодоляване на съпротивата на консервативното духовенство се въвежда практиката за назначаването на имами и мюфтии в българомюсюлманските селища и райони само от средите на родинци. Особено важна роля в осъществяването на

тази политика има Смолянското мюфтийство. През февруари 1942 г. за мюфтия тук е назначен родинецът Мехмед Дервишев (Светослав Духовников). От този момент започва и кампания за преминаването на богослужението в джамията на роден език. За целта Коранът също е разпространен на български. Пръв започва да вика на български език от минарето на джамията в с. Буково, Маданско, имамът М. Идризов⁶. Бързо тече и подмяната на священослужителите, като за такива вече се назначават и съвсем неподготвени млади хора, активисти на движението. Става практика овакantenите кметски места в българомюсюлманските селища също да се заемат от симпатизиращи на родинци чиновници. Постепенно дружбата се превръща в продължение на държавния апарат в българомюсюлманската общност и инструмент за въздействие върху нея. Тя става и кадрови резерв на държавната администрация и Мюфтийството. Членството в дружбата е и условие за получаване на работа⁷.

Още през 1938 г. започват и акции за промяна на облеклото. Те са насочени към захвърляне на фесовете и кюляфите от мъжете, но след 1940 г. и към смяна на традиционните носии на жените мюсюлманки. Първоначално родинци разчитат на просветителството и убеждението, но когато това не дава резултат, пристъпват и към насилствени мерки. Тъй като официалната държава стои зад гърба им, те стават доста дръзки. Илюстрация за това тяхно самочувствие и поведение представлява разказът за протичането на „разфереджаването“ в горната махала на Смолян от П. Маринов, публикуван в сборник „Родина“⁸.

Постепенно на дневен ред идва и въпросът с имената. На събрание на смолянската дружба пръв засяга тази деликатна тема А. Бейски. Той предлага преименуването да започне от новородените, като им се дават само български имена. За тази цел родинци изготвят и препоръчителен списък⁹. Председателят на дружбата сам дава пример на останалите, като кръщава родилото му се през 1941 г. момиченце с българско име. През април 1942 г. делегация от 50 родинци и видни родопски общественици посещават председателя на Народното събрание и му връчват меморандум, с който се иска промяна в Закона за лицата, която да улесни смяната на турско-арабските имена с български. В последвало окръжно Смолянското мюфтийство задължава всички имами в района да регистрират от този момент нататък всички новородени само с български имена¹⁰. На 26 юни 1942 г. Народното събрание приема предложената поправка, обнародвана на 8 юли 1942 г. в „Държавен вестник“¹¹. За няколко месеца в почти цялата Смолянска околия преименуването, съпроводено с общи събрания на населението, преминава без особени сътресения.

В специално изложение до правителството управителните тела на дружбите „Родина“ в Смолян, Райково, Смилян, Могилица, Златоград, Буково, Загражден, Девин, Чепеларе и Неврокоп (дн. Гоце Делчев) искат административна подкрепа от него за замяна на традиционното облекло на българите мюсюлмани, въвеждане на поздрави само на български език и пр.¹² За назначаването на

нови кметове започва да се търси и мнението на „Родина“, а при определянето на кметските наместници (т. нар. мухтари), избирани от самото българомюсюлманско население – и смяна на техните имена с български. Същото условие важи и за имамите, шериатските секретари и постепенно се разпростира върху всички държавни чиновници. С издръжката на родинското движение се ангажира и държавният бюджет. Така през 1943 г. за „Родина“ са предвидени 1 000 000 лв., а през 1944 г. – 2 000 000 лв.¹³ Политическите събития обаче изпреварват цялостната реализация на предвидените с тези средства мероприятия.

Независимо че в годините на войната родинското движение се превръща в трансмисия на цялостната държавна политика към българите мюсюлмани, следва да се отбележи, че до края то не става масово движение, подкрепяно от мнозинството от това население. До голяма степен то остава регионално, с най-силно влияние в Смолянско и Златоградско. В Неврокопско, Разложко и Чепинско, както и в други райони на Родопите, влиянието на „Родина“ е доста ограничено. В този смисъл популярността на движението като масово и всеобщо, създадено в отговор на обективно формирани се настроения сред българите мюсюлмани, като цяло е повече плод на пропагандата. Насилствените методи на „убеждение“, възприети през последните години от съществуването на движението, активно подкрепяни от режима, създават ненавист у мнозинството от българите мюсюлмани към идеите на „Родина“ и към самите родинци. Категорично свидетелство за това е поведението на българите мюсюлмани след превратата на 9 септември 1944 г. В обществен план родинското движение поставя началото на редица спекулации – политически, научни и пр., с противоречивата и до голяма степен трагична съдба на българите мюсюлмани.

Този кратък преглед на създаването и развитието на родинското движение в периода до 1944 г. има за цел да очертае основните проблеми и тенденции в българомюсюлманската общност и в държавната политика към българите мюсюлмани през този период. В такъв смисъл той е насочен към изясняване на предисторията на възприетия от комунистическата партия нов курс по отношение на българомюсюлманския проблем и към дружба „Родина“ в частност.

В годините до превратата на 9 септември 1944 г. комунистическата партия няма официално декларирано отношение към нея. Това мълчание на БРП може да бъде обяснено или с не особената ѝ компетентност по българомюсюлманския въпрос на този етап, или с неговата незначимост от гледна точка на глобалните интереси на комунистическото движение. Следва да се отбележи също, че като цяло БРП няма силни традиции в районите, населени с българомюсюлманско население, подкрепящо по правило, волю или неволю, партията на власт, и разполага с доста анемични структури само в някои от по-големите населени места.

С приближаването на войната към българските граници и особено с упражняването на някои насилствени методи за „приобщаване“ на българите мюсюл-

мани от властите и „Родина“ картината на обществените настроения отчасти се променя.

Без да разполага с официалното становище на партийното ръководство и за да бъде в течение с разрастващото се в Родопския край родинско движение, смолянската партийна група проявява самоинициатива и през 1940 г. взема решение за инфилтриране на комунисти в дружбата, „за да дават правилно направление на нейната дейност“¹⁴. С тази задача в „Родина“ се включват бъдещите партизани Никола Палагачев, Сюлейман (Симеон) Фисински и някои други партийни членове. Същевременно местната организация на смолянските комунисти взема отрицателно становище по отношение методите на работа на дружбата. Именно тази тяхна позиция, която след деветосептемврийския преврат ще се превърне и в официална за БРП (к), успява да спечели привърженици за комунистическото движение от средите на българомюсюлманското население и да ги настрои благосклонно към него. Следва да се отбележи обаче, че симпатиите на това население към БРП (к) и към ръководеното от нея съпротивително движение не са свързани с никакви идейни мотиви или с неговото „класово осъзнаване“, а с търсене на естествен съюзник срещу „Родина“ и срещу стоящия зад гърба ѝ държавен апарат с всичките му репресивни институции. Благодарение на това комунистическата партия успява да стъпи по-стабилно в недостъпните по-рано за нея родопски околии и да създаде своя мрежа от ятаци и помагачи от средите на българомюсюлманското население. През юни 1944 г. среднородопският партизански отряд „Кольо Шишманов“ дори разпространява „Позив към българите-мохамедани“, обявявайки се в него против методите на „Родина“ и в защита на правото им да се наричат с турско-арабските си имена, да носят традиционното си облекло и пр.¹⁵ Всичко това дава на комунистите известен аванс на доверие сред българомюсюлманското население, виждащо на този етап в тяхно лице защитници на неговите права и свободи.

Превратът на 9 септември 1944 г. минава без особени трудности в родопските селища. Той е посрещнат спокойно от населението, което започва да се преориентира към новата власт. На много места към смяна на старите селски управи с представители на Отечествения фронт се пристъпва няколко дни, дори седмици по-късно. Така например в Смолян партизаните слизат на 12 септември 1944 г., в Девин комитет на ОФ е създаден на 13 септември 1944 г., в селата от Ардинска и Златоградска околия такива комитети се формират в периода 15–17 септември, а в Токаченска община – Крумовградско, в чийто състав влизат и българомюсюлманските села Тихомир и Стрижба – на 7 октомври 1944 г. Във формираните селски, градски и общински комитети на ОФ в българомюсюлманските селища, които на много места съвпадат с местните управи, по правило се включват и представители на българомюсюлманското население¹⁶. С това новата власт прави първия сериозен реверанс, като предприема стъпки за включването на представители на българите мюсюлмани в местната власт и прекратяване на съществуващата практика да бъдат наз-

начавани за кметове и секретар-бирници доверени на режима хора от вътрешността на страната.

В тази обстановка поведението на дружба „Родина“, и по-точно на родинци, е особено интересно. Поради военното положение, мобилизирането на някои от членовете ѝ и най-вече неяснотата в намеренията на новата власт дружбата и нейните местни структури не свикват събрания. Както свидетелства секретарят на „Родина“ Петър Маринов в спомените си¹⁷, около седмица след превратата той отива на разговор с новия смолянски околийски управител Райчо Даскалов, за да се ориентира за намеренията на местните комунисти, а и за да предложи сътрудничество, своето и на организацията, на новата власт. В този разговор Маринов препоръчва реформирането в отечественофронтовски дух, но запазването на „Родина“ и следвания от нея курс по българомюсюлманския въпрос. Секретарят на организацията предлага „образуването на ОФ-комитет и дори на партийна организация (на БРП (к) – б. м., М. Г.) към нея“¹⁸. От цитираните обаче спомени на Маринов става ясно, че намеренията на местните комунисти са други – те вече се готвят за кампания срещу дружба „Родина“ или, което е по-вероятно – чакат становището на своето висше ръководство.

Още преди началото на кампанията срещу дружбата и непосредствено след преврата, в процеса на формиране на местни ОФ комитети и органи на властта, по-активната част от родинци правилно схващат новите настроения и се включват в състава на тези комитети именно като представители на българомюсюлманското население. Така девинският и бъдещ Смолянски мюфтия Исеин Сеферков, все още с българското си име Асен Северинов, е избран за член на общоградския комитет на ОФ в Девин при формирането му именно като представител на своите едноверци¹⁹. Бившият вече Смолянски мюфтия Светослав Духовников е избран за секретар на ОФ комитета в родното му село Търън. В него фигурира и името на друг виден родинец – Вихър Изворов²⁰. Самият секретар на дружбата П. Маринов става учредител на местната организация на БРП (к) в родното си село Проглед на 1 октомври 1944 г.²¹ Ардинският мюфтия Бойчо Огнянов също става председател на ОФ комитета. Подобна идейна метаморфоза настъпва и у председателя на дружбата Камен Боляров (Ариф Бейски), който се включва в органите на Държавна сигурност²², при Величко Караджов (Исеин Коджахасанов), Руен (Риза) Солаков и у много други бивши родинци.

Ориентирането на голямата част от родинските дейци към активно сътрудничество с новата власт не успява да промени съдбата на организацията, с чието отрицание вече са ангажирани редица видни смолянски комунисти. Въпросът дали кампанията срещу „Родина“ в Родопския регион е иницизирана от БРП (к) в лицето на Никола Палагачев, Кирил Василев и пр. или самата комунистическа партия се ориентира и използва в момента негативното настроение на българомюсюлманското население остава открит. По-вероятна изглежда втората хипотеза, тъй като в докладите на различните кметове до околийските управители и от месечните сводки на последните до областните директори става

ясно, че по места още през септември и октомври 1944 г. вече е започнало спонтанно възстановяване на старите имена и традиционните носии. Този процес се насърчава от местните ръководства на комунистическата партия и на Отечествения фронт, в които по това време се включват както родинци, така и изявени противници на „Родина“, тормозени преди това от властите и ползващи се вече със статут на „репресирани“. За стимулирането на тези антиродински настроения по места безспорно влияние оказва и декларираното в първата програма на отечественофронтовското правителство от 17 септември 1944 г., изпълняваща до 1948 г. и функцията на политическа програма на самата коалиция Отечествен фронт. В нея между другото новата власт си поставя за задача: „Пълна свобода на вероизповеданията и религиозна търпимост. Уреждане режима на църквите и отделяне църквата от държавата.“²³ Така, макар и косвено, в програмата на ОФ заляга въпросът за възстановяване свободата на вероизповедание и на правата на вярващите, най-вече на българите мюсюлмани и на евреите, които предният режим явно дискриминира. Поради тясната връзка между дружба „Родина“ и стария държавен апарат, за голяма част от българите мюсюлмани възстановяването на религиозната свобода в този момент естествено е свързано с отрицанието на тази организация.

За първи път „Родина“ е заклеяна официално на събрание на българи мюсюлмани в Смолян на 10 октомври 1944 г. Събранието е организирано от местните комунисти и е ръководено от видния партизански командир подполковник (по-късно генерал) Ив. Радев, отговарящ за връзките с гръцките партизани. В своето слово той говори за плачевното състояние на българите мюсюлмани в близкото минало, в резултат на което е създадена естествена близост между тях и комунистическото движение. Речта на Радев е издържана в ласкателен за българите мюсюлмани дух. Той оценява високо даваната от тях подкрепа на партизанските единици в Родопския край. Тук той провъзгласява възстановяването на пълната верска свобода на българите мюсюлмани и възможността за отваряне на духовни училища (медресета), вкл. и за изучаването на Корана²⁴.

Духът на изказванията на това събрание, или по-точно казано конференция, тъй като присъстват представители на българите мюсюлмани и от други околии, е изцяло против „Родина“ и срещу издателя на сп. „Родоп“ Христо Караманджуков, подкрепящ активно родинското движение. Особено остро е изказването на Адил Косев, обявил се за представител на Долен Рупчос. Той призовава за съд и разправа с ръководителите на „Родина“²⁵.

Конференцията в Смолян поставя началото на голяма антиродинска кампания, придружена с акция за насърчаване на българомюсюлманското население за връщане на турско-арабските имена и външните белези на вярата (фесове, фереджета и пр.). Тук особено се отличават К. Василев, който агитира в селищата от Смолянска околия, и Анастас Примовски – действащ в Ардинска околия²⁶. В Чепинско антиродинската кампания се води от бившия партизански

командир и по това време пазарджишки околийски управител Манол Велев, който в духа на федеративното устройство на Съветския съюз и Югославия агитира за помашка република. В Смолян един от местните партийни ръководители – Райчо Гаврилов, организира събрание в двора на джамията, след което са изгорени преведените по-рано на български език молитвеници и е възстановено пеенето и служенето на арабски²⁷.

Развихрянето на тази кампания обаче кара част от комунистите да си зададат въпроса – всичко това не е ли насочено против държавата и косвено срещу тях, след като „те са вече властта и държавата“. На 22 октомври 1944 г. комунистът Васил Димитров се обръща с писмо до околийския началник на милицията в Смолян, с което го информира за опасността от надделяването на туркофилски чувства сред българомюсюлманското население и за фактическото подпомагане от властта на враждебни на новия режим сили²⁸. Във връзка с писмото на Димитров и с други, подадени по канален ред нагоре сведения, на 20 ноември 1944 г. МВР изпраща окръжно до областните директори и околийските управители да организират разяснителна кампания с цел прекратяване тенденцията към турчеене²⁹. Независимо от това обаче, до промяна в следващия политически курс не се стига.

У повечето партийни и ОФ ръководители по това време надделява убеждението, че приобщаването на българите мюсюлмани към властта трябва да стане чрез подобряване материалното положение на тези хора, посредством създаване на поминък и препитание и по този начин да се върви към изравняване – не само като права, но и като материални възможности, с останалата част от българския народ. В този дух са и първите стопански мероприятия на новия режим. Изравняването на нарядно разпределяните хранителни дажби на българите мюсюлмани и турците, заедно с тези на останалите български граждани, също има изключително важно значение за приобщаването на тези хора към властта на този етап. С това всъщност се отстранява една огромна неправда, която кара в годините на войната мюсюлманското население да се отнася крайно резервирано към властта. Това е и един от основните аргументи на противниците на „Родина“ от средите на самите българи мюсюлмани в близкото минало, които основателно поставят въпроса – защо след като са българи, не са изравнени с останалите българи по хранителни дажби. Реквизициите за фронта също започват да се събират в същите размери, в каквито се събират и от българското християнско население – за разлика от по-рано, когато не са редки случаите на облагане на мюсюлманските семейства с много по-големи реквизиционни задължения, отколкото християнските. В този дух са решенията и на първите околийски ОФ конференции в родопските околии, започнали през ноември 1944 г. Всички те вземат решение за възстановяване на потъпкваните до 9 септември 1944 г. права на българите мюсюлмани, за изравняването им при снабдяването и реквизициите с останалите граждани и пр. По всички тези въпроси специално отношение, както и отрицание на „Родина“, декларира Смо-

лянската околийска ОФ конференция от 8 ноември 1944 г. В нейните решения под № 12 фигурира искането „за даване под съд всички народни подтисници, които насилствено и по безчестен начин са отнемали имотите и богатата от техния труд на населението, които насилствено са заставяли мохамеданите да променят имената и носиите си“³⁰.

На основание на тези и други подобни решения „Народният съд“ привлича като обвиняеми секретаря на „Родина“ П. Маринов и члена на смолянското й ръководство Светослав Духовников. Заедно с това по места тече разправа с изявени по-рано родинци. Така Асан (Асен) Кумедов от с. Кутела, Смолянско, полудява от побоища; Борислав Моряков от Търън умира по-късно вследствие травмите, нанесени му от побоищата; с трайно увредено здраве, по същите причини, е и Асан (Асен) Зеров от с. Войкова Лъка, Рудоземско³¹. Както пише самият Зеров в спомените си, той и неговите съмишленици стават жертва на свои едновърци, противници на „Родина“ в миналото, които, използвайки конюнктурата, са успели да станат милиционери, членове на ОФ комитети и пр.³² Властта фактически се оказва в пълна тяхна услуга или, което е по-точно – те сами се превръщат във властта по места. Макар че Маринов и Духовников впоследствие са оправдани от „Народния съд“, върху тях също остава сянката и съмнението за „неблагонадеждност“. Всички усилия и опити, които те правят по-късно да се приобщат към новия режим, остават безуспешни.

В духа на възприетите от комунистическата партия и от доминирания от нея Отечествен фронт политика на създаване на самостоятелни ОФ организации и комисии от представители на различните етнически общности – евреи, арменци, цигани и пр., се предприемат стъпки и за създаването на такава структура и сред мюсюлманите. На този етап управляващите не правят съществена разлика и не диференцират политиката си спрямо турците и по отношение на българите мюсюлмани. По-скоро прикрепват последните към турците. На 27 и 28 декември 1944 г. в софийското кино „Култура“ е свикана конференция на представителите на турското население в страната, организирана от Националния комитет на Отечествения фронт и от Главното мюфтийство. На конференцията са поканени и представители на българите мюсюлмани. Подборът обаче на делегатите се осъществява не от комитетите на ОФ по места, а от джамийските настоятелства³³. Това става причина за делегати да бъдат изпратени представители на най-консервативните среди от българите мюсюлмани, тясно свързани с религиозния живот. В духа на времето предмет на обсъждане на конференцията е тежкия живот преди деветосептемврийския преврат и дискриминацията на малцинственото население от официалните власти, от една страна, и от друга – перспективите пред българските мюсюлмани и мерките за привличане на голяма част от тях към Отечествения фронт и неговата политика.

По инициатива на НК на ОФ на 29 декември 1944 г. българомюсюлманските делегати се обособяват в отделна конференция, на която изложение за намеренията на правителството правят главният секретар на Министерството на про-

пагандата М. Файонов и членът на ЦК на БРП (к) Раденко Видински. И двамата оратори подчертават правото на помашкото население на пълна личностна и религиозна свобода и заклеияват водената от бившата власт и „Родина“ политика. Изказват се и представители на всички родопски околии. Конференцията взема решение за „премахване на термина „българомохамедани“, създаден от сторонниците на фашизма в Родопския край, и заменянето му със званието „помак – мюсюлмани“, което название е близко и до народа и е добило право на гражданственост, признанието за малцинство“³⁴. Около това основно искане – признаване помаците за малцинство, са обединени и другите осем пункта от решенията на конференцията. Те включват възстановяването на наследствените права на близките на избягалите в чужбина помаци, създаването на свобода на изучаване на Корана, увеличаване на часовете по вероучение, пряка изборност от населението на имамите и мюфтиите и пр. Заедно с това се издига искането за увеличаване на хранителните дажби, разпределяни нарядно, и тяхното изравняване с тези в другите райони на страната³⁵. Това показва, че макар правителството да изравнява доставките за християни и мюсюлмани в Родопите, средната дажба в този район продължава да бъде по-ниска от тези в останалите околии. Както вече стана дума обаче, основното искане на тази конференция е друго, а именно получаването от помаците на статут на малцинство и всички произтичащи от това права.

В подобен дух са и решенията на проведената на 30 декември 1944 г. конференция с помаците комунисти в Пловдив. В свой доклад до областния директор в Пловдив смолянският околийски управител Р. Даскалов съобщава³⁶, че тези искания на българите мюсюлмани представляват преход към обявяването им за турци, каквото според него е съкровено им желание. Макар, както личи от доклада, Даскалов да е твърд противник на обособяването на българите мюсюлмани в отделна малцинствена група и на отправените от тях искания, все пак властта като цяло прави необходимото за тяхното частично удовлетворяване.

На 24 януари 1945 г. „Държавен вестник“ публикува приетата два дни порано от правителството Наредба-закон за изменение и допълнение на Закона за лицата. С нея се дава право на българите мюсюлмани, които в периода 1942–1944 г. са променили турско-арабските си имена с български, по облекчена процедура, предвиждаща промяна не по съдебен, а по административен път, да бъдат върнати старите им имена по същия ред³⁷. Тази Наредба-закон представлява първият официален правителствен акт, свидетелстващ за коренна промяна в следвания до 1944 г. курс по българомюсюлманския въпрос. С нея се пристъпва към удовлетворяване на част от исканията на конференцията от 29 декември 1944 г. и се узаконява фактически започнал процес. Във връзка с новата Наредба-закон същият смолянски околийски управител – Даскалов, подобно на другите свои колеги от родопските околии, на 30 януари 1945 г. изпраща окръжно до всички кметове, в което между другото се казва: „При

това положение всички българи мохамедани, които насилствено са били заставени да сменят имената си, могат да поискат връщане на старите си имена. Разгласете това най-широко между населението, като му разясните начина, по който ще стане това и му дадете пълно съдействие за подаване на нужните заявления и пр.³⁸

Тези разпоредби форсират започналия още преди това спонтанен процес на замяна на българските имена с турско-арабски. Започва смяна на имената дори на хора, които не подават заявления, вкл. на тези, нежелаещи да връщат старите си имена. Те са им променяни служебно. Такъв е случаят с жестоко бития Асан Зеров³⁹. Стихийността на тази акция създава условия за спекула и бързо забогатяване на различни амбулантни търговци, които започват да продават фесове за по 5000 лв. тогавашни пари, фереджета, сатенени платове за тях и пр.⁴⁰ Обогатяват се и много адвокати, използващи невежеството на голяма част от българомюсюлманското население, заблуждавайки много хора, че водят дела за промяна на имената им, като вземат големи суми за заявления. Ползвайки се от тази конюнктура, се обогатяват и някои функционери на режима. Такъв е случаят с члена на Околийския комитет на БРП (к) в Смолян Анастас Примовски. В писмо от комитета на ОФ в с. Петково до секретаря на ОК на БРП (к) – Смолян се съобщава, че същият вземал големи суми от порядъка на 700–800 хил. лв., черги и халища „уж за да „действа“ за тяхното преименуване“. Съобщава се също така, че Примовски действал и в Давидковска и Загражденска община и се призовава Смолянският околийски комитет да вземе мерки⁴¹. Вероятно заради този и други сигнали Примовски преминава от партийна на журналистическа работа и от 20 март 1945 г., заедно с К. Василев и други смолянски комунисти, започва да издава вестник „Родопска мисъл“. Вестникът рекламира себе си още в своята уводна статия като рупор на политиката на ОФ в Родопския край и по-специално по българомюсюлманския въпрос. Статията е емблематична с нападките си срещу „Родина“. И понеже по това време югославският опит както в разрешаването на междурелигиозните и междуетническите конфликти, така и във всичко останало, подобно на съветския опит, е „челен“, авторът на уводната статия, вероятно К. Василев, пише за родинци: „В своята безпринципност и затъпяване те достигнаха до глупави, дребнави, смешни и просташки средства на „приобщавания“ и „осъзнавания“ като например промяна на имената и носиите, като забравиха, че в Босна и Херцеговина има славяни, които имат имена и вяра като нашите помаци, но които въпреки това се чувстват и са осъзнати като чистокръвни славяни.“⁴²

Бързата промяна на българските с турско-арабски имена на българите мюсюлмани в края на 1944 и началото на 1945 г. налага подменяне и на общинските регистри, и на документите за самоличност и по-специално на легитимациите (личните карти). Този въпрос се обсъжда и на околийската конференция на БРП (к) в Смолян на 26 март 1945 г. На нея се взема и становище по българомюсюлманския въпрос въобще. По този повод в резолюцията на конференция-

та се казва: „Да не гледаме на помаците през призмата на великобългарския шовинизъм. Да престанем да се дразним от това дали помакът ще се пише помак или той ще бъде наречен българин-мохамеданин или само мохамеданин. Да им се даде свобода в това отношение, кой както намери за добре, така да се пише и именува. Необходимо е политико-просветна работа сред помаците и облекчаване тяхното икономическо положение... Становището на Работническата партия е, че „помак“ може да се пише в легитимациите на мохамеданите.“⁴³ Решението на околийската конференция на БРП (к) в Смолян се споделя и от партийните ръководства в другите околии. Въобще по това време Смолянската организация на комунистическата партия си извоюва позицията на безспорен авторитет по българомюсюлманския въпрос и като фактор, чието мнение влияе върху формирането на политиката в тази сфера в национален мащаб.

На този етап обаче се забелязват и известни различия при интерпретирането на горното решение. Те, разбира се, трудно биха могли да бъдат обяснени с различия във вижданията на някои местни дейци поради желязната дисциплина в тази партия. По-скоро обяснението следва да се търси в не особената информираност на някои от партийните функционери по места. В резултат на това в общинските и данъчните администрации, в документите за самоличност и пр. се установява пълен терминологичен плурализъм, като понякога едно и също лице е определено в различни документи като „помак“, „българин-мохамеданин“ или само „мохамеданин“. Всъщност това смесване на понятията отразява сравнително точно объркването в комунистическите и отечественофронтовските среди по българомюсюлманския въпрос и липсата на представа по детайлите и рамките на следваната глобална политическа линия.

2. ПОЛИТИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ ПРЕЗ 1945–1947 Г. И БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ

Във времето след преврата на 9 септември 1944 г. и особено в периода 1945–1947 г. проблемът за българите мюсюлмани се преплита тясно с динамизирането на политическия процес вътре в страната, свързан с формирането на политическа опозиция и провеждането за по-малко от година на три последователни избора (за XXVI обикновено народно събрание (ОНС), референдум за премахване на монархията и избори за VI Велико народно събрание (ВНС). В тази връзка отношението на българите мюсюлмани към ставащото в страната има важно значение за техните взаимоотношения с официалната власт. Изключителната наситеност и динамика на политическия процес през 1945–1947 г. се вплита в сложната политическа мозайка на първите следвоенни години и съвпада с българо-гръцкото противопоставяне, на което ще се спрем по-късно. Особено място в тази поредица от събития заема предизборната кампания във връзка с първите следвоенни избори за XXVI ОНС.

Поради първоначалното насрочване на изборите за август 1945 г. и послед-

валото им отлагане за ноември с. г., кампанията започва още през пролетта на същата година и съвпада с процеса на обособяването на политическата опозиция в страната в лицето на БЗНС „Никола Петков“, БРСДП (обединена) и Демократическата партия. В контекста на българомюсюлманския въпрос предизборната кампания на ОФ съвпада и с инспирираните от гърците „меморандуми на помашкото население“, издигащи искания за преминаването на обширни части от Родопите към Гърция. Това, от своя страна, в условията на неизяснения международен статут на България, също влияе върху обществените настроения. С цел спечелването на изборите представителите на управляващия Отечествен фронт започват активна пропаганда от страниците на вестниците „Родопски фронт“ и „Родопска мисъл“. Специален акцент в тази пропаганда се поставя върху търсене на общото между „монархо-империалистическите наглости на Гърция“ и българската опозиция⁴⁴. В хода на кампанията и с оглед укрепване на българската позиция по българомюсюлманския въпрос на предстоящата мирна конференция, Отечественият фронт лансира като кандидати за депутати двама представители на това население – Юсеин Шолев и Али Чепчиев. Показателно е, че и двамата са издигнати като кандидати на БРП (к), независимо че съгласно предварителната договорка тя трябва да има толкова депутатски места (94), колкото например крилото на БЗНС, останало в ОФ. Явно е, че комунистическата партия иска да запази своята водеща роля при формирането и провеждането на политиката към българите мюсюлмани. Особено се разчита на дотогавашния кмет на село Св. Петка, Чепинско, Ю. Шолев⁴⁵. Именно Шолев е човекът, който по-късно представлява официално българите мюсюлмани в XXVI ОНС.

За тези избори характерна особеност е формирането на специални женски секции. Тяхното обособяване за селищата с българомюсюлманско и турско население е в съзвучие с изискванията на мюсюлманската религия и също представлява част от демонстрираната официална линия на респект към вярата и религиозните чувства на тези хора. Членовете на избирателните комисии в женските секции също са жени, обикновено местни учителки или командировани от вътрешността на страната активистки. Много рядко в комисииите се включват мюсюлманки поради тяхната неграмотност. Както женските, така и мъжките секции в тези селища са съставени само от активисти на ОФ и по-специално на комунистическата партия, което естествено поражда възможности за изборни нарушения. Практиката обаче на разделяне на изборните секции на мъжки и женски се запазва до изборите през 1949 г. вкл.

Поради бойкота на опозицията и нейното неучастие в изборите на 18 ноември 1945 г. резултатите от тях са предварително известни. От гласувалите 84,8% ОФ получава 88,14%⁴⁶. В това отношение резултатите в българомюсюлманските селища не се отличават от тези в останалите части на страната. Дори в доклад на Смолянския околийски изборен комитет за проведените избори се казва: „Помашкото население, мъже и жени, се яви масово и подкрепи ОФ,

като процентът от бели бюлетини е сравнително по-малък от този на селищата с българско население.⁴⁴⁷

Резултатите от изборите за XXVI ОНС на 18 ноември 1945 г. при неучастие на опозицията в тях и при политическото насилие и произвол, царящи в страната, не са изненада и същевременно не могат да бъдат показателни за влиянието на БРП (к). В същата степен това се отнася и за гласуването в българомюсюлманските селища. По традиция, завещана от предвоенния период, българите мюсюлмани в голямата си част по принцип гласуват за управляващите. Избирането обаче в XXVI ОНС на двама депутати, лансирани за първи път като представители на българите мюсюлмани, има важно пропагандно значение. Обиколките на двамата депутати оказват влияние и за разширяване на позициите на режима сред това население. Те съвпадат и със започналата кампания около организирането на референдума за премахване на монархическата институция през лятото и есента на 1946 г.

В родопските селища, като и в цялата страна, започва изграждането на комитети за република. Наред с активистите на комунистическата партия, в българомюсюлманските селища активно се включват отново бившите родински дейци. Така комитетът в с. Търън се ръководи от Светослав Духовников⁴⁸. В комитета в Девин влизат Риза Солаков, Джемал Адърв и др. родинци⁴⁹. Агитацията за републиканско управление на страната съвпада с големия мюсюлмански празник Курбан-байрам. По този повод правителството отпуска извънредно захар и други продукти⁵⁰. За агитация се използват и религиозните служби в джамии и месчитите. Така комитетът в Търън взема решение да се напише специално възвание, призоваващо да се гласува за република, което да се прочете в джамията на празничната служба на първия ден от Байряма⁵¹. Подобни форми на агитация се използват в почти всички българомюсюлмански селища. Въобще в тези първи години от идването на комунистите на власт прави впечатление респектът, който новият режим проявява към религиозните чувства на мюсюлманите. Нещо повече, независимо от идеологически постулирания атеизъм на БРП (к), тя не се смущава при използването на тези чувства в своята пропаганда. Тази тенденция в нейното поведение е характерна за целия период до 1948 г.

В различни документи от това време обаче се споменава и за антиагитация, основана на мюсюлманската традиция и религия. Така в отчета на Областния комитет за народна република – Пловдив се отбелязва за разпространяването от „вражески елементи“ на слухове сред българомюсюлманското население в Девинско. В документа се споменава, че е говорено на хората да не се гласува за република, тъй като комунистите щели да им отнемат жените и имота, а след това и вярата. От същия отчет става ясно, че в почти никое от селищата в околията не е имало застъпници от страна на опозицията при провеждането на референдума на 8 септември 1946 г.⁵² При тази обстановка резултатите от него са логични и не представляват изненада нито за организаторите му, нито за опозицията, която в последна сметка също подкрепя републиката.

Както е известно, общо за страната, по официални данни, участват 91,63% от гласоподавателите. От подадените бюлетини 97% са действителни и от тях 95,63% са за република⁵¹. Резултатите в българомюсюлманските селища не се различават съществено. Напротив, при липсата на контрол от страна на опозицията и на външни наблюдатели, процентите за република са още по-високи. Колоните на вестниците „Родопски фронт“ и „Родопска правда“ се пълнят с дописки от различни българомюсюлмански селища, гласували 100% за република. Независимо от натиска и манипулациите, които безспорно влияят на тези резултати, следва все пак да се отбележи, че монархическите настроения като цяло остават чужди на българите мюсюлмани. За това влияе и лошата репутация на „Родина“ по същото време, която населението свързва с династията и хронологически отнася периода на нейната активност с формулата „по царско време“. Всичко това е много добре усетено от представителите на режима по места и използвано по време на агитацията за референдума, а и в последвалата предизборна кампания за VI ВНС.

От гледна точка на разположението на политическите сили и на реалните настроения и нагласи в обществото и в българомюсюлманската общност в частност, изборите от 27 октомври 1946 г. са значително по-интересни. Това са първите и последните избори през разглеждания период, в които опозицията участва. И тук, разбира се, следва да се направи уговорката, че поради свирепия и засилващ се терор и брутален натиск срещу неотечественофронтовските партии резултатите не са автентични. Те обаче са показателни за започналата промяна в обществените настроения и за засилване влиянието на опозицията. В районите, населени с българи мюсюлмани, тя дори регистрира свои листи. Така например в Смолянско Федерацията на селския и градски труд, обединяваща БЗНС „Никола Петков“ и БРСДП (о), регистрира своя листа начело с Георги Шонгов. В Неврокопско листата на опозицията се води от Борис Чанджиев. В Ардинско и Златоградско своя листа регистрира Демократическата партия, водена от бившия кърджалийски областен управител Лев Кацков. На тези избори БРП (к) се оказва единствената партия, която кандидатира отново българи мюсюлмани (Ю. Шолев и А. Чепчиев) на избираеми места. Макар опозицията да регистрира свои листи във всички райони, населени с българи мюсюлмани, трябва да се отбележи, че в голяма част от селищата (с изключение на Неврокопско) тя няма възможност да води почти никаква агитация. Единични са и случаите на създаване на опозиционни структури (по-специално на БЗНС „Никола Петков“) в българомюсюлманските селища.

Изборите на 27 октомври 1946 г. се оказват повратен момент в политическия живот на страната след Втората световна война. Подобно на предните избори, те също са предreshени, но са изключително показателни за настроенията в страната. От гледна точка на българомюсюлманския проблем, те също извеждат на преден план някои нюанси в настроенията на българите мюсюлмани в различните части на Родопите и в Ловешко. Като цяло обаче тенденцията да

се гласува за властта, и по-специално за комунистите, се запазва. Точна преценка на електоралната нагласа е невъзможно да се направи, но ако средно за страната за ОФ гласуват 70%, а за опозицията – 30% (по официални данни), т. е. в съотношение 7:3, то в българомюсюлманските селища това съотношение е приблизително 9:1. То се запазва почти същото и при по-детайлен анализ на резултатите от изборите в околиите със значително българомюсюлманско присъствие. Така например в Разложка околия на Горноджумайска област за ОФ гласуват 94% от гласоподавателите, срещу 5,74% за опозицията. Най-висок е процентът за опозицията в Неврокопска околия, където за нея са подадени 26,12% срещу 73,05% за ОФ⁵⁴. Подобни са резултатите и в родопските околии на Пловдивска и Старозагорска област. Така в Девинска околия листите на ОФ събират 92,26% от гласувалите срещу 7,67% за опозицията. В Смолянска околия за ОФ гласуват 78,52% срещу 21,29% за опозицията. В Ардинска околия дават своя вот за ОФ 83,47% срещу 15,31% за опозицията. Най-впечатляващ е резултатът в Златоградска околия, където за листите на ОФ гласуват 94,01%, а в официалната справка на МВР отсъстват данни за гласувалите за опозицията⁵⁵. Всъщност този факт красноречиво свидетелства за манипулативния характер на тези данни и на самите избори. Естествено от гласовете, подадени за ОФ, решително преобладават тези за листата на комунистическата партия. В Девинска околия например само за БРП (к) са подадени 54,03% от гласовете. В Златоградска околия този процент е 51,42, а в община Рудозем на Смолянска околия – 71,48%⁵⁶.

Районите, населени с компактно мюсюлманско население, се оказват богат резерв за различни изборни нарушения и фалшификации. В много селища въобще не са подадени бюлетини за опозицията. Такива са: Осина, Жребово, Касъка, Доспат, Кожари, Любча, Осиково, Ягодина, Кестен, Триград, Чавдар, Нова махала (дн. Медени поляни), Барутин. Към тях следва да се причислят и селища като Сърница, Рудозем с прилежащите махали и др., където за опозицията са подадени под 1%⁵⁷. Изключение от тази тенденция представляват някои българомюсюлмански селища в Неврокопска околия. Тук кандидатът на БЗНС „Никола Петков“ Борис Чанджиев е избран за народен представител с немалко мюсюлмански гласове. В някои селища опозицията печели до 90% от гласовете. Такива са Брезница, Филипово, Кочан, Осиково и др.⁵⁸

В различни партийни отчети за проведените избори още тогава се обръща внимание, че българите мюсюлмани в Неврокопско се отличават по своя фанатизъм, враждебността си към българската държава и своята опозиционност по отношение на комунистическата партия. Тези различия в сравнение с техните едновеци от Средните и Източните Родопи се запазват и през следващите години. Обяснението, което местните комунистически функционири от Неврокопско дават на това поведение, е лошият спомен от дейността на ВМРО и по-специално по-пресните впечатления от поведението на михайловистите в този район. Безспорно в този факт се крие част от обяснението за нагласата на мю-

сюлманското население в района. Друго вероятно обяснение за силата на ислямската традиция и религиозността на българите мюсюлмани в този район следва да се търси в неговата изолираност от икономическите центрове и от политическия живот в миналото, което естествено го свързва с водения векове наред традиционен начин на живот и го отдалечава от модерността.

Изборите за VI ВНС предшестват непосредствено друго голямо събитие в живота на обществото по това време – първото следвоенно преброяване на населението, насрочено за 15 декември 1946 г. Около него се създава обществен интерес по повод издигането от БРП (к) на тезата за „македонска нация“ и превръщането ѝ в нейна, а и на доминирания от тази партия Отечествен фронт, официална доктрина. В тази връзка преброяването на населението се превръща в политически въпрос, а комунистическата партия мобилизира своите предизборни структури, групи от активисти, изборни комитети и пр. за реализиране на тази задача.

Акцентът тук е поставен в Пиринска Македония, където е възложена задачата 70% от населението да бъде „описано“ като македонско⁵⁹. Решението за тази акция е взето на Десетия разширен пленум на ЦК на БРП (к) от 8–9 август 1946 г., а уточняването на нейните параметри става в по-тесен кръг от Политбюро на ЦК на БРП (к)⁶⁰. Без да съществуват сигурни податки, но твърде вероятно е именно там да е измислена категорията „македонци–мохамедани“, появила се при преброяването. Тук следва да се отбележи, че в НР Македония такава категория се появява по-късно – едва в средата на 50-те и се налага през 60-те години. Дотогава се използва самоназванието „муслимани“. Така че приносът на БРП (к) и в този аспект на македонския въпрос е безспорен.

Поради възложените „отгоре“ високи проценти за графата „македонец“, за изпълнението на поставената задача в Неврокопска и Разложка околия, където българите мюсюлмани съставляват почти 1/3 от населението, въвеждането на тази нова категория се оказва добре дошло за местното партийно ръководство. В тази връзка неврокопският околийски управител Лаков изпраща специална инструкция до преброителите в селищата, гласяща: „Българомохамеданите да се пишат по народност „македонци“, без разлика дали са отсам или оттатък Места.“⁶¹ Все пак обаче изключения се допускат – разрешава се на част от тях да се декларират като турци⁶². Особено показателна е ситуацията в Якоруда, където се получават следните резултати: „всичко македонци – 3332; македонци, писали се българи – 1010 (става дума за християнското население – б. м., М. Г.); македонци, писали се турци – 1805“⁶³.

Инструкциите относно преброяването на българите мюсюлмани са доста либерални. Дава се възможност, с изключение на Пиринска Македония, на всички да се пишат, каквито искат. Примерът с Якоруда е показателен за предпочитанията на голяма част от населението в Западните Родопи и в коритото на р. Места. Също голям е делът на регистриралите се като „помаци“ или само като „мюсюлмани“⁶⁴. Така например в доклад на областното управление на Дър-

жавна сигурност (ДС) се съобщава, че в селата Диамандово, Върбина и Давидково на Ардинска околия са се явили делегации, искащи населението там да бъде записано като турско, но тъй като преброителите не са се съгласили, са постигнали компромис да бъдат записани като „помаци“⁶⁵. В друг доклад на областната дирекция на ДС – Стара Загора се съобщава, че около преброяването дни наред пред общините са се явявали българи мюсюлмани, които са искали да бъдат записани като „турци“ или поне като „помаци“, но не и като „българи мохамедани“⁶⁶. Малка част от това население, съставена главно от бивши родинци, се декларира като „българи мохамедани“.

Този „терминологичен плурализъм“ при преброяването на българите мюсюлмани през 1946 г. нанася сериозна травма в и без това деликатния въпрос за тяхната самоидентификация. Особено това се отнася за Западните Родопи, където официалната държава отново силово им налага още една – нова и неизвестна до този момент за тях етническа категория – „македонци“. Натискът отгоре естествено предизвиква обратна реакция. В случая тя се насочва към увеличаване на тяхната общностна кохерентност и към увеличаване на съмненията в собствения им произход и в крайна сметка към допълнителното им отчуждение от българската държава.

Приложеният подход при преброяването прави невъзможно установяването на точния брой на българите мюсюлмани в страната. Проблемът идва преди всичко от неясното число на декларирали се като турци. Основно тази категория е концентрирана в Западните Родопи, но същевременно се среща във всички българомюсюлмански селища, в т. ч. и в Северна България (Тетевенска околия). Опит за обобщаване с известна приблизителност на общия брой на българите мюсюлмани прави в специален доклад до ЦК на БРП (к) през 1947 г. секретарят на Околийския комитет на БРП (к) в Смолян Никола Палагачев⁶⁷. Към своя доклад той прилага следната таблица:

Околия	Общ бр. на насел.	Помаци	% от общия бр. на насел.
Разложка	33 300	10 000	28 %
Девинска	21 700	12 000	55 %
Асеновградска	90 000	5 000	5 %
Златоградска	22 300	15 000	68 %
Крумовградска	40 700	5 000	12 %
Неврокопска	54 000	15 000	28 %
Пенчерска	32 000	13 000	40 %
Смолянска	34 000	18 000	53 %
Ардинска	45 000	24 000	52 %
Момчилградска	35 200	5 000	14 %
Общо		123 000	

Палагачев признава, че не е включил в своята статистика ловчанските помаци, които той оценява на няколко хиляди души. Заедно с това той пропуска и

3 селища в Горноджумайска околия (Горно и Долно Осеново и Горно Церово) и 1 селище в Ивайловградска околия (Горно Юруци). Предлаганата от него цифра от около 130 хил. изглежда занижена. Както вече стана дума, всяка подобна статистика не би могла да разчита на точност, а по-скоро на приблизителност. Ако Палагачев беше дал в същата таблица и числеността на турското население по околии, неговите изчисления биха били по-точни. С оглед на това вероятна изглежда цифрата от около 160 000, представляваща приблизително 2,3% от 6 777 000 население на България по това време.

Преброяването от декември 1946 г. е още една стъпка на новата власт към българите мюсюлмани, предоставяща им политическа свобода за демонстриране на техните религиозни чувства и етнически предпочитания в духа на следваната от ОФ и БРП (к) политика. Друг израз на проявяваната от управляващите толерантност по отношение религиозните дела на мюсюлманите (в т. ч. и турци) е даденото им право сами да избират своите духовни ръководители – не само имами и ходжи, но и районни мюфтии. Такова искане от страна на българите мюсюлмани за първи път е издигнато на споменатата вече конференция от 29 декември 1944 г. От страна на представителите на новата власт то се приема без забележки, тъй като целият мюфтийски кадър по това време се състои от изявени родинци. Първоначално смените на мюфтиите се извършват изцяло административно – от Дирекцията по вероизповеданията към Министерството на външните работи и изповеданията. Така още същия месец е уволнен Смолянският родински мюфтия Тихомир Огнянов и е възстановен старият – Мехмед х. Салихов⁶⁸. В Девин обаче родинецът Асен Северинов (Исеин Сеферков) съумява още в началото да се приобщи към новата власт и дори се включва в БРП (к) направо като инструктор. Тази еволюция във възгледите му помага още през август 1946 г. да бъде преместен за мюфтия в Смолян, където остава на този пост повече от 20 години. Независимо от протестите на смолянските българи мюсюлмани, че за мюфтия им се праща бивш виден родинец⁶⁹, по-аполитичният М. х. Салихов е изпратен в Девин, а в Смолян се установява Сеферков. За известно време успява да се задържи и Ардинският мюфтия Бойчо Огнянов, който става председател на ОФ комитет. Негодуванието на населението обаче срещу този факт⁷⁰ е причина той да бъде подменен и да се организира избор (референдум) за нов мюфтия. За това съобщава в. „Родопска правда“, който под заглавие „Народът в Ардино сам избира своя мюфтия“ публикува и резолюция на мюсюлманите от Ардинско, порицаваща „предателската и противонародна дейност на опозицията“. На второ място се издига искането за мюфтия да бъде назначен представеният чрез околийския ОФ комитет Исмаил Мустафов⁷¹. Разбира се, на тази „изборност“ на кандидата на околийския ОФ комитет би следвало да се гледа по-скоро като на формалност, но все пак прави впечатление желанието на режима при назначаването на подходящия човек да се държи сметка за настроенията и дори самото назначение да изглежда като изпълнение на народната воля.

По подобен начин се развиват нещата и в Неврокоп, където първоначално за околийски мюфтия е назначен Ибрахим Хаджиев – един от съдените, но оправдани от „Народния съд“ бивши родински дейци. Поради недоверието обаче на голяма част от мюсюлманите към него въпросът за уволнението му се обсъжда на заседание на бюрото на Околийския комитет на БРП (к) в Неврокоп⁷². В крайна сметка след избор (референдум) се решава за мюфтия да бъде назначен членът на бюрото на ОК на БРП (к) Джевдет Зия. По подобен начин се развиват нещата и при назначаването на нисшите мюсюлмански духовници – имами, ходжи, хатиби, за които също се иска мнение първоначално от местния ОФ комитет, а впоследствие – само от организацията на БРП (к). Трябва обаче да се отбележи, че чистката сред мюсюлманското духовенство по-слабо засяга имамите и ходжите. Причината за това е поддръжката, давана им от местното население, за което все още режимът държи сметка. При назначаването обаче на нови нисши духовници, макар и избирани пряко от населението, се иска и становището на местния ОФ комитет и/или на организацията на БРП (к).

Явно е, че на този етап комунистическата партия съумява много успешно да загърби атеистичните си предразсъдъци и не само не се притеснява да афишира връзките си с представителите на религиозния култ, но дори охотно предоставя свои функционери и приближени за мюфтии, а и за нисши мюсюлмански духовници. Въобще през целия период до 1948 г. новият режим се стреми да зачита и съблюдава религиозните чувства на мюсюлманите. Нещо повече – те много уместно са използвани за осъществяване на предварително планирани правителствени мероприятия. Такъв е случаят и с подетата по съветски образец през 1946–1947 г. кампания против алкохола и пианството. Всъщност това е типичен ранен пример за абсурдността при прилагането на съветската практика в български условия. Същевременно това е и свидетелство за намеренията на режима за тотална намеса и в личния живот на българина.

В случая с българите мюсюлмани обаче тази правителствена мярка, придобила законова сила с издаването на Закона за намаляване броя на кръчмите и ограничаване на пианството от май 1947 г.⁷³, се посреща положително. Причината за това отношение отново е мюсюлманската религия и постулираната в нея кораническа забрана на употребата на алкохол. Естествено, особено от по-младото поколение, тази забрана отдавна не се спазва и в почти всички мюсюлмански селища през 20-те и 30-те години се откриват кръчми.

С появата на закона обаче и съпътстващата го правителствена кампания сред самите мюсюлмани започва агитация, водена главно от джамийските настоятелства и представеното в тях по-възрастно поколение, за затваряне на кръчмите. В тази връзка особено интересно е едно по-ранно заявление на жителите на Маданска община (включваща по това време само селото и прилежащите му махали) за затваряне на питиепродавниците. То носи дата 29 ноември 1946 г. и е адресирано до председателя на околийския ОФ комитет с молба за съдействие. Молбата е скрепена с десетки подписи, повечето от които с омастичен

палец. В заявлението се казва: „Преди известно време ние, жителите на Маданска община, имайки предвид зловредното влияние, което оказва алкохолът на човечеството, с абсолютно болшинство решихме да бъдат затворени кръчмите в с. Мадан. Имайки предвид факта, че кръчмите са разсадници на поквара, падение и разврат, от една страна, и от друга, че там се харчат излишни средства, които могат да се използват за други по-поллезни цели, а не за отрова, затова Ви молим да направите необходимите постъпки пред надлежните отговорни места и в недалечно бъдеще да бъдат затворени съществуващите две кръчми в с. Мадан, защото това е желанието на абсолютното болшинство жители, още повече, че това се налага и от религиозна гледна точка.“⁷⁴

Заявлението е особено интересно от няколко аспекта. На първо място то отразява нивото на колективното съзнание и функционирането на колективен обществен механизъм при решаването на въпроси, значими за цялата общност. Заедно с това безспорно е влиянието на религиозния фактор при решаване на такива колективни въпроси. Все още религиозният мотив, макар и съчетан с „утилитарна“ мотивация – алкохолът като причина за харченето на излишни средства, се оказва водещ при вземането на подобни решения, касаещи и членове на общността, които примерно не са съгласни. Нещо повече, това решение на мюсюлманското мнозинство се отнася и до християнското малцинство в селището, тъй като (съгласно преброяването на населението от 1946 г.) в селото живеят и 253 християни⁷⁵. Действително те съставляват към момента по-малко от 10% от населението, но независимо от това, обяснението на този факт би следвало да се търси и като желание за подчертаване мюсюлманския характер на селището.

Това съвпадение между правителствената политика и желанието на голяма част от българите мюсюлмани за ограничаване употребата на алкохол намира израз и в дописка във в. „Родопска правда“, озаглавена „Как празнуват и затварят кръчмите“. В нея се говори за организираните от завърналите се от фронта жители на с. Корова, Чепинско, мевлит, посветен на двама загинали във войната техни съселяни. Интересното в случая е, че мевлитът е организиран в клуб на Работническата партия, където се извършва религиозен обред. По-надолу в дописката актът на затварянето на единствената в селото кръчма е представен почти идилично – като желание на бившите фронтовици. В нея се отбелязва: „По решение на бойците, които не употребиха абсолютно никакви спиртни напитки, (присъстващите – б. м., М. Г.) помолиха съдържателя на единствената в селото кръчма да бъде затворена, за да не съществува такава. Съдържателят изпълни желанието им, което беше и желанието на населението, и я затвори.“⁷⁶ По подобен „консенсусен“ начин протича и затварянето на питиепродавниците и в редица други българомюсюлмански селища.

За разлика от християнските села, където независимо от разпоредбите на споменатия закон продължава производството и полулегалната продажба на алкохол, забраните сред българите мюсюлмани се спазват много по-ревностно.

но. За тяхното съблюдаване бдят не само официалните власти, но и голяма част от вярващите, т. е. почти цялото население.

След подписването на Парижкия мирен договор на 10 февруари 1947 г. и установяването на довоенната българо-гръцка граница настъпва времето за окончателното решаване съдбата на „Родина“ – въпрос, който до този момент поради продължаващия българо-гръцки териториален спор и липсата на избистрена позиция на най-високо ниво стои открит. Наистина действията навече на смолянските комунисти, както и на представителите на новия режим в останалите райони на Родопите, по същество водят до фактическото разтурване на „Родина“ и до преустановяването на нейната дейност. До този момент обаче все още липсва официална санкция на централно партийно и държавно ниво по този въпрос. На 15–17 август 1947 г. Дирекцията по вероизповеданията свиква конференция „по българомохамеданския въпрос“. На нея са поканени както изявените смолянски комунисти и фактически организатори на кампанията срещу „Родина“ К. Василев, Н. Палагачев, Ан. Примовски и др., така и бивши родински дейци и техни застъпници като П. Маринов и А. Караманджуков. На конференцията присъстват и еволюирали от своите родински позиции и в този момент близки до режима бивши активисти на дружбата – Р. Солаков и А. Северинов. Като доказателство за своето приобщаване към партийната политика А. Северинов обявява възстановяването на старото си име – Исеин Сеферков⁷⁷. Конференцията всъщност произнася окончателно смъртната присъда на „Родина“. По-късно в спомените си П. Маринов я оценява като „безплодна и вредна по отношение на българомохамеданския въпрос“⁷⁸, независимо че на нея той си прави самокритика за своите стари позиции и заявява, че ще се включи в провежданата нова политика⁷⁹.

На конференцията е избран централен комитет по българомохамеданските въпроси, председателстван от директора на Дирекцията по вероизповеданията Димитър Илиев. Освен него в комитета влизат Ан. Примовски, Н. Палагачев, Ю. Шолев и В. Димитров. Създаден е и пловдивски комитет, председателстван от областния директор Д. Брадистилов. Секретар е Р. Солаков, а членове са К. Василев, П. Маринов, отново В. Димитров, д-р Х. Якубов, А. Атемов и Ат. Кълбов⁸⁰. Както личи от състава на пловдивския комитет, той включва както изявени отпреди 9 септември 1944 г. с антиродинските си убеждения комунисти, така и преориентирали се по различно време бивши родинци. Съставът и на двата комитета е изцяло от комунисти и това е показателно за вече монополната роля на тази партия в определяне на цялостната политика по българомюсюлманския въпрос.

По-нататъшното развитие на този процес обаче прехвърля вземането на политически решения на по-високо ниво – в Политбюро и Секретариата на ЦК на БРП (к). Указанията, давани оттам, в голяма степен обезсмислят и обезценяват дейността на двата комитета. Ниският ранг в партийната йерархия на включените в тях комунисти също се оказва пречка за ефективното функциониране на тези комитети и те остават на заден план.

3. ГРЪЦКО-БЪЛГАРСКИЯТ ТЕРИТОРИАЛЕН СПОР И БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ

Още в годините на Втората световна война въпросът за бъдещата южна граница, и по-точно за съдбата на Беломорието, по сложен начин се преплита с българомюсюлманския проблем. След излизането на България от войната в качеството ѝ на победена страна, бивша съюзница на нацистка Германия, този въпрос получава нова актуалност. Вече безспорен изглежда не само гръцкият контрол над Западна Тракия, но южната българска съседка предявява и претенции за корекция в нейна полза на старата довоенна граница. Този проблем изостря през следващите години не само и бездруго обтегнатите българо-гръцки отношения, но оказва и съществено влияние върху взаимоотношенията между крайграничното българомюсюлманско население и официалната власт. Още в началото на месец април 1945 г. до българските държавни органи започват да пристигат сведения за образуването на нелегални комитети на българите мюсюлмани и иниципирана от тях подписка за преминаването на Родопите, или поне по-голяма част от тях, към Гърция⁸¹.

В по-общ план тази подписка би следвало да се разглежда като брънка от сложната политическа и дипломатическа игра на Гърция за получаване на дивиденти в новата ѝ роля на страна – победителка и в контекста на изострящото се противопоставяне между нея и България непосредствено след войната. Очертаващото се запазване на довоенната южна граница на България, оформяща се и като граница между съветската и западната сфера на влияние, договорено най-напред в Ялта (февруари 1945 г.), а после и в Потсдам (юли–август 1945 г.), кара гръцкото правителство да предприеме нови стъпки. В този смисъл то се опитва да въздейства върху решенията на подготвящата се мирна конференция с разиграването на т. нар. помашка карта. По негова инициатива на 10 юли 1945 г. е съставен „Меморандум от името на българомохамеданската вероизповедна община – Златоград“ и по-видни помаци от Даръдере (Златоград), Пашмакли (Смолян) и Мугла⁸². Меморандумът е изпратен чрез гръцкото правителство до президента на САЩ и британския министър-председател. Разгледан е на Лондонската сесия на външните министри на страните – победителки във войната от септември 1945 г., но е оставен без последствия.

Меморандумът представлява обръщение към страните – победителки с молба за включването на районите, населени с помаци, в границите на Гърция, където, според текста, много по-сигурно ще бъдат гарантирани техните религиозни и малцинствени права. В този смисъл меморандумът представлява част от подетата официална гръцка кампания за получаване на териториални компенсациии от България и установяване на новата граница по старата турско-българска гранична линия отпреди 1913 г.

В контекста на гръцките искания меморандумът на помациите от Златоградско и Смолянско има голям отзвук в България. Той е заклеямен от цялата преса и по-специално от „Родопска мисъл“ и от подновилото своето излизане в

края на 1945 г. списание „Родопа“. Официалната правителствена реакция на гръцката инициатива всъщност представлява издигането на контратезата за осигуряване на български излаз на Бяло море.

В научната литература е писано много относно българската и съветската позиция по този въпрос и особено за застъпничеството на СССР за българските искания. Критичният преглед на документалния материал от това време обаче налага впечатлението, че българската позиция е доста пасивна и въздържа-на и явно е продиктувана от хладното отношение към тази идея на Съветския съюз, договорил вече границите на Балканите и съсредоточил вниманието си в други райони на Европа и света. В този смисъл издигането на българското искане за излаз на Бяло море би следвало да се разглежда по-скоро като опит за контриране на гръцките искания за корекция на границата между двете държави, имащо за цел ако не реални териториални придобивки, то поне намаляване на претенциите за контрибуции.

Гърция обаче изглежда по-уверена и в подкрепа на своята теза на 22 октомври 1945 г. организира изработването на нов „Меморандум“. Този път искането е „от името на помаци-мюсюлмани от Южна България“⁸³. В текста се твърди, че долуподписаните „представители на родопските помаци“ са впечатлени от демокрацията и свободата, при която живеят техните единовърци в Гърция, и настояват час по-скоро всички помаци от Южна България да бъдат присъединени към Гърция.

Този път акцията е по-добре организирана. Съставена е специална делегация, която да връчи меморандума на подготвящата се Парижка мирна конференция. Делегацията се води от гръцкия депутат от Ксанти Хамги Хюсеин Фекми и от Хакъ Бей Сюлейманоглу. Последният е титулуван като главен ходжа на Юнуздере (дн. Елховец, Рудоземско) и представен с мюсюлманското духовно име Сюлейман Пен Заде Хакъ. Освен тях делегацията включва и избягалиите от България Ахмед Мустафов, Фекми Хасанов Топалов, Рами Халилов Газиев и Сюлейман Сюлейманов Спахиев⁸⁴. Същите декларират себе си като представители на Даръдерско и Пашмаклийско. През 1946 г. делегацията се явява пред Парижката мирна конференция, отстоявайки споменатите вече искания. Изпращането на четиримата членове на делегацията, живеещи до този момент в България, заедно с двама гръцки пратеници до Париж, а по-късно и в Ню Йорк, е осъществено чрез гръцкия военен аташе в Истанбул и София – ген. Мазаракис, който осигурява излизането им от страната. От Истанбул, където делегацията е формирана в пълния си състав, с негово съдействие тя е превозена с кораб до Марсилия⁸⁵. За „обективността“ на тезите, за които пледира съставената от гръцките специални служби делегация, свидетелстват и огромните разминавания в цифрите за общия брой на помациите. Ако пред Парижката мирна конференция те посочват числото 279 000, то в Ню Йорк същите хора говорят за 550 000 помаци⁸⁶.

Паралелно с инициирането на споменатите меморандуми, гръцките специ-

ални служби пристъпват към създаването на своя агентура от двете страни на границата, която получава и задачата да подпомага дейността на формиращите се нелегални групи на българите мюсюлмани⁸⁷. В помощ на тези групи и агентурата те иницират и създаването на нелегалната помашка организация „Пеминари“. Тя си поставя за цел обхващането на българомюсюлманското население от двете страни на границата. В България членовете ѝ се обявяват за засилване на мюсюлманското религиозно обучение на децата, за водене на живот съобразно каноните на вярата и пр. В Гърция членовете ѝ имат за задача да не допускат проникването на шпиони от България. От друга страна, те са на разположение при организирането на въоръжени групи за преследването на такива. Според сведения на ДС централата на „Пеминари“ се намира в Ксанти и се ръководи от английски офицер – вероятно става дума за майор Рос⁸⁸.

Паралелно с това тази нелегална в България организация се занимава и с прехвърлянето на бегълци през границата, а след формирането на първите нелегални групи, нейните привърженици стават техни ятаци. Вероятно ядрото на „Пеминари“ представляват бивши привърженици на нелегалните след 1934 г. кемалистки организации „Туран“, „Алтън орду“ и др. Тъй като към този момент интересите на гръцката и турската пропаганда сред българите мюсюлмани съвпадат, съществува реална вероятност гръцката пропаганда да използва готови структури. Основание за това дава фактът, че голяма част от заловените дейци на „Пеминари“ са бивши кемалисти⁸⁹. Споменатите по-горе организации от междувоенния период също правят опити да възстановят дейността си в някои българомюсюлмански селища, но без успех⁹⁰. Според някои сведения представителите на богатата скотовъдна фамилия Агушевци от с. Могилица също били съпричастни към „Пеминари“⁹¹. Верността на това твърдение е твърде съмнителна, но поради връзките на този род с кемалисткото движение през междувоенния период, то представлява също косвено сведение за съвпадение то на интересите на турската и гръцката пропаганда в този период и за преливането на бивши кемалисти към гръцката помашка организация „Пеминари“. Според сведения на Държавна сигурност тя успява да създаде своя база в Арда, Могилица, Рудозем, Чепинци, а вероятно и в Мадан, Ерма река и Златоград⁹². Вероятно нейни структури са създадени и в други крайгранични селища, но поради конспиративния характер на тази организация, те не са известни. Интересен е и въпросът за нейната дейност от гръцката страна на границата. Той обаче, по обясними причини, остава открит. Въобще проблемът за т. нар. гръцка помашка пропаганда се нуждае от допълнително проучване.

Усилията на гърците за постигане на териториални компенсации от България не дават резултат и през следващите години. Междувременно противопоставянето на Гръцкия национален фронт за освобождение (ЕАМ) и неговата въоръжена сила (ЕЛАС) и официалните гръцки власти прераства в кървава гражданска война, продължила от 1946 до 1949 г. България, както и останалите „народнодемократични“ съседи на Гърция – Югославия и Албания, подкрепят

активно прокомунистическото партизанско движение. Това става причина гръцкото правителство да отправи многобройни жалби (5 само през 1946 г.) до ООН и Съвета за сигурност за намеса. Гръцките протести, по същество основателни, имат обаче за цел да представят България отново като вероломен съсед пред международната общественост и в хода на изработването на мирните договори повторно да направят актуален териториалния проблем. И този път обаче поради осъществяването вече фактически блоково разделение на света и заради попадането на двете страни в различни обществено-политически блокове гръцките опити остават безрезултатни.

На 19 декември 1946 г. Съветът за сигурност на ООН приема специална резолюция в подкрепа на гръцката позиция⁹³. На същото заседание на основание чл. 34 от Хартата на ООН той назначава и специална Анкетна комисия, съставена от представителите на единадесетте страни – членки на Съвета за сигурност, която да установи причините и естеството на размириците в Гърция. Анкетната комисия прекарва близо 4 месеца – между януари и май 1947 г., в извършване на анкети на място, в т. ч. и в България⁹⁴. Независимо че между-временно на 10 февруари 1947 г. България подписва Парижкия мирен договор и в последна сметка границите ѝ след 1940 г. остават непроменени, враждебното поведение на Гърция се запазва и през следващите години. Нейната политика по отношение на България има пряко отношение към българомюсюлманския проблем. Тя води до раздвижване на духовете в тези райони и до образуването на лагери сред това население „за“ и „против“ гръцките меморандуми и искания.

При анализирането обаче на позициите на българите мюсюлмани значение има не само външният фактор в лицето на турската и гръцката пропаганда. В случая влияние оказват и редица други, най-вече икономически фактори, мотивиращи желанието на част от българомюсюлманското население покрай границата да иска да бъде в Гърция. Става дума за създалите се вековни връзки с търговските и снабдителните центрове в Беломорието. Към това следва да се добави и загрижеността за съдбата на основния поминък в района – скотовъдството. Установеният от векове екологичен и стопански модел, при който родопските стада прекарват зимата в пасищата в Беломорието, нарушен за първи път след Първата световна война, сега отново е прекъснат. Това естествено създава обстановка на несигурност и поражда въпроса за икономическото бъдеще на голяма част от населението, занимаващо се към този момент със скотовъдство. За тези аргументи на българите мюсюлмани споменават и някои от представителите на официалната власт. Така в доклад на Околийския ОФ комитет в Девин за първото тримесечие на 1947 г. се споменава, че пред Анкетната комисия на ООН се готвели да се явят делегации, които да искат преместване на границата, без значение дали до Бяло море или до р. Марица, именно по икономически причини⁹⁵. Във всички случаи при анализа на мотивите и логиката на това поведение на българите мюсюлмани следва да се имат предвид

споменатите стопански фактори. Не би следвало обаче да се абсолютизира и само икономическият фактор.

Макар дейността на тази комисия да е насочена към установяването на истината около подкрепата от българска страна на гръцкото комунистическо партизанско движение, българите мюсюлмани като цяло остават с убеждението, че нейното идване в България е заради тях. Така в цитирания вече документ се споменава, че сред мюсюлманите в някои селища (Лясково, Доспат, Мугла) се разпространява слухът, че Анкетната комисия ще мине на място и ще уреди въпроса за получаване на желанието от помаците статут на малцинство или за изселване в Турция⁹⁶.

В доклад на Маданското общинско управление до смолянския околийски управител също се споменава, че помаците в общината през зимата с готовност са чистили пътища, щом им е казано, че това е за Анкетната комисия⁹⁷. В месечен доклад на пловдивското областно управление на ДС също се съобщава, че Анкетната комисия се чака с надежда от помаците⁹⁸. Безспорно значителна роля за тази антибългарска позиция на българите мюсюлмани играе и верският фактор и свързаното с него недоверие към българската държава, нейните институции и политика. Явно, че независимо от всички реверанси, които новият режим отправя към тях, те остават недоверчиви и резервирани и към тази власт. Страхът от нови насилствени кръщавки и посегателства върху вярата и идентичността им е твърде жив. Отношението на голяма част от българските правителства към тях като към хора от по-долна категория и единствено като към източник на приходи също оказва немалка роля при формирането на това негативно отношение на българомюсюлманското население към държавата и нейните институции. Международната ситуация и неизясненият външно-политически статут на България през 1945–1947 г. катализират тези настроения и посредством споменатите меморандуми ги правят достойствие и същевременно проблем на цялото българско общество по това време. В него, в т. ч. и у онези представители на новата власт по места, които доскоро са виждали в българомюсюлманската общност свой съюзник и крепител, се утвърждава убеждението в нейната нелоялност.

Същевременно официалните власти и комунистическата партия, която единствена (и с известно изключение на БЗНС) успява да създаде разгърнати структури в българомюсюлманските селища, също вземат мерки за неутрализиране на ефекта от меморандумите и на гръцката пропаганда като цяло. Българската контрапропаганда насочва усилията си в две насоки – към устройване на събрания и митинги за заклеяване на предателите, от една страна, и от друга – към пропагандиране на свободите, с които се ползва това население тук. За хода на тази кампания в Западните Родопи особено интересен е протоколът от заседанието на ОК на БРП (к) в Разлог от 23 октомври 1945 г., в който е отразен докладът за извършената агитационна работа от секретаря на ОК Гоце Топалов. В него той отбелязва, че посещението на Кръстьо Тричков на сунет в

Бабек е било много резултатно. „Аз заключавам – казва Топалов – че те особено много държат на това, че са турци.“ Същевременно обаче той и съпартийците му нямат никакво намерение да разсейват създадените настроения в този деликатен момент. Според Топалов необходимо е мохамеданите да се посещават често, дори да се изпрати постоянен представител на ОК сред тях. Заедно с това той предлага да се улесни изучаването на Корана⁹⁹. В този дух е и решението на една от партийните групи в Белица, съставена предимно от българи мюсюлмани. В присъствието на Топалов те вземат решение: „1) да се пише на НК на ОФ за изпращане на прогресивни учители по турски език; 2) да се иска от общинското управление известна сума за поправка на полуразрушената джамия; 3) да се изпрати делегация до Лъджене при мюфтията, за да се провери как е поставен и решен мохамеданският въпрос в Пешерския край“¹⁰⁰.

Паралелно с продължаването и задълбочаването на „политиката на отстъпки“ към българите мюсюлмани режимът организира и широка пропагандна кампания срещу организаторите на меморандумите. Тон този път дава създаденият специално за целта в. „Родопски фронт“. В броя си от 20 април 1946 г. в статия под заглавие „Българомохамеданите и домогванията на реакцията“, наред със заклеимяването на родоотстъпниците, вестникът прави внушения за връзките между тях и представителите на опозицията¹⁰¹. По този начин пропагандата на режима подхваща и борба на втори фронт в Родопите, а именно – срещу формиралата се през лятото и есента на 1945 г. политическа опозиция, представена тук най-вече в лицето на БЗНС „Никола Петков“.

В селата и околийските центрове също се организират събрания в този смисъл. За духа на вземаните решения, някои от които изпращани до Парижката мирна конференция, показателна е резолюцията на общото събрание на селата Тихомир и Стрижба, Момчилградска околия. В нея се казва: „Докато преди 9 септември ние, българомохамеданите, бяхме превърнати в роби, докато тогава се гавреха с вярата ни, тормозеха ни и ангарията беше нещо обикновено, то днес при новата народна власт на нас ни се възстановиха всички права като на равноправни граждани и сме напълно свободни. Българомохамеданското население не е желало никога да бъде под гръцка власт, защото то се чувства напълно свободно при ОФ-власт в България. Ако някои отречени от нас българомохамедани фашисти или контрабандисти говорят от наше име, те не са нищо друго освен предатели на нашите интереси.“¹⁰² Под документа следват 51 подписа, повечето от които са с омаститен палец.

Правителството организира масова кампания за събирането на контраподписи от българомюсюлманското население във всички села и махали. Изложенията и подписите се изпращат най-вече до Регентството, а впоследствие – до Председателството на Републиката. Голям е и броят на адресираните до министър-председателя писма. Някои от тях, независимо от иниципирането им „отгоре“, звучат твърде искрено и неподправено и ясно изразяват автентичната воля на подписалите се под тях.

Особено колоритно звучи обръщението на жителите на махалите Оградна и Мързян, Смолянско, към министър-председателя. „Господине, – четем в него, – не ги слушайте тези хаирсъзи. Предайте на Великите сили, че желаем да останем в България.“¹⁰³

Свое изложение изпраща и златоградската вероизповедна община с дата 24 март 1946 г. Подписаните настоятели заявяват, че публикуваният от нейно име меморандум с искане за присъединяване на Родопите е фалшив и никой от тях не е участвал в подписването му¹⁰⁴. Всъщност това изложение най-ясно показва манипулативния и по същество неавтентичен характер на гръцките меморандуми.

Режимът предприема мерки и на централно ниво за пропагандиране на неговата „демократичност“ по отношение на българите мюсюлмани и на грижите за „гарантиране“ на техните права в България. Тези мерки съвпадат и представляват част от предизборните кампании за XXVI ОНС, за референдума за премахване на монархията и обявяване на България за Народна република и за VI ВНС.

На голяма част от провежданите събрания в българомюсюлманските селища както за осъждане организаторите на меморандумите, така и по общополитически въпроси участват и двамата народни представители – Шолев и Чепчиев. Както се казва в телеграма на Околийския комитет на БРП (к) в Разлог до областния директор в Горна Джумая, „чрез тях ОК винаги е използвал техни (на българите мюсюлмани – б. м., М. Г.) религиозни празници като байрями, сюнети и сватби, за да ги приветства и същевременно да върши разяснителна работа сред тях“¹⁰⁵.

На 15 март 1946 г. Ю. Шолев произнася и реч в Народното събрание по повод приемането на бюджета, в която широко място е отделено за изказване на благодарност от името на неговите единоверци към правителството, като същевременно се заклеияват и инициаторите на меморандумите. „Тук му е мястото да отправя своята топла благодарност към правителството на ОФ – заявява Шолев – затова, че българомохамеданското население е приравнено с останалите свои сънародници за всичко: наряди, участие в държавния живот и човешко отнасяне на администрацията. Факт е, че днес ние сме допуснати в българския парламент да заседаваме, да се изслушват нашите тежнения и болки и да участваме в градивното дело на ОФ-България (Ръкопляскане)... Като имаме всичко това предвид, мен ми се вижда крайно възмутителна постъпката на някои гръцки монархофашисти, които с меморандумите си от 10 юли и 22 октомври 1945 г., уж от българомохамедани от Пашмакли и Даръдере, искат присъединяването на българомохамеданите към Гърция. Тези меморандуми са една интрига на група монархофашисти. И ако действително има сложени подписи на някои българомохамедани, то ясно е, че това е станало чрез измама или чрез подкупи на някои пропаднали елементи, контрабандисти и черноробсиджии, които са си продали съвестта. (Ръкопляскане).“¹⁰⁶ В същата реч Шолев благодари на правителството и за заделените средства за откриване на бълга-

ромохамеданско средно духовно училище, за което XXVI ОНС изработва и специален закон¹⁰⁷.

Представителят на българите мюсюлмани е и един от най-ревностните агитатори на българското искане за връщане на Западна Тракия. На регионални конференции на представители на мюсюлманските вероизповедни общини, в които участва и Шолев, българското искане се подкрепя и мотивира, както в речите на организаторите на тези събрания, така и от изказващите се, именно с икономически причини. Подчертава се значението на беломорската равнина като зимно пасбище на родопските стада¹⁰⁸.

С цел контриране на гръцките „помашки“ инициативи Юсеин Шолев е включен в състава на българската делегация за Парижката мирна конференция като представител на българомюсюлманското население. Още преди заминаването на делегацията френският вестник „Ордър“ публикува писмо от Шолев под формата на статия под заглавие „Българите, изповядващи мохамеданска религия или помаците“¹⁰⁹. В него се дава и българската версия за числеността на българомюсюлманската общност, която според Шолев възлиза на около 105 хил. в България и приблизително 30 000 в Гърция. Както показват по-късно резултатите от преброяването, а и според редица съвременни гръцки изследователи, тези цифри се приближават в значително по-голяма степен до истината, отколкото посочваните от гръцките помашки делегати на конференцията¹¹⁰.

Българската страна взема и редица други мерки за контриране на гръцките искания и в подкрепа на българската теза за присъединяване на Западна Тракия. В тази връзка е реанимирана и закритата след преврата от 1934 г. Тракийска организация под формата на Културно-благотворително дружество „Тракия“. На конференцията в Париж са изпратени и нейни представители, които да пледират за българската теза.

Голяма част от бившите родински дейци в Родопите се включват в Тракийската организация и на места дори оглавяват нейните структури. Такъв е случаят в с. Търън, Смолянско, където Светослав Духовников е избран за председател на организацията¹¹¹. В ръководството ѝ в Мадан също са включени двама българи мюсюлмани, но както споменава в своето месечно донесение за януари 1947 г. кметът на селото, населението не посреща добре тяхното избиране поради родинското им минало¹¹². Явно е, че бившите функционери на „Родина“ по това време търсят форми и начини за обществена изява и освен в структурите на ОФ, където на тях все още се гледа с известно подозрение именно заради миналото им, те се включват и в други подобни казионни организации, каквато по това време вече е Тракийската. Всъщност в нейно лице те виждат възможност за продължаване на родинските идеи в служба на една също така патриотична кауза.

Освен организирането на контрамеморандуми от българите мюсюлмани с искане за присъединяването на Западна Тракия към България и свързаното с това възстановяване на Тракийската организация, правителството предприема

и редица дипломатически стъпки. Така във връзка с гръцките жалби до Съвета за сигурност на ООН, на 6 януари 1947 г. то изпраща специално изложение до същия орган. В него се казва, че за времето от 1 май 1945 г. до 8 декември 1946 г. по българо-гръцката граница са станали 94 произшествия по гръцка вина. От тях 7 са опитите за отвлечане на стада от българска на гръцка територия. В доклада се посочват и 14 случая на преминаване на границата на въоръжени групи, които след престрелки се връщат обратно на гръцка територия¹¹³. В случая става дума за т. нар. от българските власти „бандитски групи“, състоящи се главно от избягали българи мюсюлмани. Българската държава предприема и редица други стъпки за контриране на гръцките искания и за насочване на работата на споменатата вече Анкетна комисия в желаната посока¹¹⁴. Основната стъпка на българската дипломация е повдигането на въпроса за връщане на Западна Тракия към България. Както вече стана дума, този ход има по-скоро пропагандно значение във от страната – за неутрализиране на гръцките искания, и вътре в страната – за представяне на новата власт в очите на обществото като загрижена за националните интереси.

Издигането на тракийския въпрос още повече се налага поради „завоя“ по македонския. В нашата историография битуваше тезата, че българската дипломатическа офанзива на Парижката мирна конференция се е оказала много успешна. Всъщност тя не би могла да бъде охарактеризирана нито като успешна, нито като неуспешна поради независещото от нея прекрояване на границите на Балканите. Както е известно, те са очертани при предварителното договаряне на страните – победителки за принципно запазване на старите граници в този район на континента.

4. СЪЗДАВАНЕ НА НЕЛЕГАЛНИ ГРУПИ НА БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ И ПЪРВИ ПРИНУДИТЕЛНИ ПРЕСЕЛВАНИЯ

Формирането на нелегални групи на българите мюсюлмани започва веднага след преврата на 9 септември 1944 г. и първоначално е свързано с провежданата от новата власт мобилизация с цел изпращането на български части на фронта и подсилване на тила. У българите мюсюлмани, които до този момент не са служили в редовната армия, а голяма част от тях и въобще не са служили благодарение на системата на откупуване, тези мерки на правителството предизвикват страх и смущение. Това става причина много от тях да се укрият от мобилизация, излизайки в нелегалност, или да избягат от фронта. В този момент те разчитат на неуреденото международно положение на България и на възможността южната част на Родопите да попадне в Гърция. Потвърждение за тези настроения на нелегалните се дава в много донесения от кметовете на населени места покрай границата. Така в донесение на кмета на Мадан до смолянския околийски управител от 20 декември 1944 г. се казва, че забягналите от фронта войници разчитат на гръцка помощ и са разпространявали слухове,

че краят ще бъде освободен от четите на Андон Чауш и Вангел Войвода¹¹⁵. В сведение за месец декември 1944 г. за положението в Пловдивска област ДС отчита, че само в района на Смолян в нелегалност са излезли около 180 души, от които по това време 130 вече са се предали на властите¹¹⁶. От Разложка и от Неврокопска околия от фронта са избягали около 280 души¹¹⁷. Подобно е и положението в другите родопски околии¹¹⁸.

Местното население като цяло обаче подкрепя избягалите от фронта и ги снабдява с храна, предоставя им морална и материална подкрепа. Това се потвърждава и от месечно донесение от кмета на с. Арда от 20 март 1945 г. Заедно с това кметът на селото съобщава, че от фронта е избягала войскова част (вероятно взвод), съставена главно от помаци от околните селища. В същото донесение се споменава за формирана чета от гръцката страна на границата от около 100-тина помаци, повечето от Девинска околия. В сведението се твърди също, че ръководното тяло на четата е съставено от гърци и един англичанин. Четниците обещавали на техните ятаци от българската страна на границата, че в скоро време щели да имат териториална свобода до р. Марица. Ако това не станело, те щели да бъдат улеснени при преселването им в Турция¹¹⁹. В донесение обаче за април 1945 г. кметът на Арда съобщава, че групите от забягналите от армията помаци вече са разоръжени и настанени на работа в Гърция. На същите се обещавало, че след стопяването на снега по височините ще им се съдейства да приберат и семействата си, след което щели да им помогнат да преминат към Турция¹²⁰.

Към края на войната групите от нелегални започват да се разпадат, голяма част от четниците или се предават, или тайно се завръщат по родните си места. Тази тенденция личи и от информация на областния инспектор на Държавна сигурност – Горна Джумая. В нея се казва, че от 9 септември 1944 г. до 25 август 1945 г. в областта в нелегалност са излезли 247 мохамедани. От тях към последната дата 183 са се предали и в нелегалност продължават да бъдат 62-ма¹²¹.

През следващите години обаче се запазва постоянен процентът на избягали в Гърция и излезли в нелегалност българи мюсюлмани. Броят на избягалите зад граница дори нараства. За това помагат и първите, все още единични, принудителни изселвания и въдворявания. Така през месеците април и май 1945 г. от Златоградска околия в Гърция бягат 46 души¹²². По същото време броят на избягалите само от с. Арда, Смолянско, е 25 души¹²³. През 1946 г. потокът на българи мюсюлмани към Гърция се увеличава. На 6 май 1946 г. от с. Църнча, Доспатско, бягат 6 семейства¹²⁴. Най-голям е процентът на избягалите от с. Слащен, Неврокопско, където към август 1946 г. остават само трима старци¹²⁵. Макар това сведение на ДС да е силно преувеличено, то дава представа за действително големите размери, които взема нелегалното преминаване на границата по това време. В с. Тихомир, Крумовградско, броят на прехвърлили-те се в Гърция семейства е 25¹²⁶.

Още по-голям е потокът на хора към Гърция през 1947 г. Така на 6-и срещу 7-и февруари 1947 г. 6 семейства с общо 43 души от с. Годешево, Неврокопско, също се прехвърлят през границата в Гърция, а шест дни по-късно бягат други три семейства от съседното с. Туховище¹²⁷. От с. Жижево в същата околия пък зад границата бягат 1/3 от жителите му, между които и 9 членове на БРП (к)¹²⁸. През май с. г. в своя месечен доклад областният началник на ДС – Горна Джумая отбелязва, че от Годешево и от с. Бръщен са избягали нови 15 семейства и въобще двете села се готвят изцяло да преминат в Гърция¹²⁹.

Подобно е и положението в Смолянско и Девинско. През януари 1947 г. в Гърция се прехвърлят няколко семейства от с. Селище и шест души от Мугла, за които българските органи на ДС предполагат, че ще се явят пред Анкетната комисия, за да свидетелстват за тежкото положение на помаците в България¹³⁰. През април с. г. през границата бягат 3 семейства от Тикале, нови петима от Арда и двама от Сивино, Смолянско¹³¹. През лятото на същата година е заловена група от 17 души от с. Брезе, Девинско, готвеща се да премине границата¹³².

Седем семейства от село Могилица и три семейства от махала Посек на същото село, намираща се на самата гранична линия, също напускат родните си места. В свое донесение по този повод кметът на селото съобщава, че останалото местно население е солидарно с избягалите си съселяни и никой не издава целите и причините за бягството им. Прикриват се и други нелегални и в бъдеще било възможно бягствата да продължат¹³³. Същото се потвърждава и от донесението на кмета на с. Арда до смолянския околийски управител¹³⁴. Някои от избягалите семейства успяват да преминат и с част от добитъка си. Така от с. Слащен са прехвърлени в Гърция 1000 овце¹³⁵. През април 1946 г. при опит за прехвърляне на стадото си в Гърция е убит седемдесетгодишният Емин Брахимбашов от с. Чепинци, Смолянско. По този повод командирът на граничния участък съобщава в донесение до околийския управител, че сред местното население е създадено неприязнено отношение към войниците¹³⁶. През ноември 1947 г., когато е организирано бягството на голяма част от жителите на с. Жижево, Неврокопско, в Гърция е прехвърлено и стадо от 440 овце¹³⁷. За да успеят да опазят поне добитъка, прехвърлян зад границата не само при масови бягства, но и при контрабандни акции, властите въвеждат практиката на т. нар. сборно мандруване на овцете¹³⁸. Тези мерки обаче дават само частични резултати.

Многобройните примери и случаи на бягства през границата представляват ясно свидетелство, че въпреки предоставянето на пълна религиозна свобода от страна на новия режим, мюсюлманското население, особено в пограничните селища, се отнася доста резервирано към опитите за приобщаването му. Причините за това трябва да се търсят в недоверието и страха от нови посегателства срещу религията и традициите му, в консервативната нагласа на това население. За него пропагандираните намерения и идеи на новия режим, и по-спе-

циално на комунистическата партия, изглеждат разрушителни по отношение идентичността му. Нерядко в мотивацията за подобно недоверие има и личен момент, обикновено свързан с изпълнението (или неизпълнението) на задължителните доставки към държавата. В много случаи тази мотивация за негативното отношение на българите мюсюлмани към новата власт изглежда доста наивна и безспорно отразява нивото на политическото мислене. Така например в доклад на Околийския комитет на ОФ за състоянието на Девинска околия през второто тримесечие на 1947 г. се съобщава, че при оттеглянето на съветските войски от България в с. Мугла се разпространява слухът, че руснаците ограбвали населението, вземали му дрехите, чергите и пр. В резултат на това някои селяни закопали дрехите си, понеже научили, че съветските войски щели да минат през Мугла. В същия доклад се съобщава, че във връзка с Наредба № 1 на Дирекцията по храноснабдяване (за нарядно разпределение на стоките) в околията се пускат слухове за бъдещ глад и че се събирали храни за руснаците¹³⁹. Именно тези настроения се запазват трайно сред голяма част от местното население и стават причина някои от формираните нелегални групи (чети), съставени от българи мюсюлмани, да продължат да действат 10–12 години.

В архивите на Държавна сигурност се съдържат сведения за осем по-големи въоръжени групи. Една от най-известните чети е тази на Сюлейман Паров – Парчо от с. Годешево, Неврокопско. Негов помощник е Халил Хасанов Кеналиев. Тази чета е една от най-дейните и инициативните сред въоръжените групи на българите мюсюлмани. Тя се състои от около 25 души – главно от Годешево, Слащен, Кочан и Марулево (дн. Ваклиново) и действа в този район на Неврокопския Чеч. Съставена е предимно от избягали от фронта българи мюсюлмани. Формирана е в Гърция, откъдето преминава в България при р. Доспат дере. Четата прехвърля десетки пъти границата, като за нейна база от гръцка страна служат селата Милушица и Борово, Драмско¹⁴⁰. Основните акции на четата са насочени към подпомагане на груповите бягства през границата на българи мюсюлмани от този район. Първите сведения за тази група датират от 1946 г., но е възможно Парчо и четниците му, или поне част от тях, да са избягали от фронта войници още от 1945 г. Проявявайки изключителна дързост, четата му организира няколко по-големи акции. Така на 15 януари 1947 г. Парчо и групата му влизат в с. Туховище, като пребиват кметския наместник и му вземат оръжието¹⁴¹. През февруари с. г. Парчо успява да прехвърли в Гърция и сестра си, омъжена за негов четник от с. Слащен¹⁴². Тъй като славата му бързо се разнася, още същия месец на четата му е устроена засада при воденицата между селата Годешево и Слащен, като в сражението загиват двама четници, но Парчо успява да се измъкне¹⁴³. Две седмици по-късно четата му ограбва същата воденица¹⁴⁴. През ноември 1947 г. групата на Парчо се съединява с друга нелегална чета – тази на Парока. Съединените чети блокират граничния пост в района на с. Жижево и подпомагат по този начин бягството на голяма част от жителите му в Гърция заедно със значително количество добитък¹⁴⁵. По-

добна акция, придружена с въоръжено влизане в селото, четата провежда и в с. Марулево¹⁴⁶.

Друга относително голяма чета, действаща в района на Чеч, е групата на Фаик Алиев от с. Абланица, Неврокопско. Негов помощник е Риза Халилов Чаушев, също от Абланица. Четата на Фаик се формира от дезертири от фронта войници още в края на 1944 г.¹⁴⁷ Тя се състои от около 30 души и се намира на постоянна база в с. Белотинци, Драмско¹⁴⁸. От българска страна на границата тя се движи в района на селата Абланица, Боголин и Вълкосел. Още през февруари 1945 г. на Фаик са устроени поредица от засади в района на родното му село, но той успява да се измъкне невредим¹⁴⁹. Популярността му в района бързо нараства, като в Абланица за него започва да се пее народна песен¹⁵⁰. С оглед на по-лесното ѝ укриване четата се разделя на няколко подгрупи от по 5–6 души. Както съобщава в спомените си тогавашният ръководител на ДС Р. Христов, за нейното обезвреждане е разработен цялостен план, като се започва с вербуване на сътрудници сред роднините и потенциалните ятаци на четниците. Същевременно ДС успява да внедри свой агент в самата чета. В началото на 1948 г. Фаик Алиев с още 10 четници е заловен. Той и още двама от задържаните са осъдени на смърт от Неврокопския съд през февруари с. г.¹⁵¹

Трето нелегално формиране, просъществувало 10 години, е групата, действаща в района на Рибново, Неврокопско. В документ на Околийския комитет на БКП в Гоце Делчев от 1953 г. се твърди, че в тази въоръжена група намират убежище и убийците на партизанина Анешци Узунов, които от девет години не са разкрити¹⁵². Поради затвореността и консервативността на жителите на Рибново в последна сметка групата не е заловена.

Най-продължително действа четата на Шукри Дервишев от Барутин и Е. Мустафов от Годешево. Тя се формира през 1945 г. и е свързана със събирането на подписи сред българомюсюлманското население за присъединяването на този край към Гърция. Четата на Дервишев е във връзка с 28 ятаци от Доспат, Барутин и други селища. Тази широка укривателска и снабдителска мрежа ѝ позволява да действа до 1958 г. При разкриването и разбиването ѝ сред ятаците се оказва и бившият председател на съвета в Доспат, завършил едногодишна партийна школа. Той и тримата заловени четници, в т. ч. Ш. Дервишев, са осъдени на смърт¹⁵³.

Активна въоръжена група е и тази на Али Риза Кехайов от с. Чавдар, Доспатско, с численост от около 30 души. Тя също е формирана през 1945 г. За постоянна база на тази група служи с. Борово, Драмско¹⁵⁴. Към нея е причислена и 5-членната група на братя Чинови от Буйново, Девинско. Според Д. Шарланов четата се разделя и действа на групи по местожителството на четниците¹⁵⁵. Твърде е възможно обаче приписването на четата на Али Риза акции да са дело на различни по-малки нелегални групи, действащи в Девинско. Така в документите на Държавна сигурност се съобщава за самостоятелни действия на споменатата вече група на братя Чинови от Буйново, която вероятно само вре-

менно действа с Али Риза. Органите на ДС регистрират и съществуването на група от с. Чала и друга смесена група от 7 души, съставена от по трима четници от селата Настан и Беден и един от Брезе¹⁵⁶.

Известна по това време е и четата на Атем Гуйгов (Атем капитан) от с. Забирци, Асеновградска околия. Тя е в състав от 20 души и се движи в района на Мугла, затова е известна и като мугленската чета. В цитирания вече доклад на Околийския ОФ комитет в Девин за състоянието на околията през 1947 г. се споменава, че четата преминава от Гърция в България и че четниците са облечени в английски дрехи, нападат граничните постове и подканват населението да отива в Балкана¹⁵⁷.

Акциите на въоръжените групи от Девинска околия са изключително дръзки. Значителна част от тях остават ненаказани от властите, поради което е трудно да се установи коя точно акция дело на коя група е. Така на 15 юли 1946 г. вечерта нелегални отвлечат кметския наместник на с. Ягодина¹⁵⁸. В докладите на ДС се съобщава и за нападение на 17 август 1947 г. на мандрата на вр. Персенк, без обаче четниците да успеят да завземат мандрата поради охраняването ѝ от милиционери. Три дни по-късно е организирана нова акция срещу мандрата, като при завземането ѝ загива милиционер¹⁵⁹. Провеждат се и други акции.

От пролетта на 1945 г. се засилва и нелегалното движение в Смолянско. Тук значителна част от излезлите в нелегалност се присъединяват към отрядите на гръцките националисти на Андон Чауш и Вангел войвода¹⁶⁰. Сред по-известните въоръжени групи тук са тези на Асан Курусмаилов от с. Могилица¹⁶¹ и на Емин Пореков от с. Киселичево¹⁶². На тези групи се приписва извършеният на 15 ноември 1946 г. обир и убийство на секретаря на БРП (к) в с. Кошница В. Велков. Същата нощ е обезоръжен и активист на БРП (к) от с. Турян¹⁶³. В докладите на ДС се съобщава и за 4-членна нелегална група от Смолян, която убива функционер на БРП (к) от мах. Марино¹⁶⁴. Не е съвсем ясно обаче дали става дума за отделна нелегална група или описаният случай е дело на нелегалната група от Киселичево. Както свидетелства Р. Христозов в спомените си, на тази чета на 30 октомври 1947 г. ѝ е устроена засада, при която е застрелян Е. Пореков с още двама четници¹⁶⁵.

В своето изследване, посветено на въоръжената антикомунистическа съпротива в България, Д. Шарланов споменава, че за ликвидирането на тези въоръжени групи службите на ДС и командването на Гранични войски създават мрежа от агенти сред местното население и изпращат такива от гръцка страна на границата – в Драмско. Тези мерки, според автора обаче, не дават очакваните резултати, тъй като българите не могли да бъдат изпратени като агенти, а помаците трудно се поддавали на вербовка¹⁶⁶.

Като прави оценка на дейността на нелегалните групи, Шарланов приема, че в мотивацията при дейността на тези групи основно е несъгласието им с отечественофронтовската власт. Въпреки че не ги причислява към горянското

движение в страната, той изразява мнение, че те трябва да бъдат включени в общия баланс на съпротивата срещу съветизацията на България¹⁶⁷.

При оценката и анализа на същността на нелегалното движение сред българите мюсюлмани след Втората световна война трябва да се отчита и тяхната конфесионална специфика и да се има предвид консервативния характер на тази общност и нейната резервираност не само към комунистическия режим, но и към българската държава въобще.

Както вече стана дума, възникването и разрастването на нелегалните групи по южната граница, поредицата от бягства, завличане на добитък и пр. стават причина режимът да предприеме сериозни стъпки за пресичането на всичко това. Първите мерки, които той взема, са насочени към установяването на контрол по границите – и особено по южната граница.

За първи път идеята за установяването на специална гранична зона се дава от съветските представители в страната, и то от самия заместник-председател на Съюзната контролна комисия на страните – победителки – ген. С. Бирюзов. В свое предложение от 11 февруари 1946 г. до българския министър на вътрешните работи А. Югов с ултимативен тон съветският генерал препоръчва създаването на гранична зона и установяването на строг контрол в нея. В документа се предлага на българското правителство да въведе граничен режим в територията на юг от селищата по линията: Левка – Любимец – Върбово – Черни рид – Крумовград – Момчилград – Ардино – Устово – Смолян – Доспат – Сатовча – Корница – Плоски вкл.¹⁶⁸

В духа на препоръката на Бирюзов Министерството на вътрешните работи взема бързо мерки за засилване на контрола по южната граница. На 25 май 1946 г. директорът на Народната милиция издава заповед за установяването на гранична зона по линията, упомената от зам.-председателя на Съюзната контролна комисия¹⁶⁹.

Междувременно на 26 август 1946 г. Народното събрание приема и закон за създаването на Гранични войски, които първоначално се наричат Гранична милиция. Както пише в спомените си тогавашният помощник-министър на вътрешните работи Р. Христозов, те се създават с цел „успешно водене на борбата срещу проникването на чужди врагове в нашата страна“¹⁷⁰. За първи командващ на Граничната милиция е назначен ген. Йонко Панов.

На 4 ноември 1946 г. заместник-председателят на Съюзната контролна комисия в България пише ново писмо до Югов, в което го информира за извършената по негова заповед проверка на спазването на граничния режим по южната граница и констатираните слабости. Между тях, наред с обобщението, че отношението от страна на властите по места към въвежданите забрани е формално, се прави и изводът, че не се работи за привличането на настроеното явно враждебно помашко население. Същевременно за първи път се отправя и препоръката за изселване заедно със семействата им на неформалните лидери на това население¹⁷¹.

Констатациите, направени в писмото, и неговият ултимативен тон налагат уреждането на този проблем да стане на правителствено ниво и на 10 декември 1946 г. Министерският съвет издава специално постановление за създаване на гранична зона по линията, посочена от Бирюзов. В тази връзка Министерството на вътрешните работи приема специална инструкция за режима, който се установява в тази зона¹⁷². С нея за първи път се формулира понятието „гранична зона“, което според инструкцията представлява „цялата погранична местност (по южната и югоизточната граница) на дълбочина средно от около 25 км. навътре от граничната линия“. В инструкцията се посочва, че разграничителната линия минава и включва споменатите вече населени места по българо-гръцката граница¹⁷³.

Разпоредбите за статута на граничната зона са изключително строги. Така например в т. 2 на инструкцията се казва, че излизането от граничната зона и проникването във вътрешността на страната се извършва по същия начин, по който става и влизането в зоната, а именно – с открити листове. Така по съветски образец фактически се въвеждат ограничения въобще за движението на населението в граничната зона – от и към нея. При обработването на имотите местните жители също се снабдяват задължително с бележки от съответния милиционерски участък. Движението на жителите от граничната зона от едно населено място в друго също трябва да се извършва с открити листове, важащи еднократно. Ако населеното място, в което се отива, спада към друг граничен участък, проникването до него трябва да се извършва не по протежение на граничната линия, а през вътрешността на страната.

В инструкцията се съдържат и мерки за ограничаване на политическите свободи на граничното население. Така например в т. „в“ се казва, че събранията в граничната зона стават само с разрешение на комендантите и съгласувано с милицията. В този дух са и разпорежданията, забраняващи въобще движението в населените места от 21 до 4 ч сутринта. Инструкцията вменява в дълг на местното население „при посещение на военно или цивилно лице не от неговото селище да донася веднага това на местния комендант“¹⁷⁴.

По този начин за първи път след идването си на власт режимът поставя на дневен ред въпроса за т. нар. бдителност, която през следващите години и десетилетия се превръща във фикс идея. Заедно с развихрилата се шпиономания, темата за бдителността става основна при всички политически изяви, на заседанията на различните активи, събрания, митинги и пр.

Във връзка с изпълнението на тази инструкция по цялата южна гранична зона започват проверки, обиски и блокади. Разрастването на нелегалното движение, особено в района на Чеч, става причина за вземането и на допълнителни мерки от страна на властта. На заседание на бюрото на ОК на БРП (к) в Неврокоп на 24 ноември 1947 г., съвместно с началниците на милицията, ДС и командира на граничния отряд, се прави преглед на диверсионната дейност в околността, като се изнасят данни, че за няколко дни по пътищата в околността са

избухнали 3 мини, които са унищожили два камиона и една волска кола и е убит един селянин. Същия ден в града е открит 5-килограмов взрив, констатира се и засилена дейност на нелегалните групи покрай границата. Във връзка с всичко това се вземат следните мерки:

„– спират се пътуванията по направление Неврокоп – Садово с разклоненията, и Неврокоп – Сатовча с разклоненията, до поставянето им под контрола на съответните общински власти;

– осигуряване на денонощна охрана на пътя Неврокоп – Добринище със силите на общинските власти и резервната милиция;

– организиране на непрекъсната бдителност на границата;

– от същия ден да се извършва проверка на всички влизачи и излизачи от града, като се проверяват документите и багажа;

– през нощта на 24-ти срещу 25-ти ноември да се извърши от страна на милицията, армията и резервната милиция БЛОКАДА на град Неврокоп с цел да се обискират всички къщи и евентуално да се заловят укрили се диверсанти, взривни материали, оръжие, запасни храни и др.;

– да се проведе незабавно разяснителна работа между кадрите и населението, за да се поддържа духът и вярата в силата на властта на ОФ;

– да се подсили милицията в околията с нови моторизирани части, необходими за осигуряване надзора върху населените места с несигурно (помашко и турско) население...“¹⁷⁵

Както е видно, новият режим променя отношението си към българите мюсюлмани. Вече те се окачествяват като несигурен елемент и срещу тях се предприемат специални мерки. Действително в случая те са продиктувани от засилване дейността на нелегалните групи покрай границата, но решението на Неврокопския околийски комитет е показателно за еволюцията в отношението на властта към това население. В различни среди на комунистическото партийно ръководство започва да узрява идеята за преселване във вътрешността на страната на „неблагонадеждното“ българомюсюлманско население покрай границата. Както вече стана дума, за първи път тя е внушена през 1946 г. от съветските представители в страната, които безспорно са под влияние на големия сталински опит в това отношение.

В края на 1947 г. с поверителна заповед на министъра на вътрешните работи е създадена специална комисия, която да проучи условията и селищата, които евентуално биха могли да бъдат преселени¹⁷⁶. Комисията изготвя специален доклад, но поради все още продължаващата работа на предизвиканата от гръцка страна международна Анкетна комисия, реализацията на този план се отлага.

След ратифицирането на Парижкия мирен договор и окончателното попадане на страната в съветската сфера на влияние въпросът за изселването на крайграничното мюсюлманско население става отново актуален. Изненадващо той се поставя в изказването на лидера на комунистическата партия Г. Димитров на пленума на БРП (к) от 4 януари 1948 г., който по принцип е посветен на

съвсем други въпроси. Част от това изказване вече беше публикувано от Ст. Трифонов в негова статия, посветена на мястото на мюсюлманите в политиката на българската държава след Втората световна война¹⁷⁷. Поради важността обаче на позицията на Димитров за цялостната промяна на политическия курс не само към българите мюсюлмани, но и към турците, на автора се струва уместно нейното цитиране тук. „Нека си остане между нас – заявява комунистическият лидер, – че има един голям въпрос, който не от вчера съществува. Той е, че по нашата южна граница имаме всъщност не българско население, което представлява постоянна язва за нашата страна. Пред нас като партия и правителство стои въпросът да го махнем от там и да го заселим на друго място, а там да заселим наше, собствено, българско население... При нашия режим, който даде пълна свобода на малцинствените групи, започват да вдигат глава мюфтиите, турските агенти, младежта започва да проявява турски национализъм, обръща очи към Цариград и Анкара. Трябва да се вземат необходимите мерки за това. Този проблем трябва да се реши през 1948 г. От тази гледна точка НК на ОФ ще трябва да има една комисия от дейтели по малцинствата, което ще ни помогне да проведем тази сложна операция.“¹⁷⁸

В случая не е ясно дали Димитров визира само турското население, на което е посветена тази точка от дневния ред на пленума, или включва и българите мюсюлмани. По-вероятна изглежда втората хипотеза, тъй като покрай южната граница в Родопите се намират само българомюсюлмански селища, а турските в Източните Родопи започват на около 20 км северно от границата. Твърде е възможно също така това да не е известно на Димитров или той просто да не прави разлика между турците и българите мюсюлмани. От последвалите изказвания, в т. ч. и на Раденко Видински¹⁷⁹, който поради интернирането му преди 9 септември 1944 г. в Крумовград се счита за експерт в ЦК по проблемите на турското, а оттам вероятно и на българомюсюлманското население, става ясно, че е без значение кои точно визира Г. Димитров. Проблемът всъщност е за мюсюлманското население като цяло и се дискутира въобще задачата за неговото преселване от южната граница.

Директивата на Димитров започва да се изпълнява още през същата 1948 г. На 30 март 1948 г. със специално свое постановление Министерският съвет създава Централна комисия по изселванията под ръководството на министъра на вътрешните работи А. Югов¹⁸⁰. Комисията изработва триетапен план за преселване на мюсюлманското население по южната граница. При първия етап се предвижда да бъдат преселени в Северна България близките и ятаците на дезертьорите и намиращите се по различни причини в нелегалност. През втория етап се предвижда преселването на политически неблагонадеждните и опасни за властта лица от цялата гранична зона, а при третия етап – цялото население от еднокилометровата ивица по южната граница¹⁸¹.

За набелязването на конкретните селища и хора, които трябва да бъдат изселени, на 27 април 1948 г. комисията под ръководството на Югов назначава

друга комисия начело с добилия печална слава полк. Лев Главинчев¹⁸². Тя прави следните предложения: „1) Предлага да се прокара мъртва необитаема еднокилометрова гранична ивица, в която да няма никакви частни сгради и имоти. 2) да се изселят колкото се може по-скоро от еднокилометровата гранична ивица, както следва¹⁸³:

Селище	Отстояние от гран. линия	Жители
Перица	300 м	268
Бръщен	800 м	487
Годяшево	1 км	812
мах. Кошуте	50 м	
мах. Градинска рѣка	300 – 500 м	
мах. Селище	200 – 300 м	
мах. Посек	50 – 100 м	
мах. Средок	200 м	
мах. Барутин	400 м	
мах. Поляна	800 м	
мах. Янева	1 км	
мах. Колиби	от 50 м до 1 км	всичко за 9-те махали 221 домакин. с 645 жители
Горно Капиново	1 км	182
Коларска махала	300 – 500 м	43
Остренска махала	500 м	34
Дженгаловска махала	500 – 800 м	57
мах. Колиби	50 – 800 м	443
Всичко		2971

Паралелно с предвидените за преселване 2971 жители на еднокилометровата гранична ивица, комисията на Главинчев предлага да бъде преселено в Северна България и населението на няколко други селища, които отстоят на по-голямо разстояние от границата, но според доклада „представяват сериозна опасност за нейната охрана“¹⁸⁴. Става дума за селата: Туховище, отстоящо на 1,5 км от границата, с население 634 жители; Црънча – на 2,5 км от границата, с население 320 жители; Буйново, отстоящо на около 1,5 км от граничната линия и население от 476 жители; Тихомир, намиращо се на 2 км от границата и население от 139 домакинства; Стрижба – на 1,5 км от границата с 30 домакинства. Както се съобщава в доклада, голяма част от жителите на тези села са ангажирани с подкрепа на нелегалните групи или се занимават с контрабанда. За пример се дава с. Буйново, в което от живеещите 62 домакинства, 13 са семейства на нелегални или избягали. В с. Тихомир, Крумовградско, от 139 домакинства 25 са на нелегални или избягали, а голяма част от останалите се занимават с контрабанда¹⁸⁵.

Комисията дава предложение и за втория етап от операцията, в което се предвижда да бъдат изселени близките и роднините на нелегалните и „неблаго-

надеждните“ от цялата 25-километрова гранична зона. Така се предлага от с. Теплен да бъдат изселени 13 семейства, от с. Беслен – 12, от Слашен – 19, от Годяшево – 28 семейства (ако не бъде преселено цялото село). От Абланица предложението е да бъдат преселени 10 семейства, от Туховище – 4, от Марулево – 1, от Църнча – 2 семейства, от Кочан – 10, от Жижево – 1 семейство, и от Вълкосел – 19.

От Девинска околия и от Доспатски район комисията на Главинчев предлага да бъдат преселени във вътрешността на страната, както следва: от Кожаре – 3 семейства, от Буйново (ако не бъде преселено цялото) – 15 семейства, от Ягодина – 7, от Кестен – 6, от Триград – 5, от Жребово – 2, от Сърница – 1, от Змеица – 8 семейства, от Чавдар – 5, от Настан – 3, от Мугла – 6, от Водни пад – 2, от Чала – 3, и от Любча – 1 семейство.

От крайграничните селища на Смолянска околия комисията предлага да бъдат преселени по едно семейство от селата Бориково, Буково, Райково, Елховец и Рудозем. Седем семейства се предлага да бъдат изселени от Кошница, по 2 – от Смилян и Пловдивци, 5 – от Мадан, и 3 – от Смолян.

От селищата в Златоградска, Момчилградска и Крумовградска околия се предлага да бъдат преселени, както следва: от Кирково – 30 семейства, от Златоград – 33, от Неделино – 10, от Добромирци – 20, от Фотиново – 13 семейства, от Чорбаджийско – 17. В случай че с. Тихомир не бъде преселено цялото, в доклада се предлага да бъдат преселени непременно 24 семейства, както и 8 семейства от с. Стрижба и 2 от Кукуряк¹⁸⁶.

Както е видно от този подробен списък, замисълът на режима е да бъдат преселени, изцяло или отчасти, десетки селища с хиляди души население. Безспорно такова масово преселване би променило и демографския облик на района, което всъщност е втората задача, поставена от Димитров на споменатия пленум от 4 януари 1948 г. Последиците от една такава акция обаче не притесняват режима и през лятото на същата година се пристъпва към реализация на първия етап от плана. Както съобщава в поверителен доклад помощник-министърът на вътрешните работи ген. Йонко Панов до Антон Югов от 9 октомври 1948 г., той е проведен на 23 и 24 юли 1948 г. Само за два дни са преселени 415 семейства или общо 2319 души. При провеждането на тази акция, според Панов, опити за бягство е имало само на две места – в с. Кочан, Неврокопско, където опиталият се да избяга е бил ранен и заловен, и в с. Жижево от същата околия, където беглецът е бил убит¹⁸⁷. По-нататък в доклада си ръководителят на операцията се жалва, че поради нейната секретност и непознатостта на местните власти, по линия на ОФ се е провела разяснителна кампания с основен акцент, че с това преселването приключва и други няма вече да бъдат изселвани. Това, според Панов, би засилило и затвърдило недоверието към властта, когато се пристъпи към преселването на втората и третата група хора¹⁸⁸. В същото време той съобщава, че изселените при първия етап на операцията се намират в окаяно състояние. Те все още не са оземлени и са без препитание.

Настанени са в къщи, голяма част от които са без прозорци и врати, не са им отпуснати и наряди за храна. В тази връзка генералът предлага преселването на втората група да бъде отложено за април 1949 г.¹⁸⁹ По-надолу той дава сведения за подготовката на втория етап от операцията, предвиждащ изселването на нови 270 семейства с 1386 членове¹⁹⁰.

На 10 октомври 1948 г. с хода на операцията се занимава Секретариатът на ЦК на БРП (к). Със свое решение той разрешава нейното продължаване да бъде отложено за пролетта на 1949 г. и отново възлага на А. Югов ръководството ѝ¹⁹¹.

В обобщено сведение на Държавна сигурност за хода на първия етап от операцията се привеждат редица нови данни. Освен споменатия в доклада на Панов убит, в информацията се казва, че в с. Тихомир е убит даулджията, който събуждал мюсюлманите през нощта за храна и молитва по време на рамазана¹⁹². Прави се също така констатацията, че на много места местният актив не е на мястото си и на него не можело да се разчита. Така в Девин веднага след инструкцията за изселване един от членовете на Околийския комитет на БРП (к) се напил и в това състояние имало опасност да провали акцията¹⁹³. Друг член на комитета предпочел в деня на изселването да си полива градината¹⁹⁴. Явно било, че голяма част от т. нар. местен актив не желал да се конфронтира със своите съселяни, близки и пр. и вмешателството на властта отвън само утежнявало взаимоотношенията на ангажираните с властта с останалото население. За това си давали сметка и организаторите на акцията и привличали на помощ хора от Пловдив и други по-големи центрове.

По-надолу в информацията се дават сведения за конкретното провеждане на операцията в отделните селища. Така в с. Плетена, Неврокопско, цялото население, в т. ч. и ОФ, и партийният актив проявили открито своето недоволство от преселването на семейството на Летиф, който се ползвал с голям авторитет сред съселяните си. Цялото село се прибрало от работа и организирано събиране на парична помощ за Летиф. Този пример не е единичен и в сведението се споменава за подобни прояви на взаимопомощ и солидарност в голяма част от случаите¹⁹⁵.

В някои селища, като Водни пад и Чавдар, Девинско, се казва в информацията, където бандитите са ограбвали и малтретирали населението, преселването се приема с облекчение¹⁹⁶. Споменава се също така, че сред преселените има доста членове на БРП (к). Така в с. Егрек, Крумовградско, от преселените 7 семейства – главите на 4 от тях са комунисти. В Тихомир са изселени 4 комунисти, а в Аврен – 3¹⁹⁷.

Въобще критерият при преселването не е много добре уточнен, за което протестира и Околийският комитет на БРП (к) в Смолян. Пример за това е изселването на младеж от с. Брезе, Девинско, първенец на Девинската бригада и един от активистите на комсомола в селото. По този повод неговите съселяни казвали: „Щом вдигате него, сигурно никой от нас няма да остане.“¹⁹⁸ В инфор-

мацията за първи път се споменава и за желанието за доброволно преселване на някои селища. Такъв е случаят със селата Теплен, Беслен, Жижево и Туховище, Неврокопско, където мнозинството от населението живеело мизерно, немалко достатъчно количество земя и било в постоянен страх около границата¹⁹⁹.

Изчисляването на общия брой на преселените през този период българи мюсюлмани е невъзможно поради обхващането и на турци, цигани и българи християни от тази кампания. По причина на тяхната компактност обаче, покрай голяма част от българо-гръцката граница, най-сериозно са засегнати българите мюсюлмани. С известна приблизителност по време на всичките преселнически кампании броят на засегнатите може да бъде изчислен на около 10 хиляди.

Тук възниква и въпросът къде са заселени тези хора. Най-голям е броят на заселените в Еленския Балкан – и по-специално около Златарица и в селата източно от нея. В този случай социологът Ю. Константинов дори говори за образуването на „помашкия анклав Хаджийска“²⁰⁰. По-компактно българите мюсюлмани от Неврокопско са преселени в Казанлъшко и по-специално в с. Енина и съседните Крън, Шейново и другаде. Друга група е изселена в Шуменско, Търговишко и Разградско. Преселените от Смолянско, и по-специално от Ардинското корито, са заселени в Русенско – главно в Сливо поле и в околните селища. Отделни семейства са пръснати и в много други селища на страната²⁰¹.

С началото на кампанията по преселването на българите мюсюлмани от крайграничните селища във вътрешността на страната започва процес на сериозни демографски размествания. Може да се каже, че резултатите от преселванията са точно обратни на желаните и очакваните от режима. В общи линии те консолидират българомюсюлманската общност, и то на основата на страха от властта. Тази консолидация протича и в друга посока – на местно ниво създаващата се номенклатура от партийни, ОФ и др. функционери, или т. нар. актив, се отчуждава от населението. То започва да гледа на новите си ръководители не през призмата на авторитета, а със стах, който ясно отграничава управляващи от управлявани. В демографски аспект в българомюсюлманската общност, макар и иницириран насилствено, започва процес на дисперсиране, водещ до образуване на малки колонии и махали в други райони на страната.

Принудителното преселване във вътрешността за някои семейства има и положително значение. Заселени в равнинни, земеделски селища, а впоследствие някои от тях и оземлени, тези българи мюсюлмани за първи път влизат в контакт с един нов стопански и културен модел, който променя към по-добро начина им на живот. Това става причина заселените в полските райони да усвоят отглеждането на нови земеделски култури, непознати за тях до този момент. Този начин на живот и наличието на много повече обработваема земя на някои допада повече и през втората половина на 50-те години, когато ограниченията за движение в страната в общи линии отпадат, те отказват да се върнат по родните си места и се установяват трайно на новите си местожителства. Нещо

повече, когато колективизацията обхваща и родопските околии, научили от своите близки за наличието на свободна земя в Шуменско, Търговишко, Разградско, Русенско и др., много семейства през 50-те – 70-те години вторично се изселват в тези райони.

Действително голяма част от първата вълна изселени, а някои и доброволно изселили се, както е случаят със селата Теплен и Беслен, се завръщат по родните си места, но започналите колективизация и индустриализация създават нови възможности за вътрешна миграция и завинаги разрушават компактността на българомюсюлманската общност. Всъщност това са процеси, които обхващат не само българите мюсюлмани, но и цялото население на страната. Следва да се отбележи обаче, че вълната на изселвания от 1948–1949 г. представлява първата сериозна вътрешна миграция в България след Втората световна война. С нея започва и началото на нов етап в държавната политика към това население.

5. ПРОСВЕТНО ДЕЛО СРЕД БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ

Проблемите, свързани с развитието на българското образование през разглеждания период, са обект на задълбочено изследване от редица специалисти²⁰². В този смисъл може да се твърди, че това е относително проучена сфера. Не така изяснен и анализиран е обаче въпросът, свързан с образованието на българомюсюлманското население в първите следвоенни години, както и процесът на ограмотяване, издигнат по това време в ранг на държавна политика. Единствено изключение в тази област представлява едно изследване на Цв. Монов²⁰³.

В просветно отношение превратът на 9 септември 1944 г. заварва сред българите мюсюлмани две противоречиви тенденции – светска и религиозна. В резултат на водената до този момент правителствена политика, в т. ч. и дейността на „Родина“, новата власт заварва разгърнатата мрежа от държавни начални училища, а някъде и прогимназии, където образованието е изцяло светско и на български език²⁰⁴. Към тази система от училища следва да се добави и създаденият през 1940 г. в Райково среден курс по мохамеданско богословие и пансион към него. Всъщност този курс е един от основните активи на „Родина“ и е сформирани именно с цел подготовка в родински дух на бъдещи мюсюлмански духовници²⁰⁵. Същевременно в част от селищата, където „Родина“ не успява да проникне или влиянието ѝ преди 9 септември 1944 г. е слабо, продължава полулегалното съществуване на религиозни училища, в които най-често учител е местният ходжа и освен обучение по Коран, се преподава и турски език. Този тип училища, съществуването на които е ограничавано целенасочено до политическата промяна през 1944 г., след преврата бързо увеличават броя си и в много селища дори се превръщат в конкурентни на държавните. Тази констатация се потвърждава и в редица доклади на кметове на отделни селища до съответния околийски управител, на различни директори на училища до око-

лийските училищни инспектори и др. Така например в донесение от кмета на Рудозем до смолянския околийски управител от 15 декември 1944 г. се казва: „Учителският персонал не е подреден напълно, обаче там където е подреден, учениците не посещават училищата, защото техните родители искат да учат турски език, в турски училища, като смятат себе си принадлежащи към турската нация. На много места из селищата на общината има отворени турски училища (частни), които се ръководят от скъпо платени ходжи и се преподава на турски език с турски учебници. Тук-таме българските училища се посещават от малко ученици и то непостоянно.“²⁰⁶ Въз основа на сведенията, получени от кметовете на селищата в околията, околийският управител прави същите констатации в доклад до областния директор в Пловдив от 18 декември 1944 г. В него се казва, че занятията вече са започнали, но в българомохамеданските селища децата не посещават училищата и основната причина той вижда в неизучаването на Корана в тях. В доклада дори се прави констатацията, че населението държи повече за Корана, отколкото за хляба. В това той вижда причината за откриването на толкова много турски частни училища, в които се изучава турски (арабски). Явно е обаче, че както областният управител Даскалов, така вероятно и кметовете на селищата не правят разлика между турски и арабски, необходим за изучаването на Корана. Докладът на Даскалов съдържа ценни сведения за състоянието на училищното дело в българомюсюлманските селища непосредствено след преврата и за готовността на местното население дори да плаща глоби за неявяване на учениците в държавните училища, но да обучава децата си на Коран²⁰⁷.

Постепенно под натиска на населението властта се принуждава да легализира съществуването на турски частни училища. В конкретния случай става дума главно за училища, в които се изучава Корана, определяни в много случаи неправилно като турски. Разбира се, съществуват и много училища, където наред с Корана се преподава и турски, без обаче всички те да имат официалния статут на турски частни училища. В условията на конкуренция между държавните светски и частните религиозни училища, за да задържат учениците в българските училища, властите се принуждават първоначално да въведат изучаването на Коран, а после и да увеличат часовете по тази „дисциплина“ по един час дневно след учебните занятия²⁰⁸. Наред с това, за да привлекат учениците и за да спечелят на своя страна родителите им, просветните органи в българомюсюлманските околии започват да се стремят да доближат училището до непосредствените потребности на това население. В тази насока са и редица решения на околийски и местни конференции на ОФ и БРП (к), разпореждания на околийски училищни инспектори и пр. Така в окръжно № 71 от смолянския околийски училищен инспектор до директорите на училища в околията се казва: „Имайки предвид, че простите българи-мохамедани могат да бъдат подкупени от едно сърдечно отношение към тях, инспекцията вменява в дълг на всички учители да обърнат особено внимание на своето държане.

Те трябва да установят приятелски отношения и да бъдат в постоянен контакт с тях. Да ги подпомагат в личните и обществените им нужди. Например, да ги подпомагат с правилни съвети, да ги подпомагат при нужда с написване някакво заявление, да участват по тяхно искане в делегации пред разни власти да защитят техните справедливи искания и пр.

Това учителите трябва да правят не пасивно, т. е. само когато бъдат поканени, а активно. Нека се знае, че четенето на пресата може да играе огромна роля и то непременно трябва да се провежда. На помощ трябва да се явят учителите и да организират през един или два дни в седмицата колективно четене и разискване по интересни статии от в. „Отечествен фронт“, „Работническо дело“ или „Земеделско знаме“, според това, в коя организация кой вестник искат да четат...“²⁰⁹

В този дух, във връзка с цитираното окръжно на училищната инспекция, е издадено и друго окръжно до кметовете в околията, с което им се възлага да оказват съдействие на учителите и същевременно да ги контролират²¹⁰. Документът е интересен като позиция на новата власт непосредствено след деветосептемврийския преврат за необходимостта от издигане на образованието на българомюсюлманското население. При това не само в тесния, школския смисъл на думата, но и чрез просвета на възрастните. Тук за първи път е препоръчана практиката за създаване на читателски групи по политпросвета на неграмотните – практика, която се налага като основна в огромотелния процес през следващите години. Цитираният по-горе документ е свидетелство и за започналата, макар и неясна, конкуренция за популярност сред българомюсюлманското население между държавната образователна система и частните турски училища в селищата, където има такива. Все още в тази конкуренция държавата не разчита на административните мерки, а залага на силата на убеждаването, че светското образование е по-добро.

Другата насока на извършващите се промени в системата на образованието в родопските околии, както и в останалите части на страната, е свързана с провеждането на чистка сред учителския и административния персонал. Както във всички сфери на обществения живот, така и в тази област непосредствено след преврата на 9 септември 1944 г. започва цялостно подменяне на учители, обвинени или набедени във „фашистка дейност“. За целта се приема и специална Наредба-закон за прочистването на учителския персонал от фашистките елементи²¹¹. Чистката продължава няколко години, като постепенно от нея са обхванати не само свързаните с бившия режим хора, но и привърженици или само потенциални привърженици на създаващата се опозиция. Така например в Смолян още през ноември 1944 г. околийският учителски ОФ комитет обсъжда „деянията“ на своите колеги, обвинени във „фашистка дейност“, и ги предлага за различни наказания²¹². Сред пострадалите в родопските околии са и голяма част от бившите вече членове на дружба „Родина“ и симпатизанти на нейните идеи. Масовата чистка в този район допълнително оголва и без това необез-

печените с квалифицирани учителски кадри учебни заведения. Този дефицит от учители се запазва и през следващите години и се превръща в един от основните проблеми пред просветното дело в родопските околии.

В изпълнение на различните правителствени и партийни решения за чистка на старите кадри и членовете на „Родина“ в областта на образованието е и решението за преобразуването, по същество закриването, на средния курс по мохамеданско богословие в Райково. На учениците, завършили обаче този курс, се дава право да продължат образованието си в гимназиите, като им се признаят годините в курса, и да се запишат в VII (дн. XI) клас. Същевременно на завършилите се дава право да заемат и светски длъжности. Пансионът към мохамеданския курс се запазва и минава на подчинение към Райковската гимназия. В него приоритетно остава да се приемат деца на българи мюсюлмани, с което за тях се отварят вратите към българското светско средно образование²¹³.

Всъщност мерките по преобразуването на курса по мохамеданско богословие в Райково биха могли да се разглеждат и като стъпка за стимулиране към по-високо образование на българомюсюлманската младеж. Тази политика на режима намира своята по-нататъшна реализация в откриването на специална българомохамеданска гимназия и пансион в Пловдив.

Въпросът за създаването на такава гимназия и пансион се дискутира още през 1945 г. с пропагандна цел във връзка с организираните от гърците меморандуми. За създаването на гимназията на 25 януари 1946 г. Народното събрание гласува и специален закон. Той е публикуван в „Държавен вестник“ на 9 февруари 1946 г.²¹⁴ Разликата между внесения в Народното събрание законопроект и приетия закон е, че както в заглавието, така и навсякъде в текста, където се употребява прилагателното „българомохамеданско“, „българомохамедански“, е добавено в скоби „помашко“, „помашки“²¹⁵.

В параграф 1 на Правилника за управлението и уредбата на гимназията се казва, че целта на училището е да подготвя за нуждите на българомохамеданското население свещенослужителски кадри (имами, хатиби и шериятски секретари) и вероучители по мохамеданско вероучение. По-надолу се уточнява, че училището е четирикласно, като обучението в него е безплатно и учениците са държавни стипендианти²¹⁶.

По много причини обаче откриването на училището и пансиона се забавят с 2 години. Оказва се трудно намирането на сграда. След лутане и спорове сградата на бившето старопиталище „Кочо х. Калчев“ в Пловдив е пригодена за нуждите на училището²¹⁷.

От възникването на идеята до реализацията ѝ се променя и профилът на училището, намалява се и броят на богословските дисциплини и се увеличават светските. В следващите години училището придобива изцяло светски характер и е приравнено към държавните гимназии.

Официалното откриване на училището, наречено „Мехмед Синап“, става на 5 октомври 1947 г.²¹⁸ За първи директор на гимназията е назначен бившият

родинец Риза Солаков. За набирането на ученици пловдивският областен директор изпраща специално окръжно до околийските управители в Девин, Златоград, Пазарджик и Смолян, с което се поставя задача да се наберат 80 младежи, завършили трети прогимназиален клас. В окръжното се казва: „...в него трябва да бъдат привлечени будни, честни и интелигентни младежи, които, както те, така и техните родители, са дали доказателства за патриотизъм и положително отношение към ОФ-власт ... На задачата трябва да се погледне с чувство на най-голяма отговорност, отчитайки, че се касае за политически акт с най-големи последици.“²¹⁹ Окръжното на пловдивския областен директор точно отразява замислите на управляващите – да създадат млада българомюсюлманска интелигенция, предана на новата власт. Чрез системата на държавните стипендианти тези млади българи мюсюлмани всъщност се превръщат в крепители на режима – практика, която ще бъде използвана и през следващите години посредством заделянето на бройки при кандидатстване в техникуми, специални училища и във висшите учебни заведения.

В духа на времето, когато непрекъснато се търсят връзки на приемственост между социалните борби през различните исторически епохи, на училището е дадено името „Мехмед Синап“. Този факт е интересен от гледна точка целенасоченото създаване на своеобразна българомюсюлманска митология и история в духа на класово-партийния подход, когато на личности и събития от миналото се приписват идеи и характеристики, каквито те явно не притежават, създават се фалшиви ореоли. Такъв е и случаят с родопския хайта и кърджалия от края на XVIII и началото на XIX в. – Мехмед Синап. Даването на това име на училището е използвано като повод за създаване на ореол около неговата личност. В бр. 19/20 на „Родопска правда“ от 15 юли 1947 г. на него е посветена уводната статия във вестника, а самият Синап е охарактеризиран като „легендарен борец срещу глада и мизерията“²²⁰. Акцентът се поставя върху неговия българомюсюлмански произход, с което се прави опит и за създаването на предистория на борбата за социална правда.

Тази реклама на родопския разбойник поставя началото на именуването на редица обекти с неговото име. В същия брой на „Родопска правда“ се съобщава за създаването на младежки бригадирски отряд „Мехмед Синап“, работещ в района на Имарет дере – Манастир. По-късно това име е дадено и на ТКЗС-то в с. Абланица, Неврокопско и пр. Започва и преиздаването и организирането на колективни четения на едноименната повест на Людмил Стоянов, написана през 1936 г. По-късно тя е използвана и при създаването на филм със същото заглавие²²¹. Въобще Мехмед Синап по споменатите по-горе причини се оказва изключително експлоатиран персонаж в контекста на българомюсюлманската политика на режима. Тази тенденция се запазва до 1959 г.²²² Ако трябва все пак да се обобщи въпросът за възникването и края на пропагандния мит за Мехмед Синап, той би трябвало да бъде разглеждан като един несъстоял се първи опит за създаването на „помашки“ героичен пантеон.

В развитието на просветното дело сред българите мюсюлмани 1947 г. е забележителна не само с откриването на гимназията в Пловдив. Тогава завършва средно образование и първата българка мюсюлманка – бъдещата депутатка Сабиха Аюпова²²³. Този факт е от изключителна важност като първи пробив в представата у българите мюсюлмани за ненужността, дори вредата от образование на девойките. Тази представа, вкоренила се като дълбоко убеждение сред голямото мнозинство от родителите, е причина за много протести срещу задължителното образование. Най-масово е недоволството срещу задължителността на образованието на момичетата, обсъждано и в някои общоселски комитети на ОФ²²⁴. Недоволството обаче е и общо – срещу започващата ограмотителна акция и срещу налагането на големи глоби от 3000 до 6000 лв. на родителите на неявяващите се в училище деца²²⁵.

Превратът на 9 септември 1944 г. заварва грамотността и въобще просветата сред българите мюсюлмани на изключително ниско ниво. В цитираното вече изследване на Монов се твърди, че преди войната само около 9% от мюсюлманското население на Смолянска околия е било грамотно. Още по-висок е процентът на неграмотните в другите околии²²⁶. Вероятно използваната от него статистика отчита единствено грамотните на български език мюсюлмани, тъй като следва да се има предвид фактът, че известна част от мъжкото население, особено по-възрастните и свързани с религиозния култ негови представители, познават турско-арабското писмо. Независимо от това обаче, общата неграмотност на българите мюсюлмани към 9 септември 1944 г. вероятно надхвърля 85% и е съществено по-висока от средния процент на неграмотните в страната, който по данни на МНП е 31,6%²²⁷. Тези цифри показват достатъчно ясно сериозността на проблема за ограмотяването на българомюсюлманското население. Много скоро след преврата неговото решаване се превръща в първостепенна задача.

Първите опити в това отношение обаче не са особено насърчителни. Те са дело главно на местни учители и активисти и обхващат само отделни селища. Едва от 1947 г. тази кампания се превръща в национална, като акцията се ръководи от НК на ОФ. Създадените обаче по тази линия курсове продължават да работят без програма и учебници и се разчита главно на ентузиазма на местните учители и на административни мерки за привличане на курсистите. Всъщност след падане на ентузиазма през следващите години тези административни мерки остават основните при провеждане докрай на ограмотителната акция.

От 1948 г. Министерството на народната просвета поема организацията и ръководството на курсовете по ограмотяване²²⁸. Още в края на предната година то изисква от своите регионални поделения, директорите на гимназии и учителите да предоставят сведения за броя на неграмотните в съответните околии²²⁹. На базата на тези данни в Хасковска област, където процентът на неграмотност е най-висок за страната, са регистрирани 68 869 души от 15- до 45-годишна възраст. Само в Маданска околия на същата област, където съгласно преб-

рояването от 1946 г. населението е 4570 души, регистрираните като неграмотни са 1670²³⁰.

Тези резултати карат Министерството на народната просвета да предприеме бързи мерки. Със свое окръжно от 9 март 1948 г. то започва организирането на задължителни ограмотителни курсове²³¹. Обособяват се два вида курсове с продължителност по 4 месеца – за неграмотни и за малограмотни. В курса за неграмотни се изучава материалът за първо и второ отделение по български език и смятане, а в курса за малограмотни се изучава материалът за трето и четвърто отделение по четене и смятане, практическа геометрия, география и естествознание. Както се вижда, поставена е задача само за придобиване на елементарни познания за четене и смятане. Макар според сведенията на МНП през учебната 1948/49 г. да са ограмотени 49 950 души, отчита се, че от завършилите първия курс за неграмотни само малък процент се записват в курса за малограмотни. Сред голям брой от завършилите първия курс впоследствие настъпва вторична неграмотност поради липса на практика на четене и писане. Както свидетелстват документите, битовите условия в помещенията, където се провеждат тези курсове за възрастни, са изключително лоши. Така например в доклад на министъра на народната просвета се споменава, че в родопско село (не се уточнява кое) за черна дъска се използва голяма тава, върху която ограмотявящите се пишат на колене. В редица селища ръководителите на курсовете сами си носели лампи от домовете, за да могат да провеждат занятията и пр.²³² Лошите битови условия съпътстват постоянно провеждащите се ограмотителни курсове в тези райони и през следващите години.

В духа на възпретия от десетия пленум на ЦК на БРП (к) македонистки курс, опити за създаването на ограмотителни курсове на македонски език се правят и в някои българомюсюлмански селища в Разложка и Неврокопска околия. Поради странния и полуразбираем за населението език обаче организирането на такива курсове се оказва още по-трудно, отколкото ограмотявянето на български. Това е причината за провалянето на създадените два курса в Бабек, както и в Якоруда, Белица и други селища на Разложка околия²³³. За трудностите около този тип ограмотявяне и за консерватизма на българомюсюлманското население в този район на Западните Родопи свидетелства докладът на околийския училищен инспектор в Разлог. В него се казва: „Голям брой от неграмотните са мохамедани, които имат отрицателно отношение към просветата в по-голямото си число. Освен това живеят в разпръснати една от друга колиби на 1, 2 и 3 километра и много трудно може да се съберат на едно място, за да се отпочне системна работа върху тях. Влизането на учител в техните къщи е изключено, поради това, че съпругите им са забулени и се крият от учителите. От друга страна, техният фанатизъм пречи на това. Ако е въпрос за изучаване на Корана, ще намерят време и сили да сторят това, но да се запознаят с елементарно писане и четене на македонски или български език, не проявяват голям интерес.“²³⁴ Именно по споменатите в този доклад причини ограмотявяне-

то на македонски език се оказва невъзможно. По аналогичен начин реагира и населението в Неврокопско²³⁵. Злополучният експеримент за огромяване на т. нар. македонски език на населението на Пиринска Македония като цяло приключва заедно със скъсването между Тито и Коминформбюро през юни 1948 г.²³⁶

Поради очертаващото се изоставане на огромотелната кампания в страната политическото ръководство на комунистическата партия предприема поредица от нови мерки.

За цялостно подобрене на образователната и партийнополитическата работа в родопските околии на 23 август 1948 г. Секретариатът на ЦК на БРП (к) приема специални решения²³⁷, залегнали и в 30-то постановление на Министерския съвет²³⁸. В решенията се предвижда изпращане на „здравни, прогресивни учителски кадри“ в родопските околии, и по-специално в българомюсюлманските селища, и подsigуряването на дребни привилегии за тези учители. За първи път на МНП и Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК) се възлага да предвидят стипендии за учебната 1948/49 г. на млади българи мюсюлмани, които да бъдат изпратени в гимназиите, специалните училища и университетите със задължението да се върнат на работа в своите околии след завършване на образованието си. С това решение, както и с последвалото окръжно на НС на ОФ от 16 ноември 1948 г. до околийските народни съвети, училищните инспекторати и директорите на училища огромотелната кампания се обявява за общонародна задача²³⁹. В него на споменатите просветни органи се възлага задачата за привличането в огромотелните курсове на цялото неграмотно население до 50-годишна възраст и всички подлежащи на обучение деца. В окръжното се казва, че вече е изработен буквар за възрастни, който да улесни обучаваните, а също така и учителите²⁴⁰.

Наред с тези мерки, предприемат се и конкретни стъпки за затваряне на частните училища в българомюсюлманските селища, в които ходжите обучават на Коран децата. С това всъщност се слага край на алтернативната религиозна форма на обучение в българомюсюлманските селища. Държавната образователна система остава без конкуренция, което поставя началото на нов етап в развитието на просветното дело сред българомюсюлманското население.

БЕЛЕЖКИ

¹ Христов, Х., А. Караманджуков. Дружба „Родина“ и възрожденското движение в Родоп (1937–1947). Документи. Съст. Х. Христов, А. Караманджуков. – Родопски сборник (РСБ.). Т. 7. С., 1995, 13–16. (Протокол за решението на група млади българи мохамедани от гр. Смолян да подготвят и изнесат първата българомохамеданска вечеринка; Протокол за изнесената първа българомохамеданска вечеринка.)

² Пак там, 18–21. (Устав на българомохамеданската културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“.)

³ Михайлов, С. Възрожденският процес. С., 1993, 138–143.

⁴ Христов, Х., А. Караманджуков. Цит. същ., с. 17.

- ⁵ Родина. Т. 4. 1941–1942. Пловдив, 1944, 53–55.
- ⁶ Михайлов, С. Цит. съч., с. 143.
- ⁷ Караманджуков, А. Документи по възникването и дейността на дружбите „Родина“. – В: РСб. Т. 5. С., 1983, 200–205.
- ⁸ Маринов, П. Бегайте, културата иде. – В: Родина. Т. 4. 1941–1942. Пловдив, 1944, с. 83.
- ⁹ Христов, Х. А. Караманджуков. Цит. съч., с. 302.
- ¹⁰ Пак там, 291–292.
- ¹¹ Държавен вестник, № 147, 5 юли 1942.
- ¹² Христов, Х. А. Караманджуков. Цит. съч., 285–288.
- ¹³ ЦДА, ф. 166, оп. 1, а. е. 1178, л. 113–114.
- ¹⁴ Пак там, ф. 1Б, оп. 40, а. е. 475, л. 9–20.
- ¹⁵ Пак там, л. 18.
- ¹⁶ ДА – Смолян, ф. 11, оп. 1, а. е. 2, л. 2; ДА – Пловдив, ф. 90, оп. 1, а. е. 1, л. 69–70; ДА – Кърджали, ф. 82, оп. 1, а. е. 1, л. 26.
- ¹⁷ ДА – Пловдив, ф. 959 К, оп. 1, а. е. 40, л. 178.
- ¹⁸ Пак там, л. 180.
- ¹⁹ ДА – Смолян, ф. 11, оп. 1, а. е. 2, л. 2.
- ²⁰ Пак там, ф. 16, оп. 1, а. е. 14, л. 25.
- ²¹ ДА – Пловдив, ф. 959 К, оп. 1, а. е. 8, л. 13; а. е. 7, л. 2.
- ²² АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 216, л. 6–7; ДА – Пловдив, ф. 959К, оп. 1, а. е. 309, л. 4–6.
- ²³ Цит. по: Народна демокрация или диктатура. Христоматия по история на България. Съст. Л. Огнянов и колектив. С., 1992, с. 12.
- ²⁴ Родопска мисъл, № 1, 20 март 1945; ДА – Пловдив, ф. 959К, оп. 1, а. е. 40, л. 179–190.
- ²⁵ ДА – Пловдив, ф. 959К, оп. 1, а. е. 40, л. 183.
- ²⁶ Пак там, л. 187.
- ²⁷ Пак там; ЦДА, ф. 1, оп. 40, а. е. 478, л. 12.
- ²⁸ ЦДА, ф. 1, оп. 40, а. е. 478, л. 39.
- ²⁹ ДА – Смолян, ф. 16, оп. 1, а. е. 34, л. 5.
- ³⁰ ДА – Пловдив, ф. 90, оп. 1, а. е. 11, л. 66.
- ³¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 40, а. е. 478, л. 12.
- ³² ДА – Кърджали, Ч.П.405, л. 39. (Зеров, А. Бележки за живота и страданията ми в с. Рудозем – Смолянска околия).
- ³³ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 18, л. 9.
- ³⁴ ЦДА, ф. 117, оп. 3, а. е. 23, л. 4–5.
- ³⁵ Пак там, л. 5.
- ³⁶ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 18, л. 64–66.
- ³⁷ Държавен вестник, № 18, 24 окт. 1945.
- ³⁸ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 17, л. 5.
- ³⁹ ДА – Кърджали, Ч.П. 405, л. 46; ЦДА, ф. 1Б, оп. 40, а. е. 478, л. 13.
- ⁴⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 40, а. е. 478, л. 13.
- ⁴¹ ДА – Кърджали, ф. 50, оп. 1, а. е. 27, л. 2.
- ⁴² Родопска мисъл, № 1, 20 март 1945.
- ⁴³ ДА – Смолян, ф. 2Б, оп. 1, а. е. 4, л. 20–23.
- ⁴⁴ Родопска правда, № 1, 1 март 1946.
- ⁴⁵ Родопска мисъл, № 1, 1 март 1946.
- ⁴⁶ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 167, л. 32–37; Огнянов, Л. Държавно-политическата система на България 1944–1948. С., 1993, с. 84; Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1944–1999. С., 2000, с. 34.
- ⁴⁷ ДА – Смолян, ф. 16, оп. 1, а. е. 14, л. 25.
- ⁴⁸ Пак там.
- ⁴⁹ Родопска правда, № 1, 1 окт. 1946.
- ⁵⁰ Пак там.

- ⁵¹ ДА – Смолян, ф. 16, оп. 1, а. е. 14, л. 25.
- ⁵² Пак там, ф. 9Б, оп. 1, а. е. 19, л. 49.
- ⁵³ *Огнянов, Л.* Цит. съч., с. 122; *Калинова, Е., И. Баева.* Цит. съч., с. 37.
- ⁵⁴ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 357, л. 1–12.
- ⁵⁵ Пак там, л. 9–10.
- ⁵⁶ Пак там, а. е. 358, л. 1–23.
- ⁵⁷ ДА – Смолян, ф. 2Б, оп. 1, а. е. 17, л. 115; ф. 76, оп. 1, а. е. 22, л. 15.
- ⁵⁸ ДА – Благоевград, ф. 5Б, оп. 1, а. е. 4а, л. 2.
- ⁵⁹ *Ангелов, В.* Хроника на едно национално предателство. С., 1998, 125–143.
- ⁶⁰ Пак там, с. 130.
- ⁶¹ ДА – Благоевград, ф. 242, оп. 1, а. е. 25, л. 50; *Ангелов, В.* Цит. съч., 133–134.
- ⁶² ДА – Благоевград, ф. 1Б, оп. 1, а. е. 45–50.
- ⁶³ Пак там, л. 15.
- ⁶⁴ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 8, л. 8–16.
- ⁶⁵ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 428, л. 7.
- ⁶⁶ Пак там, а. е. 409, л. 9.
- ⁶⁷ АМВнР, оп. 9, а. е. 7, л. 17–30.
- ⁶⁸ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 17, л. 1.
- ⁶⁹ ДА – Смолян, ф. 16, оп. 1, а. е. 34, л. 13.
- ⁷⁰ ДА – Пловдив, ф. 959К, оп. 1, а. е. 309, л. 4–6.
- ⁷¹ Родопска правда, № 11, 1 февр. 1947.
- ⁷² ДА – Благоевград, ф. 5Б, оп. 1, а. е. 4, л. 89.
- ⁷³ АМВР, ф. 15, оп. 1, а. е. 14, л. 194; Държавен вестник, № 154, 7 юни 1947.
- ⁷⁴ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 20, л. 8–10.
- ⁷⁵ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 34, л. 6.
- ⁷⁶ Родопска правда, № 9, 1 февр. 1947.
- ⁷⁷ ДА – Пловдив, ф. 959К, оп. 1, а. е. 40, с. 173.
- ⁷⁸ Пак там, с. 174.
- ⁷⁹ Родопска правда, № 21–22, 31 авг. 1947.
- ⁸⁰ Пак там.
- ⁸¹ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 18, л. 66; а. е. 4, л. 54–55; ЦДА, ф. 165, оп. 1, а. е. 38, л. 2–6.
- ⁸² Родопска правда, № 3–4, март–април 1946, с. 13; *Sarides, E.* Ethnizität und Gesellschaft. Freie Universität – Berlin, 1987, p. 19.
- ⁸³ ЦДА, ф. 165, оп. 1, а. е. 38, л. 7–16.
- ⁸⁴ АМВнР, оп. 9, а. е. 116, л. 3–5.
- ⁸⁵ *Sarides, E.* Цит. съч.; *Magritiotis, J.* Thrakika, 1980–1981, No 2–3, p. 56.
- ⁸⁶ *Sarides, E.* Цит. съч., с. 40.
- ⁸⁷ АМВР, ф. 15, оп. 1, а. е. 14, л. 243.
- ⁸⁸ Пак там, ф. 1, оп. 1, а. е. 13, л. 144; 165.
- ⁸⁹ Пак там, а. е. 326, л. 57–61.
- ⁹⁰ Пак там, а. е. 13, л. 196–199.
- ⁹¹ Пак там, а. е. 13, л. 144.
- ⁹² Пак там, л. 144, 165, 196.
- ⁹³ *Огнянов, Л.* България в международните отношения 1947–1955 г. – В: Модерният историк. С., 1999, с. 322; *Тодорова, Р.* Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Гърция след Втората световна война. – ИПР, 1993, № 12, 60–77.
- ⁹⁴ ЦДА, ф. 147Б, оп. 3, а. е. 1701, л. 1–37.
- ⁹⁵ ДА – Смолян, ф. 92, оп. 1, а. е. 3, л. 9–10.
- ⁹⁶ Пак там.
- ⁹⁷ Пак там, ф. 76, оп. 1, а. е. 8, л. 8.
- ⁹⁸ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 438, л. 2–3.
- ⁹⁹ ДА – Благоевград, ф. 1Б, оп. 1, а. е. 16, л. 94.

- ¹⁰⁰ Пак там.
- ¹⁰¹ Родонски фронт, № 20, 20 апр. 1946.
- ¹⁰² ДА – Кърджали, ф. 82, оп. 1, а. е. 1, л. 95.
- ¹⁰³ ЦДА, ф. 165, оп. 1, а. е. 38, л. 68.
- ¹⁰⁴ Пак там, л. 26–36.
- ¹⁰⁵ ДА – Благоевград, ф. 1Б, оп. 1, а. е. 45, л. 136; ф. 5Б, оп. 1, а. е. 2, л. 2.
- ¹⁰⁶ Родопа, № 3–4, март–април 1946, с. 3.
- ¹⁰⁷ АМВР, оп. 9, а. е. 6, л. 103–119.
- ¹⁰⁸ Родонски фронт, № 25, 1 юли 1946.
- ¹⁰⁹ Пак там, № 28, 20 юли 1946; Родопска правда, № 1, 1 окт. 1946.
- ¹¹⁰ *Sarides, E.* Цит. съч.; *Magritiotis, J.* Цит. съч. и др.
- ¹¹¹ ДА – Пловдив, ф. 685, оп. 1, а. е. 34, л. 34.
- ¹¹² ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 8, л. 15.
- ¹¹³ ЦДА, ф. 147Б, оп. 3, а. е. 1694, л. 2–11.
- ¹¹⁴ Пак там, л. 7.
- ¹¹⁵ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 4, л. 13.
- ¹¹⁶ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 13, л. 10.
- ¹¹⁷ Пак там, а. е. 215, л. 8.
- ¹¹⁸ Пак там, а. е. 13, л. 32.
- ¹¹⁹ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 4, л. 50.
- ¹²⁰ Пак там, л. 61.
- ¹²¹ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 13, л. 72.
- ¹²² Пак там, л. 144.
- ¹²³ Пак там
- ¹²⁴ Пак там, а. е. 309, л. 23.
- ¹²⁵ Пак там, а. е. 11, л. 8.
- ¹²⁶ Пак там, а. е. 777, л. 12.
- ¹²⁷ Пак там, а. е. 405, л. 23.
- ¹²⁸ Пак там, л. 73.
- ¹²⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 1158, л. 1–6.
- ¹³⁰ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 407, л. 3–4.
- ¹³¹ Пак там, л. 94–95.
- ¹³² Пак там, а. е. 417, л. 37.
- ¹³³ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 8, л. 16.
- ¹³⁴ Пак там, л. 11.
- ¹³⁵ ДА – Благоевград, ф. 5Б, оп. 1, а. е. 5, л. 68 б.
- ¹³⁶ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 4, л. 224.
- ¹³⁷ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 417, л. 59; а. е. 405, л. 104.
- ¹³⁸ Пак там, а. е. 438, л. 2–5.
- ¹³⁹ ДА – Смолян, ф. 92, оп. 1, а. е. 3, л. 11.
- ¹⁴⁰ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 417, л. 4.
- ¹⁴¹ Пак там, а. е. 405, л. 9.
- ¹⁴² Пак там, а. е. 70, л. 23.
- ¹⁴³ Пак там, а. е. 405, л. 35–27.
- ¹⁴⁴ Пак там, а. е. 70, л. 40.
- ¹⁴⁵ Пак там, а. е. 417, л. 59.
- ¹⁴⁶ ДА – Благоевград, ф. 5Б, оп. 1, а. е. 18, л. 508; *Шарланов, Д.* Горяните. Кои са те? С., 1999, с. 162.
- ¹⁴⁷ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 215, л. 8; а. е. 11, л. 5.
- ¹⁴⁸ Пак там, а. е. 417, л. 4; *Шарланов, Д.* Цит. съч., с. 162.
- ¹⁴⁹ Пак там, а. е. 11, л. 5.
- ¹⁵⁰ Пак там.
- ¹⁵¹ АМВР, ф. 15, оп. 1, а. е. 14, л. 279–280; *Шарланов, Д.* Цит. съч., с. 162

- ¹⁵² ДА – Благоевград, ф. 5Б, оп. 6, а. е. 19, л. 7.
- ¹⁵³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 378 л. 80–86; ДА – Благоевград, ф. 2Б, оп. 1, а. е. 227, л. 21.
- ¹⁵⁴ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 11, л. 22.
- ¹⁵⁵ Шарланов, Д. Цит. съч. с. 162.
- ¹⁵⁶ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 421, л. 62.
- ¹⁵⁷ Шарланов, Д. Цит. съч., с. 162; ДА – Смолян, ф. 92, оп. 1, а. е. 3, л. 11.
- ¹⁵⁸ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 309, л. 40.
- ¹⁵⁹ Пак там, а. е. 438, л. 80.
- ¹⁶⁰ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 13, л. 32.
- ¹⁶¹ Пак там, а. е. 438, л. 38.
- ¹⁶² Пак там, ф. 15, оп. 1, а. е. 14, 243.
- ¹⁶³ Пак там, ф. 1, оп. 1, а. е. 309, л. 43.
- ¹⁶⁴ Пак там, а. е. 616, л. 9.
- ¹⁶⁵ Пак там, ф. 15, оп. 1, а. е. 14, л. 243.
- ¹⁶⁶ Шарланов, Д. Цит. съч., 162–163.
- ¹⁶⁷ Пак там, с. 164.
- ¹⁶⁸ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 135, л. 7–8.
- ¹⁶⁹ Пак там, а. е. 309, л. 3–7.
- ¹⁷⁰ Пак там, ф. 15, оп. 1, а. е. 14, л. 144.
- ¹⁷¹ Пак там, ф. 1, оп. 1, а. е. 135, л. 16.
- ¹⁷² ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 39, л. 1.
- ¹⁷³ Пак там, л. 3.
- ¹⁷⁴ Пак там.
- ¹⁷⁵ ДА – Благоевград, ф. 1Б, оп. 1, а. е. 49, л. 185–186.
- ¹⁷⁶ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 777, л. 12.
- ¹⁷⁷ Трифонов, С. Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944–1989). – В: Страници от българската история. Т. 2. С., 1993, 211–212.
- ¹⁷⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 19, л. 17–18.
- ¹⁷⁹ Пак там, 22–23.
- ¹⁸⁰ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 777, л. 1–2.
- ¹⁸¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а. е. 186, л. 24–36.
- ¹⁸² АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 777, л. 15.
- ¹⁸³ Пак там, л. 20–23.
- ¹⁸⁴ Пак там, л. 24–26.
- ¹⁸⁵ Пак там, л. 23.
- ¹⁸⁶ Пак там.
- ¹⁸⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а. е. 186, л. 24–36.
- ¹⁸⁸ Пак там, л. 33–35.
- ¹⁸⁹ Пак там, л. 35.
- ¹⁹⁰ Пак там, л. 3.
- ¹⁹¹ Пак там, л. 27–34.
- ¹⁹² Пак там, л. 27.
- ¹⁹³ Пак там.
- ¹⁹⁴ Пак там, л. 30.
- ¹⁹⁵ Пак там, л. 31.
- ¹⁹⁶ Пак там, л. 33.
- ¹⁹⁷ Пак там.
- ¹⁹⁸ Пак там, л. 34.
- ¹⁹⁹ Пак там.
- ²⁰⁰ Konstantinov, J. An Account of Pomak Conversions in Bulgaria (1912–1990). – In: Minderheitenfragen in Südosteuropa. Hg. Seewann, G. München, 1992.
- ²⁰¹ Колева, К. Етнолингвистична характеристика на Шуменското Герлово. – В: Диалектология и лингвистична география. Сб. под ред. на В. Радева. С., 1999, 344–349.

²⁰² Чичовска, В. Политиката срещу просветната традиция. С., 1995; Просветната политика в България през 40-те и 50-те години. – ИПр, 1994–1995, № 2, 40–46; Културната политика на пароднодемократичната власт (1944–1948 г.) – ИПр, 1979, № 4–5, 114–137; Маринова, Р. Реформирање на българското училище (1948–1953 г.) – История, 1999, № 4–5, 41–52.

²⁰³ Монов, Ц. Просветното дело сред българите с мохамеданска вяра в Родопския край в годините на народната власт. – В: РСБ. Т. 3. С., 1973, 9–52.

²⁰⁴ Дружба „Родина“..., с. 256.

²⁰⁵ Пак там, с. 251.

²⁰⁶ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 18, л. 9; ф. 16, оп. 1, а. е. 34, л. 1–2.

²⁰⁷ Пак там, ф. 76, оп. 1, а. е. 4, л. 18–20.

²⁰⁸ Монов, Ц. Цит. съч., с. 22.

²⁰⁹ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 4, л. 8–10.

²¹⁰ Пак там, л. 45.

²¹¹ Държавен вестник, № 277, 16 окт. 1944.

²¹² Монов, Ц. Цит. съч., с. 20.

²¹³ ДА – Смолян, ф. 16, оп. 1, а. е. 36, л. 63.

²¹⁴ Държавен вестник, № 31, 9 февр. 1946.

²¹⁵ ЦДА, ф. 117, оп. 9, а. е. 532, л. 3.

²¹⁶ АМВНР, оп. 9, а. е. 109а, л. 1–18.

²¹⁷ Родопска правда, № 17, 1 юни 1947.

²¹⁸ Пак там, № 19–20, 15 юли 1947.

²¹⁹ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 37, л. 9.

²²⁰ Родопска правда, № 19–20, 15 юли 1947.

²²¹ Стоянов, Л. Мехмед Синап. Историята на един бунт. С., 1947.

²²² ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 378, л. 1–3.

²²³ Родопска правда, № 19–20, 15 юли 1947.

²²⁴ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 8, л. 8–12.

²²⁵ Пак там, ф. 16, оп. 1, а. е. 36, л. 63.

²²⁶ Монов, Ц. Цит. съч., с. 15.

²²⁷ ЦДА, ф. 142, оп. 12, а. е. 76, л. 7.

²²⁸ Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 1090, л. 58–60.

²²⁹ Пак там, ф. 142, оп. 5, а. е. 32, л. 41.

²³⁰ Монов, Ц. Цит. съч., 36–37.

²³¹ Пак там, л. 52.

²³² Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 32, л. 58.

²³³ Ангелов, В. Цит. съч., с. 217.

²³⁴ ЦДА, ф. 142, оп. 5, а. е. 32, л. 77.

²³⁵ Ангелов, В. Цит. съч., с. 227.

²³⁶ Пак там, с. 238–289.

²³⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 32, л. 60.

²³⁸ Пак там, оп. 8, а. е. 169, л. 1–7.

²³⁹ Пак там.

²⁴⁰ Пак там, л. 2.

УКАЗАНИЕ
ЗА ПРИЕМАНЕ И ОФОРМЯНЕ НА РЪКОПИСИТЕ ЗА ГОДИШНИКА
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Ръкописите трябва да са в обем до 100 машинописни страници (вкл. фигури и таблици). В специални случаи се приемат студии с по-голям обем (до 120 стр.).

За всеки отделен ръкопис се прилага рецензия и препис-извлечение от протокола на катедрното заседание.

Приемат се ръкописи и на различни чужди езици, като авторът(ите) пося(ят) пълната отговорност за предложения на съответния език текст, което е валидно и за резюме на чужд език (граматика, пунктуация, стилстика, терминология).

Ръкописът се представя в един екземпляр, придружен с копие на електронен носител (дискета), на който са отбелязани текстовите и графичните програми, както и версията, която е използвана. За чуждоезичните текстове да се прилагат и използваните шрифтове.

Приемат се само ръкописи, написани на компютър, с редактор Word (под Windows). Препоръчва се използването на шрифт Times New Roman и кирилизирания му версия.

Титулната страница включва стандартната шапка, заглавието и двете имена на автора(ите). Следва резюме на чужд език, в което се изписват отново двете имена на автора(ите) и пълното заглавие на статията. Резюмето да е с обем ок. 20 реда. При статия на чужд език резюмето е на български език.

При пазиране на текста се допускат само при най-важните моменти различни шрифтове, като се избягват получер (Bold) и разредки (интервали между буквите).

Литературата трябва да включва всички автори, споменати в текста, подредени по азбучен ред. Имената им се изписват с редовни букви и в курсив. Да се спазват стандартните библиографски изисквания и съкращения. Ако студията е на чужд език, най-напред се изписва западната литература, следвана от българската, и обратно.

Фигурите да се изчертават не по-големи от формат А-4 и да позволяват намаляване. Да бъдат изготвени на рисувателни програми Corel (7, 8), Adobe Illustrator (5, 7, 8), за които всички текстови елементи да бъдат обърнати към криви, Adobe PhotoShop (4, 5), като на дискетите се отбелязва използваната версия. Препоръчително е те да се представят във формат GPI, EPS или TIFF.

Таблиците да се изчертават не по-големи от формат А-4, като се използва редактор Word table или Word Excel.

Фотографи, схеми, чертежи, табла се представят също във формат А-4, като снимките трябва да имат високо качество и добър контраст.

Литературата се описва по възприетия от Университетско издателство начин:

Периодично издание:

Филов, Б. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ, XI, 1937, 1–116.

Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. I. Обезсмъртяването. – ГСУ. ИФ, 75, 1982, 13–47.

Adorno, T. Thesen zur Kunstsoziologie. – Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie, XIX, 1967, No 1, S. 32–79.

Книга:

Ангелов, Б. Борбата за делото на Кирил и Методий. С., 1969.

Hoddinott, R. The Thracians. New York, 1981.

Сборник:

Ангелов, Д. Покръстване на българите – причини и последствия. – В: Православното в България. С., 1974, 77–108.

Bookidis, N. Ritual dining at Corinth. – In: Greek sanctuaries. New approaches. London – New York, 1993, 45–61.